

* श्रीगणेशाय नमः *

॥ ॐ नमो बृहस्पतये । नमस्तस्मै ब्रह्मणे । विष्णवे नमः ॥

अथ स्कन्दपुराणस्थमाहेश्वरखण्डे

द्वितीयं कौमारिकाखण्डम्

—*::*—

प्रथमोऽध्यायः

मुनीनामुग्रश्रवसा सम्वादे पञ्चतीर्थविषये प्रश्नस्तत्र पार्थद्वारा

पञ्चाप्सरःसमुद्धारवर्णनम्

श्रीमुनय ऊचुः

दक्षिणार्णवतीरेषु यानितीर्थानिपञ्च च । तानिब्रूहि विशालाक्षवर्णयन्त्यतितानि च ।
सर्वतीर्थफलं येषु नारदाद्या वदन्ति च ।

तेषां चरितमाहात्म्यं श्रोतुमिच्छामहे वयम् ॥ २ ॥

उग्रश्रवा उवाच

ऋणध्वमत्यद्भुतपुण्यसत्कथं कुमारनाथस्य महाप्रभावम् ।

द्वैपायनो यन्मम आह पूर्वं हर्षाम्बुरोमोद्गमवर्धिताङ्गः ॥ ३ ॥

कुमारगीता गाथाऽत्र श्रूयतां मुनिसत्तमाः ॥

या सर्वदेवैर्मुनिभिः पितृभिश्च प्रपूजिता ॥ ४ ॥

मध्वाचारस्तम्भतीर्थयोनिषेवेतमानवः । नियतं तस्य वासः स्याद्ब्रह्मलोके यथामम

ब्रह्मलोकाद् विष्णुलोकस्तस्मादपि शिवस्य च ।

पुत्रप्रियत्वात्तस्यापि गुहलोको महत्तमः ॥ ६ ॥

अत्राऽऽश्चर्यकथा या च फाल्गुनस्य पुरेरिता ।

नारदेन मुनिश्रेष्ठास्तां वो वक्ष्यामि विस्तरात् ॥ ७ ॥

पुरा निमित्ते कस्मिंश्चित्किरीटी मणिकूटतः ।

समुद्रे दक्षिणेऽभ्यागात्स्नातुं तीर्थानि पञ्च च ॥ ८ ॥

वर्जयन्तिसदायानिभयात्तीर्थानितापसाः । कुमारेशस्यपूर्वचतीर्थमस्तिमुनेः प्रियम्

स्तम्भेशस्य द्वितीयं च सौभद्रस्य मुनेः प्रियम् ।

बर्करेश्वरमन्यच्च पौलोमीप्रियमुत्तमम् ॥ १० ॥

चतुर्थं च महाकालं करंधमनृपप्रियम् । भरद्वाजस्य तीर्थं च सिद्धेशाख्यंहिपञ्चमम्

एतानि पञ्चतीर्थानि ददर्श कुरुपुङ्गवः । तपस्विभिर्वर्जितानिमहापुण्यानितानि च

दृष्ट्वा पार्श्वे नारदीयानपृच्छत महामुनीन् ।

तीर्थानि यानि रम्याणि प्रभावाद्भुतवन्ति च ॥

किमर्थं ब्रूत वर्ज्यते सदैव ब्रह्मवादिभिः ॥

तापसा ऊचुः

ग्राहाः पञ्च वसन्त्येषु हरन्ति च तपोधनान् ॥ १४ ॥

अत एतानि वर्ज्यन्ते तीर्थानि कुरुनन्दन ! इति श्रुत्वा महाबाहुर्गमनायमनो दधे

ततस्तं तापसाः प्रोचुर्गतुं नार्हसि फाल्गुन !

बहवो भक्षिता ग्राहै राजानो मुनयस्तथा ॥ १६ ॥

तत्त्वं द्वादश वर्षाणि तीर्थानामवुद्देश्वपि ।

स्नातः किमेतैस्तीर्थैस्ते मा पतङ्गव्रतोभव ॥ १७ ॥

अर्जुन उवाच

यदुक्तं करुणासारैः सारं किं तदिहोच्यताम् ।

धर्मार्थी मनुजो यश्च न स वार्यो महात्मभिः ॥ १८ ॥

धर्मकामं हि मनुजं यो वारयति मन्दधीः ।

तदाश्रितस्य जगतो निःश्वासैर्मस्मसाद् भवेत् ॥ १६ ॥

यज्जीवितं चाचिरांशुसमानक्षणभंगुरम् । तच्चेद्धर्मकृतेयातियातुदोषोऽस्तिकोननु

जीवितं च धनं दाराः पुत्राः क्षेत्रगृहाणि च । यान्तियेषां धर्मकृतेतएवभुविमानवाः

तापसा ऊचुः

एवं ते ब्रुवतः पार्थ दीर्घमायुः प्रवर्धताम् ।

सदा धर्मे रतिर्भूयाद्याहि स्वं कुरु वाञ्छितम् ॥ २२ ॥

एवमुक्तः प्रणम्यैतानाशीर्भिरभिसंस्तुतः । जगामतानि तीर्थानि द्रष्टुं भरतसत्तमः

ततः सौभद्रमासाद्य महर्षेस्तीर्थमुत्तमम् । विगाह्य तरसावीरः स्नानं चक्रे परन्तपः

अथ तं पुरुषव्याघ्रमन्तर्जलधरो महान् । निजग्राह जले ग्राहः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम्

तमादायैव कौन्तेयो विस्फुरन्तं जलेधरम् । उदतिष्ठन्महाबाहुर्बलेन बलिनाम्बरः

उद्धृतश्चैव तु ग्राहः सोऽर्जुनेनयशस्विना । बभूवनारीकल्याणीसर्वाभरणभूषिता

दीप्यमानशिखा विप्रा दिव्यरूपा मनोरमा । तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः

तां स्त्रियं परमप्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।

का वै त्वमसि कल्याणि! कुतो वा जलधारिणी ॥

किमर्थं च महत्पापमिदं कृतवती ह्यसि ॥

नार्युवाच

अप्सरा ह्यस्मि कौन्तेय! देवारण्यनिवासिनी ॥ ३० ॥

इष्टा धनपतेर्नित्यं चर्चानाम महाबल !

मम सख्यश्चतस्रोऽन्याः सर्वाः कामगामाः शुभाः ॥ ३१ ॥

ताभिः सार्धं प्रयाताऽस्मि देवराजनिवेशनात् ।

ततः पश्यामहे सर्वा ब्रह्माणं चाऽनिकेतनम् ॥ ३२ ॥

रूपवन्तमग्रीयानमेकमेकांतधारिणम् । तस्य वै तपसा वीर तद्वनं तेजसमावृतम्

आदित्य इव तं देशं कृत्स्नमेवान्वभासयत् । तस्यदृष्ट्वा तपस्तादृश्रूपं चाद्भुतदर्शनम् ॥

अवतीर्णाऽस्मि तं देशं तपोविघ्नचिकीर्षया ।

अहं च सौरभेयी च सामेयी बुद्बुदालता ॥ ३५ ॥

यौगपद्येन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारत !

गायन्त्यो ललमानाश्च लोभयन्त्यश्च तं द्विजम् ॥ ३६ ॥

स च नास्मासु कृतवान्मनो वीरः कथञ्चन ।

नाकम्पत महातेजाः स्थितस्तपसि निर्मले ॥ ३७ ॥

सोऽशपत्कुपितोऽस्मासु ब्राह्मणः क्षत्रियर्षभ । ग्राहभूताजले यूयं भविष्यथ शतं समाः
ततो वयं प्रव्यथिताः सर्वा भरतसत्तम । आयातः शरणं विप्रं तपोधनमकल्मषम्
रूपेण वयसा चैव कन्दर्पेण च दर्पिताः । अयुक्तं कृतवत्यः स्म क्षन्तुमर्हसि नो द्विज

एष एव वधोऽस्माकं स पर्याप्तस्तपोधन !

यद्वयं शंसितात्मानं प्रलोब्धुं त्वामुपागताः ॥ ४१ ॥

अवध्याश्च स्त्रियः सृष्टा मन्यन्ते धर्मचिन्तकाः ।

तस्माद् धर्मेण धर्मज्ञ एष वादो मनीषिणाम् ॥ ४२ ॥

शरणं च प्रपन्नानां शिष्टाः कुर्वन्ति पालनम् ।

शरण्यं त्वां प्रपन्नाः स्मस्तस्मात्त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ४३ ॥

एवमुक्तस्तु धर्मात्मा ब्राह्मणः शुभकर्मकृत् । प्रसादं कृतवाञ्छुर रविसोमसमप्रभः

ब्राह्मण उवाच

भवतीनां चरित्रेण परिमुह्यामिचेतसि । अहो धार्ष्ट्यमहोमोहो यत्पापायप्रवर्तनम्

मस्तकस्थायिनं मृत्युं यदि पश्येदयं जनः ।

आहारोऽपि न रोचेत किमुताकार्यकारिता ॥ ४६ ॥

अहो मानुष्यकं जन्म सर्वजन्म (रत्न) सुदुर्लभम् ।

तृणवत् क्रियते कैश्चिद्योषिन् मूढैर्दुराधरैः ॥ ४७ ॥

तान्वयं समपृच्छामो जनिर्वः किं निमित्ततः ।

को वा लाभो विधायैतन् मनसा सह प्रोच्यताम् ॥ ४८ ॥

न चैताः परिनिन्दामो जनिर्याम्यः प्रवर्तते ।

केवलं तन्वि! निन्दामो ये च तासु निरर्गलाः ॥ ४९ ॥

यतः पद्मभुवा सृष्टमिथुनं विश्ववृद्धये । तत्तथा परिपाल्यं वै नात्रदोषोऽस्ति कश्चन

या बान्धवैः प्रदत्ता स्याद्बहिर्द्विजसमागमे ।

गार्हस्थ्यपालनं धन्यं तथा साकं हि सर्वदम् ॥ ५१ ॥

यथा प्रकृतिपुंयोगो यत्नेनाऽपि परस्परम् ।

साध्यमानो गुणाय स्याद्गुणायाप्यसाधितः ॥ ५३ ॥

एवं यज्ञात्साध्यमानं स्वकंगार्हस्थ्यमुत्तमम् । गुणाय महतेभूयाद्गुणायाप्यसाधितम्

पुरे पञ्चमुखे द्वाः स्थ एकादशभटैर्युतः । साकं नार्या बह्वपत्यः स कथं स्यादचेतनः

यश्च स्त्रियासमायोगः पञ्चयज्ञादिकर्मभिः । विश्वोपकृतये सृष्टामूढैर्हासाध्यतेऽन्यथा

अहो शृणुध्वं नो चेद्भूः शुश्रूषा जायते शुभा ।

तथापि बाहुमुद्धृत्य रोरूयामः शृणोति कः ॥ ५६ ॥

पङ्धातुसारंतद्वीर्यं समानं परिहाय च । विनिक्षेपे कुयोनीतु तस्येदं प्रोक्तवान्यमः

प्रथमं चौषधीद्रोघा आत्मद्रोघा ततः पुनः ।

पितृद्रोघा विश्वद्रोघा यात्यन्धं शाश्वतीः समाः ॥ ५८ ॥

मनुष्यं पितरो देवा मुनयो मानवास्तथा ।

भूतानि चोपजीवन्ति तदर्थं नियतो भवेत् ॥ ५९ ॥

वचसा मनसा चैव जिह्वया करश्रोत्रकैः । दान्तमाहुर्हिसत्तीर्थं काकतीर्थमतः परम्

काकप्राये नरे यस्मिन् रमन्ते तामसा जनाः ।

हंसोऽयमिति देवानां कोऽर्थस्तेन विचिन्त्यताम् ॥ ६१ ॥

एवं विधं हि विश्वस्य निर्माणं स्मरतो हृदि । अपिकृते त्रिलोक्याश्च कथं पापे रमेन्मनः

तदिदं चान्यमर्त्यानां शास्त्रदृष्टमहो स्त्रियः । यमलोके मया दृष्टं मुह्यो प्रत्यक्षतः कथम्

भवतीषु च कः कोपो येयदर्थं हि निर्मिताः । ते तमर्थं प्रकुर्वन्ति सत्यमस्तु च मे बलम्

कृत्स्नं समस्तं विश्वं च सर्वमक्षयवाचकाः । परिमाणं शतं त्वेव नैतदक्षयवाचकम्

यदा च वो ग्राहभूता गृह्णीतः पुरुषाञ्जले । उत्कर्षतिजलात्कश्चित्स्यले पुरुषसत्तमः
तदा यूयं पुनः सर्वाः स्वं रूपं प्रतिपत्स्यथ । अनृतं नोक्तपूर्वं मे हसताऽपिकदाचन
कल्याणस्य सुपृक्तस्य शुद्धिस्तद्वद्वरा हि वः ॥ ६७ ॥

नार्युवाच

ततोऽभिवाद्य तं विप्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ॥ ६८ ॥

अचिन्तयामोपसृत्य तस्माद्देशात् सुदुःखिताः ।

क नु नाम वयं सर्वाः कालेनाल्पेन तं नरम् ॥ ६९ ॥

समागच्छेम यो नः स्वं रूपमापादयेत्पुनः । तावयं चिन्तयित्वेह मुहूर्तादिवभारत
दृष्टवत्यो महाभागं देवर्षिमथ नारदम् । सर्वा हृष्टाः स्म तं दृष्ट्वा देवर्षिममितद्युतिम्
अभिवाद्य च तं पार्थ स्थिताः स्मो व्यथिताननाः ।

स नोऽपृच्छद् दुःखमूलमुक्तवत्यो वयं च तम् ॥ ७२ ॥

श्रुत्वा तच्च यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् । दक्षिणे सागरेऽनूपे पञ्चतीर्थानिसन्तिवै
पुण्यानि रमणीयानि तानि गच्छत मा चिरम् ।

तत्रस्थाः पुरुषव्याघ्रः पाण्डवो वो धनञ्जयः ॥ ७३ ॥

मोक्षयिष्यति शुद्धात्मा दुःखादस्मान्न संशयः ।

तस्य सर्वा वयं वीर! श्रुत्वा वाक्यमिहागताः ॥ ७४ ॥

त्वमिदं सत्य वचनं कर्तुमर्हसि पाण्डव !

त्वद्विधानां हि साधूनां जन्म दीनोऽकारकम् ॥ ७६ ॥

श्रुत्वेति वचनं तस्याः सख्यौ तीर्थेष्वनुक्रमात् ।

ग्राहभूताश्चोज्जहार यथा पूर्वाः स पाण्डवः ॥ ७७ ॥

ततः प्रणम्यतावीरं प्रोच्यमानाजयाशिवः । गन्तुं कृताभिलाषाश्चप्राहपार्थो धनञ्जयः
एष मे हृदि संदेहः सुदृढः परिवर्तते । कस्माद्वो नारदमुनिरनुजज्ञो प्रवासितुम् ॥

सर्वः कोऽप्यतिहीनोऽपि स्वपूज्यस्याऽर्थसाधकः ।

स्वपूज्यतीर्थेष्ववासां प्रोक्तवान्नारदः कथम् ॥ ८० ॥

द्वितीयोऽध्यायः]

* नारदाजुनसम्वादवर्णनम् *

तथैव नवदुर्गासु सतीष्वतिबलासु च । सिद्धेशेसिद्धगणपेष्वापि वोऽत्र स्थितिः कथम्
एकैक एषां शक्तो हि अपि देवान्न वारितुम् ।

तीर्थसंरोधकारिण्यः सर्वानावारयत्कथम् ॥ ८२ ॥

इति चिन्तयते मह्यं भृशं दोलायते मनः । महन्मे कौतुकं जातं सत्यं वा वक्तुमर्हथ

अप्सरा ऊचुः

योग्यं पृच्छसि कौन्तेय पुनः पश्योत्तरां दिशम् ॥ ८४ ॥

एषस्वविप्रैरभिसंवृतोऽर्च्यो मुनिः समायाति तथेति नारदः ।

सर्वं हि पृष्टं तव वै स वक्ता प्रोच्यैवमाकाशतलं गतास्ताः ॥ ८५ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे पार्थेन पञ्चाप्सरः समुद्धरणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

नारदद्वाराऽर्जुनाय तीर्थप्रशंसनं तत्र च सत्यतपःशौचसांख्ययोगादिषु

धर्मेण सह दानस्य प्रशंसा

सूत उवाच

ततो द्विजैः परिवृतं नारदं देवपूजितम् । अभिगम्योपजग्राह सर्वानथ स पाण्डवः
ततस्तं नारदः प्राह जयारातीन् धनञ्जय ! । धर्मे भवतु ते बुद्धिर्देवेषु ब्राह्मणेषु च

कच्चिदेतां महायात्रां वीर! द्वादशवार्षिकीम् ।

आचरन् विद्यसे नैवमथ वा कुप्यसे न च ॥ ३ ॥

मुनीनामपि चेतांसि तीर्थयात्रासु पाण्डव !

खिद्यन्ति परिकुप्यन्ति श्रेयसां विघ्नमूलतः ॥ ४ ॥

कच्चिन्नैतेन दोषेण समाश्लिष्टोऽसि पाण्डव !

अत्र चांगिरसा गीतां गाथामेतां हि शुश्रुम ॥ ५ ॥
 यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।
 निर्विकाराः क्रियाः सर्वाः स तीर्थफलमश्नुते ॥ ६ ॥
 तदिदं हृदिधार्यन्ते किंवा त्वन्तातमन्यसे । भ्रातायुधिष्ठिरो यस्य सखायस्य सकेशवः
 पुनरेतत् समुचितं यद्विप्रैः शिक्षणं नृणाम् ।
 वयं हि धर्मगुरवः स्थापितास्तेन विष्णुना ॥ ८ ॥
 विष्णुना चाऽत्र शृणुमो गीतां गाथां द्विजान्प्रति ॥ ९ ॥
 यस्यामलामृतयशःश्रवणावगाहः सद्यः पुनाति जगदाश्रयपचाद्विकुण्ठः
 सोऽहं भवद्गिरुपलब्धसुतीर्थकीर्तिशिख्यां सुबाहुमपि चः प्रतिकूलवृत्तिम्
 प्रियं च पार्थते ब्रूमो येषां कुशलकामुकः । सर्वे कुशलिनस्ते च यादवाः पाण्डवास्तथा
 अधुना भीमसेनेन कुरूणामुपतापकः । शासनाद्भृतराष्ट्रस्य वीरवर्मा नृपोहतः
 स हि राज्ञामजेयोऽभूद्यथा पूर्वं बलिर्बली । कण्टकं कण्टकेनैव धृतराष्ट्रो जिगायतम्
 इत्यादि नारदप्रोक्तं वाचमाकर्ण्य फाल्गुनः । अतीवमुदितः प्राह तेषामकुशलं कुतः
 ये ब्राह्मणमते नित्यं च ब्राह्मणपूजकाः । अहं च शक्त्या नित्यतस्तीर्थानि विचरन्नु
 आगतस्तीर्थमेतद्वि प्रमोदोऽतीव मे हृदि ।
 तीर्थानां दर्शनं धन्यमवगाहस्ततोऽधिकः ॥ १७ ॥
 माहात्म्यश्रवणं तस्मादौर्वोऽपि मुनिर्ब्रवीत् ।
 तदहं श्रोतुं मिच्छामि तीर्थस्यास्य गुणान्मुने ॥ १८ ॥
 एतेनैव श्राव्यमेतद्यत्त्वयांगीकृतं मुने ॥
 त्वं हि त्रिलोकीं विचरन्वेत्सि सर्वां हि सारताम् ॥
 तदेतत्सर्वतीर्थेभ्योऽधिकं मन्ये त्वदाहृतम् ॥ १९ ॥
 नारद उवाच
 उचितं तव पार्थ तद्यत्पृच्छसि गुणिन्गुणान् ।
 गुणिनामेव युज्यन्ते श्रोतुं धर्मोद्भवा गुणाः ॥

साधूनां धर्मश्रवणैः कीर्तनैर्याति चान्वहम् ॥ २० ॥
 पापानामसदालापैरायुर्याति यथान्वहम् ।
 तदहं कीर्तयिष्यामि तीर्थस्याऽस्य गुणान्वहम् ॥ २१ ॥
 यथा श्रुत्वा विजानासि युक्तमङ्गीकृतं मया ।
 पुराऽहं विचरन्पार्थ त्रिलोकीं कपिलानुगः ॥ २२ ॥
 गतवान्ब्रह्मणो लोकं तत्राऽपश्यं पितामहम् ।
 स हि राजर्षिर्देवर्षिर्मूर्तामूर्तैः सुसम्बृतः ॥ २३ ॥
 विभाति विमलो ब्रह्मा नक्षत्रैरुडुराडि च । तमहंप्रणिपत्याऽथ चक्षुषा कृतस्वागतः
 उपविष्टः प्रमुदितः कपिलेन सहैव च । एतस्मिन्नन्तरे तत्र वार्तिकाः समुपागताः
 प्रहीयन्ते हि ते नित्यं जगद्द्रष्टुं हि ब्रह्मणा ।
 कृतप्रणामानथ तान्समासीनान्पितामहः ॥ २६ ॥
 चक्षुषामृतकल्पेन प्लावयन्निव चाब्रवीत् । कुत्र कुत्र विचीर्णं वोदृष्टं श्रुतमथापि वा
 किञ्चिद्देवाद्भुतं ब्रूत श्रवणाद्येन पुण्यता । एवमुक्ते भगवता तेषां यः प्रवरो मतः
 सुश्रवानाम ब्रह्माणंप्रणिपत्येदमूचिवान् । प्रमोदोऽग्रे च विज्ञप्तिर्यथा दीपोरवेस्तथा
 तथापि खलु वाच्यं मे परार्थं प्रेरितेन ते ।
 मुनिः कात्यायनो नाम श्रुत्वा धर्मान्पुनर्ब्रून् ॥ ३० ॥
 सारजिज्ञासया तस्यावेकाङ्गुष्ठः शतं समाः ।
 ततः प्रोवाच तं दिव्यावाणी कात्यायन! शृणु ॥ ३१ ॥
 पुण्ये सरस्वतीतीरे पृच्छ सारस्वतं मुनिम् । सते सारं धर्मसाध्यं धर्मज्ञोऽभिवदिष्यति
 इति श्रुत्वामुनिवरो मुनिश्रेष्ठमुपेत्य तम् । प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रच्छेदं हृदि स्थितम्
 सत्यं केचित्प्रशंसन्ति तपःशौचं तथापरे । सांख्यं केचित्प्रशंसन्ति योगमन्ये प्रचक्षते
 क्षमां केचित्प्रशंसन्ति तथैव भृशमाज्जवम् ।
 केचिन्मौनं प्रशंसन्ति केचिदाहुः परं श्रुतम् ॥ ३५ ॥
 सम्यग्ज्ञानं प्रशंसन्ति केचिद्वैराग्यमुत्तमम् ।

अग्निष्टोमादिकर्माणि तथा केचित्परं विदुः ॥ ३६ ॥

आत्मज्ञानं परं केचित्समलोष्टाश्मकाश्चनम् ।

इत्थं व्यवस्थिते लोके कृत्याकृत्यविधौ जनाः ॥ ३७ ॥

व्यामोहमेव गच्छन्ति किं श्रेय इति चादिनः ।

यदेतेषु परं कृत्यमनुष्ठेयं महात्मभिः ॥ ३८ ॥

वक्तुमर्हसि धर्मज्ञ! मम सर्वार्थसाधकम् ॥ ३९ ॥

सारस्वत उवाच

यन्मां सरस्वती प्राह सारं वक्ष्यामि तच्छृणु ।

छायाकारं जगत्सर्वमुत्पत्तिक्षयधर्मि च । वारांगनानेत्रभंगस्तद्वद्भुजमेव तत् ॥ ४० ॥

(बुद्ध्यावाराङ्गनानेत्र भङ्गभङ्गमन्तवत्) ।

धनायुयौवनं भोगाञ्जलचन्द्रवदस्थिरान् ।

बुद्ध्या सम्यक्पराभृश्य स्थाणुं देवं समाश्रयेत् ॥ ४१ ॥

दानवान्पुरुषः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।

स्थाणुभक्तोजन्ममृत्यू नाप्नोतीति श्रुतिस्तथा ॥ ४२ ॥

सार्वर्णिना च गाथेद्वेकीर्तिते श्रुणुयेपुरा । वृषोहिभगवान्धामोवृषभोयस्यवाहनम्

पूज्यते स महादेवः सः धर्मः पर उच्यते । दुखावर्ते तमोघोरे धर्माधर्मजले तथा ॥

क्रोधपङ्के मदप्राहेलोभवुद्वुदसंयुते । मानगम्भीरपाताले सत्त्वयानविभूषिते ॥ ४५ ॥

मज्जन्तं तारयत्येको हरः संसारसागरात् ।

दानं वृत्तं व्रतं वाचः कीर्तिधर्मो तथा युषः ॥ ४६ ॥

परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् । धर्मे रागः श्रुतौ चिन्तादानेव्यसनमुत्तमम्

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं सम्प्राप्तं जन्मनःफलम् ।

देशेऽस्मिन्भारते जन्म प्राप्य मानुष्यमध्वम् ॥ ४८ ॥

न कुर्वादात्मनः श्रेयस्तेनाऽऽत्मा वञ्चितश्चिरम् ।

देवासुराणां सर्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् ॥ ४९ ॥

तत्सम्प्राप्य तथा कुर्यान्न गच्छेन्नरकं यथा ।

सर्वस्यमूलं मानुष्यं तथा सर्वार्थसाधकम् ॥ ५० ॥

यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्ष प्रयत्नतः । महतापुण्यमूल्येन क्रीयतेकायनौस्त्वया
गन्तुं दुःखोदधेः पारं तर यावन्नभिद्यते । अविकारिशरीरत्वं दुष्प्राप्यंप्राप्यवैततः
नापक्रामति संसारादात्महा सनराधमः । तपस्तप्यन्तियततो जुह्वते चात्रयज्जिनः

दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥ ५३ ॥

कात्यायन उवाच

दानस्य तपसो वाऽपि भगवन्किन दुष्करम् ।

किंचा महत्फलं प्रेत्य सारस्वत! ब्रवीहि तत् ॥ ५४ ॥

सारस्वत उवाच

नदानाद्दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किञ्चन । मुनेप्रत्यक्षमेवैतद्द्रश्यते लोकसाक्षिकम्

परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाभयम् ।

प्रविशन्ति महालोभात्समुद्रमटवीं गिरिम् ॥ ५६ ॥

सेवामन्ये प्रपद्यन्ते श्ववृत्तिरिति या स्मृता ।

हिंसाप्रायां बहुक्लेशां कृषिं चैव तथा परे ॥ ५७ ॥

तस्य दुःखार्जितस्येह प्राणेभ्योऽपि गरीयसः ।

आयासशतलब्धस्य परित्यागः सुदुष्करः ॥ ५८ ॥

यद्दाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् । अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि
अहन्यहनियाचन्तमहं मन्ये गुरुं यथा । मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिनेदिने ॥

दीयमानं हि नापैति भूय एवाऽभिवर्धते ।

कूप उत्सिच्यमानो हि भवेच्छुद्धो बह्वदकः ॥ ६१ ॥

एकजन्मसुखस्यार्थे सहस्राणि विलापयेत् । प्राज्ञो जन्मसहस्रेषु सञ्चिनोत्येकजन्मनि

मूर्खो हि न ददात्यर्थानि हृदारिद्र्यशङ्कया ।

प्राज्ञस्तु चिसृजत्यर्थानमुत्र तस्य शङ्कया ॥ ६३ ॥

किं धनेनकरिष्यन्तिदेहिनोभङ्गुराश्रयाः । यदर्थं धनमिच्छन्ति तच्छरीरमशाश्वतम् ।
 अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत्पुरा ।
 तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम् ॥ ६५ ॥
 बोधयन्ति च यावन्तो देहीति कृपणजनाः ।
 अवस्थेयमदानस्य मा भूदेवं भवानपि ॥ ६६ ॥
 दातुरेवोपकारायवदत्यर्थीतिदेहि मे । यस्माद्दाता प्रयात्यूर्ध्वमधस्तिष्ठेत्प्रतिग्रही
 दरिद्रा व्याधिता मूर्खाः परप्रेष्यकराः सदा ।
 अदत्तदानाज्जायन्ते दुःखस्यैव हि भाजनाः ॥ ६८ ॥
 धनवन्तमदातारं दरिद्रम्वाऽतपस्विनम् ।
 उभावम्भसि मोक्तव्यौ कण्ठे बद्ध्वा महाशिलाम् ॥ ६९ ॥
 शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः । वक्ता शतसहस्रेषु दाता जायेत वा नवा
 गोभिर्विप्रैश्च वेदैश्च सतीभिः सत्यवादिभिः ।
 अलुब्धैर्दानशीलैश्च सप्तभिर्धार्यते मही ॥ ७१ ॥
 शिबिरौशीनरोऽङ्गानि सुतं च प्रियमौरसम् ।
 ब्राह्मणार्थमुपाकृत्य नाकपृष्ठमितो गतः ७२ ॥
 प्रतर्दनः काशिपतिः प्रदाय नयने स्वके । ब्राह्मणायातुलांकीर्तिमिहचामुत्रचाश्रुते
 निमी राप्द्रं च वैदेहो जामदग्न्यो वसुन्धराम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ चापि गयश्चोर्वी सपत्ननाम् ॥ ७४ ॥
 अवर्षति च पर्जन्ये सर्वभूतनिवासकृत् । वसिष्ठो जीवयामास प्रजापतिरिवप्रजाः
 ब्रह्मदत्तश्च पाञ्चाल्यो राजा बुद्धिमतांवरः ।
 निर्धि शंखं द्विजाग्रयेभ्यो दत्त्वा स्वर्गमवाप्तवान् ॥ ७६ ॥
 सहस्रजिच्चराजर्षिः प्राणानिष्टान्महायशः ।
 ब्रह्मणार्थं परित्यज्य गतो लोकाननुत्तमान् ॥ ७७ ॥
 एतेष्वान्ये च बहवः स्थाणोर्दानेनभक्तितः ।

रुद्रलोकं गता नित्यं शान्तात्मानो जितेन्द्रियाः ॥ ७८ ॥
 एषां प्रतिष्ठिता कीर्तिर्यावत्स्थास्यति मेदिनी ।
 इति सञ्चिन्त्य सारार्थी स्थाणुदानपरोभव ॥ ७९ ॥
 सोऽपि मोहं परित्यज्य तथा कात्यायनोऽभवत् ॥ ८० ॥

नारद उवाच

एवं सुश्रवसा प्रोक्तां कथामाकर्ण्य पद्मभूः ।
 हर्षाश्रुसंयुतोऽतीव प्रशशंस मुहुर्मुहुः ॥ ८१ ॥
 साधु ते व्याहृतं वत्स ! एवमेतन्न चान्यथा ।
 सत्यं सारस्वतः प्राह सत्याशैवं तथा श्रुतिः ॥ ८२ ॥
 दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति ।
 दानेनारातीनपानुदन्त दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति दाने सर्व ।

प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्तीति ॥ ८३ ॥

संसारसागरे घोरे धर्माधर्मोर्मिसङ्कुले । दानं तत्र निषेवेत तच्च नौरिव निर्मितम्
 इति सञ्चिन्त्य च मया पुष्करे स्थापिता द्विजाः ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये मध्यदेशे द्विजाः कृते ॥ ८५ ॥
 स्थापिताः श्रीहरिभ्यां तु श्रीगौर्यावेदवित्तमाः ।
 रुद्रेण नागराश्चैव पार्वत्या शक्तिपूर्भवाः ॥ ८६ ॥
 श्रीमाले च तथा लक्ष्म्या ह्येवमादि सुरोत्तमैः ।
 नानाप्रहाराः सन्दत्तालोकोद्धरणकाङ्क्षया ॥ ८७ ॥
 नहिदानफलेकांक्षा काचिन्नोऽस्ति सुरोत्तमाः ।
 साधुसंरक्षणार्थं हि दानं नः परिकीर्तितम् ॥ ८८ ॥
 ब्राह्मणाश्चकृतस्थानानानाधर्मोपदेशनैः । समुद्धरन्तिवर्णास्त्रीस्ततः पूज्यतमाद्विजाः
 दानं चतुर्विधं दानमुत्सर्गः कल्पितं तथा ।
 संश्रुतंचेति विविधन्तत्क्रमात्परिकीर्तितम् ॥ ९० ॥

वापीकूपतडागानां वृक्षविद्यासुरौकसाम् । मठप्रपागृहक्षेत्रदानमुत्सर्गइत्यसौ ॥
उपजीवन्निमान्यश्च पुण्यं कोऽपिचरेन्नरः । षष्ठमंशं स लभते यावद्योचिसृजेद्द्विजः
तदेवमेव सर्वेषां विप्रसंस्थापनं परम् । देवसंस्थापनं चैव धर्मस्तन्मूल एव यत्
देवतायतनं यावद्यावच्च ब्राह्मणगृहम् । तावदातुः पूर्वजानांपुण्यांशश्चोपतिष्ठति ॥

एतत्स्वल्पं हि वाणिज्यं पुनर्बहुफलप्रदम् ।

जीर्णोद्धारं च द्विगुणमेतदेव प्रकीर्तितम् ॥ ६५ ॥

तस्मादिदं त्वहमपि ब्रवीमि सुरसत्तमाः ॥

नास्ति दानसमं किञ्चित्सत्यं सारस्वतो जगौ ॥ ६६ ॥

नारद उवाच

इति सारस्वतप्रोक्तां तथा पद्मभुवेरिताम् ।

साधु साध्वित्यमोदन्तसुराश्चाहं सुविस्मिताः ॥ ६७ ॥

ततः सभाविसर्गान्ते सुरग्ये मेरुमूर्धनि । उपविश्य शिलापृष्ठेऽहमेतदचिन्तयम्
सत्यमाह विरिञ्चिस्तु स किमर्थं तु जीवति ।

येनैकमपि तद्भूतं नैव येन कृतार्थता ॥ ६८ ॥

तदहं दानपुण्यं हि करिष्यामि कथं स्फुटम् ।

कौपीनदण्डात्मधनो धनं स्वल्पं हि नास्ति मे ॥ १०० ॥

अनर्हते यद्दाति न ददाति तथाहते । अर्हानर्हपरिज्ञानाद्दानधर्मो हि दुष्करः ॥

देशे काले च पात्रे च शुद्धेन मनसा तथा ।

न्यायार्चितं च यो दद्याद्यौघने स तदश्नुते ॥ १०२ ॥

तमोवृतस्तु यो दद्याद्भयात्क्रोधात्तथैव च ।

भुङ्क्ते न दानफलं तद्धि गर्भस्थो नात्र संशयः ॥ १०३ ॥

बालत्वेऽपि च सोऽश्नाति यद्भूतं दम्भकारणात् ।

दत्तमन्यायतो वित्तं तथा वै चाऽर्थकारणम् ॥ १०४ ॥

वृद्धत्वेहि समश्नातिनरोवै नात्रसंशयः । तस्माद्देशे च कालेचसुपात्रेविधिनानरः

शुभार्जितं प्रयुञ्जीत श्रद्धया शास्त्रवर्जितः ॥ १०५ ॥

तदेतन्निर्धनत्वाच्च कथं नामभविष्यति । सत्यमाहुःपुरावाक्यंपुराणमुनयोऽमलाः

नाधनस्याऽस्त्ययं लोको न परश्च कथञ्चन ।

अभिशस्तं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः स्थितम् ॥ १०७ ॥

दारिद्र्यं पातकं लोके कस्तच्छंसितुमर्हति ।

पतितः शोच्यते सर्वैर्निर्धनश्चापि शोच्यते ॥ १०८ ॥

यः कृशाश्वः कृशधनः कृशभृत्यः कृशातिथिः । सर्वैर्प्रोक्तः कृशोनामनशरीरकृशः कृशः

अर्थवान् दुष्कुलीनोऽपि लोके पूज्यतमो नरः ।

शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ११० ॥

ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा ये च वृद्धा बहुश्रुताः ।

ते सर्वे धनवृद्धस्य द्वारि तिष्ठन्ति किङ्कराः ॥ १११ ॥

यद्यप्ययं त्रिभुवनेऽर्थोऽस्माकंपराङ्महि । तथाप्यन्यप्रार्थितोहितस्यैवफलदोभवेत्

अथ वै तत्पुरा सर्वं चिन्तयिष्यामि सुस्फुटम् ।

विलोकयामि पूर्वं तु किञ्चिद्योग्यं हि स्थानकम् ॥ ११३ ॥

स चिन्तयित्वेति बहुप्रकारं देशांश्च ग्रामान्नगराणि चाऽऽश्रमान् ।

बहूनहं पर्यटन्नाप्तवान्हि स्थानं हितं स्थापये यत्र विप्रान् ॥ ११४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायांप्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे नारदाजुनसंवादे दानप्रशंसावर्णनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तृतीयोऽध्यायः

नारदाजुनसम्वादे महीसागरसङ्गमतीर्थमाहात्म्यम्

सूत उवाच

एवं स्थानानि पुण्यानि यानिःश्रयानीह वै भुवि ।

निरीक्षंस्तत्र तत्राऽहं नारदो वीरसत्तमः ॥ १ ॥

विचरन् मेदिनीं सर्वां प्राप्तोऽहमाश्रमं भृगोः ।

यत्र रेवा नदी पुण्या सप्तकल्पस्मरा वरा ॥ २ ॥

महापुण्या पवित्रा च सर्वतीर्थमयी शुभा । पुनातिकीर्तनेनैव दर्शनेन विशेषतः ॥

तत्रावगाहनात्पार्थमुच्यतेजंतुरंहसा । यथासा पिङ्गलानाडी देहमध्येव्यवस्थिता

इयं ब्रह्माण्डपिण्डस्य स्थाने तस्मिन्प्रकीर्तिता ।

तत्राऽऽस्ते शुक्लतीर्थाख्यं रेवायां पापनाशनम् ॥ ५ ॥

यत्र वै स्नानमात्रेण ब्रह्महत्या प्रणश्यति । तस्यापिसन्निधौ पार्थ रेवायाउत्तरेतडे

नानावृक्षसमाकीर्णं लतागुल्मोपशोभितम् ।

नानापुष्पफलोपेतं कदलीखण्डमण्डितम् ॥ ७ ॥

अनेकश्वापदाकीर्णं विहगैरनुनादियम् ।

सुगन्ध पुष्प शोभाढ्यं मयूररचनादितम् ॥ ८ ॥

भ्रमरैः सर्वमुत्सृज्य निलीनं रावसंयुतम् ।

यथा संसारमुत्सृज्य भक्तेन हरपादयोः ॥ ९ ॥

कोकिलामधुरैः स्वानैर्नादयन्ति तथा मुनीन् ।

यथा कश्चात्पुताख्यानैर्ब्राह्मणा भवभीरुकान् ॥ १० ॥

यत्र वृक्षा ह्लादयन्ति फलैः पुष्पैश्च पत्रकैः । छायाभिरपिकाष्ठैश्च लोकानिवहरत्रता

पुत्र पुत्रेति वात्स्यन्ते यत्र पुत्र प्रियाः खगाः ।

तृतीयोऽध्यायः] * भृगुनारदसम्वादवर्णनम् *

२७१

यथा शिवप्रियाः शैवा नित्यं शिव शिवेति च ॥ १२ ॥

एदंविधं मुनेस्तस्य भृगोराश्रममण्डलम् । विप्रैस्त्रैविद्यसंयुक्तैः सर्वतः समलङ्कृतम्

ऋग्यजुः सामनिर्वोपैरापूरितदिगन्तरम् । रुद्रभक्तेन धीरेण यथैव भुवनत्रयम् ॥

तत्राहं पार्थ सम्प्राप्तो यत्रास्ते मुनिसत्तमः ।

भृगुः परमधर्मात्मा तपसा द्योतितप्रभः ॥ १५ ॥

आगच्छन्तं तु मां दृष्ट्वा दीनं च मुदितं तथा ।

अभ्युत्थानं कृतं सर्वैर्विप्रैर्भृगुपुरोगमैः ॥ १६ ॥

कृत्वा सुस्वागतं दत्त्वा अर्घ्याद्यं भृगुणा सह ।

आसनेषूपविष्टास्ते मुनीन्द्रा ग्राहिता मया ॥ १७ ॥

विश्रान्तं तु ततो ज्ञात्वा भृगुर्मामप्युवाच ह ।

क गन्तव्यं मुनिश्रेष्ठ! कस्मादिह समागतः ॥ १८ ॥

आगमेकारणं सर्वं समाचक्ष्व परिस्फुटम् ।

ततस्तं चिन्तयाविष्टो भृगुं पार्थाहमब्रुवम् ॥ १९ ॥

श्रूयतामभिधास्यामि यदर्थमहमागतः । मया पर्यटिता सर्वासमुद्रान्ता चमेदिनी

द्विजानां भूमिदानार्थं मार्गमाणः पदे पदे ।

निर्दोषां च पवित्रां च तीर्थेष्वपि समन्विताम् ॥ २१ ॥

रम्यां मनोरमां भूमिं न पश्यामि कथञ्चन ।

भृगुरुवाच

विप्राणां स्थापनार्थाय मयाऽपि भ्रमता पुरा ॥ २२ ॥

पृथ्वीसागरपर्यन्ता दृष्ट्वा सर्वा तदानघ । महीनाम नदी पुण्या सर्वतीर्थमयीशुभा

दिव्या मनोरमा सौम्या महापापप्रणाशिनी ।

नदीरूपेण तत्रैव पृथ्वी सा नात्र संशयः ॥ २४ ॥

पृथिव्यां यानि तीर्थानि दृष्ट्वादृष्टानि नारद !

तानि सर्वाणि तत्रैव निवसन्ति महीजले ॥ २५ ॥

सा समुद्रेण सम्प्राप्ता पुण्यतोया महानदी । सञ्जातस्तत्र देवर्षे महीसागरसंगमः
 स्तम्भाख्यं तत्र तीर्थन्तु त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 तत्र ये मनुजाः स्नानं प्रकुर्वन्ति विपश्चितः ॥ २७ ॥
 सर्वपापविनिमुक्ता नोपसर्पन्ति वै यमम् । तत्राद्भुतं हि दृष्टं मे पुरा स्नातुंगतेन वै
 तदहं कीर्तयिष्यामि मुने! शृणु महाद्भुतम् ।
 यावत्स्नातुं ब्रजाम्यस्मिन् महीसागरसङ्गमे ॥ २८ ॥
 तीरे स्थितं प्रपश्यामि मुनीन्द्रं पावकोपमम् ।
 प्रांशुं वृद्धं चाऽस्थिशेषं तपोलक्ष्म्या विभूषितम् ॥ ३० ॥
 भूजावूर्ध्वो ततः कृत्वा प्ररुदन्तं मुहुर्मुहुः ।
 तं तथा दुःखितं दृष्ट्वा दुःखितोऽहमथाभवम् ॥ ३१ ॥
 सतां लक्षणमेतद्धि यद्दृष्ट्वा दुःखितं जनम् । शतसंख्यंतस्य भवेत्तथाऽहं विललापह
 अहिंसा सत्यमस्तेयं मानुष्ये सति दुर्लभम् ।
 ततस्तमुपसङ्गम्य पर्यपृच्छमहं तदा ॥ ३३ ॥
 किमर्थं रोदिषि मुने! शोके किं कारणंतव । सुगुह्यमपि चेद्ब्रूहि जिज्ञासामहतीहि मे
 मुनिस्ततो मामवदद्भृगोनिर्भाग्यवाहनम् ।
 तेन रोदिमि मा पृच्छ दुर्भाग्यं चालपेद्धि कः ॥ ३५ ॥
 तमहं विस्मयाविष्टः पुनरेवेदमब्रुवम् । दुर्लभं भारते जन्म तत्रापि च मनुष्यता ॥
 मनुष्यत्वे ब्राह्मणत्वं मुनित्वं तत्र दुर्लभम् ।
 तत्रापि च तपःसिद्धिः प्राप्यैतत्पञ्चकं परम् ॥ ३७ ॥
 किमर्थं रोदिषि मुने विस्मयोऽत्र महान्मम । एवं संपृच्छते मह्यमेतस्मिन्नेव चान्तरे
 सुभद्रो नाम नाम्ना च मुनिस्तत्राभ्युपाययौ ।
 स हि मेरुं परित्यज्य ज्ञात्वा तीर्थस्य सारताम् ॥ ३९ ॥
 कृताश्रमः पूजयति सदास्तम्भेश्वरं मुनिः ।
 सोऽप्येवं मामिवापृच्छन् मुनिं रोदनकारणम् ॥ ४० ॥

अथाऽऽहावम्य स मुनिः श्रूयतां कारणं मुने !।

अहं हि देवशर्माख्यो मुनिः संयतचाङ्मनाः ॥ ४१ ॥

निवसामि कृतस्थानो गंगासागरसंगमे । तत्र दर्शे तर्पयामि सदैव च पितृनहम्

श्राद्धान्ते ते च प्रत्यक्षा ह्याशिषो मे वदन्ति च ।

ततः कदाचित् पितरः प्रहृष्टा मामथाऽब्रुवन् ॥ ४३ ॥

वयं सदाऽत्र चायामो देवशर्मस्तवान्तिके ।

स्थानेऽस्माकं कदाचित्त्वं न चायासि कुतः सुत ! ॥ ४४ ॥

स्थानं दिदृक्षुस्तच्चाहं न शक्तोऽस्मि निवेदितुम् ।

ततः परममिदमुक्त्वा गतवान् पितृभिः सह ॥ ४५ ॥

पितृणां मन्दिरं पुण्यं भौमलोकसमास्थितम् ।

तत्र तत्र स्थितश्चाहं तेजोमण्डलदुर्दृशान् ॥ ४६ ॥

दृष्ट्वाऽग्रतः पूजयाढ्यानपृच्छं स्वान् पितृनिति ।

के ह्यमी समुपायान्ति भृशं तृप्ता भृशार्चिताः ॥

भृशं प्रमुदिता नैव तथा यूयं यथा ह्यमी ॥ ४७ ॥

पितर ऊचुः

भद्रं ते पितरः पुण्याः सुभद्रस्य महामुनेः । तर्पितास्तेन मुनिना महीसागरसङ्गमे

सर्वतीर्थमयी यत्र निलीना ह्युद्धौ मही । तत्र दर्शे तर्पयति सुभद्रस्तानमून्सुत

इत्याकर्ण्य वचस्तेषां लज्जितोऽहं भृशं तदा ।

विस्मितश्च प्रणम्यैतान्पितृन्स्वं स्वस्थानमागतः ॥ ५० ॥

यथा तथा चिन्तितं च तत्र यास्याम्यहं स्फुटम् ।

पुण्यो यत्रापि विख्यातो मही सागरसंगमः ॥ ५१ ॥

कृताश्रमश्च तत्रैव तर्पयिष्ये निजान् पितृन् ।

दर्शे दर्शे यथा चासौ स्तुत्यनामा सुभद्रकः ॥ ५२ ॥

किं तेन ननु जातेन कुलाङ्गारेण पापिना ।

यस्मिञ्जीवत्यपि निजाः पितरोऽन्यस्पृहाकराः ॥ ५३ ॥
 इतिसञ्चिन्त्यमुदितोरुचिभार्यामथाब्रुवम् । रुवेत्वयासमायुक्तोमहीसागरसङ्गमम्
 गत्वा स्थास्यामि तत्रैव शीघ्रं त्वं सम्मुखीभव ।
 पतिव्रताऽसि शुद्धाऽसि कुलीनाऽसि यशस्विनि !
 तस्मादेतन्मम शुभे ! कर्तुमर्हसि चिन्तितम् ॥ ५५ ॥

रुचिरुवाच

हता तस्य जनिर्नाभूत्कथं पाप ! दुरात्मना ।
 श्मशानस्तम्भ येनाऽहं दत्ता तुभ्यं कृतं त्वया । इहकन्दफलाहारैर्यत्किंतेनन पूर्यते
 नेनुमिच्छसि मां तत्र यत्र क्षारोदकं सदा । त्वमेवतत्र संयाहि नन्दन्तुतवपूर्वजाः
 गच्छ वा तिष्ठ वा वृद्ध वस वा काकवच्चिरम् ।
 तथा ब्रुवन्त्यां तस्यां तु कर्णावस्मि पिधाय च ॥ ५६ ॥
 (तथा ब्रुवत्यास्तस्याश्च कर्णौ तत्र पिधाय च) ।
 विपुलं शिष्यमादिश्य गृह एकोऽत्र आगतः ।
 सोऽहं स्नात्वाऽत्र सन्तप्य पितृञ्छ्रद्धापरायणः ॥ ६० ॥
 चिन्तां सुविपुलां प्राप्तो नरके दुष्कृती यथा ।
 यदि तिष्ठामि चाऽत्रैव अर्धदेहधरो ह्यहम् ॥ ६१ ॥
 नरो हि गृहिणीहीनो अर्धदेह इति स्मृतः ।
 यथाऽऽत्मना विना देहे कार्यं किञ्चिन्न सिध्यति ॥ ६२ ॥
 एवं गृहिण्या हीनो हि न स कर्मसु शस्यते ।
 यो नरः स्त्रीषु देहेषु अनुरक्तस्त्वसौ पशुः ॥ ६३ ॥
 अनयोर्हि फलं ब्राह्म्यं सारता नाऽत्र काचन ।
 अर्धदेही च मनुजस्त्वसंस्पृश्यः सतांमतः ॥ ६४ ॥
 औत्तानपादिरस्पृश्य उत्तमो हि सुरैःकृतः । अथचेत्तत्रसंयामि न महीसागरस्ततः
 यामि वा तत्कथं पादौ चलतो मे कथञ्चन ।

एतस्मिन् मे मनो विद्धं खिद्यतेऽज्ञान संकटे ॥ ६६ ॥
 अतोऽहमतिमुह्यामि भृशं शोचामि रोदिमि ।
 इति श्रुत्वा वचस्तस्य भृशं रोमाञ्चपूरितम् ॥ ६७ ॥
 साधुसाध्वित्यथोवाचतं सुभद्रोऽप्यहंतथा । दण्डवच्चप्रणमितोमहीसागरसङ्गमम्
 चिन्तयावश्च मनसि प्रतीकारं मुनेरुभौ । यो हि मानुष्यमासाद्यजलबुद्बुदमंगुरम्
 परार्थाय भवत्येषपुरुषोऽन्ये पुरीषकाः । ततः सञ्चिन्त्यप्रादेहं सुभद्रो मुनिसत्तमम्
 मा मुने परिखिद्यस्व देवशर्मन् ! स्थिरो भव ।
 अहं ते नाशयिष्यामि शोकं सूर्यस्तमो यथा ॥ ७१ ॥
 गमिष्याम्याश्रमं त्वंचनात्रापिपरिहास्यते । शृणुतत्कारणंतुभ्यंतर्पयिष्येपितृनहम्
 देवशर्मोवाच

एवं ते वदमानस्य आयुरस्तु शतं समाः । यदशक्यं महत्कर्म कर्तुमिच्छसि मत्कृते
 हर्षस्थाने विषादश्च पुनर्मां बाधते शृणु ।
 अपि वाक्यं शुभं सन्तो न गृह्णन्ति मुधा मुने ! ॥ ७४ ॥
 कथमेतन् महत्कर्म कारयामि मुधा वद ।
 पुनः किञ्चित्प्रवक्ष्यामि यथा मे निष्कृतिर्भवेत् ॥ ७५ ॥
 शापितोऽसि मया प्राणैर्यथा वच्मि तथा कुरु ।
 अहं सदा करिष्यामि दर्शं चोद्दिश्यते पितृन् ॥ ७६ ॥
 श्राद्धं गङ्गार्णवे चाऽत्र मत्पितृणां त्वमाचर ।
 अहं चैवापि तपसः संचितस्याऽपि जन्मना ॥
 चतुर्भागं प्रदास्यामि एवमेवैतदाचर ॥ ७७ ॥

सुभद्र उवाच

यद्येवं तव संतोषस्त्वेवमस्तु मुनीश्वर ! ।
 साधूनां च यथा हर्षस्तथा कार्यं विजानता ॥ ७८ ॥

भृगुरुवाच

देवशर्मा ततो दृष्टो दत्त्वा पुण्यं त्रिवाचिकम् ।

चतुर्थांशं ययौ धाम स्वं सुभद्रोऽपि च स्थितः ॥ ७६ ॥

एवंविधो नारदाऽसौ महीसागरसंगमः । यमनुस्मरतोमह्यं रोमाञ्चोऽद्याऽपि वर्तते

नारद उवाच

इति श्रुत्वा फाल्गुनाहं हर्षगद्गदयागिरा । मृतोमृतइवावोचंसाधुसाध्वितितंभृगुम्

यूयं वयं गमिष्यामो महीतीरं सुशोभनम् ।

आवामीक्षावहे सर्वं स्थानकं तदनुत्तमम् ॥ ८२ ॥

मम चैवं वचः श्रुत्वा भृगुः सह मयाययौ ।

समस्तं तु महापुण्यं महीकूलं निरीक्षितम् ॥ ८३ ॥

तद्दृष्ट्वा चातिदृष्टोऽहमासं रोमांचकञ्जुकः । अब्रुवं मुनिशार्दूलं हर्षगद्गदयागिरा

त्वत्प्रसादात् करिष्यामि भृगोःस्थानमनुत्तमम् ।

स्वस्थानं गम्यतां ब्रह्मन्नतः कृत्यं विचिन्तये ॥ ८५ ॥

एवं भृगुं चाऽस्मि विसर्जयित्वा कल्लोलकोलाहलकौतुकीतटे ।

अथोपविश्येदमचिन्तयं तदा किं कृत्यमात्मानमिवैकयोगी ॥ ८६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे नारदाजुनसम्वादे महीसागरसङ्गमतीर्थमाहात्म्ये

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

नारदाजुनसम्वादे दानभेदप्रशंसावर्णनम्

नारद उवाच

ततस्त्वहं चिन्तयामि कथं स्थानमिदं भवेत् ।

ममायत्तं यतो राज्ञां भूमिरेषा सदा वशे ॥ १ ॥

यत्त्वहं धर्मवर्माणं गत्वा याचेह मेदिनीम् ।

अर्पयत्येव स च मे याचितो न पुनः परः ॥ २ ॥

तथा हि मुनिभिः प्रोक्तं द्रव्यं त्रिविधमुत्तमम् ।

शुक्लं मध्यं च शबलमधमं कृष्णमुच्यते ॥ ३ ॥

श्रुतेः संपादनाच्छिष्यात् प्राप्तं शुक्लं च कन्यया ।

तथा कुशीदवाणिज्यकृषियाचितमेव च ॥ ४ ॥

शबलंप्रोच्यते स द्विद्यूतधौरेण साहसैः । व्याजेनोपार्जितं यच्च तत्कृष्णंसमुदाहृतम्

शुक्लचित्तेन यो धर्मं प्रकुर्याच्छ्रद्धयान्वितः । तीर्थपात्रं समासाद्य देवत्वे तत्समश्नुते

राजसेन च भावेन चित्तेन शबलेन च । प्रदद्याद्दानमर्थिभ्यो मानुष्यत्वे तदश्नुते

तमोवृतस्तु यो दद्यात्कृष्णचित्तेन मानवः ।

तिर्यक्त्वे तत्फलं प्रेत्य समश्नाति नराधमः ॥ ८ ॥

तत्तु याचितद्रव्यं मे राजसं हि स्फुटं भवेत् ।

अथ ब्राह्मणभावेन नृपं याचे प्रतिग्रहम् ॥ ६ ॥

तदाप्यहो चातिकण्टहेतुनातेन मेमतम् । अयं प्रतिग्रहोघोरोमध्वास्वादोविषोपमः

प्रतिग्रहेण संयुक्तं ह्यमीवमाविशेद्विजम् । तस्मादहं निवृत्तश्च पापादस्मात्प्रतिग्रहात्

ततः केनाप्युपायेन द्वयोरन्यतरेण तु । स्वायत्तं स्थानकं कुर्म एतत्सञ्चितयेमुहुः

यथा कुभार्यः पुरुषश्चिन्तान्तं न प्रपद्यते । तथैव विमृशंश्चाहं चिन्तान्तं नलभाम्यणु

एतस्मिन्नन्तरे पार्थ! स्नातुं तत्र समागताः । बहवोमुनयःपुण्येमहीसागरसङ्गमे॥
 अहं तानब्रुवं सर्वान्कुतो यूयंसमागताः । ते मामूचुः प्रणम्याथ सौराष्ट्रविषयेमुने
 धर्मवर्मेतिनृपतिर्योऽस्यदेशस्य भूपतिः । स तु दानस्य तत्त्वार्थंतेपेवर्षगणान्वहून्
 ततस्तं प्राह खे वाणी श्लोकमेकं नृप! शृणु ।
 द्विहेतु पडधिष्ठानं पडङ्गं च द्विपाकयुक् ॥ १७ ॥
 चतुः प्रकारंत्रिविधंत्रिनाशंदानमुच्यते । इत्येकं श्लोकमाभाष्यखेवाणीविररामह
 श्लोकस्यार्थं नावभाषे पृच्छमानाऽपि नारद ।
 ततो राजा धर्मवर्मा पटहेनान्वधोषयत् ॥ १८ ॥
 यस्तुश्लोकस्य चैवास्य लब्धस्य तपसा मया ।
 करोति सम्यग्व्याख्यानं तस्य चैतद्दाम्यहम् ॥ २० ॥
 गवांचसतनियुतं सुवर्णं तावदेव तु । सप्तग्रामान्प्रयच्छामिश्लोकाव्याख्यां करोतियः
 पटहेनेति नृपतेः श्रुत्वा राज्ञो वचो महत् ।
 आजग्मुर्बहुदेशीया ब्राह्मणाः कोटिशो मुने ! ॥ २२ ॥
 पुनर्दुर्वोधविन्यासःश्लोकस्तैर्विप्रपुङ्गवैः । आख्यातुं शक्यते नैवगुडोमूर्कैर्यथामुने
 वयं च तत्रयाताःस्मोधनलोभेननारद । दुर्वोधत्वान्नमस्कृत्यश्लोकंचात्रसमागताः
 दुर्व्याख्येयस्त्वयं श्लोको धनं लभ्यं न चैव नः ।
 तीर्थयात्रां कथं यामीत्येवाचित्यात्रचागताः ॥ २५ ॥
 एवं फाल्गुन तेषां तु वचः श्रुत्वा महात्मनाम् ।
 अतीव सम्प्रहृष्टोऽहं तान्विसृज्येत्यचिन्तयम् ॥ २६ ॥
 अहो प्राप्तउपायो मे स्थानप्राप्तौ न संशयः ।
 श्लोकं व्याख्याय नृपतेर्लप्स्ये स्थानं धनं तथा ॥
 विद्यामूल्यान नैवं च याचितःस्यात्प्रतिग्रहः ।
 सत्यमाह पुराणर्षिर्वासुदेवो जगद्गुरुः ॥ २८ ॥
 धर्मस्य यस्य श्रद्धास्यान्न च सा नैव पूर्यते ।

पापस्य यस्य श्रद्धास्यान्न च सापि न पूर्यते ॥ २९ ॥
 एवं विचिन्त्य विद्वांसः प्रकुर्वन्ति यथारुचि ।
 सत्यमेतद्विभोर्वाक्यं दुर्लभोऽपि यथाहि मे ॥ ३० ॥
 मनोरथोऽयं सफलः सम्भूतोऽङ्कुरितःस्फुटम् ।
 एनं च दुर्विदं श्लोकमहञ्जानामि सुस्फुटम् ॥ ३१ ॥
 अमूर्तैः पितृभिःपूर्वमेख्यातोहिमेपुरा । एवंहर्षान्वितःपार्थसञ्चिन्त्याऽहन्ततोमुहुः
 प्रणम्य तीर्थं खलितो महीसागरसङ्गमम् । वृद्धब्राह्मणरूपेण ततोऽहंयातवान्नृपम्
 इदं भणितवानस्मि श्लोकव्याख्यां नृप! शृणु ।
 यत्ते पटहविख्यातं दानञ्च प्रगुणीकुरु ॥ ३४ ॥
 एवमुक्ते नृपः प्राह प्रोचुरेवं हि कोटिशः ।
 द्विजोत्तमाः पुनर्नास्य प्रोक्तुमर्थो हि शक्यते ॥ ३५ ॥
 के द्विहेतूपडाख्यातान्यधिष्ठानानि कानिच ।
 कानि चैव पडङ्गानि कौट्ठी पाकौ तथा स्मृतौ ॥ ३६ ॥
 के च प्रकाराश्चत्वारः किंस्वित्त्रिविधं द्विज !
 त्रयोनाशाश्चकेप्रोक्ता दानस्यैतत्स्फुटं वद ॥ ३७ ॥
 स्फुटान्प्रश्नानिमांस्तस्य यदि वक्ष्यसि ब्राह्मण !
 ततो गवां सप्तनियुतं सुवर्णं तावदेव तु ॥ ३८ ॥
 सप्तग्रामांश्च दास्यामि नो चेद्यास्यसि स्वं गृहम् ।
 इत्युक्तवचनं पार्थ! सौराष्ट्रस्वामिनं नृपम् ॥ ३९ ॥
 धर्मवर्माणमस्त्वेवंप्राचोचमवधारय । श्लोकव्याख्यांस्फुटां वक्ष्येदानहेतूचतोऽशृणु
 अल्पत्वं वा बहुत्वम्भादानस्याभ्युदयावहम् ।
 श्रद्धाशक्तिश्च दानानां वृद्ध्याक्षयकरे हिते ॥ ४१ ॥
 तत्र श्रद्धाविषये श्लोका भवन्ति । कायक्लेशैश्च बहुभिर्न चैवाऽर्थस्य राशिभिः
 धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धा धर्मोऽद्भुतं तपः ।

श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत् ॥ ४३ ॥

सर्वस्वं जीवितं चापि दद्यादश्रद्धयायदि ।

नाप्नुयात्सफलं किञ्चिच्छ्रद्धा नस्ततो भवेत् ॥ ४४ ॥

श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः ।

अकिञ्चना हि मुनयः श्रद्धावन्तो दिवङ्गताः ॥ ४५ ॥

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ ४६ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसिराजसाः ।

प्रेतान्भूतपिशाचांश्च यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४७ ॥

तस्माच्छ्रद्धावता पात्रे दत्तं न्यायार्जितं हि यत् ।

तेनैव भगवान्छुद्धः स्वल्पकेनाऽपि तुष्यति ॥ ४८ ॥

शक्तिविषये च श्लोका भवन्ति ।

कुटुम्बभुक्तवसनाद् (भरणाद्) देयं यदतिरिच्यते ।

मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत् ॥ ४९ ॥

शक्ते परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि । मध्वापानविषादः सधर्माणाम्प्रतिरूपकः

भृत्यानामुपरोधेनयत्करोत्यौर्ध्वदैहिकम् । तद्वचत्यसुखोदकं जीवतोऽस्यमृतस्यच

सामान्यं याचितं न्यासमाधि (धे) दाराश्चदर्शनम् (दानञ्चतद्धनम्) ।

अन्वाहितं च निक्षेपः (निक्षिप्तं) सर्वस्वं चान्वये सति ॥ ५० ॥

आपत्स्वपि न देयानि नववस्तूनि पण्डितैः ।

यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ५१ ॥

इति ते गदितो राजन् द्रौहेतूश्चूयतामतः । अधिष्ठानानि वक्ष्यामि षडेव शृणुतान्यपि

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडाहर्षभयानि च । अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रवक्षते

पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यद्धर्मदानं तदुच्यते

धनिनं धनलोभेन लोभयित्वाऽर्थमाहरेत् । तदर्थदानमित्याहुः कामदानमतः शृणु

प्रयोजनमपेक्ष्यैव प्रसङ्गाद्यत्प्रदीयते ।

अनर्हेषु सरागेण कामदानं तदुच्यते ॥ ५२ ॥

संसदि व्रीडयाऽऽश्रुत्य अर्थिभ्यः प्रददाति च ।

प्रतिदीयते च (तुतद्) यद्दानं व्रीडादानमिति श्रुतम् ॥ ५३ ॥

दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वाहर्षवद्यत्प्रदीयते । हर्षदानमिति प्रोक्तं दानं तद्धर्मचिन्तकैः

आक्रोशानर्थहिसानां प्रतीकाराय यद्ववेत् । दीयतेऽनुपकर्तृभ्योऽभयदानं तदुच्यते

प्रोक्तानि षडधिष्ठानान्यङ्गान्यपि च षट्च्छृणु ।

दाता प्रतिग्रहीता च शुद्धिर्देयं च धर्मयुक् ॥ ६२ ॥

देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड् विदुः ।

अपरोगी च धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः ॥ ६३ ॥

अनिद्याजीवकर्मा च षडभिर्दाता प्रशस्यते ।

अनृजुश्चाश्रद्धधानोऽशान्तात्मा घृष्टमीरुकः ॥ ६४ ॥

असत्यसन्धो निद्रालुर्दाताऽयं तामसोऽधमः ।

त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ॥ ६५ ॥

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ।

सौमुख्यादभिसम्प्रीतिरर्थिनां दर्शने सदा ।

सत्कृतिश्चानसूया च तदा शुद्धिरिति स्मृता ॥ ६६ ॥

अपराबाधमक्लेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम् ।

स्वल्पं वा विपुलम्वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥ ६७ ॥

तेनापि किल धर्मेण उद्दिश्य किल किञ्चन ।

देयं तद्धर्मयुगिति शून्ये शून्यं फलं स्मृतम् ॥ ६८ ॥

न्यायेन दुर्लभं द्रव्यं देशकालेऽपि वा पुनः ।

दानार्हौ देशकालौ तौ स्याताश्चेष्टौ न चान्यथा ॥ ६९ ॥

षडङ्गानीति प्रोक्तानि द्वौ च पाकावतः शृणु ।

द्वौ पाकौ दानजौ प्राहुः परत्राऽथ त्विहोच्यते ॥ ७० ॥

सद्भ्यो यद्वीयते किञ्चित्त्परत्रोपतिष्ठति । असत्सु दीयते किञ्चित्दानमिह भुज्यते
द्वौ पाकाविति निर्दिष्टौ प्रकाराश्चतुरःशृणु ।

ध्रुवमाहुस्त्रिकं काम्यं नैमित्तिकमितिकमात् ॥ ७२ ॥

वैदिको दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते द्विजैः । प्रपारामतडागादिसर्वकामफलं ध्रुवम्
तदाहुस्त्रिकमित्याहुर्दीयते यद्विनेदिने । अपत्यविजयैश्वर्यस्त्रीवालार्थं प्रदीयते ॥

इच्छासंस्थं च यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ।

कालापेक्षं क्रियापेक्षं गुणापेक्षमिति स्मृतौ ॥ ७५ ॥

त्रिधानैमित्तिकं प्रोक्तं सदा होमविवर्जितम् ।

इति प्रोक्ताः प्रकारास्ते त्रैविध्यमभिधीयते ॥ ७६ ॥

अष्टोत्तमानि चत्वारि मध्यमाधिविधानतः ।

कानीयसानि शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ॥ ७७ ॥

गृहप्रासादविद्याभूगोकूपप्राणहाटकम् । एतान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ॥

अन्नारामं च वासांसि हयप्रभृतिवाहनम् ।

दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ॥ ७९ ॥

उपानच्छत्रपात्रादिदधिमध्वासनानि च ॥ ८० ॥

दीपकाष्टोपलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् । इति कानीयसान्यहुर्दाननाशत्रयं शृणु
यद्दत्त्वा तप्यते पश्चादासुरं तद्ब्रूयात् मतम् । अश्रद्धया यद्दाति राक्षसं स्याद्ब्रूयैव तत्

यच्चाऽऽकुश्य ददात्यंगं दत्त्वा च क्रोशति द्विजम् ।

पैशाचन्तद्ब्रूयात् दानं दाननाशास्त्रयस्त्वमी ॥ ८३ ॥

इति सप्तपदैर्बद्धं दानमाहात्म्यमुत्तमम् ।

शक्त्या ते कीर्तितं राजन्साधुवाऽसाधु वा वद ॥ ८४ ॥

धर्मवर्मोवाच

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः । अद्य ते कृतकृत्योऽस्मि कृतः कृतिमतां वर

पठित्वा सकलं जन्म ब्रह्मचारीयथा वृथा ।

बहुक्लेशात्प्राप्तभार्यः सा वृथाऽप्रियवादिनी ॥ ८६ ॥

क्लेशेन कृत्वा कूपं वा सचक्षारोदको वृथा । बहुक्लेशैर्जन्मनीतं विनाधर्मं तथा वृथा
एवं मे यद्ब्रूयात् नाम जातं तत्सफलं त्वया ।

कृतं तस्मान्नमस्तुभ्यं द्विजेभ्यश्च नमोनमः ॥ ८८ ॥

सत्यमाह पुरा विष्णुः कुमारान्विष्णुसन्नि ॥ ८९ ॥

नाहं तथाऽग्निं यजमानहविर्वितानच्योतद्बृत्प्लुतमदन्हुतभुङ्मुखेन ।

यद्ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुवासं तुष्टस्य मय्यपहितैर्निजकर्मपाकैः ॥ ९० ॥

तन्मयाऽशर्मणा वापि यद्विप्रेष्वप्रियं कृतम् ।

सर्वस्य प्रभवो विप्रास्तत्क्षमन्तां प्रसादये ॥ ९१ ॥

त्वं च कोऽसि नसामान्यः प्रणम्याहं प्रसादये ।

आत्मानं ख्यापय मुने प्रोक्तश्चेत्यब्रवं तदा ॥ ९२ ॥

नारद उवाच

नारदोऽस्मि नृपश्रेष्ठ स्थानकार्थीसमागतः । प्रोक्तं च देहि मे द्रव्यं भूमिं च स्थानहेतवे
यद्यपीयं देवतानां भूमिर्द्रव्यं च पार्थिव ।

तथापि यस्मिन्यः काले राजा प्रार्थ्यः स निश्चितम् ॥ ९४ ॥

स हीश्वरस्यावतारो भर्ता दाताऽभयस्य सः । तथैव त्वामहं याचे द्रव्यशुद्धिपरीप्सया
पूर्वं ममाऽऽलयं देहि देयार्थं (तथैव गालवः पूर्वं हयार्थं) प्रार्थनापरः ॥ ९६ ॥

राजोवाच

यदि त्वं नारदो विप्र राज्यमस्त्वखिलं तव । अहं हि ब्राह्मणानां ते दास्यं कर्ता न संशयः

नारद उवाच

यद्यस्माकं भवान्भक्तस्तत्ते कार्यं च नो वचः ॥ ९७ ॥

सर्वं यत्तद्देहि मे द्रव्यमुक्तं भुवं च मे सप्तगव्यूतिमात्रम् ।

भूयास्त्वत्तोऽप्यस्य रक्षेति सोऽपि मेने त्वहंचिन्तये चाऽर्थशेषम् ॥ ६८ ॥
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे नारदार्जुनसम्वादे दानभेदप्रशंसावर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

पञ्चमोऽध्यायः

नारदार्जुनसम्वादे कलापग्रामवासिसुतनुब्राह्मणेन नारदप्रश्नोत्तरकथनम्

नारद उवाच

ततोऽहं धर्मवर्माणं प्रोच्यतिष्ठेद्धनं त्वयि । कृत्यकाले ग्रहीष्यामीत्यागमं रैवतं गिरिम् ॥ १ ॥
आसं प्रमुदितश्चाऽहं पश्यंस्तं गिरिसत्तमम् ।
आह्वयानं नरान्साधून्भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ २ ॥
यस्मिन्नानाविधा वृक्षाः प्रकाशन्ते समन्ततः ।
साधुं गृहपतिं प्राप्य पुत्रभार्यादयो यथा ॥ ३ ॥
मुदितायत्र सन्तृप्ता वा शन्ते कोकिलादयः । सद्गुरोर्ज्ञानसम्पन्ना यथा शिष्यगणाभुवि
यत्र तप्तवातपो मर्त्या यथेप्सितमवाप्नुयुः । श्रीमहादेवमासाद्य भक्तो यद्वन्मनोरथम्
तस्याहं च गिरेः पार्थ! समासाद्य महाशिलाम् ।
शीतसौरभ्यमन्देन प्रीणितोऽचिन्तयं हृदि ॥ ६ ॥
तावन्मया स्थानमाप्तं यदतीव सुदुर्लभम् । इदानीं ब्राह्मणार्थेऽहं कुर्वेतावदुपक्रमम्
ब्राह्मणाश्च विलोक्या मे ये हि पात्रतमा मताः ।
तथा हि छात्र श्रूयन्ते वचांसि श्रुतिवादिनाम् ॥ ८ ॥
न जलोत्तरणे शक्ता यद्वन्नौः कर्णवर्जिता । तद्वच्छ्रेष्ठोऽप्यनाचारो विप्रो नोद्धरणक्षमः
ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं हि भस्म निहूयते
दानपात्रमतिक्रम्य यदपात्रे प्रदीयते । तद्वत्तं गामतिक्रम्य गर्दभस्य गवाहिकम् ॥

ऊर्वरे वापितं बीजं भिन्नभाण्डे च गोदुहम् । भस्मनीव हुतं हव्यं मूर्खे दानमशाश्वतम्
विधिहीने तथाऽपात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हितघाति शेषं पुण्यं प्रणश्यति
भूरात्ता गौस्तथा भोगाः सुवर्णं देहमेव च (वा) ।
अश्वश्चक्षुस्तथा वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १४ ॥
घ्नन्ति तस्माद्विद्वांस्तु विभियाच्च प्रतिग्रहात् ।
स्वल्पकेनाप्यविद्वांस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ १५ ॥
तस्माद्ये गूढतपसो गूढस्वाध्यायसाधकाः ।
स्वदारनिरताः शान्तास्तेषु दत्तं सदाऽक्षयम् ॥ १६ ॥
देशे कालउपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥
न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रमप्रक्षते
तेषां त्रयाणां मध्ये च विद्यामुख्यो महागुणः ।
विद्यां चिन्तयन् च द्विप्राश्चक्षुष्मन्तो हि ते मताः ॥ १६ ॥
तस्माच्चक्षुष्मतो विद्वान्देशे देशे परीक्ष्येत् ।
प्रश्नान्ये मम वक्ष्यन्ति तेभ्यो दास्यम्यहं ततः ॥ २० ॥
इति सञ्चिन्त्य मनसा तस्माद्देशात्समुत्थितः ।
आश्रमेषु महर्षीणां विचराम्यस्मि फाल्गुन ॥ २१ ॥
इमाञ्छ्लोकान्नायमानः प्रश्नरूपाञ्छृणुष्व तान् ।
मातृकां को विजानाति कतिधा कीदृशाक्षरम् ॥ २२ ॥
पञ्चपञ्चाद्रुतंगेहं को विजानाति वा द्विजः । बहुरूपांस्त्रियं कर्तुमेकरूपाश्च वेत्ति कः
को वा चित्रकथाबन्धं वेत्ति संसारगोचरः ।
को वार्णवमहाग्राहं वेत्ति विद्यापरायणः ॥ २४ ॥
को वाऽष्टविधं ब्राह्मण्यं वेत्ति ब्राह्मणसत्तमः ।
युगानां च चतुर्णाम्वा को मूलदिवसान्वदेत् ॥ २५ ॥
चतुर्दशमनूनां वा मूलवासरं वेत्तिकः । कस्मिंश्चैव दिने प्राप पूर्वं वा भास्करोरथम् ॥

उद्वेजयतिभूतानिकृष्णाहिरिववेत्तिकः । कोवाऽस्मिन्वोरसंसारदक्षदक्षतमोभवेत्
पन्थानावपि द्वौ कश्चिद्वेत्ति वक्ति च ब्राह्मणः ।

इति मे द्वादशप्रश्नान्ये विदुर्ब्राह्मणोत्तमाः ॥ २८ ॥

ते मे पूज्यतमास्तेषामहमाराधकश्चिरम् । इत्यहंगायमानोवैभ्रमितःसकलामहीम्
ते चाद्दुःखदाः ख्याताः प्रश्नास्ते कुर्महे नमः ।

इत्यहं सकलां पृथ्वीं विचिंत्याऽलब्धब्राह्मणः ॥ ३० ॥

हिमाद्रिशिखिरासीनो भूयश्चिन्तामवाप्तवान् ।

सर्वे विलोकिता विप्राः किमतः कर्तुमुत्सहे ॥ ३१ ॥

ततो मे चिन्तयानस्य पुनर्जाता मतिस्त्वयम् ।

अद्यापि न गतश्चाहं कलापग्राममुत्तमम् ॥ ३२ ॥

यस्मिन् विप्राः सम्बसन्ति मूर्तानीव तपांसि च ।

चतुरशीतिसाहस्राः श्रुताध्ययनशालिनः ॥ ३३ ॥

स्थाने तस्मिन् गमिष्यामीत्युक्त्वाऽहं चलितस्तदा ।

खेचरो हि ममा क्रम्य परं पारं गतस्ततः ॥ ३४ ॥

अद्राक्षं पुण्यभूमिस्थं ग्रामरत्नमहं महत् । शतयोजनविस्तीर्णनानावृक्षसमाकुलम्
यत्र पुण्यवतांसन्तिशतशःप्रवराश्रमाः । सर्वेषामपिजीवानां यत्रान्योऽन्यनदुष्टता

यज्ञभाजां मुनीनां यदुपकारकरं सदा ।

सतां धर्मवतां यद्वदुपकारो न शाम्यति ॥ ३७ ॥

मुनीनां यत्र परमं स्थानंचाप्यविनाशकृत् ।

स्वाहा स्वधा वयट्कारः हन्तकारो न नश्यति ॥ ३८ ॥

यत्र कृतयुगस्याऽर्थवीजं पार्थाऽवशिष्यते । सूर्यस्यसोमवंशस्यब्राह्मणानांतथैवच
स्थानकं तत्समासाद्य प्रविष्टोऽहं द्विजाश्रमान् ।

तत्र ते विविधान् वादान्विवदन्ते द्विजोत्तमाः ॥ ४० ॥

परस्परं चिन्तयाना वेदा मूर्तिधरा यथा । तत्र मेधाविनः केचिदर्थमन्यैःप्रपूरितम्

विचिक्षिपुर्महात्मानो नभोगतमिवामिषम् ।

तत्राऽहं करमुद्यम्य प्रावोचं पूर्यतां द्विजाः ॥ ४२ ॥

काकारावैः किमेतैर्वीर्ययस्ति ज्ञानशालिता ।

व्याकुरुध्वं ततः प्रश्नान् मम दुर्विषहान् बहून् ॥ ४३ ॥

ब्राह्मणा ऊचुः

चद ब्राह्मण प्रश्नान्स्वाङ्गृत्वाऽऽधास्यामहे वयम् ।

परमो ह्येष नो लाभः प्रश्नान्पृच्छति यद्ववान् ॥ ४४ ॥

अहं पूर्विकया ते वै न्यपेयन्त परस्परम् । अहं पूर्वमहं पूर्वमिति वीरा यथा रणे ॥

ततस्तानब्रवं प्रश्नानहं द्वादशपूर्वकान् ।

श्रुत्वा ते मामवोचन्त लीलायन्तो मुनीश्वराः ॥ ४६ ॥

किं ते द्विज! बालप्रश्नैरमीभिः स्वल्पकैरपि ।

अस्माकं यन्निहीनं त्वं मन्यसे स ब्रवीत्वमून् ४७ ॥

ततोऽतिविस्मितश्चाऽहं मन्यमानः कृतार्थताम् ।

तेषां निहीनं सञ्चिन्त्य प्रावोचं प्रब्रवीत्वयम् ॥ ४८ ॥

ततः सुतनुनामा स बालोऽवालोऽभ्युवाच माम् ।

मम मन्दायते वाणी प्रश्नैः स्वल्पैस्तव द्विज ! ॥

तथापि वच्मि मां यस्मान्निहीनं मन्यते भवान् ॥ ४९ ॥

सुतनुखाच

अक्षरास्तु द्विपञ्चाशन्मातृकायाः प्रकीर्तिताः ॥ ५० ॥

ऊँकारः प्रथमस्तत्र चतुर्दश स्वरास्तथा । स्पर्शाश्चैव त्रयस्त्रिंशदनुस्वारस्तथैवच
विसर्जनीयश्चपरो जिह्वामूलीय एव च । उपध्मानीयएवापिद्विपञ्चाशदमीस्मृताः

इति ते कथिता सङ्ख्या अर्थं चैषां शृणु द्विज !

अस्मिन्नर्थे चेतिहासं तव वक्ष्यामि यः पुरा ॥ ५३ ॥

मिथिलायां प्रवृत्तोऽभूद् ब्राह्मणस्य निवेशने ।

मिथिलायां पुरा पुर्या ब्राह्मणः कौथुमाभिधः ॥ ५४ ॥

येन विद्याः प्रपठिता वर्तन्ते भुवि या द्विज ! ।

एकत्रिंशत्सहस्राणि वर्षाणां स कृतादरः ॥ ५५ ॥

क्षणमप्यनवच्छिन्नं पठित्वा गेहवानभूत् ।

ततः केनाऽपि कालेन कौथुमस्याऽभवत्सुतः ॥ ५६ ॥

जडवद्वर्त्तमानः स मातृकां प्रत्यपद्यत । पठित्वा मातृकामन्यन्नाध्येति स कथञ्चन

ततः पिता खिन्नरूपी जडं तं समभाषत ।

अधीष्व पुत्रकाधीष्व तव दास्यामि मोदकान् ॥ ५८ ॥

अथाऽन्यस्मै प्रदास्यामि कर्णावुत्पाटयामि ते ॥ ५९ ॥

पुत्र उवाच

तात! किं मोदकार्थायपठ्यते लोभहेतवे । पठनं नाम यत्पुंसांपरमार्थहितत्स्मृतम्

कौथुम उवाच

एवं ते वदमानस्य आयुर्भवतु ब्राह्मणः । साध्वीबुद्धिरियं तेऽस्तुकुतोनाध्येष्यतः परम्

पुत्र उवाच

तात! सर्वं परिज्ञेयं ज्ञातमत्रैव वै यतः । ततः परं कण्ठशोषः किमर्थं क्रियते वद ॥

पितोवाच

विचित्रं भाषसे बाल! ज्ञातोऽत्रार्थश्च कस्त्वया ।

ब्रूहि ब्रूहि पुनर्धत्स श्रोतुमिच्छामि ते गिरम् ॥ ६३ ॥

पुत्र उवाच

एकत्रिंशत्सहस्राणि पठित्वाऽपि त्वया पितः ! ।

नानातर्कान् भ्रान्तिरेव सन्धिता मनसि स्वके ॥ ६४ ॥

अयमयं घायमिति धर्मो यो दर्शनोदितः । तेषु वातायते चेतस्तव तन्नाशयामिते ॥

उपदेशं पठस्येव नैवार्थज्ञोसितत्त्वतः । पाठमात्रा हि ये विप्रा द्विपदाः पशवोहिते

तत्ते ब्रवीमि तद्वाक्यं मोहमार्तण्डमद्भुतम् ॥ ६७ ॥

अकारः कथितो ब्रह्मा उकारो विष्णु रच्यते ।

मकारश्च स्मृतो रुद्रस्त्र्यश्चैते गुणाः स्मृताः ॥ ६८ ॥

अर्धमात्रा च या मूर्ध्नि परमः स सदाशिवः ।

एवमोङ्कारमाहात्म्यं श्रुतिरेषा सनातनी ॥ ६९ ॥

उँकारस्य च माहात्म्यं याथात्म्येन न शक्यते ।

वर्षाणामयुतेनाऽपि ग्रन्थकोटिभिरेव वा ॥ ७० ॥

पुनर्यत्सारसर्वस्वं प्रोक्तं तच्छ्रूयतां परम् । अकारांता अकाराद्यामनवस्ते चतुर्दश

स्वायम्भुवश्च स्वारोचिरीत्तमोरैव तस्तथा ।

तामसश्चाक्षुषः षष्ठस्तथा वैवस्वतोऽधुना ॥ ७२ ॥

सावर्णिर्ब्रह्मसावर्णो रुद्रसावर्णिरेव च । दक्षसावर्णिरेवाऽपि धर्मसावर्णिरेव च ॥

रौच्यो भौत्यस्तथा चापि मनवोऽमी चतुर्दश ।

श्वेतः पाण्डुस्तथा रक्तस्ताम्रः पीतश्च कापिलः ॥ ७४ ॥

कृष्णः श्यामस्तथा धूम्रः सुपिशङ्गः पिशङ्गकः ।

त्रिवर्णः शबलो वर्णैः कर्कन्धुर इति क्रमात् ॥ ७५ ॥

वैवस्वतः क्षकारश्च तात! कृष्णः प्रदृश्यते ।

ककाराद्याहकारान्तास्त्रयस्त्रिंशच्च देवताः ॥ ७६ ॥

ककाराद्याष्टकारान्ता आदित्या द्वादशस्मृताः ।

धाता मित्रोऽर्यमा शक्रो वरुणश्चांशुरेव च ॥ ७७ ॥

भगो विवस्वान्पूषा च सविता दशमस्तथा ।

एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ॥ ७८ ॥

जघन्यजः स सर्वेषामादित्यानां गणाधिकः ।

ङकाराद्या बकारान्ता रुद्राश्चैकादशैव तु ॥ ७९ ॥

कपाली पिङ्गलो भीमो विरूपाक्षो विलोहितः ।

अजकः शासनः शास्ता शम्भुश्चण्डो भवस्तथा ॥ ८० ॥

भकाराद्याः प्रकारान्ता अष्टौ हि वसवो मताः ।
 ध्रुवो घोरश्च सोमश्च आपश्चैवानलोऽनिलः ॥ ८१ ॥
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च अष्टौ ते वसवः स्मृताः ।
 सहोचेत्यश्विनौ ख्यातौ त्रयस्त्रिंशदिमे स्मृताः ॥ ८२ ॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च जिह्वामूलीय एव च । उपध्मानीय इत्येते जरायुजास्तथाऽण्डजाः
 स्वेदजाश्चोद्भिजाश्चेति ततः (पितरः) जीवाः प्रकीर्तिताः ।
 भावार्थः कथितश्चाऽयं तत्त्वार्थं शृणु साम्प्रतम् ॥ ८३ ॥
 ये पुमांसस्त्वमून्देवान् समाश्रित्य क्रियापराः ।
 अर्धमात्रात्मके नित्ये पदे लीनास्त एव हि ॥ ८५ ॥
 क्षतुर्णां जीवयोनीनां तदैव परिमुच्यते ।
 यदाभून्मनसा वाचा कर्मणा च यजेत्सुरान् ॥ ८६ ॥
 यस्मिञ्छास्त्रे त्वमी देवा मानिता नैव पापिभिः ।
 तच्छास्त्रं हि न मन्तव्यं यदि ब्रह्मा स्वयं वदेत् ॥ ८७ ॥
 अमी च देवाः सर्वत्र श्रौते मार्गे प्रतिष्ठिताः ।
 पाषण्डशास्त्रे सर्वत्र निषिद्धाः पापकर्मभिः ॥ ८८ ॥
 तदमून्ये व्यतिक्रम्य तपो दानमथो जपम् । प्रकुर्वन्ति दुरात्मानो वेपन्ते मरुतः पथि
 अहो मोहस्य माहात्म्यं पश्यताऽविजितात्मनाम् ।
 पठन्ति मातृकां पापा मन्यन्ते न सुरानिह ॥ ९० ॥
 सुतनुस्वाच
 इति तस्य वचः श्रुत्वा पिताऽभूदतिविस्मितः ।
 पप्रच्छ च बहून् प्रश्नान् सोप्यवादी ततथा तथा ॥ ९१ ॥
 मयाऽपि तव प्रोक्तोऽयं मातृकाप्रश्न उत्तमः । द्वितीयं शृणु तं प्रश्नं पञ्चपञ्चाद्भुतं गृहम्
 पञ्चभूतानि पञ्चैव कर्म ज्ञानेन्द्रियाणि च ।
 पञ्च पञ्चाऽपि विषया मनोबुद्ध्यहमेव च ॥ ९३ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चैव पञ्चविंशः सदाशिवः । पञ्चपञ्चभिरेतैस्तु निष्पन्नं गृहमुच्यते ॥
 द्वेमेतदिदं वेद तत्त्वतो यात्यसौ शिवम् । बहुरूपां स्त्रियं प्राहुर्बुद्धिवेदान्तवादिनः
 सा हि नानार्थभजनान् नानारूपं प्रपद्यते ।
 धर्मस्यैकस्य संयोगाद् बहुधाऽप्येकिकैव सा ॥ ९६ ॥
 इति यो वेद तत्त्वार्थनाऽसौ नरकमाप्नुयात् । मुनिभिर्यच्च न प्रोक्तं यन्न मन्येत दैवतान्
 वचनं तद्विधाः प्राहुर्वन्धं चित्रकथं त्विति ।
 यच्च कामान्वितं वाक्यं पञ्चमं वाप्यतः शृणु ॥ ९८ ॥
 एको लोभो महान्प्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ।
 लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ॥ ९९ ॥
 लोभान्मोहश्च माया च मानः स्तम्भः परेषुता ।
 अविद्याऽप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ १०० ॥
 हरणं परवित्तानां परदारमभिमर्शनम् । साहसानां च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा
 स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना ।
 दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ॥ १०२ ॥
 भवन्त्येतानि सर्वाणि लुब्धानामकृतात्मनाम् ।
 सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः ॥ १०३ ॥
 उत्तारः संशयानां च लोभप्रस्तावजन्त्यधः । लोभक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारबहिष्कृताः
 अन्तः क्षुरा वाङ्मधुराः कूपाश्छन्नास्तृणैरिव ।
 कुर्वन्ते ये बहून् मार्गां स्तास्तान् हेतुबलान्विताः ॥ १०५ ॥
 सर्वमार्गं विलुम्पन्ति लोभाज्जातिषु निष्ठुराः ।
 धर्मावतंसकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ॥ १०६ ॥
 एतेऽपि पापिनो ज्ञेया नित्यं लोभसमन्विताः ।
 जनको युवनाश्वश्च वृषादभिः प्रसेनजित् ॥ १०७ ॥
 लोभक्षयाद्विवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः ।
 तस्माच्च जन्ति ये लोभंतेऽतिक्रामन्ति सागरम् ॥ १०८ ॥

संसारारण्यमतोऽन्येयेग्राह्यस्ता न संशयः । अथब्राह्मणभेदांस्त्वमष्टौविप्रावधारय
मात्रं ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परम् । अनूचानस्तथा भ्रूण ऋषिकल्पऋषिर्मुनिः
एते ह्यष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ । तेषां परःपरः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत् ।

अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥ ११२ ॥

एकोद्देश्यमतिक्रम्य वेदस्याऽऽचारवानृजुः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्धृणी ॥ ११३ ॥

एकां शाखां सकल्पां च षड्भिरङ्गैरधीत्य च ।

षट्कर्मणि रतो विप्र श्रोत्रियोनाम धर्मवित् ॥ ११४ ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

श्रेष्ठः श्रोत्रियवान् प्राज्ञः सोऽनूचानइति स्मृतः ॥ ११५ ॥

अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः ।

भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥ ११६ ॥

वैदिकं लौकिकं चैव सर्वज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थोवशीनित्यमृषिकल्पइति स्मृतः ॥ ११७ ॥

ऊर्ध्वरेता भवत्यग्रयोनियताशीन संशयी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसंधो भवेद्दृषिः

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥ ११८ ॥

एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छिताः ।

त्रिशुकलानाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ॥ १२० ॥

इत्येवंविधविप्रत्वमुक्तं शृणु युगादयः । नवमी कार्तिकेशुक्ला कृतादिः परिकीर्तिता

वैशाखस्य तृतीया या शुक्ला त्रेतादिरुच्यते ।

माघे पञ्चदशीनाम द्वापरादिः स्मृता बुधैः ॥ १२२ ॥

त्रयोदशी नभस्ये च कृष्णा सा हि कलेः स्मृता ।

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्या क्षयकारकाः ॥ १२३ ॥

एताश्चतस्रस्तथयो युगाद्या दत्तं हुतं चाऽक्षयमाशु विद्यात् ।

युगे युगे वर्षशतेन दानं युगादिकाले दिवसेन तत्फलम् ॥

युगाद्याः कथिता ह्येता मन्वाद्याः शृणु साम्प्रतम् ।

अश्वयुक्लृकुनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ॥ १२५ ॥

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

फाल्गुनस्य त्वमावस्या पौषस्यैकादशी तथा ॥ १२६ ॥

आषाढस्याऽपि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

श्रावणस्याऽष्टमी कृष्णा तथाषाढी च पूर्णिमा ॥ १२७ ॥

कार्तिकीफाल्गुनीचैत्रीज्येष्ठेपञ्चदशीसिता । मन्वन्तरादयश्चैतादत्तस्याक्षयकारकाः

यस्यां तिथौ रथं पूर्वं प्राप देवो दिवाकरः ।

सा तिथिः कथिता विप्रैर्माघे या रथसप्तमी ॥ १२८ ॥

तस्यां दत्तं हुतं चेष्टं सर्वमेवाऽक्षयं मतम् ।

सर्वदारिद्र्यशमनं भास्करप्रीतये मतम् ॥ १२९ ॥

नित्योद्वेजक माहुर्यं बुधास्तं शृणु तत्त्वतः ।

यश्च याचनिको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ॥ १३१ ॥

उद्वेजयति भूतानि यथा सौरास्तथैव सः ।

नरकं याति पापात्मा नित्योद्वेगकरस्त्वसौ ॥ १३२ ॥

इहोपपत्तिर्मम केन कर्मणा क्व च प्रयातव्यमितो मयेति ।

विचार्य चैवं प्रतिकारकारी बुधैः स चोक्तो द्विज ! दक्षदक्षः ॥ १३३ ॥

मासैरष्टभिरह्ना च पूर्वेण वयसाऽऽयुषा । तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥

अर्चिर्धूमश्च मार्गौ द्वावाहुर्वेदान्तवादिनः ।

अर्चिषा याति मोक्षश्च धूमेनाऽऽवर्तते पुनः ॥ १३५ ॥

यज्ञैरासाद्यते धूमो नैष्कर्म्येणार्चिराप्यते ।

एतयोरपरो मार्गः पाखण्ड इति कीर्त्यते ॥ १३६ ॥
 यो देवान्मन्यते नैव धर्माश्च मनुसूचितान् ।
 नैतौ सयाति पन्थानौ तत्त्वार्थोऽयं निरूपितः ॥ १३७ ॥
 इति ते कीर्तिताः प्रश्नाः शक्त्या ब्राह्मणसत्तम ! ।
 साधुवाऽसाधुवा ब्रूहि ख्यापयाऽऽत्मनमेव च ॥ १३८ ॥
 इति श्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यासंहितायांप्रथमेमाहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कलापग्रामवासिसुतनुब्राह्मणेन नारदप्रश्नोत्तरकथनं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः

नारदद्वारा पृथ्वीसङ्गमतीर्थे ब्राह्मणानां प्रस्थापनं तत्र स्थानप्रतिष्ठावर्णनञ्च

श्री नारद उवाच

इतिश्रुत्वा फाल्गुनाऽहं रोमाञ्चपुलकीकृतः । स्वरूपंप्रकटीकृत्यब्राह्मणानिदमब्रवम्

अहो धन्यः पिताऽस्माकं यस्य सृष्टस्य पालकाः ।

युष्मद्विधा ब्राह्मणेन्द्राः सत्यमाह पुरा हरिः ॥ २ ॥

मत्तोऽप्यनन्तात्परतः परस्मात्समस्तभूताधिपतेन किञ्चित् ।

तेषां किमु स्यादितरेण येषां द्विजेश्वराणां मम मार्गवादिनाम् ॥ ३ ॥

तत्सर्वथाऽद्य धन्योऽस्मि सम्प्राप्तं जन्मनः फलम् ।

यद्वदन्तो मया दृष्टाः पापोपद्रववर्जिताः ॥ ४ ॥

ततस्ते सहस्रोत्थाय शातातपपुरोगमाः ।

अर्घ्यपाद्यादिसत्कारैः पूजयामासुर्मां द्विजाः ॥ ५ ॥

प्रोक्तवन्तश्चमार्पार्थवचःसाधुजनोचितम् । धन्यावयं हिदेवर्षेत्वमस्मान्यदिहागतः

कुतो वाऽऽगमनं तुभ्यं गन्तव्यं वा कसाम्प्रतम् ।

अत्राप्यागमने कार्यमुच्यतां मुनिसत्तम ! ॥ ७ ॥

श्रुत्वाप्रीतिकरं वाक्यं द्विजानामितिपाण्डव !

प्रत्यवोचं मुनीन्द्रांस्ताञ्छूयतां द्विजसत्तमाः ॥ ८ ॥

अहं हि ब्रह्मणो वाक्याद्विप्राणां स्थानकं शुभम् ।

दानुकामो महातीर्थे महीसागरसङ्गमे ॥ ९ ॥

परीक्षन्ब्राह्मणानत्र प्राप्तो यूयं परीक्षिताः ।

अहंवःस्थापयिष्यामि चानुजानीत तद्विजाः ॥ १० ॥

एवमुक्तो चिलोक्यैव द्विजाञ्छातातपोऽब्रवीत् ।

देवानामपि दुष्प्राप्यं सत्यं नारद ! भारत ! ॥ ११ ॥

किं पुनश्चापि तत्रैव महीसागरसङ्गमः । यत्र स्नातो महातीर्थफलं सर्वमुपाश्रुते ॥

पुनरेको महान्दोषोविभीमो नितरां यतः । तत्रचौराःसुबहवोनिर्घृणाःप्रियसाहसाः

स्पर्शेषु षोडशं चैकविंशंगृह्णन्तिनोधनम् । धनेन तेन हीनानां कीदृशं जन्मनोभवेत्

वरं बुभुक्षया वासो मा चौरकरगा(वशगाः)वयम् ।

अर्जुन उवाच

अद्भुतं वर्ण्यते विप्र ! के हि चौराः प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥

किं धनं च हरन्त्येते येभ्यो बिभ्यति ब्राह्मणाः ।

नारद उवाच

कामक्रोधादयश्चौरास्तप एव धनं तथा ॥ १६ ॥

तस्यापहारभीतास्ते मामृचुरिति ब्राह्मणाः ।

तानहं प्राब्रवं पश्चाद्विजानीत द्विजोत्तमाः ॥ १७ ॥

जाग्रतां तु मनुष्याणां चौराःकुर्वन्ति किं खलाः ।

भयभीतश्चालसश्च तथाचाऽशुचिरेव यः ॥ १८ ॥

तेन किं नाम संसाध्यं भूमिस्तं ग्रसते नरम् ॥ १९ ॥

शातातप उवाच

वयं चौरभयाद्वीतास्ते हरन्ति धनं महत् । कर्तुं तदा कथं शक्यमङ्ग! जागरणं तथा
खलाश्चौरागताः कापि ततो नत्वाऽऽगता वयम् ।

तस्मात्सर्वं सन्त्यजामोभयभीतावयं मुने ॥ २१ ॥

प्रतिग्रहश्च वै घोरः षष्ठांशफलदस्तथा । एवं ब्रुवति तस्मिन् हारीतोनाम चाब्रवीत्
मूढबुद्ध्या हि को नाम महीसागरसङ्गमम् ।

त्यजेच्च यत्र मोक्षश्च स्वर्गश्च करगोऽथवा ॥ २३ ॥

कलापादिषु ग्रामेषु को वसेत विचक्षणः ।

यदि वासः स्तम्भतीर्थे क्षणार्धमपि लभ्यते ॥ २४ ॥

भयं च चौरजं सर्वं किं करिष्यति तत्र नः । कुमारनाथं मनसि पालकं कुर्वतां दूढम्
साहसं च विनाभूतिर्न कथञ्चन प्राप्यते । तस्मान्नारदतत्राहमायास्ये तव वाक्यतः
षड्विंशतिसहस्राणि ब्राह्मणामेपरिग्रहे । पट्कर्मनिरताः शुद्धालोभदम्भचिर्वर्जिताः
तैः सार्धमागमिष्यामि ममेदं मतमुत्तमम् ।

इत्युक्तो वचने तांश्च कृत्वाऽहं दण्डमूर्धनि ॥ २८ ॥

निवृत्तः सहसा पार्थ खेचरोऽतिमुदान्वितः । शतयोजनमात्रं तु हिममार्गमतीत्यच्च
केदारं समुपायातो युक्तस्ते द्विजसत्तमैः । आकाशेन सुशक्यश्च विलेनाऽथसदेशकः
अतिक्रान्तुं नान्यथा च तथा स्कन्दप्रसादतः ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच

क कलापं च तद्ग्रामं कथं शक्यं विलेनच । कथं स्कन्दप्रसादः स्यादेतन्मोहब्रूहिनारद

नारद उवाच

केदाराद्विमसंयुक्तं योजनानां शतं स्मृतम् ।

तदन्ते योजनशतं विस्तृतं तत्कलापकम् ॥ ३३ ॥

तदन्ते योजनशतं बालूकाणवमुच्यते । शतयोजनमात्रः स भूमिस्वर्गस्ततः स्मृतः
विलेनं च यथा शक्यं गन्तुं तत्र शृणुष्व तत् ।

निरन्नं वै निरुदकं देवमाराधयेद् गुहम् ॥ ३५ ॥

दक्षिणायां दिशि ततो निष्पापं मन्यते यदा ।

तदागुहोऽस्य दिशति स्वप्ने गच्छेति भारत ॥ ३६ ॥

ततो गुहात्पश्चिमतो बिलमस्ति बृहत्तरम् । तत्र प्रविश्य गन्तव्यं क्रमाणां शतसप्तकम्
तत्र मारकतं लिङ्गमस्ति सूर्यसमप्रभम् । तदग्रे मृत्तिकाश्चाऽस्ति स्वर्णवर्णा सुनिर्मला

नमस्कृत्य च तल्लिङ्गं गृहीत्वा मृत्तिकाञ्च ताम् ।

आगन्तव्यं स्तम्भतीर्थे समाराध्य कुमारकम् ॥ ३६ ॥

कोलं वा कूपतो ग्राह्यं भूतायां निशि तज्जलम् ।

तेनोदकेन मृत्तिकया कृत्वा नेत्रद्वयाञ्जनम् ॥ ४० ॥

उद्धर्तनं च देहस्य कदाचित्पृष्ठिके पदे । नेत्राञ्जनप्रभावाच्च बिलं पश्यति शोभनम्
तन्मध्येन ततो याति गात्रोद्धर्तप्रभावतः । कारीर्यैर्नाम चात्युग्रैर्भक्ष्यते नैव कीटकैः

बिलमध्ये च सम्पश्यन्ति सद्भान्भास्करसन्निभान् ।

यात्येवं यात्यसौ पार्थ ! कलापं ग्राममुत्तमम् ॥ ४३ ॥

तत्र वर्षसहस्राणि च वार्यायुः प्रकीर्तितम् ।

फलानां भोजनं च स्यात्पुनः पुण्यं च नाज्जयेत् ॥ ४४ ॥

इत्येतत्कथितं तुभ्यमतश्चाभूच्छृणुष्व तत् ।

तपः सामर्थ्यतः सूक्ष्मान्दण्डस्याग्रे निधाय तान् ॥ ४५ ॥

द्विजानहं समायातो महीसागरसङ्गमम् ॥ ४६ ॥

तदोत्तार्य मया मुक्तास्तीरे पुण्यजलाशये । ततो मया कृतं स्नानं सहतैर्द्विजसत्तमैः

निःशेषदोषदावाग्रौ महीसागरसङ्गमे । पितृणां देवतानां च कृत्वा तर्पणसत्क्रियाः

जपमानाः परं जप्यं निविष्टाः सङ्गमे वयम् । भास्करं समवेक्षन्तश्चिन्तयन्तो ह रिहृदि

तस्मिन् श्रैवाऽन्तरे पार्थ ! देवाः शक्रपुरोगमाः ।

आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे लोकपालाश्च सङ्गताः ॥ ५० ॥

देवानां योजनो (नान्य) ह्यष्टौ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ।

महोत्सवे ततस्तस्मिन्गीतवादित्र उत्तमे ॥ ५१ ॥
 पादप्रक्षालनं कर्तुं विप्राणामुद्यतस्त्वहम् ।
 तस्मिन्कालेचाश्रुणवमहमातिथ्यवाक्यताम् ॥ ५२ ॥
 सामध्वनिसमायुक्तां तृतीयस्वरनादिताम् ।
 अतीवमनसोरम्यां शिवभक्तिमिवोत्तमां ॥ ५३ ॥
 विप्रैरुत्थायसम्पृष्टः कस्त्वंविप्र क चाऽऽगतः ।
 किंवा प्रार्थयसे ब्रूहि यत्ते मनसि रोचते ॥ ५४ ॥

विप्र उवाच

मुनिः कपिलनामाऽहं नारदाय निवेद्यताम् ।
 आगतःप्रार्थनायैव तच्छ्रुत्वाऽहमथाऽब्रवम् ॥ ५५ ॥
 धन्योऽहं यदिहाऽऽगतः कपिलत्वंमहामुने !
 नास्त्यदेयं तवाऽस्माभिः पात्रं नास्ति तवाऽधिकम् ॥ ५६ ॥

कपिल उवाच

ब्रह्मपुत्र त्वया देयं यदि मे त्वं शृणुष्वतत् । अष्टौ विप्रसहस्राणि ममदेहीतिनारद
 भूमिदानं करिष्यामि कलापग्रामवासिनाम् ।
 ब्राह्मणानामहं चैषां तदिदं क्रियतां विभो ! ॥ ५८ ॥
 ततो मया प्रतिज्ञातमेवमस्तु महामुने !
 त्वयाऽपि क्रियतां स्थानं कापिलं कपिलोत्तमम् ॥ ५९ ॥
 श्राद्धेवा प्राप्तकालेवा ह्यतिथिर्विमुखी भवेत् ।
 यस्याश्रममुपायातस्तस्यसर्वं हि निष्फलम् ॥ ६० ॥
 स गच्छेद्रौरवाँल्लोकान्योऽतिथिं नाऽभिपूजयेत् ।
 अतिथिः पूजितो येन सदैवैरपि पूज्यते ॥ ६१ ॥
 दानैर्यज्ञैस्ततस्तस्मिन्भोजितः कपिलोमुनिः ।
 ततो महामुनिः श्रीमान्हारीतोद्धयितस्तदा ॥ ६२ ॥

पादप्रक्षालनार्थाय सिद्धदेवसमागमे । हारीतश्च पुरस्कृत्य वामपादं तदा स्थितः
 ततोहासोमहाअञ्जेसिद्धाप्सरः सुपर्वणाम् ।
 विचिन्त्य बहुधा पृथ्वीं साधुसाधुकृताद्विजाः ॥ ६४ ॥
 ततो ममाऽपि मनसि शोकवेगो महानभूत् ।
 सत्यां चैव तथा मेने गाथां पूर्वबुधेरिताम् ॥ ६५ ॥
 सर्वेष्वपि च कार्येषु हेतिशब्दो विगर्हितः ।
 कुर्वतामतिकार्याणि शिलापातो ध्रुवं भवेत् ॥ ६६ ॥
 ततोऽहमब्रवंविप्रान्यूनंमूर्खाभविष्यथ । धनधान्याल्पसंयुक्तादारिद्र्यकलिलावृताः
 वमुक्ते प्रहस्यैव हारीतः प्राब्रवीदिदम् । तवैवेयं मुने हानिर्यदस्माञ्छपते भवान्
 कः शापो दीयते तुभ्यं शापोऽयमयमेव ते ।
 ततो विमृश्य भूयोऽहमब्रवं किमहं द्विज ! ॥ ६८ ॥
 तथाविधस्य भवतो वामपादप्रदानतः ॥ ७० ॥

हारीत उवाच

शृणु तत्कारणं धीमञ्छून्यता मे यतोऽभवत् ॥ ७१ ॥
 इति चिन्तयतश्चित्तेहादुःखोऽयंप्रतिग्रहः । प्रतिग्रहेणविप्राणांब्राह्मंतेजोहिशाम्यति
 महादानं हि गृह्णानो ब्राह्मणःस्वं शुभं हि यत् ।
 ददाति दातुर्दाता च अशुभं यच्छति स्वकम् ॥ ७३ ॥
 दाताप्रतिग्रहीता चवचनंहिपरस्परम् । मन्यतेऽधःकरो यस्य सोऽल्पबुद्धिःप्रहीयते
 इतिचिन्तयतो मह्यंशून्यताऽभूद्विनारद । निद्रार्तश्चभयार्तश्चकामार्तःशोकपीडितः
 हृतस्वश्चाऽन्यच्चित्तश्च शून्या ह्येते भवन्ति च ।
 तदेषु मतिमान्कोपं न कुर्वीत यदि त्वया ॥ ७६ ॥
 कृतः कोपस्ततस्तुभ्यमेवं हानिरियं मुने ॥
 ततस्तापान्वितश्चाऽहं तान्विप्रानब्रवं पुनः ॥ ७७ ॥
 धिङ्मामस्तुचदुर्बुद्धिमविमृश्यार्थकारिणम् ।

कुर्वतामविमृश्यैव तत्किमस्ति न यद्वेत् ॥ ७८ ॥
 सहसा न क्रियां कुर्यात्पदमेतन्महापदाम् । विमृश्यकारिणं धीरंवृणते सर्वसम्पदः
 सत्यमाह महाबुद्धिश्चिरकारी पुरा हि सः ।
 पुरा हि ब्राह्मणः कश्चित्प्रख्यातोऽङ्गिरसांकुले ॥ ८० ॥
 चिरकारी महाप्राज्ञो गौतमस्याऽभवत्सुतः ।
 चिरेण सर्वकार्याणि यो विमृश्य प्रपद्यते ॥ ८१ ॥
 चिरकार्याभिसम्पत्तेश्चिरकारी तथोच्यते ।
 अलसग्रहणं प्राप्तो दुर्मेधावी तथोच्यते ॥ ८२ ॥
 बुद्धिलाघवयुक्तेन जनेनाऽदीर्घदर्शिना ।
 व्यभिचारेण कस्मिन्सव्यतिक्रम्यापरान्सुतान् ॥ ८३ ॥
 पित्रोक्तः कुपितेनाऽथ जहीमां जननीमिति ।
 स तथेति चिरेणोक्तः स्वभावाच्चिरकारकः ॥ ८४ ॥
 विमृश्य चिरकारित्वाच्चिन्तयामास वै चिरम् ।
 पितुराज्ञां कथं कुर्यां न हन्यां मातरं कथम् ॥ ८५ ॥
 कथं धर्मच्छलेनाऽस्मिन्नमज्जेयमसाधुवत् । पितुराज्ञापरोधमोहधर्मोमातुरक्षणम्
 अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किं तु मां नाऽत्र पीडयेत् ।
 स्त्रियं हत्वा मातरं च कोहि जातु सुखी भवेत् ॥ ८७ ॥
 पितरं चाऽप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ।
 अनवज्ञा पितुर्युक्ता युक्तं मातुश्च रक्षणम् ॥ ८८ ॥
 क्षमायोग्याबुभावेतौ नाऽतिवर्तेत वै कथम् ।
 पिता ह्यात्मानमाधत्ते जायायां जज्ञिवानिति ॥ ८९ ॥
 शीलचारित्र्यगोत्रस्य धारणार्थं कुलस्य च ।
 सोऽहमात्मा स्वयं पित्रा पुत्रत्वे परिकल्पितः ॥ ९० ॥
 जातकर्मणि यत्प्राह पिता यच्चोपकर्मणि ।

पर्याप्तः स दृढीकारः पितुर्गौरवलिप्सया ॥ ९१ ॥
 शरीरादीनि देयानि पिता त्वेकः प्रयच्छति ।
 तस्मात्पितुर्वचः कार्यं न विचार्य कथञ्चन ॥ ९२ ॥
 पातकान्यपि पूर्यन्ते पितुर्वचनकारिणः ।
 पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता परमकं तपः ॥ ९३ ॥
 पितरि प्रीतिमापन्ने सर्वा प्रीणन्ति देवताः ।
 आशिषस्ता भजन्त्येनं पुरुषं प्राह याः पिता ॥ ९४ ॥
 निष्कृतिः सर्वपापानां पिता यदभिनन्दति ।
 मुच्यते बन्धनात् पुष्पं फलं वृन्तात् प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥
 क्लिश्यन्नपि सुतः स्नेहं पिता स्नेहं न मुञ्चति । एतद्विचिन्त्य तं तावत्पुत्रस्य पितुर्गौरवम्
 पिता नाल्पतरं स्थानं चिन्तयिष्य मातरम् ।
 यो ह्ययमपि संघातो मर्त्यत्वे पाञ्चभौतिकः ॥ ९७ ॥
 अस्य मे जननी हेतुः पावकस्य यथाऽरणिः ।
 माता देहारणिः पुंसः सर्वस्याऽर्थस्य निर्वृतिः ॥ ९८ ॥
 मातृलाभे सनाथत्वमनाथत्वं विपर्यये । न स शोचति नाप्येनं स्थावर्यमपिकर्षति
 श्रिया हीनोऽपि यो गेहेऽभ्येति प्रतिपद्यते । पुत्रपौत्रसमापन्नोजननीयः समाश्रितः
 अपि वर्षशतस्याऽन्ते स द्विहायनवच्चरेत् ।
 समर्थं वाऽसमर्थं वा कृशं वाऽप्यकृशं तथा ॥ १०१ ॥
 रक्षयेच्च सुतं मातानान्यः पोष्यविधानतः । तदासवृद्धो भवतितदाभवतिदुःखितः
 तदा शून्यं जगत्तस्य यदा मात्रा वियुज्यते ।
 नास्ति मातृसमाच्छाया नास्ति मातृसमागतिः ॥ १०३ ॥
 नास्ति मातृसमं त्राणं नास्ति मातृसमा प्रपा ।
 कुक्षिसंधारणाद्भात्री जननाज्जननी तथा ॥ १०४ ॥
 अङ्गानां वर्धनादम्बा वीरसूत्रे च वीरसूः ।

शिशोः शुश्रूषणाच्छ्वश्रूमातास्यान्माननात्तथा ॥ १०५ ॥
 देवतानां समावापमेकत्वं पितरं विदुः । मर्त्यानां देवतानाञ्च पूगो नात्येति मातरम्
 पतिता गुरवस्त्याज्यामाता च न कथञ्चन । गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी
 एवं स कौशकीतीरे बलिं राजानमीक्षतीम् ।
 स्त्रीवृत्तिं चिरकालत्वाद्धन्तुं दिष्टः स्वमातरम् ॥ १०८ ॥
 विमृश्य चिरकालं हि चिन्तान्तं नाभ्यपद्यत ।
 एतस्मिन्नन्तरे शक्रो ब्राह्मणं रूपमास्थितः ॥ १०९ ॥
 गायन्गाथामुपायातः पितुस्तस्याऽऽश्रमान्तिके ।
 अनृता हि स्त्रियः सर्वासूत्रकारो यदब्रवीत् ॥ ११० ॥
 अतस्ताभ्यः फलं ग्राह्यं नास्याद्दोषेक्षणः सुधीः ।
 इति श्रुत्वा तमानर्च्य मेधातिथिरुदारधीः ॥ १११ ॥
 दुःखितश्चितयन्प्राप्तोभृशमश्रूणि वर्तयन् । अहोऽहमीर्ष्याक्षितो मग्नाऽहं दुःखसागरे
 हत्वा नारीं च साध्वीं च को नु मां तारयिष्यति ।
 सत्वरं मया ज्ञप्तश्चिरकारी ह्युदारधीः ॥ ११३ ॥
 यद्ययं चिरकारी स्यात्स मां त्रायेत पातकात् ।
 चिरकारिक! भद्रं ते भद्रं ते चिरकारिक! ॥ ११४ ॥
 यद्यच्चिकारीत्वं ततोऽसि चिरकारिक । त्राहि मां मातरं चैव तपोयच्छाऽर्जितं मया
 आत्मानं पातके विष्टं शुभाह्वं चिरकारिक ।
 एवं सदुःखितः प्राप्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ॥ ११६ ॥
 चिरकारिकं ददर्शाऽथ पुत्रं मातुरुपान्तिके । चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः
 शस्त्रं त्यक्त्वा स्थितो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ।
 मेधातिथिः सुतं दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि ॥ ११८ ॥
 पत्नीं चैव तु जीवन्तीं परामभ्यगमन्मुदम् ।
 हन्यादिति न सा वेद शस्त्रपाणौ स्थिते सुते ॥ ११९ ॥

बुद्धिरासीत्सुतं दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतम् । शस्त्रग्रहणञ्चापल्यं सम्वृणोति भयादिति
 ततः पित्राचिरं स्मृत्वा चिरं चाऽऽग्राय मूर्धनि ।
 चिरं दोभ्यां परिष्वज्य चिरञ्जीवेत्युदाहृतः ॥ १२१ ॥
 चिरं मुदान्वितः पुत्रं मेधातिथिरथाऽब्रवीत् ।
 चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी भवेच्चिरम् ॥ १२२ ॥
 चिराय यत्कृतं सौम्यं चिरमस्मिन्न दुःखितः ।
 गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान् गौतमो मुनिसत्तमः ॥ १२३ ॥
 चिरेणमन्त्रं सन्धीयाच्चिरेण च कृतं त्यजेत् । चिरेण विहितं मित्रं चिरं धारणमर्हत्
 रोगे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्तव्ये चिरकारी प्रशस्यते ॥ १२५ ॥
 बन्धूनां सुहृदां चैव भृत्यानां स्त्रीजनस्य च । अव्यक्तेष्वपराधेषु चिरकारी प्रशस्यते
 चिरं धर्मान्निषेवेत कुर्याच्चाऽन्वेषणं चिरम् ।
 चिरमन्वास्य विदुषश्चिरमिष्टानुपास्य च ॥ १२७ ॥
 चिरं विनीय चात्मानं चिरं यात्यनवज्ञताम् ।
 ब्रुवतश्च परस्यापि वाक्यं धर्मोपसंहितम् ॥ १२८ ॥
 चिरं पृच्छेच्च शृणुयाच्चिरं न परिभूयते । धर्मशत्रौ शस्त्रहस्ते पात्रे च निकटस्थिते
 भये च साधुपूजायां चिरकारी न शस्यते । एवमुक्त्वा पुत्रमार्यासहितः प्राप्य चाश्रमम्
 ततश्चिरमुपास्याऽथ दिवं यातश्चिरं मुनिः ।
 वयं त्वेवं ब्रुवन्तोऽपि मोहेनैवं प्रतारिताः ॥ १३१ ॥
 कलौ च भवतां विप्रा मच्छापो निपतिष्यति ।
 केचित्सदा भविष्यन्ति विप्राः सर्वगुणैर्युताः ॥ १३२ ॥
 पादप्रक्षालनं कृत्वा ततोऽहं धर्मवर्मणः । समीपे साक्षिणो देवान्कृत्वा सङ्कल्पमाश्रमम्
 काञ्चनैर्गोप्रदानैश्च गृहदानैर्धनादिभिः । भार्याभूषणवस्त्रैश्च कृतार्था ब्राह्मणाः कृताः
 ततः करं समुद्यम्य प्राहेन्द्रो देवसङ्गमे । हराङ्गरुद्रवामार्द्धा यावद्देवी गिरेः सुता ॥

गणाधीशो वयं यावद्यावत्त्रिभुवनं त्रिषदम् ।

तावन्नन्यादिदं स्थानं नारदस्थापितं सुराः ॥ १३६ ॥

ब्रह्मशापो रुद्रशापो विष्णुशापस्तथैव च ।

द्विजशापस्तथा भूयादिदं स्थानं विलुम्पतः ॥ १३७ ॥

ततस्तथेति तैः सर्वैर्हृष्टैस्तत्र तथोदितम् ।

एवं मया स्थापिते स्थानकेऽस्मिन्संस्थापयामास च कापिलं मुनिः

स्थाने उभे देवकृते प्रसन्नास्ततो ययुर्देवता देवसन्न ॥ १३८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे नारदीयस्थानप्रतिष्ठावर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

नारदार्जुनसम्वादे इन्द्रद्युम्नकथाप्रसङ्गेन महीप्रादुर्भावकथाप्रसङ्गवर्णनम्

अर्जुन उवाच

महीसागरमाहात्म्यमद्भुतं कीर्तितं त्वया । विस्मयः परमो मह्यं प्रहर्षश्चोपजायते

तदहं विस्तराच्छ्रोतुमिदमिच्छामि नारद ! ।

कस्य यज्ञे महीगलानावहितापाभितापिता ॥ २ ॥

नारद उवाच

महदाख्यानमाख्यास्ये यथा जाता महीनदी ।

शृण्वन्नेतां कथां पुण्यां पुण्यमाप्स्यसि पाण्डव ! ॥ ३ ॥

पुराऽभूद् भूपतिर्भूमाविन्द्रद्युम्न इति श्रुतः ।

वदान्यः सर्वधर्मज्ञो मान्यो मानयिता प्रभुः ॥ ४ ॥

उचितज्ञो विवेकस्य निवासो गुणसागरः । न तदस्ति धरापृष्ठेनगरं ग्रामपत्तनम्

सप्तमोऽध्यायः]

* ब्रह्मेन्द्रद्युम्नसम्वादवर्णनम् *

३०५

तदीयपूर्तधर्मस्यचिह्नेन न यदङ्कितम् । कन्यादानानिबहुधाब्राह्मेणविधिनाव्यधात्

भूपालोऽसौ ददौ दानमासहस्राद्धनार्थिनाम् ।

दशमीदिवसे रात्रौ गजपृष्ठेन दुन्दुभिः ॥ ७ ॥

ताड्यतेतत्पुरे प्रातःकार्यमेकादशीव्रतम् । यज्वनातेनभूपेनविच्छिन्नंसोमपायिनाम्

स्वरणैरास्तृता दर्भैर्द्रव्यंगुलोत्सेधिता मही ।

गङ्गायां सिकताधारा वर्षतो दिवि तारकाः ॥ ६ ॥

शक्या गणयितुं प्राज्ञैस्तदीयं सुकृतं न तु । ईदृशैः सुकृतैरेष तेनैव वपुषा नृपः ॥

ग्रामप्रजापतेः प्राप्तो विमानेन कुरुद्रह ! । बुभुजे स तदा भोगान्दुर्लभानमरैरपि ॥

अथ कल्पशतस्याऽन्ते व्यतीते तं महीपतिम् ।

प्राह प्रजापतिः सेवावसरायातमात्मनः ॥ १२ ॥

ब्रह्मोवाच

इन्द्रद्युम्न! द्रुतं गच्छधरापृष्ठं नृपोत्तम ! । न स्थातव्यं मदीयेऽद्यलोकेक्षणमपित्वया

इन्द्रद्युम्न उवाच

कस्माद्ब्रह्मन्नितोभूमौ मां प्रेषयसि सम्प्रति । सतिपुण्ये मदीयेतु बहुलेवदकारणम्

ब्रह्मोवाच

न पुण्यं केवलं राजन् ! गुप्तं स्वर्गस्य साधकम् ।

विना निष्कल्मषां कीर्तिं त्रिलोकीतलचिस्तृताम् ॥ १५ ॥

तवकीर्तिसमुच्छेदः साम्प्रतं वसुधातले । सञ्जातश्चिरकालेन गत्वातांकुरुनूतनाम्

यदि वाञ्छा महीपाल ! ममग्रामनि संस्थितौ ॥ १७ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

मदीयं सुकृतं ब्रह्मन् कथंभूमौ भवेदिति । किं कर्तव्यंमयानैतन्मम चेतसि तिष्ठति

ब्रह्मोवाच

बलवानेष भूपाल ! कालः कलयति स्वयम् ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डान्यपि मां चैवगणनाकाभवद्दृशाम् । तदेतदेवमन्येऽहं तवभूपालसाम्प्रतम्

यत्कीर्तिमात्मनोव्यक्तिं नीत्वाऽभ्येहि पुनर्दिवम् ।
शुश्रुवानितिवाचं स ब्रह्मणः पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥
पश्यतिस्म तथाऽऽत्मानं महीतलमुपागतम् ।
काम्पिलयनगरेभूयः पप्रच्छाऽऽत्मानमात्मना ॥ २२ ॥
नगरं स तदा देशमप्राक्षीदिति विस्मितः ।

जना ऊचुः

न जानीमो वयं भूपमिन्द्रद्युम्नं न तत्पुरम् ॥ २३ ॥
यत्त्वं पृच्छसि भो भद्र! कश्चित्पृच्छ चिरायुषम् ।

इन्द्रद्युम्न उवाच

कः सम्प्रति धरापृष्ठे चिरायुः प्रथितो जनाः ! ॥ २४ ॥
पृथिवीजयराज्येऽस्मिन्यत्र प्रब्रूत मा चिरम् ।

जना ऊचुः

श्रूयते नैमिषारण्ये सप्तकल्पस्मरो मुनिः ॥ २५ ॥
मार्कण्डेयइतिख्यातस्तं गत्वापृच्छसंशयम् । तथोपदिष्टस्तैर्गत्वातत्रतंमुनिपुङ्गवम् ।
निशम्य प्रणिपत्याऽऽह नृपः स्वहृदयस्थितम् ।

इन्द्रद्युम्न उवाच

चिरायुर्भगवान् भूमौ विश्रुतः साम्प्रतं ततः ॥ २७ ॥
पृच्छाम्यहं भवान्वेत्ति इन्द्रद्युम्नं नृपं न वा ॥ २८ ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच

सप्तकल्पान्तरे नाऽभूत्कोपीन्द्रद्युम्नसञ्ज्ञितः ।
भूपाल! किमहं वच्मि तवाऽन्यत्पृच्छ संशयम् ॥ २९ ॥
स निराशस्तदाकर्ण्यवचोभूपोऽग्निसाधने । समुद्योगंतदाचक्रेतंदृष्ट्वाऽऽहतदामुनिः
मार्कण्डेय उवाच

मासाहसमिदं कार्षीर्भद्रवाचं शृणुष्व मे । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि

सप्तमोऽध्यायः]

* बकस्यसृष्टिजन्मसाक्ष्यवर्णनम् *

तत्करोमिप्रतीकारं तवदुःखोपशान्तये । शृणुभद्र ममाऽस्तीहबकोमित्रं चिरन्तनः
नाडीजङ्घइतिख्यातः सत्वाज्ञास्यत्यसंशयम् । तस्मादेहिद्रुतं यावदावांतत्रव्रजावहे
परोपकारैकफलं जीवितं हि महात्मनाम् ।

यदि ज्ञास्यत्यसन्दिग्धमिन्द्रद्युम्नं स वक्ष्यति ॥ ३४ ॥

तौ प्रस्थितावितितदाविप्रेन्द्रनृपपुङ्गवौ । हिमाचलंप्रतिप्रीतौ नाडीजङ्घालयंप्रति
बकोऽथ मित्रं स्वं वीक्ष्य चिरकालादुपागतम् ।

मार्कण्डेयं ययौ प्रीत्युत्कण्ठितः सम्मुखं द्विजैः ॥ ३६ ॥

कृतसम्बिदभूत्पूर्वं कुशलस्वागतादिना । प्रपच्छाऽनन्तरं कार्यं वदागमनकारणम्
मार्कण्डेयोऽथतंप्राहबकंप्रस्तुतमीप्सितम् । इन्द्रद्युम्नं भवान्वेत्तिभूपालंपृथिवीतले
एतस्य मम मित्रस्य तेन ज्ञातेन कारणम् ।

नो वाऽयं त्यजति प्राणान्पुरा वह्निप्रवेशनात् ॥ ३६ ॥

एतस्य प्राणरक्षार्थं ब्रूहि जानासि चेन्नृपम् ॥ ४० ॥

नाडीजङ्घ उवाच

चतुर्दश स्मराम्यस्मि कल्पान्विप्रेन्द्र! साम्प्रतम् ।

आस्तां तद्दर्शनं वार्तामपि वा न स्मराम्यहम् ॥ ४१ ॥

इन्द्रद्युम्नो महीपालः कोऽपि नासीन्महीतले । एतावन्मात्रमेवाऽहं जानामिद्विजपुङ्गव

नारद उवाच

ततः स विस्मयाचिष्टस्तस्याऽऽयुरिति शुश्रुवान् ।

पप्रच्छ राजाकोहेतुर्दानस्यतपसोऽथवा । यदायुरीदृशं दीर्घं सञ्जातमिति विस्मितः

नाडीजङ्घ उवाच

वृत्कम्बलमाहात्म्यान्मम देवस्य शूलिनः । दीर्घमायुरिदं विप्र शापाद्बकवपुः शृणु
पुरा जन्मन्यहं बालो ब्राह्मणस्याऽऽभवं भुवि ।

पाराशर्यसगोत्रस्य विश्वरूपस्य सन्मुनेः ॥ ४५ ॥

बालको बक इत्येवं प्रतीतोऽतिप्रियः पितुः । चपलोऽतीव बालत्वेनिसर्गादेवभद्रक

अथमारक्तलिङ्गदेवतावसरात्पितुः । चापल्याद्बालभावाच्चाऽपहृत्यनिहितंमया

वृतस्य कुम्भे सङ्क्रान्तौ मकरस्योत्तरायणे ।

अथ प्रातर्व्यतीतायां निशि यावत्पिता मम ॥ ४८ ॥

निर्माल्यापनयं चक्रे तावच्छून्यं शिवालयम् ।

निशम्य कांदिशीको मां प्रपच्छ मधुरस्वरम् ॥ ४९ ॥

वत्स! क्व नु त्वया लिङ्गं नूनं विनिहितं वद ।

दास्यामि वाञ्छितं यत्ते भक्ष्यमन्यत्तवेत्सितम् ॥ ५० ॥

ततो मया बालभावाद्भक्ष्यलुब्धेनतत्पितुः । वृतकुम्भान्तराकृष्यभद्रलिङ्गं समर्पितम्

अथ काले तु सम्प्राप्ते प्रमीतोऽहं नृपालये ।

जातो जातिस्मरस्तावदानर्ताधिपतेः सुतः ॥ ५१ ॥

वृतकम्बलमाहात्म्यान्मकरस्थे दिवाकरे ।

अपि बाल्यादवज्ञानात्संयोगाद् वृतलिङ्गयोः ॥ ५२ ॥

ततः संस्थापितं लिङ्गं प्राग्जन्म स्मरतामया ।

ततः प्रभृतिलिङ्गानिवृतेनाच्छादयाम्यहम् ॥ ५३ ॥

पितृपैतामहं प्राप्य राज्यं शक्त्यनुरूपतः । ततः प्रसन्नो भगवान्पार्वतीपतिराहमाम्

पूर्वजन्मनि तुष्टोऽहं वृतकम्बलपूजया । प्रयच्छाम्यस्मि ते राज्यमधुनाऽभिमतं वृणु

ततो मया वृतः प्रादाद्गणपत्यं मदीप्सितम् ।

कैलासे मां शिवो नित्यं सन्तुष्टः प्राह चेति च ॥ ५४ ॥

तेनैव हि शरीरेण प्रणतं पुरतः स्थितम् ।

अद्यप्रभृति सङ्क्रान्तौ मकरस्याऽपरोऽपि यः ॥ ५५ ॥

वृतेन पूजां कर्त्ताऽसौ भावीमम गणः स्फुटम् ।

इत्युक्त्वा मां शिवो भद्रगणकोटीश्वरं व्यधात् ॥ ५६ ॥

प्रतीपपालकं नाम संस्थितं शिवशासनम् ।

ततः कामादिभिः षड्भिः पदैश्चङ्क्रमणात्मिकाम् ॥ ६० ॥

निसर्गं च पलां प्राप्य भ्रमरीमिव तां श्रियम् ।

नैवालमभवं तस्या धारणे दैवयोगतः ॥ ६१ ॥

विचचार तदा मत्तः किलाऽहं वारणो यथा ।

कृत्याकृत्यविचारेण विमुक्तोऽतीव गर्वितः ॥ ६२ ॥

विद्यामभिजनं लक्ष्मीं प्राप्य नीचनरो यथा ।

आपदां पात्रतामेतिसिन्धूनामिव सागरः ॥ ६३ ॥

अथ काले व्यतिक्रान्ते कियन्मात्रेयदृच्छया ।

विचरन्नेगमं शैलं हिमानीरुद्धकन्दरम् ॥ ६४ ॥

तपस्यति मुनिस्तत्र गालवो भार्यया सह । सदैव तीव्रतपसा कृशोधमनिसन्ततः

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं नैवैहिकफलप्रियः । कृच्छ्राय तपसेचेह प्रेत्याऽनन्तसुखाय च

तस्य भार्याऽतिरूपेण विजिग्ये विश्ववर्णिनी ।

तन्वी श्यामा मृगाक्षी सा पीनोन्नतपयोधरा ॥ ६५ ॥

हंसगद्गदसम्भाषा मत्तमातङ्गगामिनी । विस्तीर्णजघनामध्ये क्षामादीर्घशिरोरुहा

निम्ननाभिर्विधात्रैवानिर्मितासन्दिद्रक्षुणा ।

विकीर्णमिव सौन्दर्यमेकपात्रमिव स्थितम् ॥ ६६ ॥

ततोऽविनीतस्ताम्बीक्ष्य भद्र! गालववल्लभाम् ।

अहमासं शरव्रातैस्ताडितः पुष्पधन्विना । विवेकितोऽपि मुनयस्तावदेव विवेकिनः

यावन्न हरिणाक्षीणामपाङ्गुविचरोक्षिताः ।

मया व्यवसितं चित्ते तदानीं तां जिहीर्षुणा ॥ ७१ ॥

इति चेति हरिण्यामितपसारक्षितां मुनेः । अस्याः कृते यदशपेन्मुनिस्तत्र पराभवः

ममभावीभवे देश भार्यामृत्युरुताऽपि मे ।

तस्माच्छिष्यो भवाम्यस्य शुश्रूषानिरतो मुनेः ॥ ७२ ॥

प्राप्यान्तरं हरिण्यामि नास्य योग्येयमङ्गना ।

इति व्यवस्य विद्यार्थि मूर्तिमास्थाय गालवम् ॥ ७४ ॥

नमस्कृत्य वचोऽवोचमितिभाव्यर्थनोदितः ।
 तथा मतिस्तथा मित्रं व्यवसायस्तथा नृणाम् ॥ ७५ ॥
 भवेदवश्यं तद्वाचियथापुम्भिःपुराकृतम् । विवेकवैराग्ययुतोभगवंस्त्वामुपस्थितः
 शिष्योऽहं भवता पाठ्यं कर्णधारं महामुनिम् ।
 अपारपारदं विष्णुं विप्रमूर्तिमुपाश्रितम् ॥ ७७ ॥
 नमस्ये चेतनं ब्रह्म प्रत्यक्षंगालवाख्यया । अविद्याकृष्णसर्पेण दष्टं तद्विषपीडितम्
 उपदेशमहामन्त्रैर्माजाङ्गलिक! जीवय । महामोहमहावृक्षो हृद्यावापसमुत्थितः ॥
 त्वद्वाक्यतीक्ष्णधारेण कुठारेण क्षयं ब्रजेत् ।
 अपवर्गपथव्यापी मूढसंसर्गसेचनः ॥ ८० ॥
 छिद्यतां सूत्रधारेण विद्यापरशुनाऽधुना ।
 भजामि तव शिष्योऽहं वरिवस्यापरश्चिरम् ॥ ८१ ॥
 समिद्भर्त्समूलकलं दारुणिजलमेव च । आहरिष्येऽनुगृह्णीष्वविनीतं मामुपस्थितम्
 इत्थं पुरा वकाभिख्यं बकवृत्तिमुपाश्रितम् । तदाऽऽर्जवेकृतमतिरनुजग्राहमां मुनिः
 ततोऽतीव विनीतोऽहं भूत्वा तं ब्राह्मणीयुतम् ।
 विश्वासनाय सुदृढं तोषयामि दिने दिने ॥ ८४ ॥
 स च जानन्मुनिः पत्नीं पात्रभूतामविश्वसन् ।
 स्त्रीचरित्रविदङ्क्ते तां विधाय स्वपिति द्विजः ॥ ८५ ॥
 अथाऽन्यस्मिन्दिने साऽभूद्ब्राह्मण्यथरजस्वला ।
 तद्दूरशायिनी रात्रौ विश्वासान्मे तपस्विनी ॥ ८६ ॥
 इदमन्तरमित्यंतर्विचिन्त्याऽहं प्रहर्षितः ।
 मलिम्लुचाकृतिभूत्वा निशीथे तामथाऽहरम् ॥ ८७ ॥
 विललाप तदा बाला ह्रियमाणा मयोच्चकैः ।
 मैवंमैवमिति ज्ञात्वा मां स्वरैणाऽब्रवीन्मुनिम् ॥ ८८ ॥
 बकवृत्तिरयं दुष्टो धर्मकञ्चुकमाश्रितः । हरते मांदुराधारस्तस्मात्त्वं ब्राह्मिण्यलव!

तव शिष्यः पुराभूत्वा कोऽप्येषोऽद्य मलिम्लुचः ।
 मां जिहीर्षति तद्रक्ष शरण्यशरणं भव ॥ ९० ॥
 तद्वाक्यसमकालं स प्रबुद्धो गालवो मुनिः ।
 तिष्ठ तिष्ठेति मामुक्त्वा गतिस्तम्भं व्यधान्मम ॥ ९१ ॥
 ततश्चित्राकृतिरहं स्तम्भितो मुनिनाऽभवम् ।
 व्रीडितं प्रविशामीव स्वाङ्गानि किल लज्जया ॥ ९२ ॥
 ततः प्रकुपितः प्राह मामभ्येत्याऽथ गालवः । तद्वज्रदुःसहं वाक्यं येनाऽहमभवंबकः
 गालव उवाच
 बकवृत्तिमुपाश्रित्य वञ्चितोऽहं यतस्त्वया ।
 तस्माद्बकस्त्वं भविता चिरकालं नराधम ! ॥ ९४ ॥
 इति शप्तोऽहमभवं मुनिनाऽधर्ममाश्रितः । परदारोपसेवार्थमनर्थमिममागतः ॥
 न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते । यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥
 ततः सतीसामत्स्पर्शदूषिताङ्गीतपस्विनी । मया विमुक्तास्नात्वा मां तथैवानुशशापह
 एवं ताभ्यामहं शप्तो ह्यश्वत्थपर्णवद्भयात् । कम्पमानः प्रणम्योभाववोचंतत्रदम्पती
 गणोऽहमीश्वरस्यैवदुर्विनीततरो युवाम् । निरोधमेवं कुरुतं भगवन्तावनुग्रहम् ॥
 वाचि शुरो नावनीतं हृदयं हि द्विजन्मनाम् ।
 प्रकुप्यन्ति प्रसीदन्ति क्षणेनाऽपि प्रसादिताः ॥ १०० ॥
 त्वयि विप्रतिपन्नस्य त्वमेव शरणं मम ।
 भूमौ स्खलितपादानां भूमिरेवाऽवलम्बनम् ॥ १०१ ॥
 गणाधिपत्यमपि मेजातंपरिभवास्पदम् । विपदन्ताहिजायन्तेदुर्विनीतस्यसम्पदः
 विदुरेण्यद्वियाऽपायं परतोऽन्ये विवेकिनः ।
 नैवोभयं विदुर्नीचाविनाऽनुभवमात्मनः ॥ १०३ ॥
 दुर्विनीतः श्रियंप्राप्यविद्यामैश्वर्यमेव वा । नतिष्ठति चिरं स्थानेयथाऽहं मदगर्वितः
 विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः । एते मदामदान्धानामेत एव सतांदमाः

नोदर्कशालिनी बुद्धिर्येषामविजितात्मनाम् ।

तैः श्रियश्चपलावाच्यं नीयन्ते मादृशैर्जनैः ॥ १०६ ॥

तत्प्रसीद मुनिश्रेष्ठशापान्तं मेऽधुना कुरु । दुर्विनीतेष्वपि सदाक्षमाचाराहिसाधवः
इत्थं वचसि विज्ञप्तं विनीतेनाऽपि वै मया । प्रसादप्रवणो भूत्वा शापान्तं मे तदा व्यधात्
गालव उवाच

छन्नकीर्तिसमुद्धारसहायस्त्वं भविष्यसि । यदेन्द्रद्युम्नभूपस्य तदामोक्षमवाप्स्यसि
इत्यहं मुनिशापेन तदा प्रभृति पर्वते । हिमाचले वको भूत्वा काश्यपेयो वसामि च
राज्यं चिरायुरिति मे वृत्तकम्बलस्य जातिस्मरत्वमधुनाऽपि तथा नुभावान् ।

शापाद्बकत्वमभवन्मुनिगालवस्य तद्गद ! सर्वमुदितं भवताऽद्य पृष्ठम् ॥ १११ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे महीप्रादुर्भावे बकपूर्वजन्मवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

नाडीजङ्घेन सह राजेन्द्रद्युम्नस्य प्राकारकर्णसमीपे गमनं तत्संशयनिवृत्तये-
तस्यौलूकत्वप्राप्तिकारणत्वप्रतिपादनं बिल्वदलमाहात्म्यम्

नारद उवाच

नाडीजङ्घकेनोक्तां वाचमाकर्ण्य भूपतिः । मार्कण्डेयेन संयुक्तो बभूवाऽतीव दुःखितः
तं निशम्य मुनिभूषं दुःखितं साश्रुलोचनम् । समानव्यसनः प्राह तदर्थं स पुनर्बकम्

विधायाशां महाभाग ! त्वदन्तिकमुपागतौ ।

आवां चिरायुर्जातां शाविन्द्रद्युम्नमिति द्विज ! ॥ ३ ॥

निष्पन्नं नाऽस्य तत्कार्यं प्राणानेष मुमुक्षति । वह्निप्रवेशेन परं वैराग्यं समुपागतः
तन्मामुपागतोऽहं च त्वांसिद्धं नास्य वाञ्छितम् । तदेनमनुयास्यामि मरणेन त्वया शपे

आशां कृत्वाभ्युपायात् निराशं नेक्षितुं क्षमाः ।

भवन्ति साधवस्तस्माज्जीवितान्मरणं वरम् ॥ ६ ॥

प्रार्थितं चामुना हृत्स्थं मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।

त्वां मित्रं तत्परिज्ञाने धृत्वा हृदि चिरायुषम् ॥ ७ ॥

असम्पादयतो नार्थं प्रतिज्ञातं ममाऽऽयुषा ।

कलुषेणाऽर्थिना माशापूरकेण सखेऽधुना ॥ ८ ॥

प्रतिश्रुतं कृतं श्लाघ्यादासतान्त्यज पक्षणे ।

हरिश्चन्द्रस्येव नृणां न श्लाघ्या सत्यसन्धता ॥ ९ ॥

मित्रस्नेहस्य पर्यायस्तच्च साप्तपदं स्मृतम् । स्नेहः सकीदृशो मित्रे दुःखिते यो न दृश्यते
तदवश्यमहं साकमधुनावह्नि साधनम् । करिष्ये कीर्तिवपुषः कृते सत्यमिदं सखे ॥
अनुजानीहि मामेतद्दर्शनन्तव पश्चिमम् । त्वया सह महाभागनाडीजङ्घ द्विजोत्तम !

नारद उवाच

चञ्चवद्दुःसहां वाचं मार्कण्डेयसमीरिताम् ।

शुश्रुवान्सक्षणं ध्यात्वा प्रतीतः प्राह तावुभौ ॥ १३ ॥

नाडीजङ्घ उवाच

यद्येवं तदिदं मित्रं विशन्तं ज्वलनेऽधुना । निवारय मुनिश्रेष्ठमत्तोऽस्ति चिरजीवितः
प्राकारकर्णनामा सावुलूकः शिवपर्वते । स ज्ञास्यति महीपालमिन्द्रद्युम्नं न संशयः

तस्मादहं त्वया सार्धममुना च शिवालयम् ।

ब्रजामि तं शिखरिणं मित्रकार्यप्रसिद्धये ॥ १६ ॥

इत्येवमुक्त्वा ते जग्मुस्त्रयोऽपि द्विजपुङ्गवाः ।

कैलासं ददृशुस्तत्र तमुलूकं स्वनीडगम् ॥ १७ ॥

कृतसम्बिदसौ तेन बकः स्वागतपूजया । पृष्ठश्च तावुभौ प्राह तत्सर्वमभिवाञ्छितम्
चिरायुरसि जानीषे यदीन्द्रद्युम्नभूपतिम् । तद्ब्रूहि तेन ज्ञानेन कार्यजीवामहेवयम्

इति पृष्ठः स विमना मित्रकार्यप्रसाधनात् ।

कौशिकः प्राह जानामि नेन्द्रद्युम्नमहं नृपम् ॥ २० ॥

अष्टाविंशत् प्रमाणा मे कल्पा जातस्य भूतले ।

न द्रष्टो न श्रुतोवासाचिन्द्रद्युम्ननृपः क्षितौ ॥ २१ ॥

तच्छ्रुत्वा विस्मृतो भूपस्तस्यायुरतिमात्रतः ।

दुःखितोऽपि तदा हेतुं पप्रच्छाऽसौ तदायुषः ॥ २२ ॥

एवमायुर्यदि तव कथं प्राप्तं ब्रवीहि तत् । उलूकत्वं कथमिदं जुगुप्सितमतीव च
प्राकारकर्ण उवाच

शृणु भद्र ! यथा दीर्घमायुर्मेशिवपूजनात् । जुगुप्सितमुलूकत्वं शापेनच महामुनेः

वसिष्ठकुल संभूतः पुराऽहमभवं द्विजः ।

घण्ट इत्यभिविख्यातो वाराणस्यां शिवे रतः ॥ २५ ॥

धर्मश्रवणनिष्ठस्य साधूनां संसदि स्वयम् ।

श्रुत्वाऽस्मि पूजयामीशं बिल्वपत्रैरखण्डितैः ॥ २६ ॥

न मालती न मन्दारः शतपत्रं न मल्लिका ।

तथा प्रियाणि श्रीवृक्षो यथा मदनविद्विषः ॥ २७ ॥

अखण्डबिल्वपत्रेण एकेन शिवमूर्धनि । निहितेन नरैः पुण्यं प्राप्यते लक्षपुष्पजम्

अखण्डितैर्बिल्वपत्रैः श्रद्धया स्वयमाहृतैः । लिङ्गप्रपूजनं कृत्वा वर्षलक्षं वसेद्विचि

सच्छास्त्रेभ्य इति श्रुत्वा पूजयाम्यहमीश्वरम् ।

त्रिकालं श्रद्धया पत्रैः श्रीवृक्षस्य त्रिभिस्त्रिभिः ॥ ३० ॥

ततो वर्षशतस्याऽन्ते तुतोष शशिशेखरः । प्रत्यक्षीभूय मामाहमेवगम्भीरयागिरा

ईश्वर उवाच

तुष्टोऽस्मि तव विप्रेन्द्राऽखण्डबिल्वदलार्चनात् ।

वृणीष्वामिमत्तं यत्ते दास्याम्यपि च दुर्लभम् ॥ ३२ ॥

अखण्डबिल्वपत्रेण महानुष्टिः प्रजायते ।

एकेनाऽपि यथाऽन्येषां तथा न मम कोटिभिः ॥ ३३ ॥

इत्युक्तोऽहं भगवता शम्भुनास्वमनःस्थितम् । वृणोमिस्मवरं देवकुरुमामजरामरम्

अथ लीलाविलासो मां तथेत्युक्त्वाऽविचारितम् ।

ययाचदर्शनं प्रीतिमहं च महतीं गतः ॥ ३५ ॥

कृतकृत्यं तदात्मानमज्ञासिषमहं क्षितौ ।

एतस्मिन्नेव काले तु भृगुवंश्योऽभवद् द्विजः ॥ ३६ ॥

अवदातत्रिजन्मासावक्षविच्छाऽक्षरार्थचित् । सुदर्शनेतिप्रथिताप्रियातस्याभवत्सती

अतीव मुदिता पत्युर्मुखं प्रेक्षयाऽस्य दर्शनात् ।

तनया देवलस्यैषा रूपेणाऽप्रतिमा भुवि ॥ ३८ ॥

तस्यां तस्मादभूत्कन्या निर्विशेषानिजारणेः ।

निवृत्तवालभावाऽभूत् कुमारी यौवनोन्मुखी ॥ ३९ ॥

नाऽलम्बभूव तां दातुं तनयां गुणशालिनीम् ।

कस्यापि जनकः सा च वयःसन्धौ मयेक्षिता ॥ ४० ॥

प्रविशद्यौवनाभोगभावैरतिमनोहरा । निर्वास्यमानैरपरैस्तिलतन्दुलिताकृतिः ॥

क्रीडमाना वयस्याभिर्लावण्यप्रतिमेव सा ।

व्यचिन्तयमहं विप्र तां निरीक्ष्य सुमध्यमाम् ॥ ४२ ॥

अनन्याकृतिमन्योऽसौ विधिर्येनेति निर्मिता ।

ततः सात्विकभावानां तत्क्षणादस्मि गोचरम् ॥ ४३ ॥

प्रापितो लीलयाऽऽहत्य बाणैः कुसुमधन्विना ।

ततो मयास्खलद् वाचं पृष्टा कस्येति तत्सखी ॥ ४४ ॥

प्राहेति भृगुवंशस्य कन्येयं द्विजजन्मनः ।

अनूढाऽद्यापि केनापि समायाताऽत्र खलितुम् ॥ ४५ ॥

ततः कुसुमबाणेन शरव्रातैर्भृशं हतः । पितरं प्रणतो गत्वा ययाचे तां भृगूद्रहम् ॥

स च मां सदृशं ज्ञात्वा शीलेन च कुलेन च ।

अतीव चार्थिनं मह्यं ददौ वाचा पुरः क्रमात् ॥ ४७ ॥

ततः सा तनया तस्य भार्गवस्याऽऽशृणोदिति ।
 दत्ताऽस्मि तस्मै विप्राय विरूपायेति जल्पताम् ॥ ४८ ॥
 रोरूयमाणा जननीमाह पश्य यथाकृतम् । अतीवाऽनुचितं दत्त्वा जनकेन तथावरे
 विपमालोड्य पास्यामि प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।
 वरं न तु विरूपस्योद्बोद्धार्या कथञ्चन ॥ ५० ॥
 ततः सम्बोध्य जननी तां सुतोमाह भार्गवम् ।
 न देयाऽस्मै त्वया कन्या विरूपायेति चाऽऽग्रहात् ॥ ५१ ॥
 सवल्लभावधः श्रुत्वाधर्मशास्त्राण्यवेक्ष्य च । दत्तामपिहरेत्पूर्वा श्रेयांश्चेद्वरआव्रजेत्
 अर्वाक्छिलाक्रमणतो निष्ठा स्यात् सप्तमे पदे ।
 इति व्यवस्यप्रददाधन्यस्मैतां द्विजः सुताम् ॥ ५३ ॥
 श्वोभाविनि विवाहे तु तच्च सर्वं मया श्रुतम् ।
 ततोऽतीव विलक्ष्योऽहं वयस्यानां पुरस्तदा ॥ ५४ ॥
 नाऽशकं वदनं भद्र! तथा दर्शयितुं निजम् ।
 कामार्तोऽतीव तां सुप्तमर्वाङ्निशि तदाहरम् ॥ ५५ ॥
 नीत्वा दुर्गतमैकान्तेऽकार्षमौद्वाहिकं विधिम् ।
 गान्धर्वेण विवाहेन ततोऽकार्षं हृदीप्सितम् ॥ ५६ ॥
 अविच्छन्तीतदाबालाबलात्सुरतसेवनम् । अथाऽनुपदमागत्यतत्पिताप्रातरैवमाम्
 निःश्वस्य सम्भृतो विप्रैस्तां वीक्ष्योद्वाहितां सुताम् ।
 शशाप कुपितो भद्र मां तदानीं स भार्गवः ॥ ५८ ॥
 भार्गव उवाच
 निशाचरस्य धर्मेण यत्त्वयोद्वाहिता सुता ।
 तस्मान् निशाचरः पाप! भवत्वमविलम्बितम् ॥ ५९ ॥
 इति शप्तः प्रणम्यैनं पादोपग्रहपूर्वकम् । हाहेति च ब्रुवन्गाढं साश्रुनेत्रं सगद्गदम्
 ततोऽहमब्रुवं कस्माददोषं मां भवानिति । शपते भवता दत्तामम वाचापुरासुता

सोद्वाहिता मया कन्यादानं सकृदिति स्मृतिः ।
 सकृज्जल्पन्ति राजानः सकृज्जल्पन्ति पण्डिताः ॥ ६२ ॥
 सकृत्कन्याः प्रदीयन्ते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत् ।
 किं च प्रतिश्रुतार्थस्य निर्वाहस्तत् सतां व्रतम् ॥ ६३ ॥
 भवादृशानां साधूनां तस्य त्यागो विगर्हितः ।
 प्रतिश्रुता त्वया लब्धा तदा कालमियं मया ॥ ६४ ॥
 उद्बोढा चाऽधुना नाहमुचितः शापभाजनम् ।
 वृथा शपन्ति मह्यं च भवन्तस्तद् विचार्य ताम् ॥ ६५ ॥
 योदत्त्वाकन्यकांवाचापश्चाद्धरतिदुर्मतिः । सयातिनरकंचेतिधर्मशास्त्रेषुनिश्चितम्
 तदाकर्ण्य व्यवस्याऽसौ तथ्यं मद्बचनं हृदा ।
 पश्चात्तापसमोपेतो मुनिर्मामित्यथाऽब्रवीत् ॥ ६७ ॥
 न मे स्यादन्वया वाणी उलूकस्त्वं भविष्यसि ।
 निशाचरो ह्युलूकोऽपि प्रोच्यते द्विजसत्तम ! ॥ ६८ ॥
 यदेन्द्रद्युम्नविज्ञाने सहायस्त्वं भविष्यसि ।
 तदा त्वं प्रकृतिं विप्र प्राप्स्यसीत्यब्रवीत्स माम् ॥ ६९ ॥
 तद्वाक्यसमकालं च कौशिकत्वमिदं मम ।
 एतावन्ति दिनान्यासीदष्टाविंशद्दिनं विधेः ॥ ७० ॥
 बिल्वीदलैरितिपुरा शशिशेखरस्यसम्पूजनेन मम दीर्घतरंकिलाऽऽयुः ।
 सञ्जातमत्र च जुगुप्सितमस्यशापात्कैलासरोधसिनिशाचररूपमासीत्
 इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यांसंहितायां प्रथमेमाहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे महीनदीप्रादुर्भावे उलूकोपख्याने बिल्वदलमाहात्म्य-
 वर्णनंनामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

गृध्रपूर्वजन्मवृत्तान्ते दमनकमहोत्सववर्णनपुरःसरं शम्भुगणत्वप्राप्तिमुनि-
कन्ययासहविमानेनबलात्कारकरणादृषिशापः पश्चादनुग्रहश्च

उलूक उवाच

इतीदमुक्तमखिलं पूर्वजन्मसमुद्भवम् । स्वरूपमायुषो हेतुः कौशिकत्वस्य चेति मे
इत्युक्त्वा विरते तस्मिन् पुरुहूतसनामनि ।

नाडीजङ्घो बको मित्रमाह तं दुःखितो वचः ॥ २ ॥

नाडीजङ्घ उवाच

यदर्थं वयमायातास्तन्न सिद्धमहामते ! । कार्यं तन्मरणं नूनं त्रयाणामप्युपागतम्

इन्द्रद्युम्नापरिज्ञाने भद्र ! कोऽयं मुमूर्षति ।

तस्याऽनुमित्रं मार्कण्डस्तं चान्वहमपि स्फुटम् ॥ ४ ॥

मित्रकार्यं विनिवृत्ते प्रियमाणं निरीक्षते ।

यो मित्रं जीवितं तस्य धिगस्निग्धं दुरात्मनः ॥ ५ ॥

तदेतावनुयास्यामि प्रियमाणावहं द्विज ! ।

आपृच्छे त्वां नमस्कार आश्लेषश्चाथ पश्चिमः ॥ ६ ॥

प्रतिज्ञातमनिष्पाद्यमित्रस्याऽभ्यागतस्य च । कथङ्कारं नलज्जन्तेहताशाजीवितेप्सवः

तस्माद्वहिं प्रवेक्ष्यामि सार्धमाभ्यामसंशयम् ।

आपृष्टोऽस्यधुना स्नेहान्मम देहि जलाञ्जलिम् ॥ ८ ॥

इत्युक्तवत्युलूकोऽसौ नाडीजङ्घे सद्गदम् ।

साश्रुनेत्रं स्थिरीभूय प्राह वाचं सुधामुचम् ॥ ९ ॥

उलूक उवाच

मयिजीवति मित्रमे भवान्मरणमेति च । अद्यप्रभृति कस्तर्हिहृदा मम लभिष्यति

नवमोऽध्यायः]

* गृध्रपूर्वजन्मवृत्तान्तवर्णनम् *

३१६

अस्त्युपायो महानत्र गन्धमादनपर्वते ।

मत्तश्चिरायुर्मित्रोऽस्ति गृध्रः प्राणसमः सुहृत् ॥ ११ ॥

स विज्ञास्यति वोऽभीष्टमिन्द्रद्युम्नं महीपतिम् ।

इत्युक्त्वा पुरतस्तथाबुलूकः स च भूपतिः ॥ १२ ॥

मार्कण्डेयो बकश्चैव प्रययुर्गन्धमादनम् ।

तमायान्तमथालोक्य वयस्यं पुरतः स्थितम् ॥ १३ ॥

स्वकुलायात् प्रहृष्टोऽसौ गृध्रः सम्मुखमाययौ ।

कृतसम्बिदसौ पूर्वं स्वागतासनभोजनैः ॥ १४ ॥

उलूकं गृध्रराजश्च कार्यं पप्रच्छ तं तथा ।

सचाऽऽख्याययं मित्रं बको मेऽस्य मुनिः किल ॥ १५ ॥

मुनेरपि तृतीयोऽयं मित्रंचार्थोऽयमुद्यतः । इन्द्रद्युम्नपरिज्ञानेस्वयंजीवति नान्यथा
वहिं प्रवेक्ष्यते व्यक्तमयंतदनुवैवयम् । मयानिषिद्धोऽयंज्ञात्वात्वांचिरन्तनमात्मना

तच्चेज्जानासि तं ब्रूहि चतुर्णां देहिजीवितम् ।

संरक्ष्याऽऽप्नुहि सत्कीर्तिं क्षयंचाखिलपाप्मनः ॥ १८ ॥

गृध्र उवाच

षट्पञ्चाशद् व्यतीता मे कल्पजातस्य कौशिक ! ।

न दृष्टो न श्रुतोऽस्माभिरिन्द्रद्युम्नो महीपतिः ॥ १६ ॥

तच्छ्रुत्वा विस्मयाविष्ट इन्द्रद्युम्नोऽपि दुःखितः ।

पप्रच्छ जीविते हेतुमतिमात्रे विहङ्गमम् ॥ २० ॥

गृध्र उवाच

शृणुभद्र ! पुराजातोमर्कटोऽहंचचापलः । आसंकदाचिदभवद्वसन्तोऽथऋतुःक्रमात्
तत्राग्रे देवदेवस्य वनमध्ये शिवालये । भवोद्भवस्य पुरतो जगद्योगेश्वराभिधे ॥

चतुर्दशीदिने हस्तनक्षत्रे हर्षणाभिधे । योगे चैत्रे सिते पक्ष आसीद्मनकोत्सवः
अत्र सौवर्ण्यदोलायां लिङ्गारोपितेजनैः ।

निशायामधिरूढाऽहं दोलां तां च व्यचालयम् ॥ २४ ॥
 निसर्गाज्जातिचापल्याच्चिरकालं पुनःपुनः ।
 अथप्रभात आयाता जनाःपूजाकृते कपिम् ॥ २५ ॥
 दोलाधिरूढमालोक्य लकुटैर्मां व्यताडयन् ।
 दोलासंस्थितएवाहं प्रमीतः शिवमन्दिरे ॥ २६ ॥
 तेषां प्रहारैः सुदृढैर्बहुभिर्वज्रदुःसहैः । शिवान्दोलनमाहात्म्याज्जातोऽहंनृपमन्दिरे
 काशीश्वरस्य तनयः प्रतीतोऽस्मि कुशध्वजः ।
 जातिस्मरस्ततो राज्ये क्रमात्प्राप्याऽहमैश्वरम् ॥ २८ ॥
 कारयामि धरापृष्ठे चैत्रे दमनकोत्सवम् । यथायथादोलयतिशिवंदोलास्थितंनरः
 तथातथाऽशुभं याति पुण्यमायाति भद्रक ! ।
 शिवदीक्षामुपागम्याऽखिलसंस्कारसंस्कृतः ॥ ३० ॥
 शिवाचार्ये विमुक्तोऽहं पशुपाशैस्तदागमात् ।
 निर्वाहदीक्षापर्यन्तान्संस्कारान्प्राप्य सर्वतः ॥ ३१ ॥
 आराधयामि देवेशं प्रत्यक्वित्तमुमापतिम् ।
 समस्तकलेशविच्छेदकारणं जगतां गुरुम् ॥ ३२ ॥
 चित्तवृत्तिनिरोधेन वैराग्याभ्यासयोगतः । जपन्नुद्गीतमस्यार्थं भावयन्नष्टमंसम्
 ततो मां प्रणिधानेनाभ्यासेनदृढभूमिता । अन्तरायानुपहतंज्ञात्वा तृष्टोऽब्रवीद्धरः
 ईश्वर उवाच
 कुशध्वजाहं तृष्टोऽद्यवरंवरयवाञ्छितम् । नहीदृशमनुष्ठानं कस्याऽप्यस्तिमहीतले
 श्रुत्वेत्युक्तो मयाशम्भुर्भूयासंते गणोह्यहम् । अनेनैवशरीरेण तथेत्येवाऽऽहगांप्रभुः
 ततःकौलासमानीय विमानं मम चाऽऽदिशत् ।
 सर्वरत्नमयं दिव्यं दिव्याश्चर्यसमावृतम् ॥ ३७ ॥
 विचरामि प्रतीतोऽहं तदारूढोयदृच्छया । अथकालेकियन्मात्रेव्यतीतेऽत्रैव पर्वते
 गवाक्षाधिष्ठितोऽपश्यं वसन्ते मुनिकन्यकाम् ।

प्रधाति दक्षिणे वायौ मदनाग्निप्रदीपितः ॥ ३६ ॥
 अग्निवेश्यसुतां भद्र ! विवस्त्रां जलमध्यगाम् ।
 उद्भिन्नयौवनं श्यामां मध्यक्षामां मृगेश्वराम् ॥ ४० ॥
 विस्तीर्णजघनाभोगां रम्भोरुं संहतस्तनीम् ।
 तामङ्कुरितलावण्यां जलसेकादिवाऽग्रतः ॥ ४१ ॥
 प्रोन्निद्रपङ्कजमुखीं वर्णनीयतमाकृतिम् ।
 यथा प्रज्ञानयाथात्म्याद्विद्वद्विरपि वर्णिनीम् ॥ ४२ ॥
 प्रोद्यत्कटाक्षविक्षेपैः शरव्रातैरिवस्मरः । स्वयंतदङ्गमास्थायताडयामासमांदृढम्
 वयस्यासम्भृतामेवं खेलमानां यदृच्छया । अवतीर्याहमहरं विमानान्मदनातुरः ॥
 सागृहीतामयादीर्घप्रकुर्वाणामहास्वनम् । तातेतिच विमानस्थारुरोदातीवभद्रक
 ततो वयस्यास्ता दीना मुनिमाहुः प्रधाचिताः ।
 वैमानिकेन केनापि ह्रियते तव पुत्रिका ॥ ४६ ॥
 रुदन्तीं भगवन्नेतां ब्राह्म्यु त्तिष्ठेतिसर्वतः । तासांतदाकर्ण्यवचोमुनिर्भद्रतपोनिधिः
 अग्निवेश्योऽभ्यगात्तस्या व्योमन्युपपदं त्वरन् ।
 तिष्ठतिष्ठेति मामुक्त्वा संस्तभ्य तपसा गतिम् ॥ ४८ ॥
 ततः प्रकुपितः प्राह मुनिर्मामतिदुःसहम् ।
 अग्निवेश्य उवाच
 यस्मान्मदीया तनया मांसपेशीव ते हृता ॥ ४९ ॥
 गृध्रेणवाऽधुना व्योम्नि तस्माद् गृध्रो भव द्रुतम् ।
 अनीच्छन्ती मदीयेयं सुता बाला तपस्विनी ॥ ५० ॥
 त्वया हृताऽधुनास्यैतत्फलमाप्नुहि दुर्मते ! ।
 इत्याकर्ण्य भयाविष्टो लज्जयाऽधोमुखो मुनेः ॥ ५१ ॥
 पादौ प्रगृह्य न्यपतं रुदन्नतितरां तदा । न मयेयं परिज्ञाय हृता नाऽद्याऽपिधर्षिता
 प्रसादं कुरु मे शापं व्यावर्तय तपोनिधे । प्रणतेषु क्षमावन्तो निसर्गेण तपोधनाः

भवान्तस्तस्तद्गृध्रो मा भवेयं प्रसीद मे । इतिप्रपन्नेनमयाप्रणतोऽसौमहामुनिः

प्रसन्नः प्राह नो मिथ्या मम वाक्यं भवेत् क्वचित् ।

किन्त्वन्द्रद्य म्रभूपाल ! परिज्ञाने सहायताम् ॥ ५५ ॥

यदा यास्यसि शापस्य तदा मुक्तिमवाप्स्यसि ॥ ५६ ॥

इत्युक्त्वा स मुनिः प्रायाद् गृहीत्वा निजकन्यकाम् ।

अखण्डशीलां स्वावासमहं गृध्रोऽभवं तदा ॥ ५७ ॥

एवं तदा दमनकोत्सव ईश्वरस्य आन्दोलनेन नृपवेश्मनि मेऽवतारः ।

शम्भोर्गणत्वमभवच्च तथाग्निवेश्यशापेन गृध्र इह भद्र! तवेदमुक्तम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डेमहीप्रादुर्भावेगृध्रोपाख्याने दमनकमाहात्म्यं नाम नवमोऽध्यायः

दशमोऽध्यायः

कूर्मदिदृक्षूणां मार्कण्डवकौशिकानांसरस्तीरेगमनं तत्रैवेन्द्रद्युम्नकृते
विमानारोहणायदेवानामाग्रहःतत्कीर्तिनवीकरणायकूर्मात्सर्ववार्तालाभः

नारद उवाच

गृध्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा दुःखविस्मयसंयुतः । इन्द्रद्युम्नस्तमापृच्छ्य मरणायोपचक्रमे

ततस्तमालोक्य तथा मुमूर्षुं कौशिकादिभिः ।

स संहितं विचिन्त्याह दीर्घायुषमथात्मनः ॥ २ ॥

मैवं कार्षीः शृणु गिरं भद्र यस्त्वं चिरन्तनः ।

मत्तोऽप्यस्ति स्फुटं चैव ज्ञास्यति त्वदभीप्सितम् ॥ ३ ॥

मानसे सरसिख्यातःकूर्मोमन्थरकाख्यया । तस्यनाविदितंकिञ्चिदेहितत्रव्रजामहे
ततः प्रतीतास्ते भूप मुनिगृध्रवकास्तथा । उलूकसहिता जग्मुः सर्वेकूर्मदिदृक्षवः

सरस्तीरेस्थितः कूर्मस्तान्निराक्ष्य विदूरगान् ।

कान्दिशीको विवेशासौ जलं शीघ्रतरं तदा ॥ ६ ॥

कौशिकोऽथ तमाहेदं प्रहस्य वचनं स्वयम् ।

कस्मात्कूर्मप्रनष्टोऽद्य विमुखोऽभ्यागतेष्वपि ॥ ७ ॥

अग्निद्विजानां विप्रश्च वर्णानां रमणःस्त्रियाम् ।

गुरुःपिता च पुत्राणां सर्वस्याऽभ्यागतोगुरुः ॥ ८ ॥

विहायतमिमं धर्ममातिथ्यविमुखः कथम् । गृह्णासिपापं सर्वेषां ब्रूहि कूर्माधुनोत्तरम्
कूर्म उवाच

चिरन्तनो हि जानामि कर्तुमातिथ्यसत्क्रियाम् ।

अभ्यागतेष्वपचिति धर्मशास्त्रेषु निश्चितम् ॥ १० ॥

सुमहत्कारणं चाऽत्र श्रूयतां तद्वदामि वः ।

नाऽहं पराङ्मुखोजात एतावन्ति दिनान्यपि ॥ ११ ॥

अभ्यागतस्य कस्याऽपि सर्वसत्कारसद्व्रती । किं त्वेष पञ्चमो यो वोद्दृश्यते सरलाकृतिः

इन्द्रद्युम्नो महीपालो विभेस्यस्मादलन्तराम् । अमुनायजमानेन रौषकाख्येपुरापुरे

यज्ञपावकदग्धामे पृष्टिर्नाद्याऽपि निर्व्रणा । तन्मेभयं पुनर्जातं किमयं पुनरेव माम्

अतीवयत्नमाधाय भुवि धक्ष्यति सम्प्रति । इति वाक्यावसाने तु कूर्मस्य कुरुसत्तम

पपात पुष्पवृष्टिः खाद्विमुक्ताप्सरसांगणैः । सस्वनुर्देववाद्यानिकीर्त्युद्गारे महीपतेः

विस्मितास्ते च ददृशुर्विमानं पुरतःस्थितम् । इन्द्रद्युम्नकृते देवदूतेनाऽधिष्ठितं तदा

अयातयामाः प्रददुराशिषोऽस्मै सुरद्विजाः ।

साधुवादो दिवि महानासीत्तस्य महीपतेः ॥ १८ ॥

ततो विमानमालम्ब्य देवदूतस्तमुच्चकैः । इन्द्रद्युम्नमुवाचेदं शृण्वतां नाकवासिनाम्

देवदूत उवाच

नवीकृताऽधुना कीर्तिस्तव भूपाल! निर्मला ।

त्रिलोक्यामपि तच्छीघ्रं विमानमिदमारुह ॥ २० ॥

गम्यतां ब्रह्मणोलोकमाकल्पं तपसोजितम् । प्रेषितोऽहमनेनैव तवानयनकारणात्
यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पृथिव्यां प्रथिता भवेत् ।

तावानेव भवेत्स्वर्गी सति पुण्येऽह्यनन्तके ॥ २२ ॥

सुरालयसरोवापीकूपारामादिकल्पना । एतदर्थं हि पूर्ताख्या धर्मशास्त्रेषु निश्चिता
इन्द्रद्युम्न उवाच

अमी ममैव सुहृदो मार्कण्डेयकौशिकाः । गृध्रकूर्मौ प्रभावोऽयममीषां मम वृद्धये
तच्चेदमी मया साकं ब्रह्मलोकं प्रयान्त्युत ।

पुरःस्थितास्तदायास्ये ब्रह्मलोकं च नान्यथा ॥ २५ ॥

परेषामनपेक्ष्यैव कृतप्रतिकृतं हि यः । प्रवर्तते हितायैव स सुहृत्प्रोच्यते बुधैः ॥

स्वार्थोद्युक्तधियो ये स्युरन्वर्थास्तेऽप्यसुन्धराः ।

मरणं प्रकृतिश्चैव जीवितं विकृतिर्यदा ॥ २७ ॥

प्राणिनां परमो लाभः केवलं प्राणिनसौ हृदम् । दरिद्रारागिणोऽसत्यप्रतिज्ञाता गुरुद्वह
मित्रावसानिनः पापाः प्रायो नरकमण्डनाः । परार्थनष्टास्तदमीपञ्चसम्प्रतिसाधवः

ममकीर्तिसमुद्धारः सप्रभावो महात्मनाम् । अमीषां यदिते स्वर्गप्रयास्यन्ति मया सह

तदाऽहमपि यास्यामि देवदूताऽन्यथा न हि ॥ ३० ॥

देवदूत उवाच

एते हरगणाः सर्वे शापघ्नघाः क्षितिं गताः ॥ ३१ ॥

शापान्ते हरपार्श्वे तु यास्यन्ति पृथिवीपते ! । विहायेमानतो भूपत्वमागच्छ मया सह
न चैषां रोचते स्वर्गो हित्वा देवं महेश्वरम् ।

इन्द्रद्युम्न उवाच

यद्येवं गच्छ तद्दूत ! नायास्येहं त्रिविष्टपम् ।

तथा तथा यतिष्यामि भविष्यामि यथा गणः ॥ ३३ ॥

अविशुद्धिक्षयाधिक्यदूषणैरेप निन्दितः ॥ ३४ ॥

स्वर्गः सदानुश्रविकस्तस्मादेनं कामये । तत्र स्थस्य पुनः पातो भयं न व्येतिमानसात्

पुनः पातो यतः पुंसस्तस्मात्स्वर्गनकामये । सति पुण्ये स्वयं तेन पातितो निजलोकतः
चतुर्मुखेन वै लक्ष्यं गतोऽस्मि कथमेति तम् ।

इतीदमुक्त्वा दूतं तं शृण्वतोऽस्यैव विस्मयात् ॥ ३७ ॥

अप्राक्षीद् भूपतिः कूर्मं तदायुः कारणं तदा । इदमायुः कथं जातं कूर्म ! दीर्घतमंतव
सुहृन्मित्रं गुरुस्त्वं मे येन कीर्तिर्ममोद्भूता ॥ ३६ ॥

कूर्म उवाच

शृणु भूप ! कथां दिव्यां श्रवणात्पापनाशिनीम् ।

कथां सुमधुरामेतां शिवमाहात्म्यसंयुताम् ॥ ४० ॥

शृण्वन्निमामपि कथां नृपते ! मनुष्यः सुश्रद्धया भवति पापविमुक्तदेहः ।

शम्भोः प्रसादमभिगम्य यथायुरेव मासीत् प्रसादत इयं मम कूर्मता च ॥ ४१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे महीप्रादुर्भावे कूर्मदीर्घायुष्यप्राप्तिवर्णननाम दशमोऽध्यायः ॥

एकादशोऽध्यायः

कूर्मपूर्वजन्मवृत्तान्तवर्णनम्

कूर्म उवाच

शाण्डिल्य इति विख्यातः पुराहमभवं द्विजः । बालभावे मया भूपक्रीडमानेन निर्मितम्

पुरा प्रावृषि पांशूत्थं शिवायतनमुच्छ्रितम् ।

जलाद्र्बालुकाप्रायं प्रांशुप्राकारशोभितम् ॥ २ ॥

पञ्चायतनविन्यासमनोहरतरं नृप ! । विनायकशिवासूर्यमधुसूदन मूर्तिमतम् ॥ ३ ॥

पीतमृत्स्वर्णकलशं ध्वजमालाविभूषितम् ।

काष्ठतोरणविन्यस्तं दोलकेन विभूषितम् ॥ ४ ॥

दृढप्रांशुसमुद्भूतसोपानश्रेणिभासुरम् । सर्वाश्चर्यमयं दिव्यं वयस्यैः सम्भृतेन मे
तत्रजागेश्वरं लिङ्गं कृत्वाऽथविनिवेशितम् । बाल्यादुपलरूपंतद्वर्षावारिविशुद्धिमत्
बकपुष्पैस्तथाऽन्यैश्च केदारोत्थैः समाहृतैः । कोमलैरपरैःपुष्पैर्वृतिवल्लीसमुद्भवैः
कृष्माण्डैश्चैव वर्णाद्यैरुन्मत्तकुसुमायुतैः । मन्दारैर्विल्वपत्रैश्च दूर्वाद्यैश्च नवाङ्कुरैः
पूजा विरचिता रम्या शम्भोरिति मया नृप ! ।

ततस्ताण्डवमारब्धमनपेक्षितसत्क्रियाम् ॥ ६ ॥

शिवस्यपुरतोवाल्याद्रीतं च स्वरवर्जितम् । अकार्षंसकृदेवाहं बाल्येशिशुगणावृतः
ततो मृतोऽहं जातश्चविप्रोजातिस्मरोनृप ! । वैदिशेनगरेऽकार्षंशिवपूजांविशेषतः

शिवदीक्षामुपागम्याऽनुगृहीतः शिवागमैः ।

शिवप्रासाद आधाय लिङ्गं श्रद्धासमन्वितः ॥ १२ ॥

कल्पकोटिं वसेत्स्वर्गे यः करोति शिवालयम् ।

यावन्ति परमाणूनि शिवस्यायतने नृप ! ॥ १३ ॥

भवन्ति तावद्वर्षाणि कारकः शिवसन्नति ।

इतिपौराणवाक्यानि स्मरञ्छैलं शिवालयम् ॥ १४ ॥

अकारिषमहं रम्यंविश्वकर्मविधानतः । मृन्मयं काष्ठनिष्पन्नं पक्वघृष्टं शैलमेव वा ॥
कृतमायतनं दद्यात्कमाद्दशगुणं फलम् । भस्मशायी त्रिषवणो भिक्षाश्रकृतभोजनः
जटाधरस्तपस्यश्च शिवाराधनतत्परः । इत्थं कुर्वतो जातं पुनर्भूषणमापणम् ॥

जातो जातिस्मरस्तत्र तृतीयेऽहं भवान्तरे ।

सार्चभौमो महीपालः प्रतिष्ठाने पुरोत्तमे ॥ १८ ॥

जयदत्त इति ख्यातःसूर्यवंशसमुद्भवः । ततोमया बहुविधाःप्रासादाःकारितानृप
तस्मिन्भवान्तरेशम्भोराराधनपरेण च । ततो निरूपिताजातावकपुष्पपुरस्सराः
सौवर्णै राजतैरत्ननिर्मितैः कुसुमैर्नृप ! । तथाविधेऽन्नदानादि करोमि नृपसत्तम !

केवलं शिवलिङ्गानां पूजां पुष्पैः करोम्यहम् ।

ततो मे भगवाञ्छम्भुः सन्तुष्टोऽथ वरं ददौ ॥ २२ ॥

अजरामरतां राजंस्तेनैव वपुषा वृतः ।

ततस्तथाविधं प्राप्याऽनन्यसाधारणं वरम् ॥ २३ ॥

विचरामिमहीमेतां मदान्ध इव वारणः । शिवभक्तिविहायाऽथनृपोऽहंमदनानुरः
प्रधर्षयितुमारब्धः स्त्रियः परपरिग्रहाः । आयुषस्तपसः कीर्तस्तेजसो यशसःश्रियः
विनाशकारणं मुख्यं परदारप्रधर्षणम् । सकर्णः श्रुतिहीनोऽसौपश्यन्नन्धोवदञ्जडः

अचेतनश्चेतनावान्मूर्खो विद्वानपि स्फुटम् ।

तदा भवति भूपाल! पुरुषः क्षणमात्रतः ॥ २७ ॥

यदैव हरिणाक्षीणांगोच्चरंयाति चक्षुषाम् । मृतस्यनिरयेवासोजीवतश्चेश्वराद्भयम्
एवं लोकद्वयं हन्त्री परदारप्रधर्षणा । जरामरणहीनोऽहमितिनिश्चयमास्थितः ॥

ऐहिकामुष्मिकभयं विहायाऽहं ततः परम् ।

प्रधर्षयितुमारब्धस्तदा भूप! परस्त्रियः ॥ ३० ॥

अथ मां सम्परिज्ञाय मर्यादारहितं यमः । वरप्रदानादीशस्य तदन्तिकमुपाययौ
व्यजिज्ञपन्मदीयं च शम्भोर्धर्मव्यतिक्रमम् ॥ ३१ ॥

यम उवाच

नाऽहं तवाऽनुभावेन गुप्तस्याऽस्य विनिग्रहम् ॥ ३२ ॥

शक्नोमि पापिनो देव मन्त्रियोगेऽन्यमादिश ।

जगदाधाररूपा हि त्वयेशोक्ताःपतिव्रताः ॥ ३३ ॥

गावोविप्राः सनिगमा अलुब्धादानशीलिनः ।

सत्यनिष्ठा इति स्वार्मिस्तेषां मुख्यतमासती ॥ ३४ ॥

तास्तेन धर्षिता लुप्तं मदीयं धर्मशासनम् । वरदानप्रमत्तेन तवैव परिभूय माम् ॥
जयदत्तेनदेवेश प्रतिष्ठानाधिवासिना । इमां धर्मस्य भगवान्गिरमाकर्ण्यकोपितः

शशाप मां समानीय वेपमानं कृताञ्जलिम् ॥ ३६ ॥

ईश्वर उवाच

यस्माद्दुष्टसमाचार ! धर्षितास्ते पतिव्रताः ॥ ३७ ॥

कामार्तेन मया शप्तस्तस्मात्कूर्मः क्षणाद्भव । ततःप्रणम्य विज्ञप्तः शापतापहरोमया
प्राह षष्ठितमेकलपेविशापोभवितागणः । मदीय इतिसम्प्रोच्यजगामाऽदशनंशिवः
अहं कूर्मस्तदाजातो दशयोजनविस्तृतः । समुद्रसलिले नीतस्त्वयाऽहं यज्ञसाधने
पुरस्ताद्यायजूकेनस्मरंस्तच्च विभेमिते । दग्धस्त्वयाऽहंपृष्ठेऽत्रव्रणान्येतानिपश्यमे
चयनानिबहून्यत्र कल्पसूत्रविधानतः । पृष्ठोपरिकृतान्यासन्निन्द्रद्युम्न तदात्वया
भूयः सन्तापिता यज्ञैः पृथिवी पृथिवीपते !

सुखाव सर्वतीर्थानां सारं साऽभून्महीनदी ॥ ४३ ॥

तस्यां च स्नानमात्रेणसर्वपापैः प्रमुच्यते । ततो नैमित्तिके कस्मिन्नपिप्रलयआगतः
प्लवमानमिदं राजन्मानसं शतयोजनम् । षट्पञ्चाशत्प्रमाणेन कल्पामम पुरा नृप
व्यतीता इह सत्वारः शेषे मोक्षस्ततः परम् । एवमायुरिदं दीर्घमेवंशापाच्च कूर्मता
ममाऽभूदीश्वरस्यैव सतीधर्मद्रुहो नृप ! ब्रूहि किं क्रियतांशत्रोरपिते गृहगामिनः

ममपृष्ठिश्चिरं भूप ! त्वयादग्धाऽग्निना पुरा ।

अहं ज्वलन्तीमिव तां पश्याम्यद्याऽपि सत्रिणा ॥ ४८ ॥

इदं विमानमायातं त्वया कस्मान्निराकृतम् ।

देवदूतसमायुक्तं भुङ्क्ष्व भोगान्निजार्जितान् ॥ ४९ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

घतुर्मुखेन तेनाऽहं स्वर्गान्निर्वासितःस्वयम् ।

विलक्ष्यो न प्रयास्यामि पाताधिक्यादिदृष्टिते ॥ ५० ॥

तस्माद्विवेकवैराग्यमविद्यापापनाशनम् ।

आलिङ्ग्याऽहं यतिष्यामि प्राप्य बोधं विमुक्तये ॥ ५१ ॥

तन्मे गृहागतस्याऽद्य यथाऽऽतिथ्यकरो भवान् ।

तदादिश यथाऽपारपारदःकोऽपि मे गुरुः ॥ ५२ ॥

कूर्म उवाच

लोमशोनाम दीर्घायुर्मत्तोऽप्यस्तिमहामुनिः । मयाकलापग्रामे स पूर्वदृष्टःकच्चिन्नृप

इन्द्रद्युम्न उवाच

तस्मादागच्छ गच्छामस्तमेव सहिता वयम् ।

प्राहुःपूततमां तीर्थादपिसत्सङ्गतिं बुधाः ॥ ५४ ॥

इत्थं निशम्य नृपतेर्वचनं तदानीं सर्वेऽपि ते पडथ तं मृनिमुख्यमाशु ।

चित्ते विधाय मुदिताः प्रययुर्द्विजेन्द्रं जिज्ञासवः सुचिरजीवितहेतुमस्य ॥ ५५ ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे महीप्रादुर्भावे कूर्माख्यानं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः

लोमशवृत्तान्ते शिवपूजनमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

अथ ते ददृशुः पार्थ ! संयमस्थं महामुनिम् । क्रियायोगसमायुक्तं तपोमूर्तिधरं यथा
जटास्त्रिषवणस्नानकपिलाः शिरसा तदा ।

धारयन्तं लोमशाख्यमाज्यसिक्तमिवाऽनलम् ॥ २ ॥

सव्यहस्ते तृणौघं च च्छायायार्थं विप्रसत्तमम् ।

दक्षिणे चाक्षमालां च बिभ्रतं मैत्रमार्गगम् ॥ ३ ॥

अहिंसयन्दुरुक्ताद्यैःप्राणिनोभूमिचारिणः । यः सिद्धिमेतिजप्येनसमैत्रोमुनिरुच्यते
वक्त्रभूपद्विजोलूकगृध्रकूर्मा विलोक्य च । नेमुः कलापग्रामे तं चिरन्तनतपोनिधिम्

स्वागतासनसत्कारेणामुनातेऽतिसत्कृताः ।

यथोचितं प्रतीतास्तमाहुः कार्यं हृदि स्थितम् ॥ ६ ॥

कूर्म उवाच

इन्द्रद्युम्नोऽयमवनीपतिःसत्रिजनाग्रणीः । कीर्तिलोपाग्निरस्तोऽयंवेधसानाकपृष्ठतः

मार्कण्डेयादिभिः प्राप्यकीर्त्युद्धारं च सत्तम !।

नायं कामयते स्वर्गं पुनः पातादिभीषणम् ॥ ८ ॥

भवताऽनुगृहीतोऽयमिहेच्छति महोदयम् ।

प्रणोद्यस्तदयं भूपः शिष्यस्ते भगवन्मया ॥ ९ ॥

त्वत्सकाशमिहाऽऽनीतो ब्रूहि साध्वस्य वाञ्छितम् ।

परोपकरणं नाम साधूनां व्रतमाहितम् । विशेषतः प्रणोद्यानां शिष्यवृत्तिमुपेयुषाम्
अप्रणोद्येषु पापेषु साधु प्रोक्तमसंशयम् । विद्वेषं मरणं चाऽपि कुरुतेऽन्यतरस्य च
अप्रमत्तः प्रणोद्येषु मुनिरेष प्रयच्छति । तदेवेति भवानेवं धर्मं वेत्ति कुतो वयम् ॥

लोमश उवाच

कूर्म ! युक्तमिदं सर्वं त्वयाऽभिहितमद्य नः ।

धर्मशास्त्रोपनतं तत्स्मारिताः स्म पुरातनम् ॥ १३ ॥

ब्रूहि राजन्सुविश्रब्धं सन्देहं हृदयस्थितम् ।

कस्ते किमब्रवीच्छेषं वक्ष्याम्यहं न संशयः ॥ १४ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

भगवन्प्रथमः प्रश्नस्तावदेवमोच्यताम् । ग्रीष्मकालेऽपिमध्यस्थेरवौ किनतवाश्रमः

कुटीमात्रोऽपि यच्छाया तृणैः शिरसि पाणिगैः ॥ १६ ॥

लोमश उवाच

मर्त्यमस्त्यवश्यं च कायएवपतिष्यति । कस्याऽर्थे क्रियते गेहमनित्यभवमध्यगैः
यस्यमृत्युर्भवेन्मित्रं पीतं वाऽमृतमुत्तमम् । तस्यैतदुचितं वक्तुमिदं मे भविष्यति
इदं युगसहस्रेषु भविष्यमभवद्दिनम् । तदप्यद्यत्वमापन्नं का कथा मरणावधेः ॥
कारणानुगतं कार्यमिदं शुकादभूद्रूपः । कथं विशुद्धिमायाति क्षालिताङ्गारवद्भद

तदस्याऽपि कृते पापं शत्रुषड्वर्गनिर्जिताः ।

कथङ्कारं न लज्जन्ते कुर्वाणा नृपसत्तम ! ॥ २१ ॥

तद्ब्रह्मण इहोत्पन्नः सिकताद्वयसम्भवः । निगमोक्तं पठच्छृण्वन्निदं जीविष्यते कथम्

तथापि वैष्णवी माया मोहयत्यविवेकिनम् ।

हृदयस्थं न जानन्ति ह्यपि मृत्युं शतायुषः ॥ २३ ॥

दन्ताश्चलाश्चला लक्ष्मीर्यौवनं जीवितं नृप । चलाचलामतीवेदं दानमेवं गृहं नृणाम्
इति विज्ञाय संसारमसारं च चलाचलम् । कस्याऽर्थे किं प्रतेराजन्कुटजादिपरिग्रहः

इन्द्रद्युम्न उवाच

चिरायुर्भगवानेव श्रूयते भुवनत्रये । तदर्थमहमाया तस्तत्किमेव वचस्तव ॥ २६ ॥

लोमश उवाच

प्रतिकल्पं मच्छरीरादेकरोमपरिक्षयः । जायते सर्वनाशे च मम भाविप्रमापणम् ॥

पश्य जानुप्रदेशं मे द्रव्यकुलं रोमवर्जितम् ।

जातं वपुस्तद् विभेमि मर्त्ये सति किं गृहैः ॥ २८ ॥

नारद उवाच

इत्थं निशम्य तद्वाक्यं स प्रहस्याऽतिविस्मितः ।

भूपालस्तस्य पप्रच्छ कारणं तादृशायुषः ॥ २९ ॥

इन्द्रद्युम्न उवाच

पृच्छामि त्वामहं ब्रह्मन्यदायुरिदमीदृशम् ।

तव दीर्घप्रभावोऽसौ दानस्य तपसोऽथवा ॥ ३० ॥

लोमश उवाच

शृणु भूप ! प्रवक्ष्यामि पूर्वजन्मसमुद्भवम् । शिवधर्मयुतां पुण्यां कथां पापप्रणाशनीम्
अहमासं पुराशूद्रो दरिद्रोऽतीवभूतले । भ्रमामि वसुधापृष्ठे ह्यशनापीडितोभृशम्
ततो मयामहलिङ्गं जालिमध्यगतं तदा । मध्याह्नेऽस्य जलाधारोद्वृष्टश्चैवाऽविदूरतः

ततः प्रविश्य तद्वारि पीत्वा स्नात्वा च शाम्भवम् ।

तलिङ्गं स्नापितं पूजा विहिता कमलैः शुभैः ॥ ३४ ॥

अथश्रुत्क्षामकण्ठोऽहं श्रीकण्ठं तं नमस्य च । पुनः प्रचलितो मार्गे प्रमीतो नृपसत्तम

ततोऽहं ब्राह्मणगृहे जातो जातिस्मरः सुतः ।

स्नापनाच्छिवलिङ्गस्य सकृत्कमलपूजनात् ॥ ३६ ॥
 स्मरन् विलसितं मिथ्यासत्याभासमिदंजगत् ।
 अविद्यामयमित्येवं ज्ञात्वा मूकत्वमास्थितः ॥ ३७ ॥
 तेन विप्रेणवार्धक्येसमाराध्यमहेश्वरम् । प्राप्तोऽहमितिमे नामईशानइतिकल्पितम्
 ततः स विप्रो वात्सल्यादगदान्सुबहून्मम ।
 चकार व्यपनेष्यामि मूकत्वमितिनिश्चयः ॥ ३८ ॥
 मन्त्रवादान्वहून्वैद्यानुपायानपरानपि पित्रोस्तथामहामायासम्बद्धमनसोस्तथा
 निरीक्ष्य मूढतां हास्यमासीन्मनसि मे तदा ।
 तथा यौवनमासाद्य निशि हित्वा निजं गृहम् ॥ ४१ ॥
 सम्पूज्यकमलैः शम्भुं ततः शयनमभ्यगाम् ।
 ततः प्रमीते पितरि मूढ इत्यहमुज्झितः ॥ ४२ ॥
 सम्बन्धिभिः प्रनीतोऽथ फलाहारमवस्थितः ।
 प्रतीतः पूजयामीशमञ्जैर्बहुविधैस्तथा ॥ ४३ ॥
 अथवर्षशतस्याऽन्ते वरदः शशिशेखरः । प्रत्यक्षो याचितोदेहिजरामरणसङ्क्षयम्
 ईश्वर उवाच
 अजरामरतानास्ति नामरूपभृतोयतः । ममाऽपिदेहपातः स्यादवधिं कुरु जीविते
 इतिशम्भोर्वचःश्रुत्वा मयावृतमिदंतदा । कल्पान्तेरोमपातोऽस्तुमरणंसर्वसङ्क्षये
 ततस्तव गणोभूयामिति मेऽभीप्सितो वरः ।
 तथेत्युक्त्वा स भगवान् हरश्चाऽदर्शनं गतः ॥ ४७ ॥
 अहं तपसिनिष्ठिततःप्रभृतिष्वाऽभवम् । ब्रह्महत्यादिभिःपापैर्मुच्यतेशिवपूजनात्
 ब्रध्नाञ्जैरितिरेर्वाऽपि कमलैर्नाऽत्र संशयः ।
 एवं कुरु महाराज ! त्वमप्याप्स्यसि वाञ्छितम् ॥ ४८ ॥
 हरभक्तस्य लोकस्य त्रिलोक्यां नास्ति दुर्लभम् ।
 वहिः प्रवृत्तिं स गृह्य ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि च ॥ ५० ॥

लयः सदाशिवे नित्यमन्तर्योगोऽयमुच्यते ।
 दुष्करत्वाद्बहिर्योगं शिव एव स्वयं जगौ ॥ ५१ ॥
 पञ्चभिश्चाऽर्चनं भूतैर्विशिष्टफलदं ध्रुवम् ।
 क्लेशर्मविपाकाद्यैराशयैश्चाऽप्यसंयुतम् ॥ ५२ ॥
 ईशानमाराध्यजपन्प्रणवं मुक्तिमाप्नुयात् । सर्वपापक्षये जातेशिवेभवति भावना
 पापोपहतबुद्धीनां शिवे वार्ताऽपि दुर्लभा । दुर्लभं भारते जन्म दुर्लभंशिवपूजनम्
 दुर्लभं जाह्नवी स्नानं शिवेभक्तिः सुदुर्लभा । दुर्लभं ब्राह्मणे दानंदुर्लभं वह्निपूजनम्
 अल्पपुण्यैश्च दुष्प्रापं पुरुषोत्तमपूजनम् ॥ ५६ ॥
 लक्षणे धनुषांयोगस्तदर्धेनहुताशनः । पात्रंशतसहस्रेण रेवा रुद्रश्च पट्टिभिः ॥ ५७ ॥
 इतीदमुक्तमखिलं मया तव महीपते ! । यथायुरभवद्दीर्घं समाराध्य महेश्वरम् ॥ ५८ ॥
 न दुर्लभं न दुष्प्रापं न चासाध्यं महात्मनाम् ।
 शिवभक्तिकृतां पुंसां त्रिलोक्यामितिनिश्चितम् ॥ ५९ ॥
 नन्दीश्वरस्यतेनैववपुषाशिवपूजनात् । सिद्धिमालोक्यकोराजच्छङ्करंनमस्यति
 श्वेतस्य च महीपस्य श्रीकण्ठं च नमस्यतः ।
 कालोऽपि प्रलयं यातः कस्तमीशं न पूजयेत् ॥ ६१ ॥
 यदिच्छया विश्वमिदं जायते व्यवतिष्ठते । तथासल्लीयतेचान्तेकस्तंनशरणंव्रजेत्
 एतद्रहस्यमिदमेव नृणां प्रधानं कर्तव्यमत्र शिवपूजनमेव भूप ! ।
 यस्याऽन्तरायपदवीमुपयान्तिलोकाः सद्यो नरः शिवनतः शिवमेति सत्यम्
 इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायांप्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे महीप्रादुर्भावे लोमशवृत्तान्ते शिवपूजनमाहात्म्य-
 वर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः

लोमशनिकटे वक्रगृध्रकच्छपोलूकादीनां गमनं ततः शापभ्रष्टानांतेषां कृते
वाराणस्यांसम्बर्तपार्श्वेगत्वासमुद्गारोपायकथनं शतरूद्रियलिङ्ग-

माहात्म्येन्द्रद्युम्नेश्वरमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

इतितस्यमुनीन्द्रस्यभूपतिःशुश्रुवान्वचः । प्राहनाहंगमिष्यामित्वांविहायनरंकचित्

लिङ्गमाराधयिष्येऽद्य सर्वसिद्धिप्रदं नृणाम् ।

त्वयैवाऽनुगृहीतोऽद्य यान्तु सर्वे यथागतम् ॥ २ ॥

तद्भूपतिवचःश्रुत्वावक्रोगृध्रोऽथकच्छपः । उलूकश्चतथैवोचुःप्रणतालोमशं मुनिम्

स च सर्वसुहृद्विप्रस्तथेत्येवाऽऽह तांस्तदा ।

प्रणोद्यान्प्रणतान्सर्वाननुजग्राह शिष्यवत् ॥ ४ ॥

शिवदीक्षाविधानेन लिङ्गपूजां समादिशत् ।

तेषामनुग्रहपरो मुनिः प्रणतवत्सलः । तीर्थादप्यधिकं स्थाने सतां साधुसमागमः

पचेलिमफलः सद्यो दुरन्तकलुषापहः । अपूर्वः कोऽपि सद्गोष्ठी सहस्रकिरणोदयः

य एकान्ततयाऽत्यन्तमन्तर्गततमोपहः । साधुगोष्ठीसमुद्भूतसुखामृतसरसोर्मयः ॥

सर्वे वराः सुधाकाराः शर्करामधुषट्प्रसाः ।

ततस्ते साधुसंसर्गसम्प्राप्ताः शिवशासनात् ॥ ८ ॥

आरेभिरेक्रियायोगं मार्कण्डनृपपूर्वकाः । तेषां तपस्यतामेवं समाजग्मे कदाचन

तीर्थयात्रानुषङ्गेन लोमशालोकनोत्सुकः ॥ ६ ॥

मुख्यापुरुषयात्राहितीर्थयात्रानुषङ्गतः । सद्भिःसमाश्रितोभूभूमिभागस्तथोच्यते

कृतार्हणातिथ्यविधि विश्रान्तं मां च फाल्गुनः ।

त्रयोदशोऽध्यायः]

* नारदोपायेनसम्बर्तदर्शनवर्णनम् *

३३५

प्रणम्य तेऽथ पप्रच्छुर्नाडीजङ्घपुरःसराः ॥ ११ ॥

त (भक्ता) ऊचुः

शापभ्रष्टा वयं ब्रह्मश्चत्वारोऽपि स्वकर्मणा ।

तन्मुक्तिसाधनार्थाय स्थानं किञ्चित्समादिश ॥ १२ ॥

इयं हि निष्फला भूमिः सफलं भारतं मुने ! ॥ १३ ॥

तत्राऽपि क्वचिदेकत्र सर्वतीर्थफलं वद । इतिपृष्टस्त्वहं तैश्च तानब्रवमिदं तदा ॥

सम्बर्तं परिपृच्छध्वं स वोवक्ष्यति तत्त्वतः । सर्वतीर्थफलावाप्तिकारकंभूप्रदेशकम्

त ऊचुः

कुत्राऽसौ विद्यते योगी नाज्ञासिष्म वयं च तम् ।

सम्बर्तदर्शनान्मुक्तिरितिचाऽस्मदनुग्रहः ॥ १६ ॥

यदि जानासितं ब्रूहि सुहृत्सङ्गो न निष्फलः । ततोऽहमब्रवंतांश्चविचार्येदंपुनःपुनः

वाराणस्यामसावास्ते सम्बर्तो गुतलिङ्गभृत् ।

मलदिग्धो विवसनो भिक्षाशीकुतपादनु ॥ १८ ॥

करपात्रकृताहारः सर्वथा निष्परिग्रहः । भावयन्ब्रह्मपरमं प्रणवाभिधमीश्वरम् ॥

भुक्त्वा निर्याति सायाह्ने वनं न ज्ञायते जनैः ।

योगीश्वरोऽसौ तद्रूपाः सन्त्यन्ये लिङ्गधारिणः ॥ २० ॥

वक्ष्यामि लक्षणं तस्य यथा ज्ञास्यथ तं मुनिम् ।

प्रतोल्या राजमार्गे तु निशि भूमौ शवं जनैः ॥ २१ ॥

अविज्ञातं स्थापनीयं स्थेयंतदविदूरतः । यस्तांभूमिमुपागम्यअकस्माद्विनिवर्तते

स सम्बर्तो न चाक्रामत्येषशल्यमसशयम् ।

प्रण्वयोऽभिमतं चासावुपाश्रित्य विनीतवत् ॥ २३ ॥

यदि पृच्छति केनाऽहमाख्यात इति मां ततः ।

निवेद्य चैतद्रक्तव्यं त्वामाख्यायाऽग्निमाविशत् ॥ २४ ॥

तच्छ्रुत्वा ते तथाचक्रुःसर्वेऽपिवचनंमम । प्राप्यवाराणसींद्रष्ट्वासम्बर्तंतेतथाव्यधुः

शवं दृष्ट्वा च तेन्यस्तं सम्बर्तौ धै न्यवर्तत ।

श्रुत्परीतोऽपि तं ज्ञात्वा ययुस्तमनु शीघ्रगम् ॥ २६ ॥

तिष्ठब्रह्मन्क्षणमितिजल्पन्तोराजमार्गगम् । यातिनिर्भर्त्सयत्येषनिवर्तध्वमितिब्रुवन्
समयामामरे भोऽद्यनागन्तव्यंनवोहितम् । पलायनमसौ कृत्वा गत्वादूरतरं सरः

कुपितः प्राह तान्सर्वान्केनाख्यातोऽहमित्युत ॥ २८ ॥

निवेदयति शीघ्रं मे यथा भस्म करोमि तम् ।

शापाग्निनाथवायुष्मान्यदिसत्यंनवक्ष्यथ ॥ २९ ॥

अथप्रकम्पिताःप्राहुर्नारदेनेतितंमुनिम् । स तानाह पुनर्यातः पिशुनः क नु सम्प्रति
लोकानां येन शापाग्नौभस्मशोषंकरोमितम् । ब्रह्मबन्धुमहंप्राहुर्भीतास्तेतंपुनर्मुनिम्

त ऊचुः

त्वां निवेद्य सच्चाऽस्माकं प्रविष्टो हव्यवाहनम् ।

तत्कालमेवविप्रेन्द्र! न विद्मस्तत्र कारणम् ॥ ३२ ॥

सम्बर्त उवाच

अहमप्येव मेवाऽस्य कर्तातेन स्वयंकृतम् ।

तद्ब्रूत कार्यं नैवात्र चिरं स्थास्यामि वः कृते ॥ ३३ ॥

अर्जुन उवाच

यदिनारददेवर्षे प्रविष्टोऽसि हुताशनम् । जीधितस्तत्कथं भूय आश्चर्यमिति मे वद

नारद उवाच

न हुताशःसमुद्रो वा वायुर्वावृक्षपर्वतः । आयुधं वा न मे शक्ता देहपाताय भारत
पुनरेतत्कृतं चापि सम्बर्तौमन्यतेयथा । अहं सम्मानितश्चेतिवह्निप्राप्याप्यगामहम्
यथापुष्पगृहे कश्चित्प्रविशत्यङ्गफाल्गुन! । तथाहमग्निं सम्बिश्ययातवानुत्तरं शृणु

सम्बर्तस्तान्पुनः प्राह मार्कण्डेयमुखानिति ।

विशलयः क्रियतां पन्थाः श्रुधितोऽहं पुनः पुरीम् ॥

भिक्षार्थं पर्यटिष्यामि प्रश्नं प्रब्रूत चैव मे ॥ ३८ ॥

त ऊचुः

शापभ्रष्टा वयं मोक्षं प्राप्स्यामस्त्वदनुग्रहात् ।

प्रतिकारं तदाख्याहि प्रणतानां महामुने ! ॥ ३६ ॥

यत्रतीर्थेसर्वतीर्थफलं प्राप्नोति मानवः । तत्तीर्थं ब्रूहि सम्बर्ततिष्ठामोयत्र वै वयम्
सम्बर्त उवाच

नमस्कृत्य कुमाराय दुर्गाभ्यश्च नरोत्तमाः ।

तीर्थं च सम्प्रवक्ष्यामि महीसागरसङ्गमम् ॥ ४१ ॥

अमुना राजसिंहेन इन्द्रद्युम्नेन धीमता । यजनाद्वयङ्गुलोत्सेधा कृतेयं वसुधायदा
तदासन्ताप्यमानायाभुवःकाष्ठस्यैव यथा । सुस्त्रावयोजलौघश्च सर्वदेवनमस्कृतः

महीनाम नदी सा च पृथिव्यां यानि कानिचित् ।

तीर्थानि तेषां सलिलसम्भवं तज्जलं विदुः ॥ ४४ ॥

महीनाम समुत्पन्ना देशेमालवकाभिधे । दक्षिणंसागरंप्राप्ता पुण्योभयतटाशिवा
सर्वतीर्थमयी पूर्वं महीनाममहानदी । किं पुनर्यःसमायोगस्तस्याश्च सरितां पतेः

वाराणसी कुरुक्षेत्रं गङ्गा रेवा सरस्वती ।

तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या चन्द्रभागा इरावती ॥

कावेरी शरयूश्चैव गण्डकी नैमिषन्तथा ॥ ४८ ॥

गया गोदावरी चैव अरुणा वरुणा तथा ।

एताः पुण्याः शतशोऽन्या याः काश्चित्सरितो भुवि ॥ ४९ ॥

सहस्रविंशतिश्चैव षट्शतानि तथैव च । तासां सारसमुद्रभूतं महीतोयंप्रकीर्तितम्
पृथिव्यांसर्वतीर्थेषुस्त्रात्वायत्फलमप्यते । तन्महीसागरेप्रोक्तंकुमारस्यवचोयथा
एकत्र सर्वतीर्थानां यदिसंयोगमिच्छथ । तद्गच्छथ महापुण्यं महीसागरसङ्गमम्
अहं चापि च तत्रैव बहून्वर्षगणान्पुरा । अवसं चागतश्चात्र नारदस्य भयात्तथा
सहि तत्र समीपस्थः पिशुनश्च विशेषतः । मरुतः कुरुते यत्नं तस्मैब्रूयादिदंभयम्
अत्रदिग्वाससां मध्ये बहूनां तत्समस्त्वहम् ।

निवसाम्यतिप्रच्छन्नो मरुत्तादतिभीतवत् ॥ ५५ ॥

पुनरत्रापि मां नूनं कथयिष्यतिनारदः । तथाविधाहिचेष्टाऽस्यपिशुनस्यप्रदृश्यते
भवद्विश्चनचाप्यत्र वक्तव्यं कस्यचित्कचित् । मरुत्तः कुहतेयत्नंभूपालो यज्ञसिद्धये
देवाचार्येण संयुक्तो भ्रात्रा मे कारणान्तरे ।

गुरुपुत्रं च मां ज्ञात्वा यज्ञत्विज्यस्य कारणात् ॥ ५८ ॥

अविद्यान्तर्गतैर्यज्ञकर्मभिर्न प्रयोजनम् । ममहिंसात्मकैरस्तिनिगमोक्तैरचेतनैः ॥ ५६ ॥
समित्पुष्पकुशप्रायैः साधनैर्यद्यचेतनैः ।

क्रियते तत्तथा भावि कार्यं कारणवन्नृणाम् ॥ ६० ॥

तद्युयं तत्रगच्छध्वं शीघ्रमेव नृपानुगाः । अस्तिविप्रःस्वयं ब्रह्मायाज्ञवल्क्यश्च तत्र वै
स हि पूर्वं मिथेःपुर्यां वसन्नाश्रममुत्तमम् ।

आगच्छमानं नकुलं दृष्ट्वा गार्गीं वचोऽब्रवीत् ॥ ६२ ॥

गार्गिरक्षपयोभद्रे नकुलोऽयमुपेति च । पयः पातुं कृतिमतिं नकुलं तं निराकुरु ॥

इत्युक्तो नकुलः क्रुद्धः स हि क्रुद्धः पुराऽभवत् ।

जमदग्नेः पूर्वजैश्च शप्तः प्रोवाच तं मुनिम् ॥ ६४ ॥

अहो वा धिग्धिगित्येव भूयो धिगिति चैव हि ।

निलज्जता मनुष्याणां दृश्यते पापकारिणाम् ॥ ६५ ॥

कथं ते नाम पापानि प्रकुर्वन्ति नराधमाः । मरणान्तरितायेषां नरके तीव्रवेदना
निमेषोऽपि नशक्येतजीवितेयस्यनिश्चितम् । तन्मात्रपरमायुर्यःपापंकुर्यात्कथंसच
त्वं मुने मन्यसे चेदं कुलीनोऽस्मीति बुद्धिमान् ।

ततः क्षिपसि मां मूढ! नकुलोऽयमितिस्मयन् ॥ ६८ ॥

किमधीतं याज्ञवल्क्य काथोगेश्वरता तव । निरपराधं क्षिपसिधिगधीतंहि तत्तव
कस्मिन्वेदे स्मृतौ कस्यां प्रोक्तमेतद्ब्रवीहि मे ।

परुषैरिति वाक्यैर्मां नकुलेति ब्रवीषि यत् ॥ ७० ॥

किमिदं नैवजानासि यावत्तयः परुषागिरः परःसंश्राव्यतेतावच्छङ्कुवःश्रोत्रतः पुरा

कण्ठे यमानुगाः पादं कृत्वा तस्य सुदुर्मतेः ।

अतीव रुदतो लोहशङ्कून्क्षेप्स्यन्ति कर्णयोः ॥ ७२ ॥

वावदूकाश्च ध्वजिनो मुष्णन्ति कृपणाञ्जनान्

स्वयं हस्तसहस्रेण धर्मस्यैवं भवद्विधाः ॥ ७३ ॥

वज्रस्य दिग्धशस्त्रस्य कालकूटस्य चाप्युत ।

समेन वचसाःतुल्यं मृत्योरिति ममाऽभवत् ॥ ७४ ॥

कर्णनासिकनाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः ।

वाक्छलयस्तु न निर्हतुं शक्यो हृदिशयो हि सः ॥ ७५ ॥

यन्त्रपीडैः समाक्रम्य वरमेषहतो नरः । न तु तं परुषैर्वाक्यैर्जिघांसेतकथञ्चन ॥

त्वया त्वहं याज्ञवल्क्य! नित्यं पण्डितमानिना ।

नकुलोऽसीति तीव्रेण वचसा ताडितः कुतः ॥ ७७ ॥

सम्बर्त उवाच

इतिश्रुत्वा वचस्तस्यभृशंविस्मितमानसः । याज्ञवल्क्योऽब्रवीदेतत्प्रवद्धकरसम्पुटः

नमोधर्माय महते न विद्मो यस्यवैभवम् । परमाणुमपिव्यक्तंकोऽत्रविद्यामदःसताम्

विरञ्चिविष्णुप्रमुखाः सोमेन्द्रप्रमुखास्तथा ।

सर्वज्ञास्तेऽपि मुह्यन्ति गणनास्मादृशां च का ॥ ८० ॥

धर्मज्ञोऽस्मीति योमोहादात्मानं प्रतिपद्यते । सकायुं मुष्टिनावद्भुमीहतेकृपणोनरः

केचिदज्ञानतो नष्टाः केचिज्ज्ञानमदादपि ।

ज्ञानंप्राप्यापिभ्रष्टाश्च केचिदालस्यतोऽधमाः ॥ ८२ ॥

वेदस्मृतीतिहासेषु पुराणेषु प्रकल्पितम् । चतुःपादं तथा धर्मनाऽऽधरत्यधमःपशुः

स पुरा शोचते व्यक्तं प्राप्य तच्चान्तकं गृहम् ।

तथाहि गृह्यकारेण श्रुतौ प्रोक्तमिदं वचः ॥ ८४ ॥

नकुलं सकुलं ब्रूयान्न कश्चिन्मर्मणिस्पृशेत् । प्रपठन्नपिचैवाहमिदं सर्वं तथा शुकः

आलस्येनाऽप्यनाचाराद्ब्रूथाकार्यं कमङ्ग तत् ॥ ८६ ॥

केवलं पाठमात्रेण यश्च सन्तुष्यते नरः ।

तथा पण्डितमानी च कोऽन्यस्तस्मात्पशुर्मतः ॥ ८७ ॥

न च्छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं माययाऽऽवर्तमानम् ।

नीडं शकुन्ता इव जातपक्षाञ्छन्दास्येनं प्रजहत्यन्तकाले ॥ ८८ ॥

स्वर्गायबद्धकक्षोयःपाठमात्रेणब्राह्मणः । सवालोमातुरङ्गस्थोग्रहीतुंसोममिच्छति
तद्भवान्सर्वथा मह्यमनयंसोढुमर्हसि । सर्वः कोऽपि वदत्येवं तन्मयैवमुदा हतम् ॥

नकुल उवाच

वृथेदं भाषितं तुभ्यंसर्वलोकेनयत्समम् । आत्मानंमन्यसेनैतद्वक्तुंयोग्यंमहात्मनाम्

वाजिवारणलोहानां काष्ठपाषाणवाससाम् ।

नारीपुरुषतोयानामन्तरं महदन्तरम् ॥ ८९ ॥

अन्ये चेत्प्राकृतालोकाबहुपापानि कुर्वते । प्रधानपुरुषेणापि कार्यं तत्पृष्ठतोनुकिम्

सर्वार्थं निर्मितं शास्त्रं मनोबुद्धी तथैव च ।

दत्ते विधात्रा सर्वेषां तथापि यदि पापिनः ॥ ९० ॥

ततो विधातुःकोदोषस्त एवखलुदुर्भगाः । ब्राह्मणेनविशेषेण किं भाव्यंलोकवद्यतः

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्ततदनुवर्तते ॥

तस्मात्तदा महद्भिश्चआत्मार्थं च परार्थतः ।

सतां धर्मो न सन्त्याज्योऽन्यायं तच्छिक्षणं तव ॥ ९१ ॥

यस्मात्त्वया पीडितोऽहं घोरेण वचसा मुने ।

तस्माच्छीघ्रं त्वां शप्स्यामि शापयोग्यो हि मे मतः ॥ ९२ ॥

नकुलोऽसीति मामाह भवांस्तस्मात्कुलाधमः ।

शीघ्रमुत्पत्स्यसे मोहात्त्वमेव नकुलो मुने ! ॥ ९३ ॥

सम्बर्त उवाच

इति वाचंसमाकर्ण्यभाव्यर्थकृतनिश्चयः । याज्ञवल्क्योमरौदेशेविप्रस्याजायतात्मजः

दुराचारस्य पापस्य निवृणस्याऽतिवादिनः ।

दुष्कुलीनस्य जातोऽसौ तदा जातिस्मरःसुतः ॥ १०१ ॥

सोऽथज्ञानात्समालोक्य भर्तृयज्ञ इति द्विजः ।

गुप्तक्षेत्रं समापन्नो महीसागरसङ्गमम् ॥ १०२ ॥

तत्र पाशुपतो भूत्वाशिवाराधनतत्परः । स्वायम्भुवं महाकालं पूजयन्वर्ततेऽधुना

यो हि नित्यं महाकालं श्रद्धया पूजयेत्पुमान् ।

स दौष्कुलीनदोषेभ्यो मुच्यतेऽहिरिवत्वचः ॥ १०४ ॥

यथायथा श्रद्धयाऽसौतल्लिङ्गंपरिपश्यति । तथा तथा विमुच्येतदौषैर्जन्मशतोद्भवैः

भर्तृयज्ञास्तु तत्रैव लिङ्गस्याराधनात्कमात् ।

बीजदोषाद्विनिर्मुक्तस्तल्लिङ्गमहिमा त्वसौ ॥ १०६ ॥

बभ्रुं च नकुलंप्राहविमुक्तोदुष्टजन्मतः । यस्मात्तस्मादिदं तीर्थंख्यातं वै बभ्रुपावनम्

तस्माद् व्रजध्वं तत्रैव महीसागरसङ्गमम् ।

पञ्च तीर्थानि सेवन्तो मुक्तिमाप्स्यथ निश्चितम् ॥ १०८ ॥

इत्येवमुक्त्वा सम्बर्तो यथावभिमतं द्विजः ।

भर्तृयज्ञं मुनिं प्राप्य ते च तत्र स्थिताभवन् ॥ १०९ ॥

ततस्तानाह स ज्ञात्वा गणाञ्ज्ञानेन शाम्भवान् ।

महद्वो विमलं पुण्यं गुप्तक्षेत्रे यदत्र वै ॥ ११० ॥

वसन्तोऽभ्यागता यत्रमहीसागरसङ्गमः । स्नानंदानंजपोहोमःपिण्डदानंविशेषतः

अक्षयं जायते सर्वं महीसागरसङ्गमे । कृतं तथाऽक्षयं सर्वं स्नानदानक्रियादिकम्

यदाऽत्र स्थानकं चक्रदेवर्षिर्नारदःपुरा । तदा ग्रहैर्वरादत्ताःशनिना च वरस्त्वसौ

शनैश्चरेण संयुक्ता त्वमावास्या यदा भवेत् ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत स्नानदानपुरःसरम् ॥ ११४ ॥

यदि श्रावणमासस्यशनैश्चरदिनेशुभा । कुहूर्भवतितस्यान्तुसङ्क्रान्तिकुस्ते रविः

तस्यामेव तिथौ योगो व्यतीपातो भवेद्यदि ।

पुष्करं नाम तत्पर्वं सूर्यपर्वशताधिकम् ॥ ११६ ॥

सर्वयोगसमावापः कथञ्चिदपिलभ्यते । तस्मिन्दिनेशनिर्लोहं काञ्चनं भास्करं तथा
महीसागरसंसर्गं पूजयतीत्यथाविधि । शनिमन्त्रैः शनिं ध्यात्वा सूर्यमन्त्रैर्दिवाकरम्
अर्घ्यं दद्याद्भास्करस्य सर्वपापप्रशान्तये । प्रयागादधिकं स्नानं दानं क्षेत्रात्कुरोरपि
पिण्डदानं गयाक्षेत्रादधिकं पाण्डुनन्दनम् ।

इदं सम्प्राप्यते पर्व महद्भिः पुण्यराशिभिः ॥ १२० ॥

पितृणामक्षया तृप्तिर्जायते दिवि निश्चितम् ।

तथा गयाशिरःपुण्यं पितॄणां तृप्तिदं परम् ॥ १२१ ॥

तथा समधिकः पुण्यो महीसागरसङ्गमः ॥ १२२ ॥

अग्निश्च रेतो मृडया च देहे रेतोऽपि विष्णुरमृतस्य नाभिः ।

एवं ब्रुवञ्छ्रद्धया सत्यवाक्यं ततोऽवगाहेत महीसमुद्रम् ॥ १२३ ॥

मुखं च यः सर्वनदीषु पुण्यः पाथोधिरेवा प्रवरा मही च ।

समस्ततीर्थाकृतिरेतयोश्च ददामि चार्घ्यं प्रणमामि नमो ॥ १२४ ॥

ताम्रारस्याः पयोवाहाः पितृप्रीतिप्रदाः शुभाः ।

सस्यमालामहासिन्धुर्दातुर्दात्री पृथुस्तुता ॥

इन्द्रद्युम्नस्य कन्या च क्षितिजन्मा इरावती ॥ १२५ ॥

महीपर्णामहीशृङ्गागङ्गापश्चिमवाहिनी । नदीराजनदीचेतिनामाष्टादशमालिकाम्

स्नानकाले च सर्वत्र श्राद्धकाले पठेन्नरः । पृथुनोक्तानि नामानि यज्ञमूर्तिपदं व्रजेत्

महीदोहे महानन्दसन्दोहे विश्वमोहिनी । जाताऽसि सरिताराज्ञि पापंहरमहीद्वे

इत्यर्घ्यमन्त्रः

कङ्कणं रजतस्यापि योऽत्र निक्षिपते नरः । स जायते महीपृष्ठे धनधान्ययुतेकुले

महीं च सागरं चैव रौप्यकङ्कणपूजया । पूजयामि भवेन्मा मे द्रव्यनाशो दरिद्रता

इति कङ्कणक्षेपणम्

यत्फलं सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञैश्च यत्फलम् । तत्फलं स्नानदानेन महीसागरसङ्गमे ॥

विवादे च समुत्पन्ने अपराधी च यो मतः । जलहस्तः सदावाच्यो महीसागरसङ्गमे

त्रयोदशोऽध्यायः] * शिवलिङ्गपूजामहत्त्ववर्णनम् *

संस्नाप्याधोरमन्त्रेण स्थाप्यनाभिप्रमाणके । जले करं समुद्धृत्य दक्षिणं वाचयेद्द्रुतम्

यदि धर्मोऽत्र सत्योऽस्ति सत्यश्चेत्सङ्गमस्त्वसौ ।

सत्याश्चेत्कतुर्द्वारः सत्यं स्यान्मे शुभाशुभम् ॥ १३४ ॥

एवमुक्त्वा करं क्षिप्य दक्षिणं सकलं ततः ।

निःसृतः पापकारी चेज्ज्वरेणापीड्यते क्षणात् ॥ १३५ ॥

सप्ताहाद्दृश्यते चापि तावन्निर्दोषवान्मतः ।

अत्र स्नात्वा च जप्त्वा च तपस्तप्त्वा तथैव च ॥ १३६ ॥

रुद्रलोकं सुबहवोगताः पुण्येन कर्मणा । सोमवारे विशेषेण स्नात्वा योऽत्र सुभक्तिः

षष्ठतीर्थानि कुरुते मुच्यते पञ्चपातकैः । इत्याद्यक्तं बहुविधं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम्

भर्तृयज्ञः शिवस्योच्चेतेषामाराधने क्रमम् । शिवागमोक्तमादिश्य पूजायोगं यथाविधि

शिवभक्तिसमुद्रैकपूरितः प्राह तान्मुनिः । न शिवात्परमो देवः सत्यमेतच्छिवव्रताः

शिवं विहाय यो ह्यन्यदसत्किञ्चिदुपासते ।

करस्थं सोऽमृतं त्यक्त्वा मृगतृष्णां प्रधावति ॥ १४१ ॥

शिवशक्तिमयं ह्येतत्प्रत्यक्षं दृश्यते जगत् । लिङ्गाङ्गं च भगाङ्गं च नान्यदेवाङ्कितं क्वचित्

यश्च तं पितरं रुद्रं त्यक्त्वा मातरमम्बिकाम् ।

वर्ततेऽसौ स्वपितरं त्यक्तोऽपि तु पिण्डकः ॥

यस्य रुद्रस्य माहात्म्यं शतरुद्रीयमुत्तमम् ॥ १४३ ॥

शृणुध्वं यदि पापानामिच्छध्वं क्षालनं परम् । ब्रह्माहाटकलिङ्गं च समाराध्य कपर्दिनः

जगत्प्रधानमिति च नाम जप्त्वा विराजते । कृष्णमूले कृष्णलिङ्गं नाम चार्जितमेव च

सनकाद्यैश्च तलिङ्गं पूज्याजयुर्जगद्गतिम् । दर्भाङ्कुरमयं सप्त मुनयो विश्वयोनिकम्

नारदस्त्वन्तरिक्षे च जगद्बीजमिदं गृणन् ।

वज्रमिन्द्रो लिङ्गमेवं विश्वात्मानश्च नाम च ॥ १४७ ॥

सूर्यस्ताम्रं तथा लिङ्गं नाम विश्वसृजं जपम् ।

चन्द्रश्च मौक्तिकं लिङ्गं जपन्नाम जगत्पतिम् ॥ १४८ ॥

इन्द्रनीलमयं वह्निर्नाम विश्वेश्वरं जपन् । पुष्परागं गुरुलिङ्गं विश्वयोनिं जपन्हरम्
 पद्मरागमयं शुक्रो विश्वकर्मेति नाम च । हेमलिङ्गं च धनदो जपन्नाम्ना तथेश्वरम्
 रौप्यजं विश्वदेवाश्च नामाऽपि जगताम्पतिम् ।
 वायवो रीतिजं लिङ्गं शम्भुमित्येव नाम च ॥ १५१ ॥
 काशजं वसवो लिङ्गं स्वयम्भुमितिनाम च । त्रिलोहं मातरोलिङ्गं नामभूतेशमेव च
 लौहं च रक्षसां नाम भूतभव्यभवोद्भवम् ।
 गुह्यकाः सीसजं लिङ्गं नाम योगं जपन्ति च ॥ १५२ ॥
 जैगीषव्यो ब्रह्मरन्ध्रं नाम योगेश्वरं जपन् । निमिन्यनयोर्लिङ्गे जपञ्शर्वेति नाम च
 धन्वन्तरिर्गोमयं च सर्वलोकेश्वरेश्वरम् । गन्धर्वा दारुजं लिङ्गं सर्वश्रेष्ठेति नाम च
 वैडूर्यं राववो लिङ्गं जगज्ज्येष्ठेति नाम च ।
 बाणो मारकतं लिङ्गं वसिष्ठमिति नाम च ॥ १५६ ॥
 वरुणः स्फाटिकं लिङ्गं नाम्ना च परमेश्वरम् ।
 नागा विद्रुमलिङ्गं च नामलोकत्रयङ्कुरम् ॥ १५७ ॥
 भारती तारलिङ्गं च नाम लोकत्रयाश्रितम् ।
 शनिश्च सङ्गमावर्ते जगन्नाथेति नाम च ॥ १५८ ॥
 शनिदेशे मध्यरात्रौ महीसागरसङ्गमे । जातीजं रावणो लिङ्गं जपन्नाम सुदुर्जयम्
 सिद्धाश्च मानसं नाम काममृत्युजरातिगम् ।
 उज्ज्वलं च बलिर्लिङ्गं ज्ञानात्मेत्यस्य नाम च ॥ १६० ॥
 मरीचिपाः पुष्पजं च ज्ञानगम्येति नाम च । शकृताः शकृतं लिङ्गं ज्ञानज्ञेयेतिनाम च
 फेनपाः फेनजं लिङ्गं नाम चापि सुदुर्विदम् ।
 कपिलो बालुका लिङ्गं वरदं च जपन् हरम् ॥ १६२ ॥
 सारस्वतो वाचिलिङ्गं नाम वागीश्वरेति च ।
 गणा मूर्तिमयं लिङ्गं नामरुद्रेति चाब्रुवन् ॥ १६३ ॥
 जाम्बूनदमयं देवाः शितिकण्ठेतिनाम च । शङ्खलिङ्गं बुधोनाम कनिष्ठमितिसञ्जपन्

अश्विनौ मृण्मयं लिङ्गं नाम्ना चैव सुवेधसम् ।
 विनायकः पिष्टलिङ्गं नाम्ना चाऽपि कपर्दिनम् ॥ १६५ ॥
 नावनीतं कुजो लिङ्गं नाम चाऽपि करालकम् ।
 ताक्ष्यं ओदनलिङ्गं च हर्यक्षेति हि नाम च ॥ १६६ ॥
 गौडं कामस्तथा लिङ्गं रतिदं नामचेति च । शची लवणलिङ्गं तु बभ्रुकेशेतिनाम च
 विश्वकर्मा च प्रासादं लिङ्गं याम्येति नाम च ।
 विभीषणश्च पांसूथं सुहृत्तमेति नाम च ॥
 वंशाङ्कुरोत्थं सगरौ नाम सङ्गतमेव च ॥ १६८ ॥
 राहुश्च रामठं लिङ्गं नामगम्येति कीर्तयन् । लेप्यलिङ्गं तथा लक्ष्मीर्हरिनेत्रेतिनाम च
 योगिनः सर्वभूतस्थं स्थाणुरित्येव नाम च ।
 नानाविधं मनुष्याश्च पुरुषं नाम नाम च ॥ १७० ॥
 तेजोमयं ऋक्षाणि भगं नाम च भास्वरम् ।
 किन्नराधातुलिङ्गं च सुदीप्तमिति नाम च ॥ १७१ ॥
 देवदेवेति नामाऽस्ति लिङ्गं च ब्रह्मराक्षसाः । दन्तजं वारणालिङ्गं नामरंहसमेव च
 सप्तलोकमयं साध्या बहुरूपेति नाम च । दूर्वाङ्कुरमयं लिङ्गमृतवः सर्वनाम च ॥
 कौङ्कुममप्सरसो लिङ्गं नाम शम्भोः प्रियेति च ।
 सिन्दूरजं चोर्वशी च नाम च प्रियवासनम् ॥ १७४ ॥
 ब्रह्मचारि गुरुलिङ्गं नाम घोष्णीषिणं विदुः ।
 अलक्तकं च योगिन्यो नाम चास्य सुब्रह्मकम् ॥ १७५ ॥
 श्रीखण्डं सिद्धयोगिन्यः सहस्राक्षेति नाम च ।
 डाकिन्यो मांसलिङ्गं च नाम चाऽस्य च मीढुषम् ॥ १७६ ॥
 अप्यन्नजं च मनवो गिरिशेति च नाम च ।
 अगस्त्यो व्रीहिजं चापि सुशान्तमिति नाम च ॥ १७७ ॥
 यवजं देवलो लिङ्गं पतिमित्येव नाम च ।

वल्मीकजं च वाल्मीकिश्चिरवासीति नाम च ॥ १७८ ॥
 प्रतर्दनोवाणलिङ्गं हिरण्यभुजनाम च । राजिकं च तथा दैत्यानाम उग्रेतिकीर्तितम्
 निष्पावजं दानवाश्च लिङ्गनाम च दिक्पतिम् ।
 मेधा नीरमयं लिङ्गं पर्जन्यपति नाम च ॥ १८० ॥
 राजमापमयं यक्षा नाम भूतपतिस्मृतम् । तिलान्नजंघपितरो नाम वृषपतिस्तथा
 गौतमो गोरजमयं नाम गोपतिरेव च । वानप्रस्थाः फलमयं नाम वृक्षावृत्तं च
 स्कन्दः पापाणलिङ्गं च नाम सेनान्य एव च ।
 नागश्चाश्वतरो धान्यं मध्यमेत्यस्य नाम च ॥ १८३ ॥
 पुरोडाशमयं यज्वा स्रवहस्तेति नाम च ।
 यमः कालाय समयं नाम ग्राह च धन्विनम् ॥ १८४ ॥
 यवाङ्कुरं जामदग्न्यो भर्गदैत्येति नाम च । पुरुरवाश्चाज्ञमयं बहुरूपेति नाम च ॥
 मान्धाता शर्करालिङ्गं नाम बाहुयुगेति च ।
 गावः पयोमयं लिङ्गं नाम नेत्रसहस्रकम् ॥ १८६ ॥
 साध्या भर्तृमयं लिङ्गं नाम विश्वपतिः स्मृतम् ।
 नारायणो नरोमौज्जं सहस्रशिर नाम च ॥ १८७ ॥
 ताक्ष्यं पृथुस्तथा लिङ्गं सहस्रचरणाभिधम् ।
 पक्षिणो व्योमलिङ्गं च नाम सर्वात्मकेति च ॥ १८८ ॥
 पृथिवीमेरुलिङ्गं च द्वितनुश्चाऽस्यनाम च । भस्मलिङ्गं पशुपतिर्नाम चाऽस्य महेश्वरः
 ऋषयो ज्ञानलिङ्गं च चिरस्थानेति नाम च ।
 ब्रह्मणा ब्रह्मलिङ्गं च नाम ज्येष्ठेति तं विदुः ॥ १९० ॥
 गोरोचनमयं शेषो नाम पशुपतिः स्मृतम् । वासुकिर्विषलिङ्गं च नाम चै शङ्करेति च
 तक्षकः कालकूटाख्यं बहुरूपेति नाम च । हलाहलं च कर्कोट एकाक्ष इतिनाम च
 शृङ्गी विषमयं पद्मो नाम धूर्जटिरेव च । पुत्रः पितृमयं लिङ्गं विश्वरूपेति नाम च
 पारदं च शिवा देवी नाम त्र्यम्बक एव च ।

मत्स्याद्याः शास्त्रलिङ्गं च नाम चाऽपि वृषाकपिः ॥ १९४ ॥
 एवं किं बहुनोक्तेन यद्यत्सत्त्वं विभूतिमत् ।
 जगत्यामस्ति तज्जातं शिवाराधनयोगतः ॥ १९५ ॥
 भस्मनो यदि वृक्षत्वं ज्ञायते नीरसेवनात् ।
 शिवभक्तिविहीनस्य ततोऽस्य फलमुच्यते ॥ १९६ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां यदि प्राप्तौ भवेन्मतिः ।
 ततो हरः समाराध्यस्त्रिजगत्याः प्रदो मतः ॥ १९७ ॥
 य इदं शतरुद्रीयं प्रातः प्रातः पठिष्यति ।
 तस्य प्रीतः शिवोदेवः प्रदास्यत्यखिलान्वरान् ॥ १९८ ॥
 नातः परं पुण्यतमं किञ्चिदस्ति महाफलम् । सर्वदेवरहस्यं च सूर्येणोक्तमिदं मम
 वाचा च यत्कृतं पापं मनसा वाऽप्युपार्जितम् ।
 पापं तन्नाशमायाति कीर्तिते शतरुद्वये ॥ २०० ॥
 रोगातो मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 भयान्मुच्येत भीतश्च जपेद्यः शतरुद्रियम् ॥ २०१ ॥
 नाम्नां शतेन यः कुम्भैः पुष्पैस्तावद्विरीश्वरम् ।
 प्रणामानां शतेनाऽपि मुच्यते सर्वपातकैः ॥ २०२ ॥
 लिङ्गानां शतमेतच्च शतमाराधकास्तथा । नामानि च शतं सर्वदोषसंनाशकं स्मृतम्
 विशेषादेषु लिङ्गेषु यः पठिष्यति पञ्चसु । पञ्चभिर्विषयोद्भूतैः स दोषैः परिमुच्यते
 नारद उवाच
 निशम्यैवं प्रार्थयतेऽपि गुप्तक्षेत्रे मुदान्विता ।
 पञ्चलिङ्गान्यर्चयन्तः शिवध्यानपराभवन् ॥ २०५ ॥
 ततो बहुतिथेकाले प्रत्यक्षीभूय शङ्करः । प्राहतान्मुदितो देवस्तेषां भक्तिविशेषतः
 शिव उवाच
 वकोलूकगृध्रकूर्मा इन्द्रद्युम्न च पार्थिव ।

सारूप्यां मुक्तिमापन्ना मल्लोके निवसिष्यथ ॥ २०७ ॥

लोमशश्चापि मार्कण्डो जीवन्मुक्तौ भविष्यतः ।

इत्युक्ते देवदेवेन लिङ्गं स्थापितवान् नृपः ॥ २०८ ॥

इन्द्रद्युम्नेश्वरं नाम महाकालाख्यमित्युत ।

ज्ञात्वा तीर्थगुणात्राजा कीर्तिमिच्छंश्चिरन्तनीम् ॥ २०९ ॥

त्रिरम्यमतुलं लिङ्गं संस्थाप्येदमुवाच ह । यावच्चन्द्रश्च सूर्यश्च यावत्तिष्ठति मेदिनी
इन्द्रद्युम्नेश्वरं लिङ्गं नन्दताच्छाश्वतीः समाः ।

ततस्तथेति भगवाञ्छिवः प्रोच्याऽब्रवीत्पुनः ॥ २११ ॥

अत्र यो नियतं लिङ्गमैन्द्रद्युम्नं प्रपूजयेत् ।

स गणो जायते नूनं मम लोके निषत्स्यति ॥ २१२ ॥

इत्युक्त्वा सह तैश्चैव पञ्चभिः शशिशेखरः ।

रुद्रलोकमगाद्देवस्तेऽपि जाता गणाः पुनः ॥ २१३ ॥

एवं प्रभावो राजाऽभूदिन्द्रद्युम्नो महीपतिः । यजता येन वीरेणानिमित्तं महीनदी
एवंविधः स पुण्योऽयं महीसागरसङ्गमः । अभूत्ततोऽपि संक्षेपात्तवपार्थप्रकीर्तितः

स्नात्वाऽत्र सङ्गमे यश्च इन्द्रद्युम्नेश्वरं नरः ।

पूजयेत्तस्य वासः स्याद्यत्रेशः पार्वतीपतिः ॥ २१६ ॥

सर्वबन्धहरं लिङ्गं गाणपत्यप्रदं त्विदम् । यतो बन्धान्विहायैवस्थापितं तेन फाल्गुन

इतीदमुक्तं तव पुण्यकारि माहात्म्यमस्योत्तमसङ्गमस्य ।

माहात्म्यमत्यद्भुतपुण्यमिन्द्रद्युम्नेश्वरस्याऽपि च पुण्यकारि ॥ २१८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

महीसागरसङ्गममाहात्म्ये शतरुद्रियलिङ्गमाहात्म्येन्द्रद्युम्नेश्वरलिङ्ग-

माहात्म्यवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः

नारदार्जुनसम्वादे कुमारेश्वरलिङ्गमाहात्म्यवर्णनम्

अर्जुन उवाच

कुमारनाथमाहात्म्यं यत्स्वयोक्तं कथान्तरे । तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण महामुने

नारद उवाच

तारकं विनिहत्यैव वज्राङ्गतनयं प्रभुः । गुहः संस्थापयायास लिङ्गमेतच्च फाल्गुन

दर्शनाच्छ्रवणाद् ध्यानात् पूजया श्रुतिवन्दनैः ।

सर्वपापापहः पार्थ! कुमारेशो न संशयः ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच

अत्याश्चर्यमयीरम्या कथेयं पापनाशिनी । विस्तरेण च मे ब्रूहि याथातथ्येन नारद

वज्राङ्ग कोप्यसौ दैत्यः किमप्रभावश्च तारकः ।

कथं स निहतश्चैव जातश्चैव कथं गुहः ॥ ५ ॥

कथं संस्थापितं लिङ्गं कुमारेश्वरसञ्ज्ञितम् । किं फलं चास्य लिङ्गस्य ब्रूहितद्विस्तरान्मम

नारद उवाच

प्रणिपत्य कुमाराय सेनान्ये चेश्वराय च । शृणु चैकमनाः पार्थ कुमाररचितं महत्

मानसो ब्रह्मणः पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः ।

षष्टिं सोऽजनयत्कन्या वीरिण्यां नाम फाल्गुन! ॥ ८ ॥

ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशतिं सोमाय सतस्रोऽरिष्टनेमिने

भूताङ्गिरःकृशाश्वेभ्यो द्वेद्वेचैव ददौ प्रभुः । नामधेयान्यमूपां च सपत्नीनाञ्च मे शृणु

यासां प्रसूतिप्रभवालोका आपूरितास्त्रयः ।

भानुर्लम्बाककुद्भूमिर्विश्वासाध्यामरुत्वती ॥ ११ ॥

वसुर्मुहूर्ता सङ्कल्पाधर्मपत्न्यः सुताञ्छृणु । भानोस्तु देवः ऋषभइन्द्रसेनः सुतोऽभवत्

विद्योतआसील्लम्बायां ततश्चस्तनयित्तवः । ककुदः शकटः पुत्रः कीकटस्तनयोयतः
 भुवोदुर्गस्तथास्वर्गो नन्द (न्दी) श्रैव ततोऽभवत् ।
 विश्वेदेवाश्च विश्वाया अप्रजांस्तान्प्रचक्षते ॥ १४ ॥
 साध्याद्वादश साध्याया अर्थसिद्धिस्तु तत्सुतः ।
 मरुत्वान्सुजयन्तश्च मरुत्वत्या बभूवतुः ॥ १५ ॥
 जरनारायणौ प्राहुर्यातौज्ञानविदोजनाः । वसोश्च वसवश्चाष्टौमुहूर्तायां मुहूर्तकाः
 ये वै फलं प्रयच्छन्ति भूतानां स्वं स्वकालजम् ।
 सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः कामः सङ्कल्पजः सुतः ॥ १७ ॥
 सुरूपाऽसूततनयान् रुद्रानेकादशैव तु । कपालीपिङ्गलोभीमोविरूपाक्षोविलोहितः
 अजकः शासनः शास्ता शम्भुश्चान्त्यो भवस्तथा ।
 रुद्रस्य पार्षदाश्चाऽन्ये विरूपाद्याः सुताः स्मृताः ॥ १६ ॥
 प्रजापतेरङ्गिरसः स्वधा पत्नी पितृनथ ।
 जज्ञे सनी (ची?) तथा पुत्रमथर्वाङ्गिरसं प्रभुम् ॥ २० ॥
 कृशाश्वस्य च द्वेभार्येअर्चिश्चधिषणातथा । अस्त्रग्रामोययोः पुत्रः ससंहारः प्रकीर्तितः
 पतङ्गीयामिनीताप्रातिमिश्चरिष्टनेमिनः । पतङ्ग्यसूतपतगान्यामिनीशलभानथ
 ताम्रायाः श्येनगृध्राद्यास्तिमेर्यादोगणास्तथा ।
 अथ कश्यपपत्नीनां यत्प्रसूतमिदं जगत् ॥ २३ ॥
 शृणु नामानि लोकानां मातृणां शङ्कराणि च ।
 अदितिर्दितिर्दनुःसिंहीदनायुः सुरभिस्तथा ॥ २४ ॥
 अरिष्टाविनताग्रावाद्याक्रोधवशाद्वा । कद्रुमुनिश्चतेषोभेमातरस्ताः प्रकीर्तिताः
 आदित्याश्चाऽदितेः पुत्रादितेर्दैत्याः प्रकीर्तिताः ।
 दनाश्च दानवाः प्रोक्ताराहुः सिंहीसुतो दैहः ॥ २६ ॥
 दनायुषस्तथा जातोदनायुश्चगणोबली । गावश्चसुरभेर्जातारिष्टापुत्रायुगन्धराः
 विनतासूत अरुणं गरुडश्च महाबलम् । ग्रावायाः श्वापदाः पुत्रागणः क्रोधवशस्तथा

जातः क्रोधवशायाश्च इराया भूरुहाः स्मृताः ।
 कद्रुसुताः स्मृतानागामुनेरप्सरसां गणाः ॥ २६ ॥
 तत्र द्वौ तनयौ यौ च दितेस्तौ विष्णुना हतौ ।
 हिरण्यकशिपुर्वीरो हिरण्याक्षस्तथाऽपरः ॥ ३० ॥
 ततो निहतपुत्रासादितिराराध्य कश्यपम् । अयाचतवरं देवी पुत्रमन्यं महाबलम्
 समरे शक्रहन्तारं सतस्याअददात्प्रभुः । नियमे चाऽपिवर्तस्ववर्षाणां च सहस्रकम्
 इत्युक्ता सा तथा चक्रे पुष्करस्था समाहिता ।
 वर्तन्त्या नियमे तस्याः सहस्राक्षः समाहितः ॥ ३३ ॥
 उपासामाचरद्भक्त्या साचैनमन्वमन्यत । दशवत्सरशेषस्य सहस्रस्य तदा दितिः
 उवाच शक्रं सुप्रीता भक्त्या शक्रस्य तोषिता ।
 दितिरुवाच
 अत्रोत्तीर्णव्रतप्रायां विद्धि मां देवसत्तम ! ॥ ३५ ॥
 भविष्यति तव भ्राता तेन सार्द्धमिमां श्रियम् ।
 भोक्ष्यसे त्वं यथान्यायं त्रैलोक्यं हतकण्टकम् ॥ ३६ ॥
 इत्युक्त्वा निद्रयाविष्टा चरणाक्रान्तमूर्धजा ।
 दिवा सुप्ता दितिर्देवी भाव्यर्थबलनोदिता ॥ ३७ ॥
 तत्तु रन्ध्रमवेक्ष्यैव योगभूर्तिस्तदाविशत् । जठरस्थं दितेर्गर्भं चक्रे वज्रेण सप्तधा
 एकैकं च पुनः खण्डं चकारमधवाततः । सप्तधा सप्तधा कोपादुद्बुध्यचततोदितिः
 न हन्तव्योनहन्तव्य इतिसाशक्रमब्रवीत् । वज्रेण कृत्यमानानां बुद्धासारोदनेन च
 ततः शक्रश्च मा रोदीरिति तांस्तान्यथाऽवदत् ।
 निर्गत्य जठरात्तस्मात्ततः प्राञ्जलिग्रतः ॥ ४१ ॥
 उवाच वाक्यं सन्त्रस्तो मातरं रोषपूरिताम् ।
 दिवास्वापं कृथा मातः पादाक्रान्तशिरोरुहा ॥ ४२ ॥
 सुप्ताऽथ सुचिरं वातेछिन्नोर्गर्भोमया तव । कृताएकोनपञ्चाशद्गागावज्रे णतेसुताः

सत्यं भवतु ते वाक्यं सार्धं भोक्ष्यामि तैः श्रियम् ।

दास्यामि तेषां स्थानानि दिवि यावद्दहं दिते ॥ ४४ ॥

मारोदीरिति मे प्रोक्ताः ख्याताश्च मरुतस्त्विति ।

इत्युक्ता सा च सव्रीडा दितिर्जाता निरुत्तरा ॥ ४५ ॥

सार्धं तैर्गतवानिन्द्रो दिगन्ते वायवः स्मृताः ।

ततः पुनश्च भर्तारं दितिः प्रोवाच दुःखिता ॥ ४६ ॥

पुत्रं मे भगवन्देहि शक्रहन्तारमूर्जितम् ।

यो नास्त्रशस्त्रैर्वध्यत्वं गच्छेत् त्रिदिववासिनाम् ॥ ४७ ॥

न ददास्युत्तरं विद्धिमृतामेव प्रजापते ! । इत्युक्तः सतदोवाच तां पत्नीमतिदुःखिताम्
दशवर्षसहस्राणि तपोनिष्ठा तु तप्स्यसे । वज्रसारमथैरङ्गैरच्छेद्यैरायसैर्द्वैः ॥

वज्राङ्गो नाम पुत्रस्ते भविता धर्मवत्सलः ।

सा तु लब्धवरा देवी जगाम तपसेवनम् ॥ ५० ॥

दशवर्षसहस्राणि तपो घोरं समाचरत् । तपसोऽन्ते भगवती जनयामास दुर्जयम्
पुत्रमप्रतिकर्माणमजेयं वज्रदुश्छिदम् ।

स जातमात्र एवाभूत्सर्वशास्त्रार्थपारगः ॥ ५२ ॥

उवाच मातरं भक्त्या मातः किं करवाण्यहम् ।

तमुवाच ततो हृष्टा दितिर्देव्याधिपं सुतम् ॥ ५३ ॥

बहवो मे हताः पुत्राः सहस्राक्षेण पुत्रक ! । तेषामपचितिकर्तुमिच्छे शक्रवधादहम्
बाढमित्येव स प्रोच्यजगाम त्रिदिवं बली । ससैन्यं समरेशक्रं सचवाह्यायुधोऽजयत्
पादेनाकृष्य देवेन्द्रं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा । मातुरन्तिकमागच्छद्याचमानः भयातुरम्
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्माकश्यपश्चमहातपाः । आगतौ तत्र सन्त्रस्तावथो ब्रह्माजगादतम्

मुञ्चाऽमुं पुत्र ! याचन्तं किमनेन प्रयोजनम् ।

अवमानो वधः प्रोक्तो वीर ! सम्भावितस्य च ॥ ५८ ॥

अस्मद्वाक्येन यो मुक्तो जीवन्नपि मृतो हि सः ।

शत्रुं ये घ्नन्ति समरे न ते वीराः प्रकीर्तिताः ॥ ५६ ॥

कृत्वा मानपरिग्लानिं ये मुञ्चन्ति वरा हि ते ।

यथा मान्यतमं मत्वा त्वया मातुर्वचः कृतम् ॥ ६० ॥

तथा पितुर्वचः कार्यं मुञ्चाऽमुं पुत्र ! वासवम् ।

एतच्छ्रुत्वा तु वज्राङ्गः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६१ ॥

न मे कृत्यमनेनाऽस्ति मातुराज्ञा कृता मया । त्वं सुरासुरनाथो वैमम च प्रपितामहः
करिष्ये त्वद्वचो देव एष मुक्तः शतकतुः । न च काङ्क्षे शक्रमुक्तामिमां त्रैलोक्यराजताम्
परभुक्ता यथा नारी परभुक्ता भिव स्रजम् । यच्च त्रिभुवनेष्वस्ति सारं तन्मम कथ्यताम्

ब्रह्मोवाच

तपसो न परं किञ्चित्तपो हि महतां धनम् । तपसा प्राप्यते सर्वतपो योग्योऽसि पुत्रक

वज्राङ्ग उवाच

तपसे मे रतिर्देव न विघ्नं तत्र मे भवेत् । त्वत्प्रसादेन भगवन्नित्युक्त्वा विरराम सः

ब्रह्मोवाच

क्रूरभावं परित्यज्य यदीच्छसि तपः सुत ! ।

अनया चित्तबुद्ध्या तत्त्वयाऽऽप्तं जन्मनः फलम् ॥ ६७ ॥

इत्युक्त्वा पद्मजः कन्यां ससर्जाऽऽयतलोचनाम् ।

तामस्मै प्रददौ देवः पत्न्यर्थं पद्मसम्भवः ॥ ६८ ॥

वराङ्गीति च नामाऽस्याः कृतवांश्च पितामहः ।

जगाम च ततो ब्रह्मा कश्यपेन समन्दिवम् ॥ ६९ ॥

वज्राङ्गोऽपि तया सार्धं जगाम तपसे वनम् ।

ऊर्ध्वबाहुः सदैत्येन्द्रोऽतिष्ठदब्दसहस्रकम् ॥ ७० ॥

कालं कमलपत्राक्षः शुद्धबुद्धिर्महातपाः । तावानथो मुखः कालं तावत्पश्चात्प्रिसाधकः
निराहारो घोरतपास्तपोराशिरजायत । ततः सोऽन्तर्जले चक्रे कालं वर्षसहस्रकम्
जलान्तरप्रविष्टस्य तस्य पत्नी महाव्रता । तस्यैव तीरे सरसस्तत्परा मौनमाश्रिता

निराहारं पतिं मत्वा तपस्तेपे पतिव्रता ।
 तस्यास्तपसि वर्तन्त्या इन्द्रश्चक्रे विभीषिकाम् ॥ ७४ ॥
 भूत्वा तु मर्कटाकारस्तस्या अभ्याशमागतः ।
 अपविध्य दृशं तस्या मूत्रविष्टे चकार सः ॥ ७५ ॥
 तथा विलोलवसनां विलोलवदनां तथा ।
 विलोलकेशां तां चक्रे विधित्सुस्तपसः क्षतिम् ॥ ७६ ॥
 ततश्च मेघरूपेण क्लेशं तस्याश्चकार सः । ततो भुजङ्गरूपेण बद्ध्वाचरणयोर्द्वयोः
 अपाकर्षत दूरं स तस्माद्देवभृतस्तथा । तपोबलाच्च सा तस्य न वध्यत्वं जगामह
 क्षमया च महाभागा क्रोधमणवपि नाऽकरोत् ।
 ततो गोमायुरूपेण तमदूषयदाश्रमम् ॥ ७६ ॥
 अग्निरूपेण तस्याश्च स ददाह महाश्रमम् । चर्कषवायुरूपेण महोग्रेण चतांशुभाम्
 एवं सिंहवृकाद्याभिर्भीषिकाभिः पुनः पुनः ॥ ८० ॥
 विरराम यदा नैव वज्राङ्गमहिषीतदा । शैलस्य दुष्टतां मत्वाशापं दातुं व्यवस्यत
 तां शापाभिमुखीं दृष्ट्वा शैलः पुरुषविग्रहः ।
 उवाच तां वरारोहां त्वरयाऽथ सुलोचनाम् ॥ ८२ ॥
 शैल उवाच
 नाहं महाव्रते दुष्टः सेव्योऽहं सर्वदेहिनाम् । अतिखेदं करोत्येष ततः क्रुद्धस्तुवृत्रहा
 एतस्मिन्नन्तरे जातः कालो वर्षसहस्रिकः ।
 तस्मिन्याते स भगवान्काले कमलसम्भवः ॥ ८४ ॥
 तुष्टः प्रोवाच वज्राङ्गं तमागम्य जलाशये ॥ ८५ ॥
 ब्रह्मोवाच
 ददामि सर्वकामांस्ते उत्तिष्ठ दितिनन्दन ! ।
 एवमुक्तस्तदोत्थाय दैत्येन्द्रस्तपसो निधिः ॥
 उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं सर्वलोकपितामहम् ॥ ८६ ॥

वज्राङ्ग उवाच

आसुरो मेऽस्तुमा भावः शक्रराज्ये च मा रतिः ।
 तपोधर्मरतिश्चाऽस्तु वृणोम्येतत्पितामह ! ॥ ८७ ॥
 एवमस्त्विति तं ब्रह्मा प्राहविस्मितमानसः । उपेक्षतेचशक्रं स भाव्यर्थकोऽतिवर्तते
 ऋषयो मनुजा देवाः शिवब्रह्ममुखा अपि । भाव्यर्थनाऽतिवर्तन्तेवेला मिवमहोदधिः
 इति चिन्त्य विरिञ्चोऽपि तत्रैवाऽन्तरधीयत ।
 वज्राङ्गोऽपि समाप्ते तु तपसि स्थिरसंयमः ॥ ९० ॥
 आहारमिच्छन्स्वाभार्यां नददर्शाऽऽश्रमे स्वके ।
 भार्याहीनोऽफलश्चेति स सञ्चिन्त्य इतस्ततः ॥ ९१ ॥
 विलोकयन्स्वकां भार्यां विधित्सुः कर्म नैत्यकम् ।
 विलोकयन्दर्शाऽथ इहाऽमुत्र सहायिनीम् ॥ ९२ ॥
 रुदन्तीं स्वां प्रियां दीनां तरुप्रच्छादिताननाम् ।
 तां विलोक्य ततो दैत्यः प्रोवाच परिसान्त्वयन् ॥ ९३ ॥

वज्राङ्ग उवाच

नेनेऽपकृतं भीरुवर्तन्त्यास्तपसिस्वके । कथं रोदिषि वाबालेमयिजीवतिमर्तरि
 कं वा कामं प्रयच्छामि शीघ्रं प्रब्रूहि भामिनि ! ॥ ९४ ॥
 गृहेश्वरीं सद्गुणभूषितां शुभां पङ्कगन्धयोगेन पतिं समेताम् ।
 न लालयेत्पूरयेन्नैव कामं स किम्पुमान्न पुमान्मे मतोऽस्ति ॥ ९५ ॥
 इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमेमाहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये वज्राङ्गेतिहासवर्णनं नाम-
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः

कुमारेशमाहात्म्ये तारकासुरोत्पत्तिवर्णनम्

वराङ्गयुवाच

नाशिताऽस्म्यपविद्धाऽस्मिन्नाशिता पीडिताऽस्मि च ।

रौद्रेण देवनाथेन नष्टनाथेन भूरिशः ॥ १ ॥

दुःखपारमपश्यन्तीप्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिता । पुत्रं देवोरदुःखस्य तारकं देहि चेत्कृपा

एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो दुःखितोऽस्मिन्तयद्बुद्धि ।

आसुरेष्वपि भावेषु स्पृहा यद्यपि नास्ति मे ॥ ३ ॥

तथापि मन्ये शास्त्रेभ्यस्त्वत्कम्प्या प्रियेति यत् ।

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ॥ ४ ॥

व्यसनार्णवमत्येति जलयानैरिवार्णवम् ।

यामाश्रित्येन्द्रियारातीन्दुर्जयानितराश्रयैः ॥ ५ ॥

गेहिनो हेलया जिग्युर्दस्युर्दुर्गपतिर्यथा ।

न केऽपि प्रभवस्तां चाऽप्यनुकर्तुं गृहेश्वरीम् ॥ ६ ॥

अथाऽऽयुषा वा कात्स्नर्येन धर्मे दित्सुर्यथैव च ।

यस्यां भवति चात्मैव ततो जाया निगद्यते ॥ ७ ॥

भर्तव्या एव यस्माच्च तस्माद्धार्येति सा स्मृता ।

सा एव गृहमुक्तं च गृहिणी सा ततः स्मृता ॥ ८ ॥

संसारकलमपात्वा त्रीकलत्रमितिसाततः । एवंविधां प्रियां कोवैनाऽनुकम्पितुमर्हति

त्रीणि ज्योतींषि पुरुष इति वै देवलोऽब्रवीत् ।

भार्या कर्म च विद्या च संसाध्यं यत्तत्स्वयम् ॥ १० ॥

तदेनां पीडितां चेद्यः पतिभूत्वा नपालये । ततो यास्येशास्त्रवादासरकान्तं संशयः

पञ्चदशोऽध्यायः] * तारकसुतोत्पत्त्यै ब्रह्मणा वरप्रदानवर्णनम् *

३५७

अहमप्येनमिन्द्रं वै शक्तोजेतुं यथा नृणाम् ।

पुनः कामं करिष्येऽस्या दास्ये पुत्रं महाबलम् ॥ १२ ॥

इति सञ्चिन्त्य वज्राङ्गुः कोपव्याकुललोचनः ।

प्रतिकर्तुं महेन्द्राय तपोभूयो व्यवस्यत ॥ १३ ॥

ज्ञात्वा तु तस्य सङ्कल्पं ब्रह्मा क्रूरतरम् पुनः । आजगाम त्वरायुक्तो यत्राऽसौ दितिनन्दनः

उवाचैनं स भगवान् प्रभुर्मुधुरया गिरा ॥ १५ ॥

ब्रह्मोवाच

किमर्थं भूय एव त्वं नियमं क्रूरमिच्छसि ।

आहाराभिमुखो दैत्य! तन्मे ब्रूहि महाव्रतः ॥ १६ ॥

यावन्वदसहस्रेण निराहारेण वै फलम् । त्यजता प्राप्तमाहारं लब्धं ते क्षणमाव्रतः

त्यागो ह्यप्राप्तकामानां न तथा च गुरुः स्मृतः । यथा प्राप्तं परित्यज्य कामं कमललोचन

श्रुत्वैतद्ब्रह्मणो वाक्यं दैत्यः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १८ ॥

दैत्य उवाच

पत्न्यर्थेऽहं करिष्यामि तपो धोरं पितामह! ।

पुत्रार्थमुद्यतश्चाऽहं यः स्याद्गीर्वाणदर्पहा ॥ १९ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचो देवः पद्मगर्भो द्वेषस्तदा । उवाच दैत्यराजानं प्रसन्नश्चतुराननः ॥

ब्रह्मोवाच

अलन्ते तपसा वत्स! मा क्लेशे विस्तरे विश ।

पुत्रस्ते तारको नाम भविष्यति महाबलः ॥ २१ ॥

देवसीमन्तिनी काम्यधम्मिल्लकचिमोक्षणः ।

इत्युक्तो दैत्यराजस्तु प्रणम्य प्रपितामहम् ॥ २२ ॥

चिसृज्य गत्वा महिषीं नन्दयामास तां मुदा ।

तौ दम्पती कृतार्थौ च जग्मतुश्चाऽऽश्रमं तदा ॥ २३ ॥

आहितं च ततो गर्भं वराङ्गी वरवर्णिनी । पूर्णं वर्षसहस्रं तु दधारोदर एव हि ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते वराङ्गी समसूयत । जायमाने तु दैत्येन्द्रे तस्मिल्लोकमयङ्कुरे
चचाल सकला पृथ्वी प्रोद्धूताश्च महार्णवाः ।

चेलुर्धराधराश्चापि ववुर्वाताविभीषणाः ॥ २६ ॥

जेपुर्जप्यमुनिवराव्याधविद्रामृगाश्च । जहुःकान्तिचसूर्याद्यानीहाराश्लादयन्दिश
जाते महासुरेतस्मिन्सर्वणमहासुराः । आजगमुर्हर्षितास्तत्रतथाचाऽसुरयोषितः
जगुर्हर्षसमाविष्टा ननृतुश्चाऽसुराङ्गनाः । ततो महोत्सवेजाते दानवानां पृथासुत

विषण्णमनसो देवाः समहेन्द्रास्तदाऽभवन् ।

जातमात्रस्तु दैत्येन्द्रस्तारकश्चण्डविक्रमः ॥ ३० ॥

अभिषिक्तोऽसुरो दैत्यैः कुरङ्गमहिषादिभिः ।

सर्वासुरमहाराज्ये युतःसर्वैर्महासुरैः ॥ ३१ ॥

सतुप्राप्तमहाराज्यस्तारकः पाण्डुसत्तम ! । उवाच दानवश्रेष्ठान्युक्तियुक्तमिदं वचः
शृणुध्वमसुराःसर्वे वाक्यंमममहाबलाः । श्रुत्वावःस्थेयसीवुद्धिःक्रियतांवचनेमम
अस्माकं जातिधर्मेणविरूढंवरमक्षयम् । करिष्याम्यहं तद्वैरं तेषां च विजयाय च
किं तु तत्तपसासाध्यं मन्येऽहं सुरसङ्गमम् ।

तस्मादादौ करिष्यामि तपोघोरं दनोः सुतः ॥ ३५ ॥

ततः सुरान्विजेष्यामो भोक्ष्यामोऽथ जगत्त्रयम् ।

युक्तोपायोऽहिपुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते ॥ ३६ ॥

अयुक्तश्चपलः प्राप्तामपि रक्षितुमक्षमः ।

तच्छ्रुत्वा दानवाः सर्वे वाक्यं तस्याऽसुरस्य तु ॥ ३७ ॥

साधुसाध्वित्यथोचुस्ते वचनं तस्य विस्मिताः ।

सोऽगच्छत्पारियात्रस्य गिरेःकन्दरमुत्तमम् ॥ ३८ ॥

सर्वर्तुकुसुमाकीर्णनानौषधिविदीपितम् ।

नानाधातुरसस्त्राविचित्रनानागृहाश्रयम् ॥ ३९ ॥

अनेकाकारबहुलं पृथक्पक्षिकुलाकुलम् । नानाप्रसवणोपेतं नानाविधजलाशयम्

प्राप्यतत्कन्दरं दैत्यश्चकारविपुलं तपः । वहन्पाशुपतीं दीक्षां पञ्चमन्त्राञ्जजाप सः
निराहारः पञ्चतपावर्षायुतमभूत्किलः । ततः स्वदेहादुत्कृत्य कर्षं कर्षं दिने दिने
मांसस्याऽग्रौ जुहावैवततो निर्मांसतां गतः । ततो निर्मांसदेहःसतपोराशिरजायत
जज्वलुः सर्वभूतानितेजसातस्यसर्वतः । उद्विग्नाश्चसुराःसर्वेतपसातस्यभीषिताः
एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा परमं तोषमागतः । तारकस्य वरं दातुं जगाम शिखरं गिरेः
प्राप्यतं शैलराजानं हंसस्यन्दनमास्थितः । उवाचतारकं देवो गिरामधुरयातदा

ब्रह्मोवाच

उत्तिष्ठ पुत्र ! तपसो नास्त्यसाध्यं तवाऽधुना ।

वरं वृणीष्वऽभिमतं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ४१ ॥

इत्युक्तस्तारको दैत्यः प्राञ्जलिः प्राह तं विभुम् ॥ ४८ ॥

तारक उवाच

वयंप्रभो ! जातिधर्माः कृतवैराःसहामरैः । तैश्चनिःशेषितादैत्याःकृताःक्रूरैर्नृशंसवत्
तेषामहं समुद्धर्ताभवेयमितिमेमतिः । अवध्यःसर्वभूतानामस्त्राणां च महौजसाम्
स्यामहं चामरैश्चैष वरोममहदिस्थितः । एतन्मेदेहिदेवेश ! नान्यं वै रोचयेवरम् ॥
तमुवाचततो दैत्यं धिरञ्चोऽमरनायकः । न युज्यतेविनामृत्युं देहिनो देहधारणम्

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः सत्यमेतच्छ्रुतीरितम् ॥ ५२ ॥

इतिसञ्चिन्त्य वरयवरं यस्मान्नशङ्कसे । ततःसञ्चिन्त्यदैत्येन्द्रःशिशुतःसप्तवासरात्

तारक उवाच

वासराणां च सप्तानां वर्जयित्वा तु बालकम् ।

देवानामप्यवध्योऽहं भूयासं तेन याञ्चितः ॥ ५४ ॥

वव्रेमहासुरोमृत्युं ब्रह्माणंमानमोहितः । ब्रह्माप्रोचेततस्तं च तथेति हरवाक्यतः
जगामत्रिदिवंदेवोदैत्योऽपिस्वकमालयम् । उत्तीर्णतपसस्तंचदैत्यदैत्येश्वरास्तदा
परिवव्रुः फलाकीर्णं वृक्षं शकुनयोयथा । तस्मिन्महतिराजस्थे तारकेदितिनन्दने
ब्रह्मणाऽभिहितस्थाने महार्णवतटोत्तरे । तरवो जज्ञिरे पार्थ तत्र सर्वर्तवः शुभाः

कान्तिर्द्युतिर्धृतिर्मैधा श्रीरखण्डा च दानवम् ।
 परिघवृगुणाकीर्णं निश्छिद्राः सर्वएवहि ॥ ५६ ॥
 कालागरुविलिताङ्गमहामुकुटमण्डितम् । रुचिराङ्गसूत्रं महासिंहासनेस्थितम्
 नृत्यन्त्यप्सरसः श्रेष्ठा गन्धर्वागाययन्ति च ।
 चन्द्रार्कौ दीपमार्गेषु व्यजनेषु च मारुतः ॥
 ग्रहा अग्रेसरास्तस्य जीवादेशप्रभाषिणः ॥ ६१ ॥
 एवं स्वकाद्वबहुबलात्स दैत्यः सम्प्राप्य राज्यं परिमोदमानः ।
 कदाचिदाभाष्य जगाद मन्त्रिणः प्रोद्वृत्तसर्वाङ्गबलेन दर्पितः ॥ ६२ ॥
 इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारेशमाहात्म्ये तारकासुरोत्पत्तिवर्णनं नाम-
 पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः

तारकासुरदेवेन्द्रयुद्धोपक्रमे देवदैत्यसैन्ययोर्युद्धवर्णनम्

तारक उवाच

राज्येनबुद्धबुदाभेनस्त्रीभिरक्षेत्रं पानकैः । मोहितो जन्मलब्ध्वाऽत्रत्यजतेपौरुषं नरः
 जन्म तस्या वृथा सर्वमाकल्पान्तं न संशयः ॥ २ ॥
 मातापितृभ्यां न करोति कामान्वन्धूनशोकान्न करोति यो वा ।
 कीर्तिं हि वा नाऽर्जयते न मानं नरः स जातोऽपि मृतोऽत्र लोके ॥ ३ ॥
 तस्माज्जयायाऽमरपुङ्गवानां त्रैलोक्यलक्ष्मीहरणाय शीघ्रम् ।
 संयोज्यतां मे रथमष्टचक्रं बलं च मे दुर्जयदैत्यचक्रम् ॥ ४ ॥
 ध्वजं च मे काञ्चनपटुबन्धं छत्रं च मे मौक्तिकजालबद्धम् ।

अद्याऽहमासां सुरकामिनीनां धम्मिल्लकांश्चाऽग्रथितान्करिष्ये ॥ ५ ॥
 यथा पुरा मर्कटको जनन्यास्तस्याश्च सत्येन तु तारकः स्याम् ॥ ६ ॥
 नारद उवाच
 तारकस्य घवः श्रुत्वा ग्रसनो नाम दानवः ।
 सेनानीदैत्यराजस्य तथा चक्रोऽविलम्बितम् ॥ ७ ॥
 आहत्य भेरीं गम्भीरादैत्यानाहूय सत्वरः । सज्जं चक्रं रथं दैत्योदैत्यराजस्यधीमतः
 गरुडानां सहस्रेण गरुडोपमितत्विषा । ते हि पुत्राः स्ववर्णस्य संस्थिता मेरुकन्दरे
 विजित्य दैत्यराजेन वाहनत्वे प्रकलितः । अष्टाष्टचक्रः सरथश्चतुर्योजनविस्तृतः
 नानाक्रीडागृहयुतो गीतवाद्यमनोहरः । गन्धर्वनगराकारः संयुक्तः प्रत्यदृश्यत ॥
 आजगमुस्तत्र दैत्याश्च दशचण्डपराक्रमाः । कोटिकोटिपरीचारा अन्ये च बहवो रणे
 तेषामग्रेसरो जम्भः कुजम्भोऽनन्तरस्तथा ।
 महिषः कुञ्जरो मेघः कालनेमिर्निमिस्तथा ॥ १३ ॥
 मथनोजम्भकः शुम्भोदैत्येन्द्रादशनायकाः ।
 दैत्येन्द्रगिरिवर्ष्माणः सन्ति चण्डपराक्रमाः ॥ १४ ॥
 नानाविधप्रहरणा नानाशस्त्रास्त्रपारगाः । तारकस्याभवत्केतुर्वहुरूपो महाभयः ॥
 कश्चिच्च राक्षसो धोरः पिशाचध्वाङ्क्षुगृध्रकः ।
 एवं बहुविधाकारः सकेतुः प्रत्यदृश्यत ॥ १६ ॥
 केतुना मकरेणाऽपि सेनानीग्रसनो बभौ ।
 पैशाचं यत्र वदनञ्जम्भस्याऽऽसीदयस्मयम् ॥ १७ ॥
 खरोविधुतलाङ्गूलः कुजम्भस्याऽभवद्भुजैः ।
 महिषस्य च गोमायुः कान्तोऽहमस्तथावभौ ॥ १८ ॥
 गृध्रो वै कुञ्जरस्याऽऽसीन्मेषस्याऽभूच्चराक्षसः ।
 कालनेमेर्महाकालो निमेरासीन्महातिमिः ॥ १९ ॥
 राक्षसीमथनस्याऽपि ध्वाङ्क्षोऽभूच्चम्भकस्य च ।

महावृकश्च शुम्भस्य ध्वजाएवम्विधावभुः ॥ २० ॥

अनेकाकारविन्यासादन्येषां च ध्वजा भवन् ।

शतेन शीघ्रवेगानां व्याघ्राणां हेममालिनाम् ॥ २१ ॥

ग्रसनस्य रथो युक्तोमहामेघरवोवभौ । शतेनचाऽपिसिंहानांरथोजम्भस्ययोजितः

कुजम्भस्य रथो युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ।

तावद्विमहिषस्योद्गैर्गजस्य च हयैर्युतः ॥ २३ ॥

मेघस्य द्वीपिभिर्भौमैः कुञ्जरैःकालनेमिनः । पर्वतं वै समारूढोनिश्चित्यविधृतंगजैः

चतुर्दंष्ट्रैर्गन्धवद्विश्रुतभिर्मेषसन्निभैः । शतहस्तायते कृष्णे तुरङ्गे हेमभूषणे ॥ २५ ॥

सितचामरजालेन शोभितेपुष्पदामनि । मथनोनाम दैत्येन्द्रः पाशहस्तोव्यराजत

किङ्किणीमालिनं खोद्द्रमारूढोऽभूच्च जम्भकः ।

कालमुञ्चं महामेघमारूढःशुम्भदानवः ॥ २७ ॥

अन्ये चदानवावीरानानावाहनहेतयः । प्रचण्डचित्रवर्माणःकुण्डलोष्णीषभूषिताः

नानाविधोत्तरासङ्गा नानामालयविभूषणाः ।

नानासुगन्धगन्धाढ्या नानावन्दिशतस्तुताः ॥ २९ ॥

नानावाद्यपरिस्यन्दसाग्रेसरमहारथाः ।

नानाशौर्यकथासक्तास्तस्मिन्सैन्येमहारथाः ॥ ३० ॥

तद्वलं दैत्यसिंहस्य भीमरूपं व्यदृश्यत । भूमिरेणुसमालिङ्गतुरङ्गरथपत्तिकम् ॥

स च दैत्येश्वरः क्रुद्धः समारूढो महारथम् । दशभिः शुशुभे दैत्यैर्दशबाहुरिवेश्वरः

जगद्धन्तुं प्रवृत्तो वा प्रतस्थेऽसौ सुरान्प्रति ॥ ३२ ॥

एतस्मिन्नन्तरे वायुर्देवदूतः सुरालयम् । दृष्ट्वा तद्दानवबलं जगामेन्द्रस्य शंसितुम्

स गत्वा तु सभां दिव्यां महेन्द्रस्य महात्मनः ।

शशंस मध्ये देवानामिदं कार्यमुपस्थितम् ॥ ३४ ॥

तच्छ्रुत्वादेवराजःसनिमीलितविलोचनः । बृहस्पतिमुवाचेदंवाक्यंकालेमहामतिः

षोडशोऽध्यायः] * देवदानवपक्षयोर्युद्धायसज्जीभवनवर्णनम् *

इन्द्र उवाच

सम्प्राप्तोतिविमर्दोऽयं देवानां दानवैः सह ।

कार्यं किमत्रतद्ब्रूहि नीत्युपायोपवृंहितम् ॥ ३६ ॥

एतच्छ्रुत्वाचवचनंमहेन्द्रस्यगिरिाम्पतिः । प्रत्युवाचमहाभागो बृहस्पतिरुदारधीः

बृहस्पतिरुवाच

सामपूर्वं स्मृता नीतिश्चतुरङ्गामनीकिनीम् ।

जिगीषतां सुरश्रेष्ठ!स्थितिरेषा सनातनी ॥ ३८ ॥

साम दानं च भेदश्च चतुर्थो दण्डएव च । नीतौक्रमात्प्रयोज्याश्चदेशकालविशेषतः

तत्र साम प्रयोक्तव्यमार्येषु गुणवत्सुच । दानं लुब्धेषु भेदश्च शङ्कितेष्वितिनिश्चयः

दण्डश्चाऽपि प्रयोक्तव्यो नित्यकालं दुरात्मसु ।

साम दैत्येषु नैवाऽस्ति निर्गुणत्वाद्दुरात्मसु ॥ ४१ ॥

श्रिया तेषाञ्च किंकार्यं समृद्धानां तथापि यत् ।

जातिधर्मेणचाऽभेद्याविधातुरपि ते मताः ॥ ४२ ॥

एको ह्युपायो दण्डोऽत्र भवतां यदि रोचते । दुर्जनः सुजनत्वायकल्पते नकदाचन

लालितः पालितो वाऽपि स्वस्वभावं न मुञ्चति ।

एवं मे मन्यते बुद्धिर्भवन्तोयद्वयवस्यताम् ॥ ४४ ॥

एवमुक्तः सहस्राक्ष एवमेवेत्युवाच ह । कर्तव्यतां च सञ्चिन्त्यप्रोवाचाऽमरसंसदि

बहुमानेन मे वाचं शृणुध्वं नाकवासिनः ॥ ४६ ॥

भवन्तो यज्ञभोक्तारः सतामिष्टाश्च सात्त्विकाः ।

स्वे स्वे पदे स्थिता नित्यं जगतः पालनेरताः ॥ ४७ ॥

भवतां च निमित्तेन बाध्यन्ते दानवेश्वराः ।

तेषां सामादि नैवाऽस्ति दण्डएव विधीयताम् ॥ ४८ ॥

क्रियतां समरे बुद्धिः सैन्यं संयोज्यतामिति ।

आवाह्यन्तां च शस्त्राणि पूज्यन्तां शस्त्रदेवताः ॥ ४९ ॥

इत्युक्ताः समनहन्त देवानां ये प्रधानतः । वाजिनामयुतेनाऽर्जोहेमपट्टपरिष्कृताः
चाहनानि विमानानियोजयन्तुममाऽमराः । यमसेनापतिं कृत्वाशीघ्रं निर्यातदेवताः
नानाश्चर्यगुणोपेता दुर्जया देवदानवैः । रथो मातलिनायकोमहेन्द्रस्याऽप्यदृश्यत
यमो महिमास्याय सेनाप्रो समवर्तत । चण्डकिङ्किणिवृन्देन सर्वतः परिवारितः
कल्पकालोज्ज्वलज्वालापूरिताम्बरगोचरः ।

हुताश उरणारूढः शक्तिहस्तो व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥

पवनोऽङ्कुशपाणिस्तु विस्तारितमहाजवः । महाभृक्षं समारूढः सेनाप्रो समदृश्यत
भुजगेन्द्रं समारूढो जलेशो भगवान्स्वयम् । महापाशधरोर्वीरः सेनायां समवर्तत
नरयुक्ते रथे दिव्येधनाध्यक्षो व्यधीचरत् । महासिंहरवोयुद्धे गदाहस्तो व्यवस्थितः
राक्षसेशोऽथ निमृत्ती रथेरक्षो मुखैर्हयैः । धन्वीरक्षोगणवृतो महारावो व्यदृश्यत
चन्द्रादित्यावश्विनौ च वसवः साध्यदेवताः ।

विश्वेदेवाश्च रुद्राश्च सन्नद्धास्तस्थुराहवे ॥ ५६ ॥

हेमपीठोत्तरासङ्गाश्चित्रवर्मायुधध्वजाः । गन्धर्वाः प्रत्यदृश्यन्तकृत्वा विश्वावसुं मुखे
तथा रक्तोत्तरासङ्गा निर्मलायोविभूषणाः ।

गृध्रध्वजा अदृश्यन्त राक्षसा रक्तमूर्धजाः ॥ ६१ ॥

तथा भीमाशनिकराः कृष्णवस्त्रा महारथाः ।

यक्षास्तत्र व्यदृश्यन्त मणिभद्रादिकोटिशः ॥ ६२ ॥

ताम्रोलूकध्वजा रौद्रा द्वीपिधर्माम्बरास्तथा ।

पिशाचास्तत्र राजन्ते महावेगपुरःसराः ॥ ६३ ॥

तथैव श्वेतवसनाः सितपट्टपताकिनः । मत्तेभवाहनप्रायाः किन्नरास्तस्थुराहवे ॥
मुकाजालपरिष्कारो हंसोहारसमप्रभः । केतुर्जलधिनाथस्य सौम्यरूपो व्यराजत
पञ्चरागमहारत्नविटङ्कोधनदस्य च । ध्वजः समुत्थितो भातिया तु कामश्वाऽम्बरम्
कार्णालोहमयो ध्वाङ्क्षो यमस्याऽभूमहाध्वजः ।

राक्षसेशस्य वदनं प्रेतस्य ध्वज आबभौ ॥ ६७ ॥

हेमसिंहध्वजौ देवौ चन्द्रार्कावमितद्युती । कुम्भेन चित्रवर्णेन केतुराश्विनयोरभूत्
मातङ्गो हेमरश्चितश्चित्ररत्नपरिष्कृतः । ध्वजः शतक्रतोरासीत्सितचामरसंस्थितः
अन्येषां च ध्वजास्तत्र नानारूपावभू रणे । सनागयक्षगन्धर्वमहोरगनिशाचरान्
सेना सा देवराजस्य दुर्जया प्रत्यदृश्यत ।

कोट्यस्ताख्यस्त्रिशन्नानादेवनिकायिनाम् ॥ ७१ ॥

हैमाचलाभे सितकर्मचामरे सुवर्णपद्मामलसुन्दरस्त्रजि ।

कृताभिरामोज्ज्वलकुङ्कुमाङ्कुरे कपोल्लीलावि(धि)विमुक्तरावे ॥ ७२ ॥

श्रितस्तदैरावणनामकुञ्जरे महाबलश्चित्रविशेषिताम्बरः ।

विशालवज्राङ्गवितानभूषितः प्रकीर्णकेयूरभुजाग्रमण्डलः ॥ ७३ ॥

सहस्रद्वन्द्वसहस्रसंस्तुतस्त्रिविष्टपेशोभत पाकशासनः ॥ ७४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे तारकासुरदेवेन्द्रयुद्धोपक्रमवर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः

तारकसैन्यदेवसैन्ययोर्मध्ये यमग्रसनयोर्युद्धवर्णनम्

नारद उवाच

ततस्तयोः समायोगः सेनयोरुभयोरभूत् । युगान्ते समनुप्राप्ते यथाशुब्धसमुद्रयोः
सुरासुराणां सम्पर्दे तस्मिन्परमदारुणे । तुमुलं सुमहत्क्रान्ते सेनयोरुभयोरपि ॥
गर्जतां देवदैत्यानां शङ्खभेरीरवेण च । त्र्याणां चैव निर्घोषैर्मातङ्गानां च वृंहितैः
हेपितैर्हयवृन्दानां रथनेमिस्वनेन च । घोषेण चैव त्र्याणां युगान्त इव चाऽभवत्
रोषेणाऽभिपरीताङ्गास्त्यक्तर्जावितचेतसः ।

समसज्जन्ततेऽन्योन्यं प्रक्रमेणाऽतिलोहिताः ॥ ५ ॥

रथा रथैः समासक्ता गजाश्चाऽपि महागजैः ।

पत्तयः पत्तिभिश्चैव हयाश्चाऽपि महाहयैः ॥ ६ ॥

ततः प्रासाशनिगदाभिण्डपालपरश्वधैः । शक्तिभिः पट्टिशैः शूलैर्मुद्गरैः कणयैर्गुण्डैः
चक्रैश्च शक्तिभिश्चैव तोमरैरङ्कुशैरपि । कर्णिनालीकनाराघवत्सदन्तार्द्धचन्द्रकैः ॥

भल्लैर्वेतसपत्रैश्च शुकतुण्डैश्च निर्मलैः । वृष्टिभिश्चाऽद्भुताकारैर्गगनं समपद्यत ॥ ६

सम्प्रच्छाद्य दिशः सर्वास्तमोमयमिवाऽभवत् ।

प्राज्ञायन्त न तेऽन्योन्यं तस्मिन्तमसि सङ्कुले ॥ १० ॥

अदृश्यभूतास्तमसि न्यकुन्तत परस्परम् ।

ततो भुजैर्ध्वजैश्छत्रैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ११ ॥

गजैस्तुरङ्गैः पादातैः पतङ्गिः पतितैरपि । आकाशशिरसो भ्रष्टैः पङ्कजैरिवभूश्चिता
भग्नदन्ता भिन्नकुम्भाश्छिन्नदीर्घमहाकराः ।

गजाः शैलनिभाः पेतुर्धरण्यां रुधिरस्रवाः ॥ १३ ॥

भग्नैषाश्चरथाः पेतुर्भग्राक्षाः शकलीकृताः । पत्तयः कोटिशः पेतुस्तुरङ्गाश्च सहस्रशः

ततः शोणितनद्यश्च हर्षदाः पिशिताशिनाम् ।

वैतालानन्ददायिन्यो व्यजायन्त सहस्रशः ॥ १५ ॥

तस्मिन्तथाविधे युद्धे सेनानीर्ग्रसनोऽरिहा । बाणवर्षेण महता देवसैन्यमकल्पयत्

ततो ग्रसनमालोक्य यमः क्रोधविमूर्छितः । वर्षं शरवर्षेण विशेषादग्निवर्चसा ॥

स विद्धो बहुभिर्वाणैर्ग्रसनोऽतिपराक्रमः । कृतप्रतिकृताकांक्षीधनुरारानम्यभैरवम्

शरैः सहस्रैश्च पञ्चलक्षैश्चैव व्यताडयत् ।

ग्रसनेन विमुक्तांस्ताञ्छरान्सोऽपि निवार्य च ॥ १६ ॥

बाणवृष्टिभिरग्राभिर्यमो ग्रसनमर्दयत् । कृतान्तशरवृष्टीनां सन्ततीः प्रतिसर्पतीः

चिच्छेद शरवर्षेण ग्रसनो दानवेश्वरः ॥ २० ॥

विफलां तां समालोक्य यमः स्वशरसन्ततिम् ॥ २१ ॥

प्राहिणोन्मुद्गरं दीप्तं ग्रसनस्य रथं प्रति । स तं मुद्गरमायान्तमुत्पत्य रथसत्तमात्

जग्राह वामहस्तेन लीलया ग्रसनोऽरिहा । तेनैव मुद्गरेणाऽथ यमस्य महिषं रुपा
ताडयामास वेगेन स पपात महीतले ।

उत्पत्याऽथ यमस्तस्मान्महिषान्निपतिष्यतः ॥ २४ ॥

प्राप्तेन ताडयामास ग्रसनं वदने दृढम् । स तु प्राप्तप्रहारेण मूर्च्छितो न्यपतद्भुवि
ग्रसनं पतितं दृष्ट्वा जम्भो भीमपराक्रमः ।

यमस्य भिण्डपालेन प्रहारमकरोद्भृदि ॥ २६ ॥

यमस्तेन प्रहारेण सुस्त्राव रुधिरं मुखात् ।

अतिगाढप्रहारार्तः कृतान्तो मूर्च्छितोऽभवत् ॥ २७ ॥

वृत्तान्तमर्दितं दृष्ट्वा गदापाणिर्धनाधिपः । वृतो यक्षायुतगणैर्जम्भं प्रत्युद्ययौरुपा ॥

जम्भो रुपा तमायान्तं दानवानीकसम्भृतः ।

जग्राह वाक्यं राज्ञस्तु यथा क्षिप्रेण भाषितम् ॥ २९ ॥

ग्रसनो लब्धसञ्ज्ञोऽथ यमस्य प्राहिणोद्गदाम् ।

मणिहेमपरिष्कारां गुर्वीं परिधमर्दिनीम् ॥ ३० ॥

तामापतन्तीं सम्प्रेक्ष्य गदां महिषवाहनः । गदायाः प्रतिघातार्थं जगज्ज्वलनभैरवम्

दण्डं मुमोच कोपेन ज्वालामालासमाकुलम् ।

स गदां वियति प्राप्य ररासाऽम्बुधरोद्धतम् ॥ ३२ ॥

सङ्घट्टश्चाऽभवत्ताभ्यां शैलाभ्यामिव दुःसहः ।

ताभ्यां निष्पेषनिर्हादजडीकृतदिगन्तरम् ॥ ३३ ॥

जगद्वयाकुलतां यातं प्रलयागमशङ्कया ।

क्षणात्प्रशान्तनिर्हादं ज्वलदुल्कासमाचितम् ॥ ३४ ॥

निष्पेषणं तयोर्भीममभूद्गगनगोचरम् । निहत्याऽथ गदां दण्डस्ततो ग्रसनमूर्धनि

पपात पौरुषं हत्वा यथा दैवं पुराऽर्जितम् ।

स तु तेन प्रहारेण दृष्ट्वा सतिमिरादिशः ॥ ३६ ॥

पपात भूमौ निःसञ्ज्ञो भूमिरेणुविभूषितः ।

ततो हाहारवो घोरः सेनयोरुभयोरभूत् ॥ ३७ ॥

ततो मुहूर्तमात्रेण प्रसनः प्राप्य चेतनाम् ।

अपश्यत्स्वां तनुध्वस्तां विलोलाभरणाम्बराम् ॥ ३८ ॥

सचाऽपिचिन्तयामासकृतप्रतिकृतक्रियाम् । धिगस्तुपीरुषंमह्यं प्रभोरग्रेसरः कथम्
मय्याश्रितानि सैन्यानि जिते मयि जितानि च ।

असम्भावितरूपो हि सज्जनो मोदते सुखम् ॥ ४० ॥

सम्भावितस्त्वशक्तश्चेत्तस्यनाऽयम्परोऽपि वा ।

एवं सञ्चिन्त्य वेगेन समुत्तस्थौ महाबलः ॥ ४१ ॥

मुद्गरं कालदण्डाभं गृहीत्वागिरिसन्निभम् । प्रसनोघोरसङ्कल्पः सन्दृष्टौष्ठपुटच्छदः
रथेन त्वरितोऽगच्छदाससादाऽन्तकं रणे ।

समासाद्य यमं युद्धे प्रसनो भ्राम्यमुद्गरम् ॥ ४३ ॥

वेगेन महता रौद्रं चिक्षेप यममूर्धनि । विलोक्य मुद्गरं दीप्तं यमः सम्भ्रान्तलोचनः
वञ्चयामास दुर्धर्षमुद्गरं तं महाबलः । तस्मिन्नपसृते दूरं घण्टानांभीमकर्मणाम्
याम्यानां किङ्कराणां च अयुतं निष्पिपेय ह । ततस्तदयुतं दृष्ट्वाहतं किङ्करवाहिनीं
दशार्बुदमिता क्रुधा प्रसनायाऽन्वधावत ।

प्रसनस्तु समालोक्य तां किङ्करमयां शुभाम् ॥ ४७ ॥

मेने यमसहस्राणि तादृश्रूपबला हि सा । विगाह्य प्रसनं सेना ववर्ष शरवृष्टिभिः

कल्पान्तघोरसङ्काशो बभूव स महारणः ।

केचिच्छैलेन विभिदुः केचिद्वाणैरजिह्वगैः ॥ ४९ ॥

पिपिषुर्गदयाकेचित्केचिन्मुद्गरवृष्टिभिः । केचित्प्रासप्रहारैश्चताडयामासुरुद्धताः
अपरे किङ्करास्तस्य ललम्बुर्बाहुमण्डले । शिलाभिरपरे जघ्नुर्दुर्मैरन्येमहोच्छ्रयैः
तस्याऽपरे च गात्रेषु दशनांश्चन्यपातयन् ।

अपरे मुष्टिभिः पृष्ठं किङ्करास्ताडयन्ति च ॥ ५२ ॥

एवं चाभिदुतस्त्वैस्सप्रसनः क्रोधमूर्छितः । उत्साद्यगात्रं भूषुष्टेनिष्पिपेय सहस्रशः

सतदशोऽध्यायः]

* यमप्रसनयुद्धवर्णनम् *

३६९

कांश्चिदुत्थाय जघ्नेऽसौ मुष्टिभिः किङ्करात्रणे ।

कांश्चित्पादप्रहारेण धावन्नन्यानचूर्णयत् ॥ ५४ ॥

क्षणैकेन स तान्नित्ये यमलोकाय भारत ! । स च किङ्करयुद्धेन ववृधेऽग्निरिवैधसा
तमालोक्य यमोऽभ्रान्तं श्रान्तांस्तांश्च हतान्स्वकान् ।

आजगाम समुद्यम्य दण्डं महिषवाहनः ॥ ५६ ॥

प्रसनस्तु तमायान्तमाजघ्ने गदयोरसि ।

अचिन्तयित्वा तत्कर्मप्रसनस्यान्तकोऽरिहा ॥ ५७ ॥

व्याघ्रान्दण्डेन सञ्जघ्ने स रथान्यपतद्बुचि ।

ततः क्षणेन चोत्थाय सञ्चिन्त्यात्मानमुद्धतः ॥ ५८ ॥

वायुवेगेन सहसा ययौ यमरथं प्रति । पदातिः सरथं तं च समारुह्य यमं तदा ॥

योधयामास बाहुभ्यामाकृष्य बलिनाम्बरः ।

यमोऽपि शस्त्राण्युत्सृज्य बाहुयुद्धे प्रवर्तते ॥ ६० ॥

प्रसनं कटिघस्त्रे तु यमं गृह्य बलोत्कटः । भ्रामयामास वेगेन सम्भ्रमाविष्टचेतसम्
विमोच्याऽथ यमः कष्टात्कण्ठेऽवष्टभ्य चासुरम् ।

बाहुभ्यां भ्रामयामास सोऽप्यात्मानममोचयत् ॥ ६२ ॥

ततो जघ्नतुरन्योन्यं मुष्टिभिर्निर्दयौ च तौ ।

दैत्येन्द्रस्यातिवीर्यत्वात्परिश्रान्ततरोयमः ॥ ६३ ॥

स्कन्धे निधाय दैत्यस्य मुखं विश्रान्तिमैच्छत ।

तमालक्ष्य ततो दैत्यः श्रान्तमुत्पाट्य चौजसा ॥ ६४ ॥

निष्पिपेयमहीपृष्ठेचिनिघ्ननार्ष्णिपाणिभिः । ततोयमस्यवदनात्सुस्त्रावरुधिरम्बहु
निर्जीवमिति तं दृष्ट्वा ततः सन्त्यज्य दानवः ।

जयं प्राप्योद्धतं नादं मुक्त्वा सन्त्रास्य देवताः ॥ ६६ ॥

स्वकं सैन्यं समासाद्य तस्थौ गिरिरिवाऽचलः ॥ ६७ ॥

नादेन तस्य प्रसनस्य सङ्ख्ये महायुधैश्चाऽर्दितसर्वगात्राः ।

गते कृतान्ते वसुधां च निष्प्रमे चकम्पिरे कान्दिशिकाः सुरास्ते ॥६८॥
इति श्रीस्कान्देमहापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे तारकसैन्यदेवसैन्ययोर्मध्ये यमग्रसनयोर्युद्धवर्णनं नाम
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः

नारदार्जुनसम्वादेदेवसैन्यतारकसैन्ययोर्युद्धवर्णनम्

नारद उवाच

धनाधिपस्यजम्भेनसायकैर्मर्मभेदिभिः । दिशोपरुद्धाःक्रुद्धेनसैन्यंवाऽभ्यर्दितंभृशम्
तद्द्रष्टुं कर्म दैत्यस्य धनाध्यक्षः प्रतापवान् ।
आकर्णाकृष्टचापस्तु जम्भमाजौ महाबलम् ॥ २ ॥
हृदि विव्याध बाणानां सहस्रेणाऽग्निवर्षसाम् ।
स प्रहस्य ततो वीरो बाणानामयुतत्रयम् ॥ ३ ॥
नियुतं चतथाकोटिमर्बुदं चाक्षिपत्क्षणात् । तस्यतलाववंद्रुष्टाक्रुद्धोऽपृह्यमहागदाम्
धनाध्यक्षः प्रचिक्षेप स्वर्गोष्णःस्वधनं यथा ।
मुक्तायां च गदायां वै नादोऽभूत्प्रलये यथा ॥ ५ ॥
भूतानां बहुधा रावा जज्ञिरे खेमहाभयाः । वायुश्चसुमहाज्ज्ञेयमायान्मेघसङ्कुलम्
सा हि वैश्रवणस्याऽऽस्ते त्रैलोक्याभ्यर्चिता गदा ।
आयान्तीं तां समालोक्य तडित्सङ्घातदुर्दृशाम् ॥ ७ ॥
दैत्यो गदाविधातार्थं शस्त्रवृष्टिं मुमोच ह ।
चक्राणि कुणपान्प्रासाञ्छतघ्नीः पट्टिशांस्तथा ॥ ८ ॥
परिधान्मुशलान्वृक्षान्गिरींश्चाऽतुलविक्रमः ।

अष्टादशोऽध्यायः]

* निष्प्रतिपराक्रमवर्णनम् *

कदर्थीकृत्य शस्त्राणि तानि सर्वाणि सा गदा ॥ ६ ॥
कल्पान्तभास्करो यद्वन्न्यपददैत्यवक्षसि । सतयागाढभिन्नः सन्सफेनरुधिरं वमन्
तिपपातरथाजम्भो वसुधां गतचेतनः । जम्भेनिपतितं दृष्ट्वा कुजम्भो घोरनिश्चयः
धनाधिपस्य सङ्क्रुद्धो नादेनापूरयन्दिशः । चक्रेबाणमयंजालं शकुन्तस्येवपञ्जरम्
विच्छिद्य बाणजालं च मायाजालमिवोत्कटम् ।
मुमोच बाणानपरांस्तस्य यक्षाधिपो बली ॥ १३ ॥
चिच्छेद लीलया तांश्च दैत्यः क्रोधीव सद्रुचः ।
निष्फटांस्तांस्ततो दृष्ट्वा बाणान्क्रुद्धो धनाधिपः ॥ १४ ॥
आर्कजराद्दुर्वरां शतघण्टामहास्वनाम् । प्रेषितासातदाशक्तिर्दारयामासतंहृदि
यथाऽऽपवोर्धं पुरुषं दुःखं संसारसम्भवम् ।
तथाऽस्य हृदयं भित्त्वा जगाम धरणीतलम् ॥ १६ ॥
निमेषात्सोऽभिसंस्तभ्य दानवो दारुणाकृतिः ।
जग्राह पट्टिशं दैत्यो गिरीणामपि भेदनम् ॥ १७ ॥
स तेन पट्टिशेनाऽऽजौ धनदस्य स्तनान्तरम् ।
वाक्येन तीक्ष्णरूपेण मर्माक्षरविसर्पिणा ॥ १८ ॥
निर्विभेदाऽभिजातस्य हृदयं दुर्जनो यथा । तेन पट्टिशघातेन धनेशः परिमूर्च्छितः
निपसाद रथोपस्थे दुर्वरां सुजनो यथा । तथागतं तु तं दृष्ट्वा धनेशं वै स्मृतं यथा
राक्षसांनिष्प्रतिर्दिवो निशाचरबलानुगः । अभिदुद्राववेगेन कुजम्भं भीमविक्रमम्
अथ दृष्ट्वाऽन्तिदुर्धरं कुजम्भोराक्षसेश्वरम् । नोदयामासदैत्यान्स राक्षसेश्वरं प्रति
स दृष्ट्वा नोदितां सेनां प्रबलास्त्रां सुभीषणाम् ।
रथादाप्लुत्य वेगेन निष्प्रतीराक्षसेश्वरम् ॥ २३ ॥
खड्गेनतीक्ष्णवारेण चर्मपाणिरधावत । प्रविश्यदानवानीकं गजः पद्मसरो यथा
लोडयामास बहुधा चिनिष्कृत्य सहस्रशः ।
चिच्छेद कांश्चिच्छतशो विभेदाऽन्यान्वरासिना ॥ २५ ॥

सन्दष्टौष्ठमुखैः पृथ्वीं दैत्यानां सोऽभ्यपूरयत् ।
 ततो निःशेषितप्रायां विलोक्य स्वां चमूँ तदा ॥ २६ ॥
 मुक्त्वा धनपतिं दैत्यः कुजम्भो निर्ऋतिं ययौ ।
 लब्धसञ्ज्ञस्तु जम्भोऽपि धनाध्यक्षपदानुगान् ॥ २७ ॥
 जीवग्राहं स जग्राह बद्ध्वा पाशैः सहस्रधा ।
 मूर्तिमन्ति च रत्नानि पद्मादींश्च निर्धोस्तथा ॥ २८ ॥
 वाहनानि च दिव्यानि विमामानि च सर्वशः ।
 धनेशो लब्धसञ्ज्ञस्तु तामवस्थां विलोक्य सः ॥ २९ ॥
 निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च रोषात्ताम्रविलोचनः ।
 ध्यात्वाऽस्त्रं गारुडं दिव्यं बाणं सन्ध्यायकार्मुके ॥ ३० ॥
 मुमोच दानवानीके तं बाणं शत्रुदारणम् । प्रथमंकार्मुकं तस्य वह्निज्वालमदृश्यत
 निश्चेरुर्विस्फुलिङ्गानां कोटयो धनुषस्तथा ।
 ततो ज्वालाकुलं व्योम चक्रे चाऽस्त्रं समन्ततः ॥ ३२ ॥
 तदस्त्रं सहसा दृष्ट्वा जम्भोभीमपराक्रमः । सम्बतं मुमुचे तेन प्रशान्तं गारुडं तथा
 ततस्तं दानवो दृष्ट्वा कुबेरं रोषविह्वलः । अभिदुद्राव वेगेन पदातिर्धनदं नदन् ॥
 अथाऽभिमुखमायान्तं दैत्यं दृष्ट्वा धनाधिपः । बभूवसम्भ्रमाविष्टः पलायनपरायणाः
 ततः पलायतस्तस्य मुकुटोरत्नमण्डितः । पपात भूतलेदीप्तोरविविम्बमिवाऽम्बरात्
 यक्षाणामभिजातानां भग्नं प्रववृते रणात् । मर्तुंसङ्ग्रामशिरसियुक्तं नो भूषणायतत्
 इतिव्यवस्य दुर्धर्षा नानाशस्त्रास्त्रपाणयः । युयुत्सवस्तथायक्षा मुकुटं परिवार्य ते
 अमिमानधनावीराधनदस्य पदानुगाः । तानमर्षाच्चसम्प्रेक्ष्य दानवश्चण्डपौरुषः ॥
 भुशुण्डीं भीषणाकारं गृहीत्वा शैलगौरवाम् ।
 रक्षिणो मुकुटस्याऽथ निष्पिपेय निशाचरान् ॥ ४० ॥
 तान्प्रमथ्याऽथ नियुतं मुकुटं स्वकेरथे । समारोप्याऽमररिपुर्जित्वा धनदमाहवे
 धनानि च निर्धोऽगृह्यस्वसैन्येन समावृतः । नादेनमहतादेवान्द्रावयामास सर्वशः

अनदोऽपि धनंसर्वगृहीतो मुक्तमूर्धजः । पदातिरेकः सन्त्रस्तः प्राप्यवंदीनवत्स्थितः
 कुजमेनाऽथ संसक्तो रजनीचरनन्दनः । मायाममोघामाश्रित्यतामसीं राक्षसेश्वरः
 मोहमायास दैत्येन्द्रो जगत्कृत्वा तमोमयम् ।
 ततो विफलनेत्राणि दानवानां बलानि च ॥ ४५ ॥
 न शेकुश्चलितुं तत्र पदादपि पदं तदा । ततो नानास्त्रवर्षेण दानवानां महाचमूः
 जघाननिर्ऋतिर्देवस्तमसा सम्भृता भृशम् । हन्यमानेषु दैत्येषु कुजम्भे मूढचेतसि
 महिषो दानवेन्द्रस्तु कल्पान्ताम्भोदसन्निभः ।
 अस्त्रं चकार सावित्रमुल्कासङ्घातमण्डितम् ॥ ४८ ॥
 विजृम्भत्यथ सावित्रे परमास्त्रे प्रतापिनि । प्रणाशमगमत्तीव्रं तमोघोरमनन्तरम्
 ततोऽस्त्रविस्फुलिङ्गाङ्कं तमः शुक्लं व्यजायत ।
 प्रोत्फुल्लारुणपद्मौघं शरदीवाऽमलं सरः ॥ ५० ॥
 ततस्तमसिसंशान्ते दैत्येन्द्राः प्राप्तचक्षुषः । चक्रुः क्रूरेण तमसा देवानीकं महादुतम्
 अथादाय धनुर्घोरमिषुं चाऽऽशीविषोपमम् ।
 कुजम्भोऽधावत क्षिप्रं रक्षो देवबलं प्रति ॥ ५२ ॥
 राक्षसेन्द्रस्तथाऽऽयान्तं दृष्ट्वा तं सपदानुगः ।
 विव्याध निशितैर्बाणैः कालाशनिसमस्वनैः ॥ ५३ ॥
 नादानं न च सन्धानं न मोक्षो वाऽस्य लक्ष्यते ।
 चिच्छेदोग्रैः शरव्रातैस्ताञ्छरानतिलाघवात् ॥ ५४ ॥
 ध्वजं शरेण तीक्ष्णेन निचकर्त्ताऽमरद्विषः । सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत्
 कालकल्पेन बाणेन तंचवक्षस्य ताडयत् । स तु तेन प्रहारेण चकम्पे पीडितो भृशम्
 दैत्येन्द्रो राक्षसेन्द्रेण क्षितिकम्पेन गोयथा । समुहूर्तात्समाश्वास्य नत्वा तं दुर्जयरणे
 पदातिरासाद्य रथं रक्षोवामकरेण च । केशेषु निर्ऋतिं गृह्णानुनाऽऽक्रम्य च स्थितः
 ततः खड्गेन च शिरश्छेत्तुमैच्छदमर्षणः । ततः कलकलो जज्ञे देवानां सुमहांस्तदा ॥
 कुजम्भस्य वशं प्राप्तं दृष्ट्वा निर्ऋतिमाहवे ॥ ५६ ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवो वरुणः पाशभृद्वृतः ।

पाशेन दानवेन्द्रस्य बबन्धाऽऽशु भुजद्वयम् ॥ ६० ॥

ततो बद्धभुजंदैत्यं विफलीकृतपौरुषम् । ताडयामास गदया दयामुत्सृज्यपाशभृत्
स तु तेन प्रहारेण स्रोतोभिः क्षतजं स्रवन् । दधारकालमेघस्यरूपविद्युल्लताभृतम्
तदवस्थागतं दृष्ट्वाकुजम्भंमहिषासुरः । व्यावृत्तवदनारावो भोक्तुमैच्छत्सुराबुभौ

निमृत्तिं वरुणं चैव तीक्ष्णदंष्ट्रोत्कटाननः ।

तावभिप्रायमालोक्य तस्य दैत्यस्य दूषितम् ॥ ६४ ॥

त्यक्त्वा रथाबुभौ भीतौ तौ पदाती प्रदुतौ द्रुतम् ।

जगमुर्महिषाद्वीतौ शरणं पाकशासनम् ॥ ६५ ॥

क्रुद्धोऽथ महिषोदैत्योवरुणंसमुपाद्रवत् । तमन्तकमुखासन्नमालोक्यहिमदीधितिः

चक्रे शस्त्रं विसृष्टं हि हिमसङ्घातमुल्बणम्

वायव्यं चाऽस्त्रमतुलं चन्द्रश्चक्रे द्वितीयकम् ॥ ६७ ॥

वायुना तेन चण्डेन संशुष्केण हिमेन च । महाहिमनिपातेन शस्त्रैश्चन्द्रप्रणोदितैः

गात्राण्यसुरसैन्यानामदहन्त समन्ततः ।

व्यथिता दानवाः सर्वे शीतच्छादितपौरुषाः ॥ ६९ ॥

नशेकुञ्चलितुं तत्रनाऽस्त्राण्यादातुमेव च । महिषोनिष्प्रयत्नश्चशीतेनाकम्पिताननः

अंसमालिङ्ग्यपाणिभ्यामुपविष्टोह्यधोमुखः ।

सर्वे ते निष्प्रतीकारा दैत्याश्चन्द्रमसाजिताः ॥ ७१ ॥

रणेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा तस्तस्ते जीवितार्थिनः ।

तत्राऽब्रवीत्कालनेमिर्दैत्यान्क्रोधाविदीपितः ॥ ७२ ॥

भोभोः शृङ्गारिणः क्रूराः सर्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।

एकैकोऽपि जगत्कृस्नं शक्तस्तुलयितुं भुजैः ॥ ७३ ॥

एकैकोऽपि क्षमोग्रस्तुं जगत्सर्वं चराचरम् ।

एकैकस्याऽपि पर्याप्ता न सर्वेऽपि दिवौकसः ॥ ७४ ॥

किं त्रस्तनयनाश्चैव समरेपरिनिर्जिताः । न युक्तमेतच्छूराणां विशेषाद्वैत्यजन्मनाम्

राज्ञश्च तारकस्याऽपि दर्शयिष्यथ किं मुखम् ।

चिरतानां रणाच्चाऽसौ क्रुद्धः प्राणान्हरिष्यति ॥ ७६ ॥

इतितेप्रोच्यमानाऽप नोचुः किञ्चिन्महासुराः । शीतेननप्रश्रुतयोभ्रष्टवाक्वाश्चेतथा

मूकास्तथाऽभवन्दैत्या मृतकल्पा महारणे ।

तान्द्रष्ट्वा नष्टचेतस्कान्दैत्याञ्छीतेन पीडितान् ॥ ७८ ॥

मत्वाकालक्षमं कार्यं कालनेमिर्महासुरः । आश्रित्यमानवीं मायां वितत्यक्षमहावपुः

पूरयामास गगनं दिशोविदिशएव च । निर्ममे दानवेन्द्रोऽसौ शरीरेभास्करायुतम्

दिशश्च विदिशश्चैव पूरयामास पावकैः ।

ततो ज्वालाकुलं सर्वं त्रैलोक्यमभवत् क्षणात् ॥ ८१ ॥

तेन ज्वालासमूहेन हिमांशुरगमद्द्रुतम् । ततः क्रमेण विभ्रष्टं शीतदुर्दिनमाबभौ

तद्वलं दानवेन्द्राणां मायया कालनेमिनः ।

तद्द्रष्ट्वा दानवानीकं लब्धसज्जं दिवाकरः ॥

उवाचाऽरुणमत्यर्थं कोपरक्तान्तलोचनः ॥ ८३ ॥

दिवाकर उवाच

नयाऽरुण ! रथं शीघ्रं कालनेमिरथो यतः ॥ ८४ ॥

विमर्दे तत्र विषमे भविता भूतसङ्क्षयः । जितएषशशाङ्कोऽथवयं यद्वलमाश्रिताः

इत्युक्तश्चोदयामास रथं गरुडपूर्वजः । रथे स्थितोऽपितैरश्वैः सितचामरधारिभिः

जगद्दीपोऽथ भगवाञ्जग्राह विततं धनुः ।

शरौघो वै पाण्डुपुत्र ! क्षिप्रमासीद् विषद्यतिः ॥ ८७ ॥

शम्बरास्त्रेण सन्धाय वाणमेकं ससर्ज ह ।

द्वितीयं चेन्द्रजालेनाऽऽयोजितं प्रमुमोच ह ॥ ८८ ॥

शम्बरास्त्रं क्षणाच्चक्रे तेषां रूपविपर्ययम् ।

देवानां दानवं रूपं दानवानां च दैविकम् ॥ ८९ ॥

मत्वासुरान्स्वकानेवजघ्नेघोरास्त्रलाघवात् । कालनेमिरुषाविष्टः कृतान्तइवसंक्षये
 कांश्चित्खड्गेन तीक्ष्णेन कांश्चिन्नाराचवृष्टिभिः ।
 कांश्चिद्गदाभिर्घोराभिः कांश्चिद्घोरैः परश्वधैः ॥ ६१ ॥
 शिरांसि केषांश्चिदपातयद्रथाद्भुजांस्तथा सारथींश्चोप्रवेगवान् ।
 कांश्चित्पिपेषाऽथ रथस्य वेगात्कांश्चित्तथाऽत्यद्भुतमुष्टिपातैः ॥ ६२ ॥
 इति श्रीस्कान्देमहापुराणएकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे तारकसैन्यदेवसैन्ययोर्युद्धवर्णनं नामाष्टदशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः

देवासुरसङ्ग्रामे कालनेमिकृतयुद्धसम्मर्दे विष्णुनासहकालनेमियुद्धवर्णनम्
 नारद उवाच

कालनेमीरुषाविष्टस्तेषां रूपं न बुद्धवान् । ततो निमिश्चदैत्येन्द्रमत्वादेवमहाजवः
 केशेषु गृह्य तं वीरं चकर्ष च ननाद च । ततो निमिरुषाचेदं कालनेमिं महाबलम्
 अहं निमिः कालनेमे सुतं मत्वा वधस्व मा ।
 भवता मोहितेनाजौ देवान्मत्वा सुराः स्वकाः ॥ ३ ॥
 सुरैः सुदुर्जयाः कोट्यो निहता दश विद्धि तत् ।
 सर्वास्त्रवारणं मुञ्च ब्राह्ममस्त्रं त्वरान्वितः ॥ ४ ॥
 स तेन बोधितो दैत्यो मुक्त्वा तं सम्भ्रमाकुलः ।
 बाणं ब्रह्मास्त्रविहितं मुमोच त्वरयान्वितः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मास्त्रं तत्प्रज्ज्वाल ततः खे सुमहाद्भुतम् । देवानां चाभवत्सैन्यं सर्वमेव भयाकुलम्
 शम्बरास्त्रं ततः शान्तं ब्राह्मप्रतिहतं तदा । तस्मिन्प्रतिहते ह्यस्त्रे संकुद्धो भास्करः प्रभुः
 महेन्द्रजालमास्थाय चक्रे स्वां भीषणां तनुम् ।

चिस्फूर्जत्करसङ्घातसमाक्रान्तजगत्त्रयः ॥ ८ ॥
 ततापदानवानीकं गलन्मज्जाङ्घ्रिशोणितम् ।
 चक्षूषि दानवेन्द्राणां चकाराऽन्धानि सप्रभुः ॥ ९ ॥
 गजानामगलन्मेदः पेतुश्चाऽपि रथा भुवि ।
 तुरङ्गमाः श्वसन्तश्च घर्माता रथिनोऽपि च ॥ १० ॥
 इतश्चेतश्च सलिलं प्रार्थयन्तस्तृषातुराः । गिरिद्रोणीश्चपादांश्चगिरिणांगहनानिच
 तेषां प्रार्थयतां शीघ्रमन्योन्यं च विसर्पिणाम् ।
 दावाग्निरज्ज्वलतीव्रो घोरो निर्दग्धपादपः ॥ १२ ॥
 तोयार्थिनः पुरो दृष्ट्वा तोयं कल्लोलमालिनम् ।
 पुरः स्थितमपि प्राप्तुं न शेकुरूपसादितुम् ॥ १३ ॥
 अप्राप्य सलिलं भूमावभ्याशे द्रुतमेव ते । तत्रतत्र व्यदृश्यन्त मृतादैत्येश्वरा भुवि
 रथा गजाश्चपतितास्तुरङ्गाश्च श्रमान्विताः ।
 स्थिता वमन्तो धावन्तो गलद्द्रुतवसास्त्रजः ॥ १५ ॥
 दानवानां कोटिकोटि व्यदृश्यत मृतं तदा ।
 एवं क्षयो दानवानां तस्मिन् महति वर्तिते ॥ १६ ॥
 प्रकोपोद्भूतताम्राक्षः कालनेमी रूपातुरः । बभूव कालमेवाभः स्फुरद्रोमशतहदः
 गम्भीरास्फोटनिर्हादजगद्भृदयकम्पनः । प्रच्छाद्य गगनं सूर्यप्रभां सर्वां व्यनाशयत्
 ववर्ष शीतं च जलं दानवेन्द्रबलं प्रति ।
 दैत्यास्तां वृष्टिमासाद्य समाश्वस्तास्ततः क्रमात् ॥ १८ ॥
 बीजाङ्कुरा इव म्लानाः प्राप्य वृष्टिं धरातले । ततः समेघरूपेण कालनेमिर्महासुरः
 शस्त्रवृष्टिं ववर्षोऽप्रां देवानीकेषु दुर्जयः ।
 तथा वृष्ट्या पीड्यमाना दैत्यैरन्यैश्च देवताः ॥ २१ ॥
 गतिं काञ्चिन्न पश्यन्ति गावः शीतादिता इव । परस्परं व्यलीयन्तगजेषु तुरगेषु च
 रथेषु च भयत्रस्तास्तत्रतत्र निलिल्यिरे ॥ २२ ॥

एवं ते लीयमानाश्च निहताः कालनेमिना ।

दृश्यन्ते पतिता देवाः शस्त्रभिन्नाङ्गसन्धयः ॥ २३ ॥

विभिन्नाभिन्नमूर्धानस्तथाभिन्नोरुजानवः । विपर्यस्तं रथाङ्गैश्च पतितं ध्वजशक्तिभिः
तुरङ्गानां सहस्राणि गजानामयुतानि च । रक्तेन तेषां घोरेण दुस्तराचाऽभवन्मही
एवमाजौ महादैत्यः कालनेमिर्महासुरः । जघ्ने मुहूर्तमात्रेण गन्धर्वाणां दशायुतम्
यक्षाणां पञ्चलक्षाणि किन्नराणां तथैव च ।

जघ्ने पिशाचमुख्यानां सप्तलक्षाणि निर्भयः ॥ २७ ॥

इतरेषां न संख्याऽस्ति सुरजातिनिकायिनाम् ।

जघ्ने स कोटिशः क्रुद्धः कालनेमिर्मदोत्कटः ॥ २८ ॥

एवं प्रतिभयेभीमेतदाऽमरमहाक्षये । संक्रुद्धावश्विनौ वीरौ चित्रास्त्रकवचोऽज्ज्वले
जघ्नतुस्तौरणे दैत्यमेकैकं पृष्ठिभिः शरैः । निर्भिद्य ते महादैत्यं सपुङ्गाविविशुर्महीम्
ताभ्यां वाणप्रहारैस्तु किञ्चित्सोऽवामचेतनः ।

जग्राह चक्रं लक्षारं तैलघौतं रणेऽधिकम् ॥ ३१ ॥

तेन चक्रेण सोऽश्विभ्यां चिच्छेद रथकूवरम् ।

जग्राहाऽथ धनुर्दैत्यः शरांश्चाशीवियोपमान् ॥ ३२ ॥

ववर्ष भिषजोर्मूर्ध्नि संच्छाद्याकाशगोचरम् ।

तावप्यस्त्रैः स्मृतैः सर्वाश्छेदतुर्दैत्यसायकान् ॥ ३३ ॥

तच्च कर्म तयोर्दृष्ट्वा विस्मितः कोपमाविशत् ।

जग्राह मुद्गरं भीमं कालदण्डविभीषणम् ॥ ३४ ॥

स तमुद्ग्राम्य वेगेन चिक्षेपाऽस्य रथं प्रति ।

तं तु मुद्गरमायान्तमालोक्याम्बरगोचरे ॥ ३५ ॥

मुक्त्वा रथावुभौ वेगादाप्लुतौ तरसाऽश्विनौ ।

तौ रथौ स तु निष्पिप्य मुद्गरोऽचलसन्निभः ॥ ३६ ॥

दारयामास धरणीं हेमजालपरिष्कृतः ।

तस्य कर्माऽथ तद्दृष्ट्वा भिषजौ चित्रयोधिनौ ॥ ३७ ॥

वज्रास्त्रं च प्रकुर्वाणौ दानवेन्द्रमयुध्यताम् । घोखजप्रहारैस्तु दानवः सपरिक्षतः
रथो ध्वजो धनुश्चैव छत्रं च कवचं तथा । क्षणेन शतधा भूतं सर्वसैन्यस्य पश्यतः
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म सोऽश्विभ्यां भीमचिक्रमः ।

नारायणास्त्रं बलवान् मुमोच रणमूर्धनि ॥ ४० ॥

ततः शशाम वज्रास्त्रं कालनेमिस्ततो रूपा । जीवग्राहं ग्राहयितुमश्विनौ तौ प्रचक्रमे
तावभिप्रायमालक्ष्य सन्त्यज्य समराङ्गणम् ।

पदाती वेपमानाङ्गौ प्रद्रुतौ वासवो यतः ॥ ४२ ॥

तयोरनुगतो दैत्यः कालनेमिर्नदन्मुहुः । प्राप्येन्द्रस्य बलं क्रूरो दैत्यानीकपदानुगः
स काल इव कल्पान्ते यदा वासवमाद्रुतः ।

तं दृष्ट्वा सर्वभूतानि विविशुर्विह्वलानि तु ॥ ४४ ॥

हाहारावं प्रकुर्वाणास्तदा देवाश्च मेनिरे । पराजयं महेन्द्रस्य सर्वलोकक्षयावहम्
चेलुः शिखरिणो मुख्याः पेतुस्तका नभस्तलात् ।

जगज्जलं जलदा दिशुः सम्भूतश्च महारवः ॥ ४६ ॥

तां भूतविकृतिं दृष्ट्वा देवाः सेन्द्रा भयावहाः ।

मनसा शरणं जग्मुर्वासुदेवं जगत्पतिम् ॥ ४७ ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः

स नो रक्षतु गोविन्दो भयार्तास्ते जगुःसुराः ।

सुराणां चिन्तितं ज्ञात्वा भगवान् गरुडध्वजः ॥ ४९ ॥

विवुध्यैव च पर्यङ्काद्योगनिद्रां विहाय सः ।

लक्ष्मीकरयुगाम्भोज लालिताङ्घ्रि सरोरुहः ॥ ५० ॥

शारदाम्बरनीलावजकान्तिदेहच्छविः प्रभुः ।

कौस्तुभोद्भासिहृदयः कान्तकेयूरभास्करः ॥ ५१ ॥

विमृश्य सुरसंक्षोभं वै न ते यमथाऽऽह्वयत् । आहूतेऽवस्थिते तस्मिन् गखडे दुःखिते भृशम्

दिव्यनानास्त्रतीक्ष्णाक्षिरारुह्याऽगात्सुरावहम् ।
 तत्राऽपश्यत दैत्येन्द्रं भयभीतमभिद्रुतम् ॥ ५३ ॥
 दानवेन्द्रैर्नवाम्भोदसच्छायैः सर्वथोत्कटैः । यथाहिरुषंधोरैरभाग्यैरर्थकाङ्क्षिभिः
 तत्त्राणायाऽव्रजद्विष्णुः स्तूयमानो मुहुः सुरैः ।
 अभाग्येभ्यः परित्रातुं सुकृतं निर्मलं यथा ॥ ५५ ॥
 अथाऽपश्यत दैत्येन्द्रो वियति द्रुयुतिमण्डलम् ।
 स्फुरन् तमुदयाच्छीघ्रं कान्तं सूर्यशतं यथा ॥ ५६ ॥
 प्रभवंज्ञातुमिच्छन्तो दानवास्तस्य तेजसः । गरुडं तमथापश्यन्कल्पान्तानलभैरवम्
 तत्र स्थितं चतुर्बाहुं हरिं चानुपमद्रुयुतिम् ।
 तमालोक्यासुरेन्द्रास्तु हर्षसम्पूर्णमानसाः ॥ ५८ ॥
 अयं सदैवः सर्वेषां शरणंकेशवोऽरिहा । अस्मिञ्जिते जिताः सर्वादेवतानाऽत्र संशयः
 एनमाश्रित्य लोकेशा यज्ञभागभुजोऽमराः ।
 इत्युक्त्वा ते समागम्य सर्व एव ततस्ततः ॥ ६० ॥
 तं जघ्नुर्विवधैः शस्त्रैः परिवार्य समन्ततः । कालनेमिप्रमृतयो दश दैत्यमहारथाः
 पष्ट्या विव्याध बाणानां कालनेमिर्जनार्दनम् ।
 निमिशतेन बाणानां मथनोऽशीतिभिः शरैः ॥ ६२ ॥
 जम्भकश्चैव सप्तत्या शुम्भो दशभिरेव च । शेषादैत्येश्वराः सर्वे विष्णुमेकैकशः शरैः
 दशभिर्दशभिः शल्यैर्जघ्नुः सगरुडं रणे । तेषाममृष्यत्तत्कर्म विष्णुर्दानवसूदनः
 एकैकं दानवं जघ्ने षड्भिः षड्भिरजिह्वैः ।
 आकर्णकृष्टैर्भूयश्च कालनेमिस्त्रिभिः शरैः ॥ ६५ ॥
 विष्णुं विव्याध हृदये रोषाद्रकविलोचनः । तस्याऽशोभन्तते बाणाहृदये तप्तकाञ्चनाः
 मयूखा इव सन्दीप्ताः कौस्तुभस्य स्फुरत्स्विषः ।
 तैर्बाणैः किञ्चिदायस्तोहरिर्जग्राह मुद्गरम् ॥ ६७ ॥
 स तमुद्ग्राह्य वेगेन दानवाय मुमोच वै । दानवेन्द्रस्तमप्राप्तं वियत्येव शतैः शरैः

विच्छेद तिलशः क्रुद्धो दर्शयन्पाणि लाघवम् ।
 ततो विष्णुः प्रकुपितः प्रासं जग्राह भैरवम् ॥ ६६ ॥
 तेन दैत्यस्य हृदयं ताडयामास वेगतः ।
 क्षणेन लब्धसञ्ज्ञस्तु कालनेमिर्महासुरः ॥ ७० ॥
 शक्तिं जग्राह तीक्ष्णाग्रां हेमघण्टादृहासिनीम् ।
 तथा वामं भुजं विष्णोर्विभेद दितिनन्दनः ॥ ७१ ॥
 भिन्नं शक्त्या भुजं तस्य स्रतशोणितमाबभौ ।
 नीले बलाहके विद्रुयुद्विद्योतन्ती यथा मुहुः ॥ ७२ ॥
 ततो विष्णुः प्रकुपितो जग्राह विपुलधनुः ।
 सप्तदश च नाराचांस्तीक्ष्णाग्रान्मर्मभेदिनः ॥ ७३ ॥
 दैत्यस्य हृदयं षड्भिर्विव्याध च शरैस्त्रिभिः ।
 चतुर्भिः सारथिचास्यध्वजंचैकेन पत्रिणा ॥ ७४ ॥
 द्वाभ्यां धनुर्ज्याधनुषी भुजं चैकेन पत्रिणा । सविद्धो हृदये गाढं दोषैर्मूढो यथानरः
 सुतरत्कारुणः प्रांशुः पीडाचलितमानसः ।
 चक्रम्पे मारुतेनेव चोदितः किंशुकद्रुमः ॥ ७६ ॥
 ततः कम्पितमालक्ष्य गदां जग्राह केशवः । तां च वेगेन चिक्षेप कालनेमिवधं प्रति
 सा पपात शिरस्युग्रा सहसा कालनेमिनः ।
 सञ्चूर्णितोत्तमाङ्गस्तु निष्पिष्टमुकुटोऽसुरः ॥ ७८ ॥
 सुतरत्कौधरन्ध्रश्च सुतधातुरिवाऽचलः । पपात स्वे रथे भग्नो विसञ्ज्ञः शिष्टजीवनः
 पतितस्य रथोपस्थे दानवस्याऽच्युतोऽरिहा ।
 स्मितपूर्वमुवाचेदं वाक्यं चक्रायुधः प्रभुः ॥ ८० ॥
 गच्छाऽसुर! विमुक्तोऽसि साम्प्रतं जीवनिर्वृतः ।
 ततः स्वल्पेन कालेन अहमेव तवाऽन्तकः ॥ ८१ ॥
 एवं वचस्तस्य निशम्य विष्णोः सर्वेश्वरस्याऽथ रथं निमेषात् ।

निनाय दूरं किल कालनेमिनो भीतस्तदासारथिलोकनाथात् ॥ ८२ ॥
इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमेमाहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे देवासुरसङ्ग्रामे कालनेमिकृतयुद्धसम्मर्देविष्णुना सह
कालनेमियुद्धवर्णनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

विंशोऽध्यायः

दैत्यैः सह विष्णोर्युद्धवर्णनम्

नारद उवाच

तं दृष्ट्वा दानवाः सर्वे क्रुद्धाः स्वैः स्वैः बलैर्वृताः ।

सरधा इव माध्वीकं रुधुः सर्वतस्ततः ॥ १ ॥

पर्वताभे गजे भीमे मदस्त्राविणि दुर्दमे । सितचित्रपताके तु प्रभिन्नकरटामुखे ॥
स्वर्णवर्णाश्चितेयद्वज्रगेदावाग्निसम्भृते । आरुह्याऽऽजौ निमिर्दैत्यो हरिप्रत्युद्ययौ बली

तस्याऽऽसन्दानवारौ द्रा गजस्य परिरक्षिणः ।

सप्तविंशतिकोट्यश्चकिरीटकवचो ज्ज्वलाः ॥ ४ ॥

अश्वमारुह्य शैलाभं मथनो हरिमाद्रवत् । पञ्चयोजनप्रचीवमुद्द्रमास्थाय जम्भकः

शुम्भो मेघं समारुह्याऽव्रजद्वादशयोजनम् ।

अपरे दानवेन्द्राश्च यत्तानानास्त्रपाणयः ॥ ६ ॥

आजगमुः समरे क्रुद्धा विष्णुमक्लिष्टकारिणम् । परिधेण निमिर्दैत्यो मथनो मुद्गरेण च
शुम्भः शूलेन तीक्ष्णेन प्रासेन प्रसनस्तथा । चक्रेण क्रथनः क्रुद्धो जम्भः शक्त्या महारणे
जघ्नुर्नारायणं शेषा विशिखैर्मर्मभेदिभिः ।

तान्यस्त्राणि प्रयुक्तानि विविशुः पुरुषोत्तमम् ॥ ६ ॥

उपदेशागुरोर्द्वत्सच्छिष्यं बहुधेरिताः । ततः क्रुद्धो हरिर्गृह्यधनुर्वाणांश्च पुष्कलान्

ममर्द दैत्यसेनां तद्धर्ममर्थवचो यथा । निमि विव्याध विंशत्या बाणैरनलवर्धसैः
मथनं दशभिश्च शुम्भं पञ्चभिरेव च । शतेन महिषं क्रुद्धो विव्याधोरसिमाधवः ॥

जम्भं द्वादशभिस्तीक्ष्णैः सर्वाश्चैकैकशोऽष्टभिः ।

तस्य तूष्ठाध्वं दृष्ट्वा दानवाः क्रोधमूर्च्छिताः ॥ १३ ॥

अक्रुर्गाढतरं यत्नमावृण्वानाहरिं शरैः । चिच्छेदाऽथ धनुर्ज्यां च निमिर्भल्लेन दानवः

हस्ताच्चापं च संरम्भाच्चिच्छेद मणिपासुरः ।

पीडयामास गरुडं जम्भो बाणाशुतैस्त्रिभिः ॥ १५ ॥

भुजावस्य च विव्याध शुम्भो बाणाशुतेन वै ।

नगो विस्मिन्नचित्तस्तु गदां जग्राह माधवः ॥ १६ ॥

तां प्राहिणोत्स वेगेन मथनाय महाहवे ।

तामप्राप्तां निमिर्वाणेर्मुशलाभैः सहस्रशः ॥ १७ ॥

ब्राह्म्य पात गामास विनदन्काष्ठमेव यत् । ततोऽन्तरिक्षे हाहेति भूतानां जज्ञिरे कथाः

नैनदस्ति बलं व्यक्तं यत्राऽशीर्यत सा गदा ।

तां हरिः पतितान् दृष्ट्वा अस्थाने प्रार्थयामिव ॥ १८ ॥

जग्राह मुद्गरं चोदं दिव्यरत्नपरिष्कृतम् । तं मुमोचाऽतिवेगेन निमिमुद्दिश्य दानवम्

तमायान्तं विप्रत्येव त्रयोदैत्या ह्यवारयन् । गदया जम्भदैत्यस्तु प्रसनः पट्टिशेन तु

शक्त्या च महिषोदैत्यो विनदन्तो महारवम् ।

विराकृतं तमालोत्पलं दुर्जनैः सुजनं यथा ॥ २२ ॥

जग्राह शक्तिपुत्रोऽग्रं शतत्रयं तमहास्वनाम् ।

जम्भाय तां समुद्दिश्य प्राहिणोद्भीषणे रणे ॥ २३ ॥

तमायन्ती मथालोक्य जम्भोऽन्यस्य रथात्चरात् ।

गच्छत्य लीलायां शृङ्गकामिनीं कामको यथा ॥ २४ ॥

तथैव गरुडं दूरेन जघ्ने च प्रहसन् गी । ततोऽग्रे रथं प्राप्य धनुर्गृह्याऽभ्ययोजयत्

चिचेताश्चाऽभवद्भुद्धे गरुडः शक्तिपीडितः ।

ततः प्रहस्यतं विष्णुः साधुसाधिवति भारत ! ॥ २६ ॥
 करस्पर्शेन कृतवान्विमोहं विनतात्मजम् ।
 समाश्वास्यच्चतं बाग्भिः शक्तिं दृष्ट्वा च निष्फलाम् ॥ २७ ॥
 कुभार्यस्य यथा पुंसः सर्वं स्याच्चिन्तितं वृथा ।
 दृढसारमहामौर्वीमन्यां संयोजयत्ततः ॥ २८ ॥
 कृत्वा च तिलनिर्घोषरौद्रमल्लंमुमोच सः । ततोऽस्त्रतेजसासर्वमाकाशं नैव दृश्यते
 भूमिर्दिशश्च विदिशो बाणजालमयो बभुः ।
 दृष्ट्वा तदस्त्रमाहात्म्यं सेनानीर्ग्रसनोऽसुरः ॥ ३० ॥
 ब्राह्ममल्लं चकाराशु सर्वास्त्रविनिवारणम् ।
 तेनतत्प्रशमं यातं रौद्रास्त्रं लोकभीषणम् ॥ ३१ ॥
 अस्त्रे प्रतिहते तस्मिन्विष्णुर्दानवसूदनः । कालदण्डास्त्रमकरोत्सर्वलोकभयङ्करम्
 सन्धीयमानोऽस्त्रे तस्मिन्मारुतः परुषोवचौ ।
 चकम्पे च महीदेवी भिन्नाश्चाम्बुधयोऽभवन् ॥ ३३ ॥
 तदस्त्रमुग्रं दृष्ट्वातुदानवायुद्धदुर्मदाः । चक्रुरस्त्राणिदिष्मानिनानारूपाणिसंयुगे
 नारायणास्त्रं ग्रसनस्तु चक्रे त्वाण्ड्रं निमिश्चाऽस्त्रवरं मुमोच ।
 ऐपीकमस्त्रं च चकार जम्भो युद्धस्य दण्डास्त्रनिवारणाय ॥ ३५ ॥
 यावच्च सन्धानवशं प्रयान्ति नारायणादीनि निवारणाय ।
 तावत्क्षणेनैव जघान कोटीं दैत्येश्वराणां किल कालदण्डः ॥ ३६ ॥
 अनन्तरं श्रान्तभयं तदस्त्रं दैत्यास्त्रयोगेन च कालदण्डम् ।
 शान्तं तदालोक्य हरिः स्वमस्त्रं कोपेन कालानलतुल्यमूर्तिः ॥ ३७ ॥
 जग्राह चक्रं तपनायुतप्रभमुग्रारमात्मानमिव द्वितीयम् ।
 चिक्षेप सेनापतये ज्वलन्तं चतुर्भुजः संयति सम्प्रगृह्य ॥ ३८ ॥
 तदात्रजच्चक्रमथो विलोक्य सर्वात्मना दैत्यवराः स्ववीर्यात् ।
 नाशकुन्वन्वारयितुं प्रचण्डं दैवं यथा पूर्वमिवोपपन्नम् ॥ ३९ ॥

तदप्रतर्क्यं नवहेतितुल्यं चक्रं पपात ग्रसनस्य कण्ठे ।
 तद्रक्तधाराखण्डघोरनाभि जगाम भूयोऽपि करं मुरारेः ॥ ४० ॥
 चक्राहतः संयति दानवश्च पपात भूमौ प्रममार चाऽपि ।
 दैत्याश्च शेषा भृशशोकमापुः क्रोधं च केचित्पिपिषुर्भुजांश्च ॥ ४१ ॥
 ततो विनिहते दैत्ये ग्रसने बलनायके । निर्मर्यादमयुध्यन्त हरिणा सहदानवाः
 पट्टिशैर्मुशलैः प्रासैर्गदाभिःकणपैरपि । तीक्ष्णाननैश्च नाराचैश्चक्रैः शक्तिभिरेव च
 तदस्त्रजालं तैर्मुक्तं लब्धलक्षो जनार्दनः । एकैकं शतधा चक्रे बाणैरग्निशिखोपमैः
 जघान तेषां संक्रुद्धः कोटिकोटिं जनार्दनः ।
 ततस्ते सहसा भूत्वा न्यपतन्केशवोपरि ॥ ४५ ॥
 गरुडं जगृहुः केचित्पादयोःशतशोऽसुराः ।
 ललम्बिरे च पक्षाभ्यां मुखे चान्ये ललम्बिरे ॥ ४६ ॥
 केशवस्याऽपि धनुषि भुजयोः शीर्ष एव च ।
 ललम्बिरे महादैत्या निनदन्तो मुहुर्मुहुः ॥ ४७ ॥
 तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा सिद्धचारणवार्त्तिकाः । हाहेति मुमुचुर्नादमम्बरे चाऽस्तुवन्हरिम्
 ततो हरिर्विनिर्धूयपातयामासतान्भुवि । यथाप्रबुद्धःपुरुषोदोषान्संसारसम्भवान्
 विकोशश्च ततःकृत्वानन्दकंखड्गमुत्तमम् । चर्मचाप्यमलंविष्णुःपदातिस्तानधावत
 ततो मुहूर्तमात्रेण पद्मानि दश केशवः ।
 चकर्त्त मार्गे बहुभिर्विचरन्दैत्यसत्तमान् ॥ ५१ ॥
 ततो निमिप्रभृतयो विनद्याऽसुरसत्तमाः । अधावन्तमहेष्वासाःकेशवंपादचारिणम्
 गरुत्मांश्चाऽभ्ययात्तूर्णमारुरोह च तं हरिः । उवाच च गरुत्मन्तं तस्मिन्श्चतुर्मुखे
 अश्रान्तो यदि ताक्षर्यासिमथनं प्रति तद्ब्रज । श्रान्तश्चेच्च मुहूर्त्तत्वं रणादपस्तोभव
 ताक्षर्य उवाच
 नमेश्रमोऽस्तिलोकेशकिञ्चित्संस्मरतश्चमे । यन्मेसुतान्वाहनत्वेकल्पयामासतारकः
 इति ब्रुवन्ने दैत्यं मथनं प्रति सोऽगमत् । दैत्यस्त्वभिमुखं दृष्ट्वाशङ्कचक्रगदाधरम्

जघानभिण्डिपालेनशितधारेणवक्षसि । तंप्रहारमचिन्त्यैवविष्णुस्तस्मिन्महाहवे
जघान पञ्चभिर्बाणैर्गिरीन्द्रस्यापि भेदकैः ।

आकर्णकृष्टैर्दशभिः पुनर्विद्धः स्तनान्तरे ॥ ५८ ॥

विचेतनो मुहूर्तात्स संस्तभ्य मथनः पुनः । गृहीत्वापरिघंमूर्ध्निजनार्दनमताडयत्
विष्णुस्तेन प्रहारेण किञ्चिदाघूर्णितोऽभवत् ।

ततः कोपविवृत्ताक्षो गदां जग्राह माधवः ॥ ६० ॥

तथा सन्ताडयामास मथनं हृदये दृढम् । स पपात तथा भूमौचूर्णिताङ्गोममार च
तस्मिन्निपतिते भूमौ मथने मथिते भृशम् । अवसादंययुर्देत्याःसर्वे तेयुद्धमण्डले
ततस्तेषु विषण्णेषुदानवेष्वतिमानिषु । चुकोप रक्तनयनो महिषो दानवेश्वरः ॥
प्रत्पुद्ययौ हरिं रौद्रः स्वबाहुबलमाश्रितः । तीक्ष्णधारेण शूलेन महिषोहरिमर्दयन्
शक्त्या च गरुडं घीरो हृदयेऽभ्यहनद् दृढम् ।

ततो विवृत्य वदनं महाचलगुहानिभम् ॥ ६५ ॥

प्रस्तुमैच्छन्नने दैत्यः सगरुत्मन्तमच्युतम् ।

अथाच्युतोऽपि विज्ञाय दानवस्य चिकीर्षितम् ॥ ६६ ॥

वदनं पूरयामास दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः । स तैर्बाणैरभिहतो महिषोऽचलसन्निभः ॥

परिवर्तितकार्थः पपाताऽथममार च । महिषं पतितं दृष्ट्वाजीवयित्वापुनर्हरिः

महिषं प्राह मत्तस्त्वं वधं नाऽर्हसि दानव ! ।

योषिद्वध्यः पुरोक्तस्त्वं साक्षात्कमलयोनिना ॥ ६६ ॥

उत्तिष्ठ गच्छ मन्मुक्तो द्रुतमस्मान्महारणात् ।

इत्युक्तो हरिणा तस्माद्देशादपगतोऽसुरः ॥ ७० ॥

तस्मिन्पराङ्मुखे दैत्ये महिषेशुम्भदानवः । सन्दृष्टौष्ठपुटाटोपो भृकुटीकुटिलाननः

निर्मथ्य पाणिना पाणिं धनुरादाय भैरवम् ।

सजीकृत्य महाघोरांमुमोच शतशः शरान् ॥ ७२ ॥

स चित्रयोधी दृढमुष्टिपातस्ततश्च विष्णुं गरुडं च दैत्यः ।

बाणैर्ज्वलद्बहिशिखानिकाशैः क्षिमैरसङ्ख्यैः प्रतिघातहीनैः ॥ ७३ ॥

विष्णुश्च दैत्येन्द्रशरादितो भृशं भुशुण्डिमादाय कृतान्ततुल्याम् ।

तथा मुखं चाऽस्य पिपेष सङ्ख्ये शुम्भस्य जत्रुं च धराधराभम् ॥ ७४ ॥

ततस्त्रिभिःशुम्भभुजं द्विषष्ट्या सूतस्य शीर्षं दशभिश्च केतुम् ।

विष्णुर्विकृष्टैः श्रवणावसानं दैत्यस्य बाणैर्ज्वलनार्कवर्णैः ॥ ७५ ॥

स तैश्च विद्धो व्यथितो बभूव दैत्येश्वरो विस्रुतशोणिताक्तः ।

ततोऽस्य किञ्चिच्चलितस्य धैर्यादुवाच शङ्खाम्बुजशार्ङ्गपाणिः ॥ ७६ ॥

योषित्सुवध्योऽसि रणं विमुञ्च शुम्भाऽसुरस्वल्पतरैरहोभिः ।

मत्तोऽर्हसि त्वं न वृथैव मूढ! ततोऽपयातः स च शुम्भदानवः ॥ ७७ ॥

जम्भोऽथ तद्विष्णुमुखाग्निशम्य जगर्ज चोच्चैः कृतसिहनादः ।

प्रोवाच वाक्यं च सलीलमाजौ महादृहासेन जगद्विकम्प्य ॥ ७८ ॥

किमेभिस्ते जलावास दैत्यैर्हीनपराक्रमैः ।

मामासादययुद्धेऽस्मिन्यदि ते पौरुषं क्वचित् ॥ ७९ ॥

यत्तेषूवं हतादैत्या हिरण्याक्षमुखाःकिल । जम्भस्तदाभवन्नेवपश्यमामद्यसंस्थितम्

पश्य तालप्रतीकाशौ भुजावेतौ हरे! मम ।

वक्षो वा वज्रकटिनं मयि प्रहर तत्सुखम् ॥ ८१ ॥

इत्युक्तः केशवस्तेन सृक्कि (क) णी स लिहन्रुषा ।

मुमोच परिघं घोरं गिरीणामपिदारणम् ॥ ८२ ॥

ततस्तस्याऽप्यनुपदं कालायसमयं दृढम् । मुमोच मुद्गरंविष्णुर्द्वितीयं पर्वतं यथा

तदायुधद्वयं दृष्ट्वा जम्भोन्यस्यरथेधनुः । आप्लुत्यपरिघं गृह्य गरुडंतेनजग्निवान्

द्वितीयंमुद्गरंचाऽनुगृहीत्वा विनद्व्रणे । सर्वप्राणेन गोविन्दं तेन मूर्ध्निजघानसः

ताभ्यां चाऽतिप्रहाराभ्यामुभोगरुडकेशवौ ।

मोहाविष्टौविचेतस्कौमृतकल्पाविवासताम् ॥ ८६ ॥

तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा जगज्जुर्दैत्यसत्तमाः । नैतान्हर्यमदोद्भूतानिदं सेहे जगत्तदा

सिंहनादैस्तलोन्नादैर्धनुर्नादैश्चबाणजैः । जम्भन्ते हर्षयामासुर्वासांस्यादुधुवुश्च ते
 शङ्खांश्च पूरयामासुश्चिक्षिपुर्देवताभृशम् ॥ ८६ ॥
 सञ्ज्ञामवाप्याऽथ महारणे हरिः सर्वैर्नतेयः परिरभ्य जम्भम् ।
 पराङ्मुखः संयुगादप्रधृष्यात्पलायनं वेगपरश्चकार ॥ ८७ ॥
 इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायांप्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे दैत्यैः सह विष्णोर्युद्धवर्णनं नामविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

—*—

एकविंशोऽध्यायः

देवासुरसङ्ग्रामे तारकविजयवर्णनम्

नारद उवाच

तमालोक्य पलायन्तं विध्वस्तध्वजकार्मुकम् ।
 दैत्यांश्च मुदितानिन्द्रः कर्तव्यं नाऽध्यगच्छत ॥ १ ॥
 अथाऽऽयान्निकटं विष्णोः सुरेशस्त्वरयान्वितः ।
 उवाच चैनं मधुरमुत्साहपरिवृंहितम् ॥ २ ॥

किमेभिः क्रीडसे देव दानवैर्दुष्टमानसैः । दुर्जनैर्लब्धरन्ध्रस्य पुरुषस्यकुतःक्रियाः
 शक्तेनोपेक्षितो नीचो मन्यते बलमात्मनः । तस्मान्न नीचं मतिमानुपेक्षेत कथञ्चन
 अथाग्रेसरसम्पत्त्यारथिनोजयमाययुः । कस्तेसखाऽभवत्पूर्वं हिरण्याक्षवधेविभो!
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वीर्यशालीमदोद्धतः । प्राप्यत्वां तृणवन्नष्टस्तत्रकोऽग्रेसरस्तव
 पूर्वं प्रतिबला दैत्यामधुकैटभसन्निभाः ।

निविष्टास्त्वान्तुसम्प्राप्य शलभा इव पावकम् ॥ ७ ॥
 युगे युगे च दैत्यानां त्वत्तो नाशोऽभवद्दरे ।
 तथैवाऽद्येह भीतानां त्वं हि विष्णो ! सुराश्रयः ॥ ८ ॥

एवंसन्नोदितो विष्णुर्व्यवर्धत महाभुजः । बलेनतेजसाऽद्भुतयासर्वभूताश्रयोऽरिहा
 अथोवाच सहस्राक्षं केशवः प्रहसन्निव । एवमेतद्यथा प्राह भवानस्मद्गतं वचः
 त्रैलोक्यदानवान्सर्वान्दग्धुं शक्तः क्षणादहम् ।
 दुर्जयस्तारकः किंतु मुक्त्वा सप्तदिनं शिशुम् ॥ ११ ॥
 महिषश्चैव शुम्भश्च उभौ वध्यौ च योषिता ।
 जम्भोदुर्वाससा शप्तः शक्रवध्यो भवानिति ॥
 तस्मात्त्वं दिव्यवीर्येण जहि जम्भं मदोत्कटम् ॥ १२ ॥
 अवध्यः सर्वभूतानां त्वामृते स तु दानवः ॥ १३ ॥
 मयागुप्तो रणेजम्भं जगत्कण्टकमुद्धर । तद्वैकुण्ठवचः श्रुत्वा सहस्राक्षोऽमरारिहा
 समादिशत्सुराध्यक्षान्सैन्यस्य रचनाम्प्रति ।
 ततश्चाऽभ्यर्थितो देवैर्विष्णुःसैन्यमकल्पयत् ॥ १५ ॥
 यत्सारं सर्वलोकस्य वीर्यस्यतपसोऽपि च । तदैकादशरुद्रांश्चचकाराग्रेसरान्हरिः
 व्यालीढाङ्गमहादेवा बलिनो नीलकन्धराः ।
 चन्द्रखण्डत्रिपुण्ड्राश्च पिङ्गाक्षाः शूलपाणयः ॥ १७ ॥
 पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटाः सिंहचर्मावसायिनः ।
 भस्मोद्गूढलितगात्राश्च भुजमण्डलभैरवाः ॥ १८ ॥
 कपालीशादयो रुद्राविद्रावितमहासुराः ।
 कपाली पिङ्गलो भीमो विरूपाक्षो विलोहितः ॥ १९ ॥
 अजकः शासनः शास्ता शम्भुश्चन्द्रो भवस्तथा ।
 एतएकादशानन्त बलारुद्राः प्रभाविनः ॥ २० ॥
 अपालयन्त त्रिदशान्विगर्जन्त इवाम्बुदाः । हिमाचलामेमहतिकाञ्चनाम्बुरुहस्रजि
 प्रचञ्चलमहाहेमघण्टासंहतिमण्डिते । ऐरावते चतुर्दन्ते मत्तमातङ्ग आस्थितः ॥
 महामदजलखावे कामरूपेशतक्रतुः । तस्थौ हिमगिरेः शृङ्गे भानुमानिवदीप्तिमान्
 तस्यारक्षत्पदं सव्यं मारुतोऽमितविक्रमः ॥ २३ ॥

जुगोपाऽपरमग्निश्च ज्वालापूरितदिङ्मुखः । पृष्ठरक्षोऽभवद्विष्णुः समरेशः शतक्रतोः
 आदित्या वसवो विश्वे मरुतश्चाऽश्विनावपि ।
 गन्धर्वा राक्षसायक्षाः स किन्नरमहोरगाः ॥ २५ ॥
 कोटिशः कोटिशः कृत्वा वृन्दं चिह्नोपलक्षितम् ।
 विश्रावयन्तः स्वां कीर्तिं बन्दिवृन्दैः पुरःसरैः ॥ २६ ॥
 चेलुदैत्यवधे दूता नानावर्णायुधध्वजाः ॥ २७ ॥
 शतक्रतोरमरनिकायपालिता पताकिनी याननिनादनादिता ।
 सितोन्नतध्वजपटकोटिमण्डिता बभूव सा दितिसुतशोकवर्द्धिनी ॥
 आयान्तीं तां विलोक्याऽथ सुरसेनां गजासुरः ।
 गजरूपी महान्धैव संहाराम्भोधिचिक्रमः ॥ २८ ॥
 परश्वधायुधो दैत्यो दशनौष्ठकसम्पुटः । ममर्द चरणे देवांश्चिक्षेपाऽन्यान्करेण च
 परान्परशुना जघ्ने दैत्येन्द्रोरौद्रचिक्रमः । तस्यैवं निघ्नतः क्रुद्धा देवगन्धर्वकिन्नराः
 मुमुचुः संहताः सर्वे चित्रशस्त्रास्त्रसंहितम् ।
 परश्वधान्श्च चक्राणि भिन्दिगालान्समुद्ररान् ॥ ३२ ॥
 कुन्तान्प्रासाञ्छरांस्तीक्ष्णान्मुद्गरांश्चाऽपि दुःसहान् ।
 तान्सर्वान्सोऽग्रसदैत्यो यूथपः कवलानिव ॥ ३३ ॥
 कोपस्फुरितदंष्ट्राग्रः करस्फोटेन नादयन् ।
 सुरान्निघ्नन्श्च वाराऽऽजौ दुष्प्रेक्ष्यः सोऽथ दानवः ॥ ३४ ॥
 यस्मिन् यस्मिन्निपतति सुरवृन्दे गजासुरः ।
 तस्मिन् तस्मिन् महाशब्दो हाहाकारो व्यजायत ॥ ३५ ॥
 अथ चिद्रवमानं तद्बलं प्रेक्ष्य समन्ततः । रुद्राः परस्परं प्रोचुरहंकारोत्थितार्विषः
 भोभो गृह्यत दैत्येन्द्रं भिन्दतैनं महाबलाः । कर्षतैनं शितैः शूलैर्भञ्जतैनं हि मर्मसु
 कपाली वाक्यमाकर्ण्य शूलं सितशितं मुखे ।
 सम्भार्ज्य वामहस्तेन संरम्भाद्विवृतेक्षणः ॥ ३८ ॥

प्रोत्फुल्लारुणनीलाब्जसंहतिः सर्घतो दिशः ।
 अथागाद् भ्रुकुटीचक्रो दैत्येन्द्राभिमुखोरणे ॥ ३६ ॥
 दृढेन मुष्टिबन्धेन शूलं विष्टभ्य निर्मलः । जघान कुम्भदेशे तु कपाली गजदानवम्
 ततो दशाऽपि ते रुद्रा निर्मलायोमयै रणे । जघ्नुः शूलैस्तु दैत्येन्द्रशैलवर्ष्माणमाहवे
 सुखाव शोणितं पश्चात्सर्वस्रोतस्सु तस्य वै । शूलरक्तेन रुद्रस्य शुशुभे गजदानवः
 प्रोत्फुल्लामलनीलाब्जं शरदीषाऽमलं सरः ।
 भस्मशुभ्रतनुच्छायै रुद्रैर्हंसैरिवाऽऽवृतम् ॥ ४३ ॥
 क्रुद्धं कपालिनं दैत्यः प्रचलत्कर्णपल्लवः । भवं च दन्तैर्विभिदे नाभिदेशे गजासुरः
 दृष्ट्वाऽनुरक्तं रुद्राभ्यां नवरुद्रास्ततोद्भुतम् । चिन्त्यधुर्विशिखैः शूलैः शरीरममरद्विषः
 ततः कपालिनं त्यक्त्वा भवं चासुरपुङ्गवः । वेगेन कुपितो दैत्यो नव रुद्रानुपाद्रघत्
 ममर्द चरणाघातैर्दन्तैश्चाऽपि करेण च ॥ ४६ ॥
 ततोऽसौ शूलयुद्धेन श्रममासादितो यदा । तदा कपाली जग्राह करमस्याऽमरद्विषः
 भ्रामयामास चाऽतीव वेगेन च गजासुरम् ।
 दृष्ट्वा श्रमातुरं दैत्यं किञ्चिच्छयाचितजीवितम् ॥ ४८ ॥
 निरुत्साहं रणे तस्मिन्नातयुद्धोत्सवोऽभवत् ।
 ततो भ्रमत एवाऽस्य चर्म उत्कृत्य भैरवम् ॥ ४९ ॥
 स्रवत्सर्वाङ्गरक्तौघं चकाराऽम्बरमात्मनः । तुष्टुवुस्तंतदा देवा बहुधा बहुभिः स्तवैः
 ऊचुश्चैनं च यो हन्यात्स प्रियेत ततस्त्वसौ । दृष्ट्वा कपालिनोरुपगजचर्माम्बरावृतम्
 वृत्रे सुदुर्दुवुर्जघ्नुर्निपेतुश्च [सहस्रशः । एवं विलुलिते तस्मिन् दानवेन्द्रे महाबले ॥
 गजं मत्तमथाऽऽरुह्य शतदुन्दुभिनादितम् ।
 निमिरभ्यपतत्पूर्णं सुरसैन्यानि लोडयन् ॥ ५३ ॥
 यांयां निमिगजोयातिदिशं तां तां सवाहनाः । दुदुवुश्चुक्रुशुर्देवा भयेनाकम्पितामुहुः
 गन्धेन सुरमातङ्गा दुदुवुस्तस्य हस्तिनः । पलायितेषु सैन्येषु सुराणां पाकशासनः
 तस्थौ दिक्पालकैः सार्धमष्टभिः केशवेन च ।

सम्प्राप्तस्तस्यमातङ्गो यावच्छक्रगजम्प्रति ॥ ५६ ॥

तावच्छक्रगजो भीतो मुक्त्वा नादं सुभैरवम् ।

ध्रियमाणोऽपि यत्नेन चकोर इव तिष्ठति ॥ ५७ ॥

पलायति गजेतस्मिन्नारूढः पाकशासनः । विपरीतमुखं युद्धं दानवेन्द्रेण सोऽकरोत्
शतक्रतुस्तु शूलेन निर्मि वक्षस्यताडयत् । गदया हन्तिनं तस्य गल्लदेशेऽहनद्भृशम्
तं प्रहारमचिन्त्यैव निर्मिर्निर्भयपौरुषः । ऐरावतं कटीदेशे मुद्गरेणाभ्यताडयत् ॥
स हतो मुद्गरेणाऽथ शक्रकुञ्जर आहवे । जगाम पश्चात्पद्भ्यां च पृथिवीं भूधराकृतिः

लाघवात्क्षिप्रमुत्थाय ततोऽमरमहागजः ।

रणादपससर्पाऽथ भीषितो निर्मिहस्तिना ॥ ६२ ॥

ततो वायुर्वधोरुक्षोबद्गुशर्करपांशुलः । सम्मुखो निर्मिमातङ्गोऽकम्पनोऽचलकम्पनः

सुतरको बभौ शैलो घनधातुहृदो यथा ॥ ६३ ॥

धनेशोऽपि गदां गुर्वीं तस्य दानवहस्तिनः ।

मुमोच वेगान्न्यपतत्सागदा तस्य मूर्धनि ॥ ६४ ॥

गजो गदानिपातेन स तेन परिमूर्छितः । दन्तैर्मित्वाधरां वेगात्पपाताऽचलसन्निभः

पतिते च गजे तस्मिन्सिंहनादो महानभूत् ।

सर्वतः सुरसैन्यानां गजवृंहितवृंहितः ॥ ६६ ॥

हेषारवेण चाऽश्वानां रणास्फोटैश्च धन्विनाम् ।

गजं तं निहतं दृष्ट्वा निर्मिचाऽपि पराङ्मुखम् ॥ ६७ ॥

सुराणां सिंहनादं च सन्नादितदिगन्तरम् ।

जम्भो जज्वाल कोपेन सन्दीप्त इव पावकः ॥ ६८ ॥

ततः सकोपरक्ताक्षो धनुष्यारोप्य सायकम् ।

तिष्ठेति चाब्रवीत्तारं सारथिं चाप्यनन्दयत् ॥ ६९ ॥

तमायान्तमप्रेक्ष्य धनुष्याहितसायकम् ।

शतक्रतुरदीनात्मा दृढमादत्त कार्मुकम् ॥ ७० ॥

बाणं च तैलधौताग्रमर्धचन्द्रमजिह्वगम् ॥ ७१ ॥

तेनाऽस्य सशरं चापं चिच्छेद बलवृत्रहा । अपास्यतद्भनुश्छिन्नं जम्भोदानवनन्दन
अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्धारसाधनम् ।

शरांश्चाशीविषाकारांस्तैलधौतानजिह्वगान् ॥ ७२ ॥

शक्रं विव्याध दशभिर्जनुदेशे च पत्रिभिः । हृदये च त्रिभिश्चैव द्वाभ्यां च स्कन्धयोर्द्वयोः
शक्रोऽपि दानवेन्द्राय बाणजालमभीरयत् ।

अप्राप्तान् दानवेन्द्रस्तु शरांश्छक्रभुजेरितान् ॥ ७५ ॥

चिच्छेद शतधाऽऽकाशे शरैरग्निशिखोपमैः । ततश्च शरजालेन देवेन्द्रो दानवेश्वरम्
आच्छादयत यत्नेन वर्षास्विव घनैर्नभः ।

दैत्योऽपि बाणजालेन विव्याध सायकैः शितैः ॥ ७७ ॥

यथा वायुर्वनाटोपं यदवार्यं दिशां मुखे । शक्रोऽथ क्रोधसंरम्भान्नविशेषयते यदा
दानवेन्द्रं तदा चक्रे गन्धर्वास्त्रं महाद्भुतम् । ततोऽस्य तेजसा व्याप्तमभूद्गगनगोचरम्
गन्धर्वनगरैश्चापि नानाप्राकारतोरणैः । मुञ्चद्भिर्दुताकारैरखवृष्टिं समन्ततः

तयाऽस्त्रवृष्ट्या दैत्यानां हन्यमानामहाघमूः ।

जम्भं शरणमागच्छ त्राहि त्राहीति भारत ॥ ८१ ॥

ततो जम्भो महावीर्यो विनय प्रहसन्मुहुः । स्मरन्साधुसमाचारं दैत्यानामभयंददौ
ततोऽस्त्रं मौशलं नाम मुमोच सुमहाभयम् । अथोग्रमसलैः सर्वमभवत्पूरितं जगत्
तैश्च भग्नानि सर्वाणि गन्धर्वनगराणि च । अथोग्रैकप्रहारेण रथमश्वं गजं सुरम्
चूर्णयामास तत्क्षिप्रं शतशोऽथ सहस्रशः ।

ततः सुराधिपः शक्रस्त्वाप्द्रमस्त्रमुदैरयत् ॥ ८५ ॥

सन्ध्यमाने ततश्चास्त्रे निश्चरुः पावकाक्षिपः ।

ततो यन्त्रमया विद्याः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ ८६ ॥

तेर्यन्त्रैरभवद्युद्धमन्तरिक्षं वितारकम् । तर्यन्त्रैर्मौशलं भग्नं हन्यन्ते चासुरास्तदा ॥
शैलास्त्रं मुमुचे जम्भो यन्त्रसंघातचूर्णनम् । व्यामप्रमाणैरुपलैस्ततो वर्षः प्रवर्तते

त्वाप्द्रेण निर्मितान्याशु यानि तन्त्राणि भारत ।
 तेनोपलनिपातेन गतानि तिलशस्ततः ॥ ८६ ॥
 ततः शिरस्सु देवानां शिलाः पेतुर्महाजवाः ।
 दारयन्तश्च वसुधां चतुरङ्गबलं च तत् ॥ ८७ ॥
 ततोवज्रास्त्रमकरोत्सहस्राक्षः पुरन्दरः ।
 ततः शिलामहावर्षं व्यशीर्यत समन्ततः ॥ ८८ ॥
 ततः प्रशान्तैःशैलास्त्रैर्जम्भोभूधरसन्निभः ।
 ऐषीकमस्त्रमकरोच्चूर्णितान्यपराक्रमः
 ऐषीकेणाऽगमन्नाशंवज्रास्त्रंगिरिदारणम् ।
 विजृम्भत्यथसैषीकेपरमास्त्रेऽतिदारुणे
 जज्वलुर्देवसैन्यानि सस्यंदनगजानि च ।
 दह्यमानेष्वनीकेषु तेजसाऽस्त्रस्य सर्वतः
 आग्नेयमस्त्रमकरोद्बलहा पाकशासनः ।
 तेनाऽस्त्रेण च तन्नाशमैषीकमगमत्तदा ॥
 तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे पावकास्त्रं व्यजृम्भत ।
 जज्वाल सेना जम्भस्य रथः सारथिरेव च ॥ ८९ ॥
 ततः प्रतिहतास्त्रोऽसौ दैत्येन्द्रःप्रतिभानवान् ।
 वारुणास्त्रं मुमोचाथ शमनं पावकार्षिणाम् ॥ ९० ॥
 ततो जलधरैर्व्योम स्फुरद्विद्युलताकुलैः ।
 गम्भीराक्षसमाधारैश्चाभ्यपूर्यत मेदिनी
 करीन्द्रकरतुल्याभिर्धारामिः पूरितं जगत् ।
 शान्तमानेयमस्त्रं च विलोक्येन्द्रश्चकारह ॥ ९१ ॥
 वायव्यमस्त्रमतुलं तेन मेघा ययुःक्षयम् ।
 वायव्यास्त्रबलेनाऽथ निधूते मेघमण्डले ॥ ९२ ॥
 बभूवाऽनाविलंव्योम नीलोत्पलदलप्रभम् ।
 वायुनाचाऽतिरूपेण कम्पिताश्चैवदानवाः ॥ ९३ ॥
 न शेकुस्तत्रतेस्थातुं रणेऽपिबलिनोऽपि ये ।
 जम्भस्ततोऽभवच्छैलो दशयोजनविस्तृतः ॥ ९४ ॥
 मारुतप्रतिघातार्थं दानवानां बलाधिपः ।

नानाश्चर्यसमायुक्तो नानाद्रुमलतावृतः ॥ १०३ ॥
 ततः प्रशमिते वायौ दैत्येन्द्रे पर्वताकृतौ ।
 महाशनिं वज्रमयीं मुमोचाऽऽशु शतक्रतुः ॥ १०४ ॥
 तथाऽशन्या पतितया दैत्यस्याचलरूपिणः ।
 कन्दराणि व्यशीर्यन्त समन्तान्निर्भराणि च ॥ १०५ ॥
 ततः सादानवेन्द्रस्यशैलमायान्यवर्तत ।
 निवृत्तशैलमायोऽथ दानवेन्द्रो मदोत्कटः
 बभूव कुञ्जरो भीमो महाशैलमयाकृतिः ।
 ममर्द च सुरानीकदन्तैश्चाऽभ्यहनत्सुरान्
 बभञ्जपृष्ठतःकश्चित्करेणाऽऽकृष्य दानवः ।
 ततः क्षपयतस्तस्य सुरसैन्यानिवृत्रहा
 अस्त्रं त्रैलोक्यदुर्धरं नारसिंहं मुमोच ह ।
 ततः सिंहसहस्राणि निश्चेरुर्मन्त्रतेजसा ॥ १०६ ॥
 हृष्टदंष्ट्राट्टहासानि क्रकचाभनखानि च ।
 तैर्विपाटितगात्रोऽसौ गजमायां व्यपोहयत् ॥ १०७ ॥
 ततश्चाशीविषो घोरोऽभवत्फणसमाकुलः ।
 विषनिःश्वासनिर्दग्धसुरसैन्यमहारथः
 ततोऽस्त्रं गारुडचक्रेशक्रःसम्प्रहरव्रणे ।
 ततस्तस्माद्गरुत्मन्तः सहस्राणिचिनिर्ययुः
 तैर्गरुत्मद्विरासाद्य जम्भं भुजगरूपिणम् ।
 कृतस्तु खण्डशो दैत्यः साऽस्य माया व्यनश्यत ॥ १०८ ॥
 मायायां चप्रणष्टायांततो जम्भोमहासुरः ।
 चकार रूपमतुलं चन्द्रादित्यपदानुगम्
 चिवृत्तनयनो ग्रस्तुमिमेष सुरपुङ्गवान् ।
 ततोऽस्य प्राविशद्वक्त्रं समहारथकुञ्जरा ॥
 सुरसेनाऽविशद्भीमं पातालोत्तालतालुकम् ।
 सैन्येषुग्रस्यमानेषुदानवेनबलीयसा ॥
 शक्रो दीनत्वमापन्नःश्रान्तवाहनवाहनः ।
 कर्तव्यतांनाध्यगच्छत्प्रोवाचेदंजनार्दनम्
 किमनन्तरमेवाऽस्ति कर्तव्यं नो विशेषतः ।
 तदादिश घटामोऽस्यदानवस्य युयुत्सतः ॥ १०९ ॥
 ततोहरिर्वाचेदं वज्रायुधमुदारधीः ।
 न साम्प्रतं रणं त्याज्यं शत्रुकातरभैरवम् ॥ ११० ॥

मा गच्छमोहमागच्छक्षिप्रमस्त्रंस्मर प्रभो । नारायणास्त्रं प्रयतः श्रुत्वेतिमुमुचे स च
 एतस्मिन्नन्तरे दैत्यो विवृतास्योऽग्रसत्क्षणात् ।
 त्रीणि त्रीणि च लक्षाणि किन्नरोरगरक्षसाम् ॥ १२१ ॥
 ततो नारायणास्त्रं च निपपाताऽस्य वक्षसि । महास्त्रभिन्नहृदयः सुखावरुधिरंचसः
 ततः स्वतेजसा रूपंतस्य दैत्यस्य नाशितम् ।
 ततश्चाऽन्तर्दधे दैत्यः कृत्वा हासं महोत्कटम् ॥ १२२ ॥
 गगनस्थः स दैत्येन्द्रः शस्त्राशनिमतीन्द्रियः ।
 मुमोच सुरसैन्यानां संहारकरणीं पराम् ॥ १२३ ॥
 तथा परश्वधांश्चक्रवज्रबाणान्समुद्ररान् ।
 कुन्तान्खड्गान्भिण्डपालानयोमुखगुडांस्तथा ॥ १२४ ॥
 ववर्ष दानवो रोषादवध्यानक्षयानपि ।
 तैरस्त्रैर्दानवोन्मुक्तैर्देवानां केषु भीषणैः ॥ १२५ ॥
 बाहुभिर्धरणी पूर्णा शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
 ऊरुभिर्गजहस्ताभैः करीन्द्रैश्चास्रलोपमैः ॥ १२६ ॥
 भग्नेषा दण्डचक्राक्षै रथैश्च गथिभिः सह ।
 दुःसंचाराऽभवत्पृथ्वीमांसशोणितकर्दमा ॥ १२७ ॥
 रुधिरौघप्रदावर्त्ता गजदेहशिलोच्चया । कबन्धनृत्यबहुला महासुरप्रवाहिणी ॥
 शृगालगृध्रध्वांक्षाणां परमानन्दकारिणी ।
 पिशाचजातिभिः कीर्णं पीत्वाऽऽमिषं सशोणितम् ॥ १२८ ॥
 असंभ्रमाभिर्भार्याभिः सह नृत्यद्विरुद्धताकाचित्पत्नीप्रकुपिता गजकुम्भान्तमौक्तिकैः
 पिशाचोयत्रचाश्वानां खुरानेकत्रचाऽकरोत् । कर्णपूरेषु मोदन्ते पश्यन्त्यन्याः सरोषतः
 प्रसादयन्ति बहुधा महाकर्णार्थकोविदाः ।
 केचिद्रदन्ति भो देवा भो दैत्याः प्रार्थयामहे ॥ १२९ ॥
 आकल्पमेवं योद्धव्यमस्माकं तृप्तिहेतवे ।

केचिदूचुरयं दैत्यो देवोऽयमतिमांसलः ॥ १३० ॥
 म्रियते यदि सङ्ग्रामे धातुर्ददमोऽप्याचितम् ।
 केचिद्युध्यत्सुवीरेषु सुक्किणीसंलिहन्ति च ॥ १३१ ॥
 एतेन पयसा चिन्नोदुर्जनः सुजनो यथा । केचिद्रक्तनदीनां च तीरेष्वास्तिक्यपुद्गयः
 पितृन् देवांस्तर्पयन्ति शोणितैश्चाऽऽमिषैः शुभैः ।
 केचिवा मिथराशिस्था दृष्ट्वाऽन्यस्य करामिषम् ॥ १३२ ॥
 देहि देहीति वाशन्तो धनिनः कृपणायथा । केचित्स्वयंप्रतृप्ताश्च दृष्ट्वा वैखादतः परान्
 सरोपमोष्ठौ निभुज्य पश्यन्त्येर्वात्यसूयया ।
 केचित्स्वमुदरं क्रुद्धवानिदन्ति ताडयन्ति च ॥ १३३ ॥
 सर्वभक्षमभीप्संतस्तृप्ताः परधनं यथा ।
 केचिदाहुरद्य एव श्लाघ्यासृष्टिस्तु वेधसः ॥ १३४ ॥
 सुप्रभातं सुनक्षत्रं पूर्वमासीद्वृथैव तत् ।
 एवं बहुविधालापे पलादानां ततस्ततः ॥ १३५ ॥
 अदृश्यः समरेजम्भो देवाञ्छस्त्रैरचूर्णयत् । ततः शक्रो धनेशश्चावरुणः पवनोऽनलः
 यमोऽथ निष्कृतिश्चाऽपि दिव्यास्त्राणि महाबलाः ।
 आकाशे मुमुक्षुः सर्वे दानवायाऽभिसन्ध्य तु ॥ १३६ ॥
 व्यर्थतां जग्मुस्त्राणि देवानां दानवमप्रति । यथातिकूरचित्तानामार्यैः कृत्यशतान्यपि
 गतिं न विचिदुश्चाऽपि श्रान्ता दैत्याश्च देवताः ।
 दैत्यास्त्रभिन्नसर्वा गा गावः शीतादिता इव ॥ १३७ ॥
 परस्परं व्यलीयन्त हाहाकिम्भाविवादिनः ।
 तामवस्थां हरिदृष्ट्वा देवाञ्छक्रमुवाच ह ॥ १३८ ॥
 अघोरमन्त्रं स्मरन् देवराज ! अस्त्रं हि यत्पाशुपतप्रभावम् ।
 रुद्रेण तुष्टेन तव प्रदत्तमव्याहतं वीरवराभिधाति ॥ १३९ ॥
 एवं स शक्रो हरिवोधितस्तदा प्रणम्य देवं वृषकेतुमीश्वरम् ।

समाददे वाणममित्रघातनं सम्पूजितं देवरणेऽर्द्धचन्द्रम् ॥ १४८ ॥
 धनुष्यज्ये चिनियोज्य बुद्धिमान्ययोजयत्तत्र अधोरमन्त्रम् ॥ १४९ ॥
 ततो वधायाऽऽशु मुमोच तस्य वा आकृष्य कर्णान्तमकुण्टदीधितिम् ।
 अथाऽसुरः प्रेक्ष्य महास्त्रमापतद्विसृज्य मायां सहसा व्यवस्थितः ॥
 प्रवेपमानेन मुखेन युज्यतामलेन गात्रेण च सम्प्रमाकुलः ।
 ततस्तु तस्याऽस्त्रवराभिमन्त्रितः शरोऽर्द्धचन्द्रः प्रसभं महारणे ॥ १५१ ॥
 पुरन्दरस्येष्वसनप्रमुक्तो मध्यार्कबिम्बं वपुषा विडम्बयन् ।
 किरीटकूटस्फुरकान्तिसङ्कुलं सुगन्धनानाकुसुमाधिवासितम् ।
 प्रकीर्णधूमज्वलनाभमूर्धजं न्यपातयज्जम्भशिरः सकुण्डलम् ॥ १५३ ॥
 तस्मिन्निन्द्रहते जम्भे प्रशशंसुः सुरा बहु ।
 वासुदेवोऽपि भगवान्साधुसाध्विति चाऽब्रवीत् ॥ १५४ ॥
 ततो जम्भहतं दृष्ट्वा दानवेन्द्राः पराङ्मुखाः । सर्वे ते भग्नसङ्कुलपा दुद्रवस्तारकम्प्रति
 तांश्च त्रस्तान्समालोक्य श्रुत्वा स चतुरो हतान् ।
 सारथिं प्रेरयामास याहीन्द्रं लघुसङ्गरे ॥ १५६ ॥
 तथेत्युक्त्वा स च प्रायात्तारके रथमास्थिते ।
 सावलेपं च सक्रोधं सगर्वं सपराक्रमम् ॥ १५७ ॥
 साविष्कारं सधिकारं प्रयातो दानवेश्वरः ।
 स युक्तं रथमास्थाय सहस्रेण गरुत्मताम् ॥ १५८ ॥
 सर्वायुधपरिष्कारं सर्वास्त्रपरिरक्षितम् ।
 त्रैलोक्यमृद्विसम्पन्नं कल्पान्तान्तकनादितम् ॥ १५९ ॥
 सैन्येन महता युक्तो नादयन्विदिशो दिशः ।
 सहस्राक्षश्च तं दृष्ट्वा त्यक्त्वा वाहनदन्तिनम् ॥ १६० ॥
 रथं मातलिना युक्तं तप्तहेमपरिष्कृतम् । चतुर्योजनविस्तीर्णं सिद्धसङ्घपरिष्कृतम्
 गन्धर्वकिन्नरोद्गीतमप्सरोनृत्यसङ्कुलम् ॥ १६२ ॥

एकविंशोऽध्यायः] * तारकेण सच देवैः सह युद्धवर्णनम् *

सर्वायुधमहाबाधं महारत्नसमाचितम् । अध्यतिष्ठत्तं रथं च परिचार्य समन्ततः ॥
 इति ता लोकापालाश्च तस्थुः सगरुडध्वजाः । ततश्च चालवसुधाववौ रक्षोमरुद्गणैः
 चेलुश्च सागराः सप्त तथाऽनश्यद्रवेः प्रभा ।
 ततो जज्वलुरस्त्राणिततोऽकम्पन्तवाहनाः ॥ १६५ ॥
 ततः समस्तमुद्रत्तं ततोऽदृश्यत तारकः ।
 एकतस्तारको दैत्यः सुरसङ्घास्तथैकतः ॥ १६६ ॥
 लोकावसादमेकत्र लोकोद्धरणमेकतः । चराचराणि भूतानि भयस्मियवन्ति च ॥
 प्रशशंसुः सुराः पार्थ ! तदा तस्मिन्समागमे ॥ १६८ ॥
 अस्त्राणि तजांसि धनानि योधा यशो बलं वीरपराक्रमाश्च ।
 सत्त्वौजसान्यङ्ग बभूवुरेषां देवासुराणां तपसः परन्तु नः ॥ १६९ ॥
 अथाभिमुखमायान्तं देवा विनतपर्वभिः । बाणैरनलकल्पाग्रैर्विभ्यधुस्तारकं प्रति
 स तानचिन्त्य दैत्येन्द्रो देवबाणक्षतान्हृदि ।
 बाणैर्व्योमं दिशः पृथ्वीं पूरयामास दानवः ॥ १७१ ॥
 नारायणं च सप्तया नवत्या च हुताशनम् ।
 दशभिर्मारुतं मूर्ध्नि यमं दशभिरेव च ॥ १७२ ॥
 धनदं चैव सप्तत्या वरुणं च तथाऽष्टभिः ।
 विंशत्या निऋतिं दैत्यः पुनश्चाऽष्टभिरेव च ॥ १७३ ॥
 विव्याध पुनरेकैकं दशभिर्मर्मभेदिभिः ।
 तथा च मातलिं दैत्यो विव्याध त्रिभिराशुगैः ॥ १७४ ॥
 गरुडं दशभिश्चैव महिषं नवभिस्तथा ।
 पुनर्दैत्योऽथ देवानां तिलशो नतपर्वभिः ॥ १७५ ॥
 चकार वर्मजालानि चिच्छेद च धनूंषि च । ततो विकवचा देवा विधनुष्माः प्रपीडिताः
 चापान्यन्यानि संगृह्य याचन्मुञ्चन्ति सायकान् ।
 तावद्वाणं समाधाय कालानलसमप्रभम् ॥ १७७ ॥

ताडयामास शक्रं स हृदि सोऽपि मुमोच ह ।
 ततोऽन्तरिक्षमालोक्य दृष्ट्वा सूर्यशताकृती ॥ १७८ ॥
 तार्क्ष्यविष्णू समाजघ्ने शराभ्यां तावमुह्यताम् ।
 प्रेतनाथस्य वह्नेश्च वरुणस्य शितैः शरैः ॥ १७९ ॥
 निऋतेऽश्वाऽकरोत्कार्यं भीतभीतं विमोहयन् ।
 निरुच्छ्वासं समाहृत्य चक्रे बाणैः समीरणम् ॥ १८० ॥
 ततः प्राप्य हरिः सञ्ज्ञां प्रोत्साह्य च दिशां पतीन् ।
 बाणेन सारथेः कायाच्छिरोऽहार्षीत्सकुण्डलम् ॥ १८१ ॥
 धूमकेतोर्ज्वलत्क्रुद्धस्तस्य च्छित्त्वा न्यपातयत् ।
 दैत्यराजकिरीटं च चिच्छेद चासवस्ततः ॥ १८२ ॥
 धनेशश्च धनुः क्रुद्धो विभेद बहुधा शरैः ।
 वायुश्चक्रे च तिलशो रथम्वा क्षोणिक्कूबरम् ॥ १८३ ॥
 निऋतिस्तिलशो वर्म चक्रे बाणैस्तो रणे ।
 कृत्वैतदतुलं कर्मतिष्ठतिष्ठेति चाऽब्रुवन् ॥ १८४ ॥
 लिहन्तः सृक्किर्णं देवा चासुदेवादयस्तदा ।
 दृष्ट्वा तत्कर्म देवानां तारकोऽतुलचिक्रमः ॥ १८५ ॥
 मुमोच मुद्गरं भीमं सहस्राक्षाय सङ्करे । दृष्ट्वा मुद्गरमायान्तमनिवार्य रणाजिरे
 रथादाप्लुप्य धरणीमगमत्पाकशासनः । मुद्गरोऽपि रथोपस्थे पपात परुषस्वनः
 स रथं चूर्णयामास न ममार च मातलिः ।
 गृहीत्वा पट्टिशं दैत्यो जघानोरसिकेशवम् ॥ १८८ ॥
 स्कन्धे गस्तमतः सोऽपि निषसाद विचेतनः । खड्गेन राक्षसेन्द्रश्च भित्त्वा भूमावपातत्
 यमं च पातयामास भूमौ दैत्यो मुखे हतम् ।
 वह्निं च भिण्डिपालेन चक्रे हत्वा विचेतनम् ॥ १९० ॥
 वायुं पदा तदाऽऽक्षिप्य पातयामास भूतले ।

धनेशं तद्वनुष्कोट्या कुट्टयामास कोपनः ॥ १९१ ॥
 ततो देवनिकायानामेकैकं क्षणमात्रतः ।
 तेषामेव जघानाऽसौ शस्त्रैर्बालान्यथा गुरुः ॥ १९२ ॥
 लब्धसञ्ज्ञस्ततो विष्णुश्चक्रं जग्राह दुर्धरम् ।
 दानवेन्द्रवसामेदोरुधिरेणाऽभिरञ्जितम् ॥ १९३ ॥
 मुमोच दानवेन्द्रस्य दृढं वक्षसि केशवः ।
 पपात चक्रं दैत्यस्य पतितं भास्करद्युति ॥ १९४ ॥
 व्यशीर्यताऽथ कायेऽस्य नीलोत्पलमिवाशमनि ।
 ततो वज्रं महेन्द्रोऽपि प्रमुमोचा च्छितं चिरम् ॥ १९५ ॥
 तस्मिञ्जयाशा शक्रस्य दानवेन्द्राय संयुगे ।
 तारकस्य च सम्प्राप्य शरीरं शौर्यशालिनः ॥ १९६ ॥
 व्यशीर्यत विकीर्णाक्षिः शतधा खण्डशो गतम् ।
 ततो वायुरदीनात्मा वेगेन महता नदन् ॥ १९७ ॥
 ज्वलितज्वलनाभासमङ्कुशं प्रमुमोच ह ।
 विशीर्णं तस्य तच्चाऽङ्गे दृष्ट्वा वायुर्महारुषा ॥ १९८ ॥
 ततः शैलेन्द्रमुत्पाठ्य पुष्पितद्रुमकन्दरम् ।
 चिक्षेप दानवेन्द्राय दशयोजनविस्तृतम् ॥ १९९ ॥
 महीधरं तमायान्तं सस्मितं दैत्यपुङ्गवः । जग्राह वामहस्तेन बालः कन्दुकलीलया
 ततस्तेनैव चाऽऽहत्य पातयामास चाऽन्तकम् ।
 दण्डं ततः समुद्यम्य कृतान्तः क्रोधमूर्च्छितः ॥ २०१ ॥
 दैत्येन्द्रमूर्ध्नि चिक्षेप भ्राम्यवेगेन दुर्जयम् । सोऽसुरस्याऽपतन्मूर्ध्नि दैत्यस्तं जगृहेऽस्मयन्
 कल्पान्तलोकदहनो ज्वलनो रोषसंज्वलन् ।
 शक्तिं चिक्षेप दुर्धर्षं दानवेन्द्राय संयुगे ॥ २०३ ॥
 ततः शिरीषमालेव साऽस्य वक्षस्य राजत ।

ततः खड्गं समाकृष्य कोशादाकाशनिर्मलम् ॥ २०४ ॥
 द्युतिभासितत्रैलोक्यं लोकपालोऽपि निश्च्युतिः ।
 चिक्षेप दानवेन्द्राय तस्य मूर्ध्नि पपात ह ॥ २०५ ॥
 पतितश्चागमत्खड्गः स शीघ्रं शतखण्डताम् ।
 जलेशश्च ततः क्रुद्धो महाभैरवरूपिणम् ॥ २०६ ॥
 मुमोच पाशं दैत्येन्द्रभुजबन्धाभिलाषुकः ।
 स दैत्यभुजमासाद्य पाशः सद्यो व्यपद्यत ॥ २०७ ॥
 स्फुटितः क्रकच्चक्रूदशनालिरहीश्वरः ।
 ततोऽश्विनौ सचन्द्राकौ साध्याश्च वसवश्च ये ॥ २०८ ॥
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः सर्पाश्चास्त्रैः पृथग्विधैः ।
 जघ्नुर्दैत्येश्वरं सर्वे भूयशस्ते महाबलाः ॥ २०९ ॥
 न चास्त्राण्यस्यासज्जन्त गात्रे वज्राचलोपमे ।
 ततो देवानवप्लुत्य तारको दानवाधिपः ॥ २१० ॥
 जघान कोटिशः क्रुद्धो मुष्टिपार्ष्णिभिरेव च ।
 तथाविधं तस्य वीर्यमालोक्य भगवान्हरिः ॥ २११ ॥
 पलायध्वमहो देवा वदन्नन्तर्हितोऽभवत् ।
 शक्रादयस्ततो देवाः पलायनकृतादराः ॥ २१२ ॥
 कालनेमिमुखैर्दैत्यैरुपरुद्धा मदोत्कटेः ।
 मुष्टिभिः पादघातैश्च केशेष्वकृष्य तैर्मुदा ॥ २१३ ॥
 तारिताः शुष्कसरितं देवमार्गाश्च दंशिताः ।
 बहुधा चाऽपकृष्यन्तलोकपालामहासुरैः ॥ २१४ ॥
 नतो निनादः सञ्ज्ञे दैत्यानां बलशालिनाम् ।
 कम्पयन् पृथिवीं द्यां च पातालानि च भारत ॥ २१५ ॥
 जयेति मुदिता दैत्यास्तुष्टुवुस्तारकं तदा ।

शङ्खाश्च पूरयामासुः कुन्देन्दुसदृशप्रभान् ॥ २१६ ॥
 धनुर्बाणरवांश्चोभ्राङ्कराघातांश्च चक्रिरे ।
 भृशं हर्षान्विता दैत्या नेदुश्च न नृतुमुद्बुः ॥ २१७ ॥
 ततो देवान् पुरस्कृत्य पशुपालः पशूनिव । दैत्येन्द्रोरथमास्थाय जगाम सहितोऽसुरैः
 महीसागरकूलस्थं तारकः स पुरं बली ।
 योजनद्वादशायामं ताम्रप्राकारशोभितम् ॥ २१८ ॥
 प्रासादैर्बहुभिः कीर्णदिव्याश्चर्योपशोभितम् । यत्र शब्दास्त्रयो नैव जीर्यन्ते धानि शंपुरे
 गीतघोषश्च व्याघोषो भुज्यन्तां विषयास्त्विति ।
 तत्प्रविश्य पुरं राजा जगाम स्वकमालयम् ॥ २२१ ॥
 महोत्सवेन महता पुत्रस्त्रीप्रतिनन्दितः ।
 तत्र दिव्यां सभां राजा प्राप्य सिंहासनस्थितः ॥ २२२ ॥
 स्तूयमानो दितिसुतैरप्सरारोमिर्विनोदितः । दिव्यासनस्थैर्दैत्येन्दैर्वृतः सिंहैरिव प्रभुः
 एतस्मिन्नन्तरे काचिद्विव्यस्त्री तत्पुरेऽभवत् ।
 विस्मितस्तैर्वृतो दैत्यैः प्रोवाचेदं स्मयन्निव ॥ २२४ ॥
 रूपेणानुपमापार्थानानाभरणभूषिता । तां दृष्ट्वा तारको राजा भृशं वै विस्मितोऽभवत्
 काऽसि देवि मम ब्रूहि किमायारूपमुद्गरित्वत्समां योषितं नैव दृष्टवन्तः पुरा वयम्
 स्युवाच
 अहं त्रैलोक्यलक्ष्मीति विद्विमां दैत्यसत्तमं अर्जिता तपसा चास्मि त्वया वीर्येण वा विभो
 वीर्यवन्तं त्वनलसं तपस्विनमकातरम् ।
 दातारं चाऽपि भोक्तारं युक्त्या सेवामि तं नरम् ॥ २२८ ॥
 भीरुं निर्विण्णमत्यर्थं साध्वीपीडाकरं नरम् ।
 सर्वातिशङ्किनं सद्यस्त्यजामि दितिनन्दन ! ॥ २२९ ॥
 महेन्द्रेण च माता ते यदा सा व्यपमानिता ।
 तदैव त्यक्तप्रायोऽसाचिदानीं तव सम्बन्धे ॥ २३० ॥

तारकश्च ततः प्राह परमं चेति तां तदा ।
 सा चाऽऽचिवेश तं देवी त्रिजगत्पूजिता रमा ॥ २३१ ॥
 ततो दैत्याधिपं नार्यो दानवानां विभूषिताः ।
 वीरकांस्यमुपादाय वर्ध्यांचक्रिरे मुदा ॥ २३२ ॥
 देवाश्च द्वारि तिष्ठन्ति बद्धा दैत्यैर्भृशातुराः ।
 उपहास्यमानानारीभिर्दैत्यैरन्यैश्च नागरैः ॥ २३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्दैत्यरूपं समास्थितः ।
 उपहासकमध्यस्थो गाथे द्वे प्राहबुद्धिमान् ॥ २३४ ॥
 इदमल्पतरं नाम यदमी पां च दृश्यते ।
 मातृक्रोधं स्मरन् राजा किं किं यन्न करिष्यति ॥ २३५ ॥
 बलीयांसंसमासाद्य नने मेघोच्चकास्तिसः मर्कवच्छ्वेतवाकीर्यैरुपायैः स्थीयतां सुरा
 उपहासमुखेनाऽमी उपदेशं हरेर्मुखात् ।
 समाकर्ण्य ततो देवा मर्करूपेण संस्थिताः ॥ २३७ ॥
 नृत्यन्तस्ते च बहुधा दैत्याश्चासुरयोषितः भृशं च नोदयामासुर्मुदा भोज्यानि ते ददुः
 विष्णुर्दैत्यप्रतीहारं ततः प्रोवाच बुद्धिमान् ।
 चिनोदाय महाराज्ञो मर्कामेतान् प्रकीर्तय ॥ २३६ ॥
 प्रतीहारस्ततो हृष्टः सभामध्ये विवेश सः ।
 जानुभ्यांधरणींगत्वा बद्ध्वा च करसम्पुटम् ॥ २४० ॥
 उवाचाऽनाविलंवाक्यमल्पाक्षरपरिस्फुटम् ।
 दैत्येन्द्रं मर्कवृन्दानि द्वारि तिष्ठन्ति ते प्रभो ॥ २४१ ॥
 भृशं चिनोदकारीणि स्पृहा चेद्द्रष्टुमर्हसि ।
 तन्निशम्याऽब्रवीद्राजा किंचिरं क्रियते त्वया ॥ २४२ ॥
 क्षत्ताचेति वचः श्रुत्वा कालनेर्मितदाब्रवीत् ।
 मर्कानेतान् महाराजो द्रष्टुमिच्छति शीघ्रतः ॥ २४३ ॥

रक्षपाल सहैभिस्त्वं राजानमनुकूलय ।
 कालनेमिरुपादाय मर्कान्यातो नृपं ततः ॥ २४४ ॥
 मर्कमध्ये विष्णुमर्को यतस्त्यक्त्वा च दैत्यताम् ।
 ततस्तारकदैत्यस्य पुरतो न नृतुर्भृशम् ॥ २४५ ॥
 मर्कदैत्यकरोत्तलैर्हर्षनादचिनोदितैः । ततोऽतिमुदितो राजा तेषां नृत्येन सोऽब्रवीत्
 अभयं वो मर्कदेवास्तुष्टो यच्छाम्यहं त्विदम् ।
 मद्गृहे स्थीयतामेव न च कार्यं भयं हृदि ॥ २४७ ॥
 इति श्रुत्वा विष्णुमर्कः प्रनृत्यन्निदमब्रवीत् । राजान्विज्ञातुमिच्छामस्तव गेहावधिवयम्
 एवमुक्तो प्रहस्याऽऽह तारको दैत्यसत्तमः ।
 त्रिभूमिकं हि मे गेहमिदं यद्बुवनत्रयम् ॥ २४६ ॥
 हरिमर्कस्ततः प्राह यद्येवं स्वं वचः स्मर ।
 त्रैलोक्ये विचरन्त्वेते मर्काराजन्सुनिर्भयाः ॥ २५० ॥
 अश्वमेधशतस्यापि सत्यं राजन्विशिष्यते ।
 धर्ममेतं स्मरन्सत्यं वचनं कुरु दैत्यप ॥ २५१ ॥
 ततः सुविस्मितो दैत्यः प्राहेदं वचनं तदा । मर्कटाऽहो प्रबुद्धोऽसि सत्यं ब्रह्मिणो भवान्
 श्रीभगवानुवाच
 अहं नारायणो नाम यदि श्रोत्रमुपागतः देवानां रक्षणार्थाय मर्करूपमुपाश्रितः ॥
 तच्चेन्मान्यतमो धर्मस्तव तद्वचनं स्वकम् ।
 परिपालय ते गेहं विचरन्तु सुरास्त्वमी ॥ २५४ ॥
 अवलेपश्च राजेन्द्र न कर्तव्यस्त्वया हृदि ।
 वीरोऽहमिति सञ्चिन्त्य पश्यतां कालजं बलम् ॥ २५५ ॥
 पर्यायैर्हन्यमाना ममिहन्ता न विद्यते । मौढ्यमेतत्तु यद्द्वेष्टा कर्ताहमिति मन्यते ॥
 ऋषींश्च देवांश्च महासुरांश्च त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
 कं वाऽऽपदो नोपनमन्ति काले कालस्य धीर्यं न तु कर्तुं रेतत् ॥ २५७ ॥

न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञयापौरुषेणवा । अलभ्यंलभ्यतेकालेकाले सुप्तोऽपिचिन्दति

न मातृपितृशूश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।

नान्यो गुणसमाधारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ २५६ ॥

न विद्या न तपोदानं न मित्राणि न बान्धवाः ।

शक्नुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ २६० ॥

नागामिगमनार्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।

शक्नुवन्ति प्रतिव्योढुमृतेकालबलं नराः ॥ २६२ ॥

देहवत्पुण्यकर्माणि जीववत्कालउच्यते ।

द्वयोः समागमेदैत्य ! कार्याणां सिद्धिरिष्यते ॥ २६३ ॥

अहो दैत्य त्वद्विशिष्टादैत्यानां कोटयःपुरा ।

शाल्मलेस्तूलवत्क्षिप्ताः कालघातेन दुर्दशाः ॥ २६४ ॥

इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।

सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ २६५ ॥

न चेदमवलंस्थानमनन्तं चाऽपि कस्यचित् । त्वं तु बालिशदाबुद्धयाममेदमिति मन्यसे

अविश्वास्ये विश्वसिषि मन्यसे चांऽध्रुवं ध्रुवम् ।

ममेदमिति मोहात्त्वं त्रिलोकीत्रियमीप्ससि ॥ २६६ ॥

नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरामता ।

अतिक्रम्य बहूनन्यांस्त्वयितावदियं स्थिता ॥ २६७ ॥

कञ्चित्कालमियं स्थित्वा त्वयि तारक चञ्चला ।

पुंश्चलीवाऽतिचपला पुनरन्यं गमिष्यति ॥ २६८ ॥

सरत्नौषधिसम्पन्नं ससरित्पर्वताकरम् ।

तानि दानीं न पश्यामि यैर्भुक्तं भुवनत्रयम् ॥ २६९ ॥

हिरण्यकशिपुर्वीरो हिरण्याक्षश्च दुर्जयः ।

प्रहादोनमुचिर्वीरो विप्रचित्तिर्विरोचनः ॥ २७० ॥

कीर्तिः शूरश्च वीरश्च वातापिरिल्वलस्तथा ।

अश्वग्रीवः शम्बरश्च पुलोमा मधुकैटभौ ॥ २७१ ॥

विश्वजित्प्रमुखाश्चाऽन्येदानवेन्द्रामहाबलाः ।

कालेन निहताः सर्वे कालोहिबलघत्तरः ॥ २७२ ॥

सर्वे यथार्हदातारः सर्वे दाक्षायणीसुताः ।

ज्वलन्तः प्रजयन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः ॥ २७३ ॥

मुञ्चेच्छां कालभोगेषु मुञ्चेमं श्रीभवं मदम् । एतदैश्वर्यनाशे त्वां शोकः सम्पीडयिष्यति

शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।

अतीतानागते हि त्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ २७५ ॥

इन्द्रं चेदागतः कालः सदा युक्तमतन्द्रितम् । क्षमस्वनचिरादैत्यत्वा मप्युपगमिष्यति

को हि स्थातुमलं लोके मम क्रुद्धस्य संयुगे ।

कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठामि तारक ॥ २७७ ॥

त्वमेव वेत्सि मां दैत्ययोऽहं यादृक्पराक्रमः ।

कल्पे कल्पे महादैत्याः कोटिशोऽबुद्धशोहताः ॥ २७८ ॥

येषां त्वं कोटिभागेऽपि परिपूर्णो न तारक ! कल्पे कल्पे सृजामीदं ब्रह्मादिसकलं जगत्

इच्छया सञ्जीवयाम्येतदनिच्छन्नाशये क्षणात् ।

न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सर्वदैत्यसमायुतम् ॥ २८१ ॥

अङ्गुल्यग्रेण दैत्येन्द्र पुनर्धर्मं न लोपये । यद्यहं प्रवरो भूत्वा धर्मं ब्रह्मचरात्मकम् ॥

लोपयामि ततः कं च धर्मोऽयं शरणं व्रजेत् ।

अहं कर्तेति मा मंस्थाः कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ॥ २८३ ॥

सोऽयं कालः पचेद्विश्वं वृक्षेफलमिवागतम् ।

यैरेव कर्मभिः सौख्यं दुःखं तैरेव कर्मभिः ॥ २८४ ॥

प्राप्नोति पुरुषो दैत्य पश्य कालस्य चित्रताम् ।

सर्वं कालवशादेव बोद्धव्यं धीयुतैर्नरैः ॥ २८५ ॥

स्वकर्मपरिपाकस्यफलदं वै विदुर्बुधाः ।

तस्मात्कर्मशुभं कार्यपुण्यात्पुण्यात्मकंचयत् ॥ २८६ ॥

पुण्येनतत्रसौख्यस्याद्दुःखंपापेननिश्चितम् । इतिनिश्चित्यदैत्येन्द्रस्वंचःपरिपालय
मदुक्तं वचनं सर्वं यदि मन्तुमिहाऽर्हसि ॥ २८७ ॥

तारक उवाच

मामत्र संस्थितं दृष्ट्वा कालनेमिमुखैर्युतम् ॥ २८८ ॥

कस्येह न व्यथेद्बुद्धिर्मृत्योरपिजिघांसतः सातेनव्यथतेबुद्धिरक्षलातत्त्वदर्शिनी

ब्रवीषि वाक्यंयद्यत्वंतत्तथैव न संशयः ।

को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ॥ २९० ॥

कतुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ।

अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ॥ २९१ ॥

कालाग्नावाहितं घोरे गुह्ये सततगत्वरे ।

इदमद्यकरिष्यामि श्वः कर्ताऽस्मीतिवादिनः ॥ २९२ ॥

कालो हरति संप्राप्ते नदीवेग इवोन्मुखान् ।

इदानीं तावदेवासौमया दृष्टो न विस्मृतः ॥ २९३ ॥

कालेनहियमाणानां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ।

ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ॥ २९४ ॥

स्पृहामोहातिवादेषुलोकः सक्तो न बुध्यते ।

गुरुत्वाऽप्यगुरुत्वापिकृत्याकृत्यं च केशव ॥ २९५ ॥

जामामित्वामहंविष्णोसर्वभूतवरंप्रभुम् । किंकुर्मःस्वस्वभावेनबलिनात्वांनमन्महे

केचिद्भजन्ति त्वां भक्त्या चैरेण हेलया परे ।

सर्वेऽनुकम्प्यास्तेतुभ्यमन्तरात्माऽसि देहिनाम् ॥ २९७ ॥

पुराणःशाश्वतोर्धर्मःसर्वप्राणभृतांसमः । मामालम्ब्यमयामुक्तायान्तुसर्वेदिष्वौकस

पुनर्मर्कस्वरूपेण भ्रान्तव्यं भुवनत्रयम् ।

स्पृहाऽपि यज्ञभागानां न कार्या समयस्त्वयम् ॥ २९८ ॥

एवमुक्ते तारकेण देवा हर्षं प्रपेदिरे ।

मुच्यते हृतलोमाऽपि मेषो लाभो हि सैनिकात् ॥ २९९ ॥

श्रीभगवानुवाच

दैत्येन्द्र भवतत्त्वज्ञोविद्याज्ञानतपोन्वितः कालंपश्यसिसुव्यक्तंपाणावामलंकयथा

कालचारित्रतत्त्वज्ञ शिवभक्तमहामते ।

वज्राङ्गसुत धन्योऽसि स्पृहणीयोऽसि धीमताम् ॥ ३०१ ॥

यावत्ते तपसो वीर्यंतावद्भुङ्क्ष्वजगत्त्रयम् ।

एतेन समयेनैते चरिष्यन्ति सुरा जगत् ॥ ३०२ ॥

इत्युक्त्वामर्कयूथेन वृतो नारायणः प्रभुः ।

स्थानादस्मादपाक्रम्य मेरुम्रति ययौ तदा ॥ ३०३ ॥

ततो मेरुं समागम्य प्रोवाच वचनंहरिः ।

भवन्तो यान्तु ब्रह्माणं स धास्यति च वो हितम् ॥ ३०४ ॥

अप्रमत्तैःसदाभाव्यंपालयश्चसमयस्तथाइत्युक्त्वाभगवान्विष्णुस्तत्रैवाऽन्तरधीयत

प्रणतः संस्तुतो देवैर्ब्रह्माणं च सुरा ययुः ॥ ३०५ ॥

दिव्योत्तमैस्तत्रगतैरभिष्टुतो विदीप्ततेजा भुवनत्रयेऽपि ।

वज्राङ्गपुत्रोऽपि मुमोद वीरः शिवप्रसादेन महर्द्धिमाप्य ॥ ३०६ ॥

स्वयमिन्द्रोनिर्मिर्वह्निःकालनेमिर्यमोऽपिच ।

स्तम्भश्चनिर्ऋतिस्थानेमहिषोवरुणस्तथा ॥ ३०७ ॥

मेषो वाताधिकारी च कुजम्भो धनदोऽभवत् ।

अन्येषां चाऽधिकारांश्च दैत्यानां तारको ददौ ॥ ३१० ॥

इति श्रीस्कान्देमहापुराण एकाशीनिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डेदेवासुरसङ्ग्रामेतारकविजयवर्णनंनामैकविंशतितमोऽध्याय २१

द्वाविंशतितमोऽध्यायः

कुमारेणमाहात्म्येपार्वतीजन्मवर्णनम्

नारद उवाच

एवं विप्रकृता देवामहेन्द्रसहितास्तदा । ययुःस्वायम्भुवंधाम मर्करूपमुपाश्रिताः

ततश्च विस्मितो ब्रह्मा प्राह तान्सुरपुङ्गवान् ।

स्वरूपेणेह तिष्ठध्वं नात्रवस्तारकाद्वयम् ॥ २ ॥

ततोदेवाः स्वरूपस्थाः प्रम्लानवदनाम्बुजाः ।

तुष्टुबुः प्रणताःसर्वे पितरं पुत्रका यथा ॥ ३ ॥

नमो जगत्प्रसूत्यै ते हेतवे पालकाय च ।

संहर्त्रे च नमस्तुभ्यं तिस्रोऽवस्थास्तवप्रभो ॥ ४ ॥

त्वमपः प्रथमं सृष्ट्वा तासु वीर्यमवासृजः ।

तदण्डमभवद्वैमं यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥ ५ ॥

वेदेष्वाहुर्विराड्रूपं त्वामेकरूपमीदृशम् ।

पातालं पादमूलं च पार्णिपादे रसातलम् ॥ ६ ॥

महातलं चाऽस्य गुल्फौ जंघेचाऽपितलातलम् ।

सुतलं जानुनी चास्य ऊरुवचितलातले ॥ ७ ॥

महीतलं च जघनं नाभिश्चास्यनभस्तलम् ।

ज्योतिःपदमुरःस्थानंस्वर्लोकोबाहुरुच्यते ॥ ८ ॥

द्वाविंशतितमोऽध्यायः]

* देवैःकृतास्तुतिवर्णनम् *

४११

ग्रीवा महश्चवदनं जनलोकः प्रकीर्त्यते । ललाटं च तपोलोकः शीर्षःसत्यमुदाहृतम्

चन्द्रसूर्यो च नयने दिशः श्रोत्रे नासिकाश्विनौ ।

आत्मानं ब्रह्मरन्ध्रस्थमाहुस्त्वां वेदवादिनः ॥ १० ॥

एवं येतेविराड्रूपसंस्मरन्तउपासते । जन्मबन्धविनिमुक्ता यान्तित्वांपरमंपदम्

एवं स्थूलं प्राणिमध्यं च सूक्ष्मं भावेभावे भावितं त्वां गृणन्ति ।

सर्वत्रस्थं त्वामतः प्राहुर्वेदास्तस्मै तुभ्यं पद्मज ! इद्विधेम ॥ १२ ॥

एवं स्तुतो विरञ्चिस्तु कृपयाऽभिपरिप्लुतः जानन्नपितदाप्राह तेषामाश्वासहेतवे

सर्वेभवन्तोदुःखार्हाःपरिम्लानमुखाम्बुजाः ।

भ्रष्टायुधास्तथाऽकस्माद्भ्रष्टाभरणवाससः ॥ १४ ॥

ममैवेयं कृतिर्देवा भवतां यद्विडम्बना ।

यद्वैराजशरीरे मे भवन्तो बाहुसञ्ज्ञकाः ॥ १५ ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं धार्मिकं चोजितं महत् ।

तत्रासीद्बाहुनाशो मे बाहुस्थाने च ते मम ॥ १६ ॥

तन्नूनं मम भग्नौ च बाहू तेन दुरात्मना ।

येन चोपहतं देवास्तन्ममाख्यातुमर्हथ ॥ १७ ॥

देवा ऊचुः

योऽसौवज्राङ्गतनयस्त्वयादत्तवरःप्रभो । भृशंविप्रकृतास्तेन तत्त्वंजानासितत्त्वतः

यत्तन्महीसमुद्रस्य तटं शार्विकतीर्थकम् ।

तदाक्रम्य कृतं तेन मरुभूमिसमं प्रभो ॥ १९ ॥

ऋद्धयः सर्वदेवानां गृहीतास्तेन सर्वतः ।

महाभूतस्वरूपेण स एव च जगत्पतिः ॥ २० ॥

चन्द्रसूर्यौ ग्रहास्तारा यच्चान्यद्वेवपक्षतः ।

तच्च सर्वं निराकृत्य स्थापितो दैत्यपक्षकः ॥ २१ ॥

वयं च विधृतास्तेन बहूपहसितास्तथा ।

विष्णोः प्रसादान्मुक्ताश्च कथञ्चिदिव कष्टतः ॥ २२ ॥

तद्वयं शरणं प्राप्ताः पीडिताः श्रुत्तृषादिताः ।

धर्मरक्षाकराश्चेति सञ्चिन्त्य त्रातुमर्हसि ॥ २३ ॥

इत्युक्तः स्वात्मभूर्देवः सुरैर्देव्यविचेष्टितम् ।

सुरानुवाच भगवानतः सञ्चिन्त्य तत्त्वतः ॥ २४ ॥

अवध्यस्तारको दैत्यः सर्वैरपि सुरासुरैः यस्य वध्यश्च नाद्यापि सजातो भगवान्पुनः

मया च वरदानेन च्छन्दयित्वा निवारितः ॥ २६ ॥

तपसासहि दीप्तोऽभूत्त्रैलोक्यदहनात्मकः । स च वरेव धन्दैत्यः शिशुतः सप्तवासरात्

स च सप्तदिनो बालः शङ्कराद्यो भविष्यति ।

तारकस्य च वीरस्य वधकर्ता भविष्यति ॥ २८ ॥

सतीनामा तु या देवी विनष्टा दक्षहेलया ।

सा भविष्यति कल्याणी हिमाचलशरीरजा ॥ २९ ॥

शङ्करस्य च तस्याश्च यज्ञः कार्यः समागमे ।

अहमप्यस्य कार्यस्य शेषकर्ता न संशयः ॥ ३० ॥

इत्युक्तास्त्रिदशास्तेन साक्षात्कमलयोनिना ।

जग्मुर्मूर्धं प्रणम्येशं मर्करूपेण सम्भृताः ॥ ३१ ॥

ततो गतेषु देवेषु ब्रह्मालोकपितामहः । निशां सस्मार भगवान्स्वां तनुं पूर्वसम्भवाम्

ततो भयवती रात्रिरुपतस्थे पितामहम् ।

तां विविक्ते समालोक्य तथोवाच विभावरीम् ॥ ३३ ॥

विभावरी महत्कार्यं विबुधानामुपस्थितम् ।

तत्कर्तव्यं त्वया देवि शृणु कार्यस्य निश्चयम् ॥ ३४ ॥

तारको नाम दैत्येन्द्रः सुरकेतुरनिर्जितः ।

तस्याभावाय भगवान्जननिष्यति यं शिवः ॥ ३५ ॥

सुतः स भविता तस्य तारकस्यान्तकारकः ।

अहं त्वादौ यदा जातस्तदा पश्यं पुरःस्थितम् ॥ ३६ ॥

अर्धनारीश्वरं देवं व्याप्य विश्वमवस्थितम् ।

दृष्ट्वा तमब्रुवं देवं भजस्वेति च भक्तिः ॥ ३७ ॥

ततो नारी पृथग्जाता पुरुषश्च तथा पृथक् ।

तस्याश्चैवांशजाः सर्वाः स्त्रियस्त्रिभुवने स्मृताः ॥ ३८ ॥

एकादश च रुद्राश्च पुरुषास्तस्य चांशजाः ।

तां नारीमहमालोक्य पुत्रं दक्षमथाब्रुवम् ॥ ३९ ॥

भजस्व पुत्रीं जगती ममापि च तवापि च ।

पुन्दुःखनरकात्त्रात्रीपुत्रीते भाविनी त्वियम् ॥ ४० ॥

एवमुक्तो मया दक्षः पुत्रीत्वे परिकल्पिताम् ।

रुद्राय दत्तवान्भक्त्या नामदत्त्वा सतीतियत् ॥ ४१ ॥

ततः काले च कस्मिंश्चिदवमेने च तां पिता ।

मुमुषुः पापसङ्कल्पो दुरात्मा कुलकजलः ॥ ४२ ॥

ये रुद्रनैव मन्यन्ते ते स्फुटं कुलकजलाः । पिशाचास्ते दुरात्मानो भवन्ति ब्रह्मराक्षसाः

अवमानेन तस्याऽपि यथा देवी जहौ तनुम् ।

यथा यज्ञः स च ध्वस्तो भवेन विदितं हि ते ॥ ४४ ॥

अधुना हिमशैलस्य भवित्री दुहिता च सा । महेश्वरं पतिसा च पुनः प्राप्स्यति निश्चितम्

तदिदं च त्वया कार्यं मेनागर्भे प्रविश्य च ।

तस्याश्छविं कुरु कृष्णां यथा काली भवेत्तु सा ॥ ४६ ॥

तदा रुद्रोपहसिता तपस्तप्स्यति सा महत् ।

समाप्तनियमा देवी यदा वोत्रा भविष्यति ॥ ४७ ॥

स्वयमेव यदा रूपं सुगौरं प्रतिपत्स्यते ।

विरहेण हरश्चास्य मत्वा शून्यं जगत्त्रयम् ॥ ४८ ॥

तस्यैव हिमशैलस्य कन्दरे सिद्धसेविते ।

प्रतीक्षमाणस्तां देवीमुग्रं सन्तप्स्यते तपः ॥ ४६
 तयोः सुतप्ततपसोर्भविता यो महासुतः भविष्यतिसदैतस्यतारकस्यनिवारकः ॥
 तपसो हि विना नास्ति सिद्धिः कुत्रापि शोभने ! ।
 सर्वासां कर्मसिद्धीनां मूलं हि तप उच्यते ॥ ५१ ॥
 त्वयाऽपिदानवोदेविदेहनिर्गतयातदा । घण्डमुण्डपुरोगाश्चहन्तव्यालोकदुर्जयाः
 यस्माच्चण्डश्च मुण्डश्च त्वं देवि निहनिष्यसि ।
 घामुण्डेतितथोलोकेख्यातादेविभविष्यसि ॥ ५२ ॥
 ततस्त्वांवरदेविलोकःसम्पूजयिष्यतिभेदैर्बहुविधाकारैःसर्वाङ्गांकामसाधनीम्
 उँकारवक्त्रां गायत्रीं त्वामर्चन्ति द्विजोत्तमाः ।
 ऊर्जितां बलदां वाऽपि राजानः सुमहाबलाः ॥ ५५ ॥
 वैश्याश्चभूतिमित्येवशिवांशूद्रास्तथाशुभेक्षान्तिर्मुनीनामक्षोभ्याद्यानियमिनामपि
 त्वं महोपायसन्दोहा नीतिर्नयविसर्पिणाम् ।
 परिस्थितस्त्वमर्थानां त्वमहो प्राणिकामता ॥ ५७ ॥
 त्वंयुक्तिः सर्वभूतानांत्वंगतिःसर्वदेहिनाम् ।
 रतिस्त्वंरतिचित्तानांप्रीतिस्त्वंहृद्यदर्शिनाम् ॥ ५८ ॥
 त्वं कान्तिः शुभरूपाणां त्वं शान्तिः शुभकर्मिणाम् ।
 त्वं भ्रान्तिमूर्ढचित्तानां त्वं फलं क्रतुयाजिनाम् ॥ ५९ ॥
 जलध्रीनां महावेला त्वं च लीलाविलासिनाम् !
 सम्भूतिस्त्वं पदार्थानां स्थितिस्त्वं लोकपालिनी ॥ ६० ॥
 त्वं कालरात्रिर्निःशेषभुवनावलिनाशिनी । प्रियकण्ठग्रहानन्ददायिनीत्वंविभावरी
 प्रसीद प्रणतानस्मान्सौम्यदृष्ट्या विलोकय ॥ ६२ ॥
 इतिस्तुवन्तोयेदेविपूजयिष्यन्तित्वांशुभेतेसर्वकामानाप्स्यन्तिनियतानात्रसंशयः
 इत्युक्तातु निशा देवी तथेत्युक्त्वा कृताञ्जलिः ।
 जगाम त्वरितापूर्वं गृहं हिमगिरेर्महत् ॥ ६३ ॥

तत्राऽऽसीनां महाहर्म्ये रत्नभित्तिसमाश्रये ।
 ददर्शमेनामापाण्डुच्छविषक्त्रसरोरुहाम् ॥ ६४ ॥
 किञ्चिच्छ्याममुखोदग्रस्तनभागावनामिताम् ।
 महौषधिगणाबद्धमन्त्रराजनिषेविताम् ॥ ६५ ॥
 ततः किञ्चित्प्रमिलिते मेनानेत्राम्बुजद्वये ।
 आचिवेश मुखं रात्रिर्ब्रह्मणो घचनात्तदा ॥ ६६ ॥
 जन्मदाया जगन्मातुः क्रमेणजठरान्तरम् ।
 अरञ्जयच्छविं देव्या गुहमातुर्विभावरी ॥ ६७ ॥
 ततो जगन्मङ्गला मेना हिमगिरेः प्रिया ।
 ब्राह्मे मुहूर्ते सुभगे प्रासूयत शुभाननाम् ॥ ६८ ॥
 तस्यां तु जायमानायां जन्तवःस्थानुजङ्गमाः ।
 अभवन्सुखिनःसर्वे सर्वलोकनिवासिनः ॥ ६९ ॥
 अभवत्कूरसत्त्वानां चेतः शान्तं च देहिनाम् ।
 ज्योतिषामपितेजस्त्वमभवत्सुतरान्तदा ॥ ७० ॥
 चानाश्रिताश्चोषधयः स्वादुवन्तिफलानिच ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि विमलंघनभोऽभवत् ॥ ७१ ॥
 मारुतश्च सुखस्पर्शो दिशश्च सुमनोहराः ।
 विस्मृतानि च शास्त्राणि प्रादुर्भावं प्रपेदिरे ॥ ७२ ॥
 प्रभावस्तीर्थमुख्यानांतदा पुण्यतमोऽभवत् ।
 सर्वेषामभवच्छ्रद्धा जन्मकाले गुहारणेः ।
 अन्तरिक्षेऽमराश्चापि प्रहर्षोत्फुल्ललोचनाः ॥ ७४ ॥
 हरिर्ब्रह्महेन्द्रार्कवायुवह्निपुरोगमाः ।
 मेरुप्रभृतयश्चाऽपिस्मृतिमन्तोमहानगाःतस्मिन्महोत्सवेप्राप्तावीरकांस्योपशोभिता
 सागराः सरितश्चैव समाजग्मुश्च सर्वशः ॥ ७८ ॥

हिमशैलोऽभवलोके तदा सर्वैश्चराचरैः । सेव्यश्चाप्यभिगम्यश्च पूजनीयश्च भारतः !

अनुभूयोत्सवं ते च जग्मुः स्वानालयांस्तदा ॥ ८० ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्रयां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कोमारिकाखण्डे कुमारेशमाहात्म्ये पार्वतीजन्मवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः

कुमारेशमाहात्म्ये नारदेन पर्वतपुत्रीं दृष्ट्वा सामुद्रिकशास्त्रद्वयाभविष्यकथनं

पश्चाच्च हिमवते आश्वासनवर्णनम्

नारद उवाच

ततश्च शैलजा देवी चिक्रीड सुभगा तदा । देवगन्धर्वकन्याभिर्नगकिन्नरसद्यभवाः

मुनीनां चापि याः कन्यास्ताभिः सार्धं च शोभना ॥ १ ॥

कदाचिदथ मेरुस्थो वासवः पाण्डुनन्दन ! सस्मारमाययौ चाहं संस्मृतो वासवं तदा

मां दृष्ट्वा च सहस्राक्षः समुत्थायाऽतिहर्षितः ।

पूजयामास तां पूजां प्रतिगृह्याऽहमब्रुवम् ॥ ३ ॥

महासुरमहोन्मादकालानल दिवस्पते !

कुशलं विद्यते कश्चित्तव कश्चिच्च नन्दसि ॥ ४ ॥

पृष्टस्त्वेवं मया शक्रः प्रोवाच वचनं स्मयन् ।

कुशलस्याङ्कुरस्तावत्सम्भूतो भुवनत्रये ॥ ५ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः]

* मेनायां आगमनवर्णनम् *

तत्फलोदयसम्पत्तौ तद्वावान्संस्मृतो मुनेवेत्तिसर्वमतं त्वंचै तथापि परिनोदकः ॥

निवृत्तिं परमां याति निवेद्यार्थं सुहृज्जने ॥ ७ ॥

तद्वाञ्छैलजां देवीं शैलेन्द्रं शैलवल्लभाम् । हरसम्भावयवरं यन्नान्यं रोचयन्ति ते

ततस्तद्वाक्यमाकर्ण्य गतोऽहं शैलसत्तमम् ।

ओषधिप्रस्थनिलयं साक्षादिव दिवस्पतिम् ॥ ९ ॥

तत्र हैमे स्वयं तेन महाभक्त्या निवेदिते ।

महासने पूजितोऽहमुपविष्टो महासुखम् ॥ १० ॥

गृहीताय ततो मां च पप्रच्छ शृङ्गयागिराकुशलं तपसः शैलः शनैः फुल्लाननाम्बुजः

अहमप्यस्य तत्प्रोच्य प्रत्यवोचं गिरीश्वरम् ।

त्वया शैलेन्द्र पूर्वां वाऽप्यपरं च दिशं तथा ॥ १२ ॥

अवगाहस्थितवता क्रियते प्राणिपालना । अहो धन्योऽसि विप्रेन्द्राः साहाय्येन तवाचल

तपोजपव्रतस्नानैः साधयन्त्यात्मनः परम् ।

यज्ञाङ्गसाधनैः कांश्चित्कन्दादिफलदानतः ॥ १४ ॥

त्वं समुद्धरसि विप्रान्किमतः प्रोच्यते तव ।

अन्येऽपि जीवा बहुधा त्वामुपाश्रित्य भूधर ! ॥ १५ ॥

मुदिताः प्रतिवर्तन्ते गृहस्थमिव प्राणिनः ।

शीतमातपवर्षाश्च क्लेशान्नानाविधान्सहन् ॥ १६ ॥

उपाकरोषि जन्तूनामेवंरूपा हि साधवः ।

किमतः प्रोच्यते तुभ्यं धन्यस्त्वं पृथिवीधर ! ॥ १७ ॥

कन्दरं यस्य चाऽध्यास्ते स्वयंतव महेश्वरः ।

इत्युक्तवति वाक्यं च यथार्थं मयि फाल्गुन ॥ १८ ॥

हिमशैलस्य महिषीमेना आगाद्विदूक्षया ।

अनुयाता दुहित्री च स्वल्पाश्च परिचारिकाः ॥ १९ ॥

लज्जयानतसर्वाङ्गी प्रचिवेश सदो महत् ।

ततौ मां शैलमहिषी वचन्दे प्रणिपत्य सा ॥ २० ॥

वस्त्रनिगूढवदना पाणिपद्मकृताञ्जलिः ।

तामहं सत्यरूपाभिराशीर्भिः समवर्धयम् ॥ २१ ॥

पतिव्रता शुभाचारा सुभगा वीरसूः शुभे !

सदा वीरवती चाऽपि भव वंशोन्नतिप्रदे ! ॥ २२ ॥

ततोऽहं विस्मिताक्षीं च हिमवद्गिरिपुत्रिकाम् ।

मृदुवाण्या प्रत्यवोचमेहि बाले ! ममाऽन्तिकम् ॥ २३ ॥

ततोदेवीजगन्माताबालभावंस्वकंमयि । दर्शयन्तीस्वपितरंकण्ठेगृह्णाङ्कुमाविशत्

उवाच वाचं तां मन्दं मुनिं वन्दय पुत्रिके ! ।

मुनेः प्रसादतोऽवश्यं पतिमाप्स्यसि सम्मतम् ॥ २५ ॥

इत्युक्ता सा ततोबाला वस्त्रान्तपिहितानना ।

किञ्चित्सदुक्तोत्कम्पं प्रोच्य नोवाच किञ्चन ॥ २६ ॥

ततो विस्मितचित्तोऽहमुपचारचिदाम्बरः ।

प्रत्यवोचं पुनर्देवीमेहि दास्यामि ते शुभे ॥ २७ ॥

रत्नकीडनकं रम्यं स्थापितं सुचिरं मया ।

इत्युक्ता सा तदोत्थाय पितुरङ्कात्सवेगतः ॥ २८ ॥

वन्दमानाचमेपादौमयानीताङ्कुमात्मनः । मन्यताताजगत्पूज्यामुक्तंवालेतवोचितम्

न तत्पश्यामि तत्तुभ्यं ददम्याशीः का तवोचिता ।

इत्युक्ते मातृवात्सल्याच्छैलेन्द्रमहिषी तदा ॥ ३० ॥

नोदयामास मां मन्दमनाशीः शङ्कितातदा । भगवन्वेत्तिसर्वत्वमतीतानागतप्रभो

तदहं ज्ञातुमिच्छामि कीदृशोऽस्याःपतिर्भवेत् ।

श्रुत्वेति सस्मितमुखःप्रावोचं नर्मबल्लभः ॥ ३२ ॥

न जातोऽस्याःपतिर्भद्रवर्ततेचकुलक्षणः । नग्नोऽतिनिर्धनःक्रोधीवृत्तःक्रूरैश्चसर्द्धदा

श्रुत्वेति सम्भ्रमाविष्टो ध्वस्तवीर्यो हिमाचलः ।

मां तदा प्रत्युवाचेदं साश्रुकण्ठो महागिरिः ॥ ३४ ॥

अथोविचित्रः संसारोदुर्वेद्यो महतामपि । प्रवरस्त्वपि शक्त्या यो नरेषु कृपायते

यत्नेन महता तावत्पुण्यैर्बहुविधैरपि ।

साधयत्यात्मनो लोको मानुष्यमतिदुर्लभम् ॥ ३६ ॥

अध्रुवं तदध्रुवत्वे च कथञ्चित्परिकल्प्यते ।

तत्राऽपि दुर्लभानाम समानव्रतचारिणी ॥ ३७ ॥

साध्वी महाकुलोत्पन्ना भार्या या स्यात्पतिव्रता ।

तत्रापि दुर्लभं यच्च तया धर्मनिषेवणम् ॥ ३८ ॥

सह वेदपुराणोक्तं जगत्त्रयहितावहम् ।

एतत्सुदुर्लभं यच्च तस्यां चैव प्रजायते ॥ ३९ ॥

तदपत्यमपत्यार्थं संसारे किल ! नारद ।

एतेषां दुर्लभानां हि किञ्चित्प्राप्नोति पुण्यवान् ॥ ४० ॥

सर्वमेतदवाप्नोतिः स कोऽपि यदि वा न वा ।

किञ्चित्केनाऽपिहिन्यूनं संसारः कुरुते नरम् ॥ ४१ ॥

अथ सांसारिको दोषः स्वकृतं यत्र भुज्यते ।

गार्हस्थ्यं च प्रशंसन्ति वेदाः सर्वेऽपि नारद ! ॥ ४२ ॥

नेति केचित्तत्र पुनः कथन्ते यदि नोगृही

अतो धात्रा च शास्त्रेषु सुतलाभः प्रशंसितः ॥ ४३ ॥

पुनश्च सृष्टिवृद्ध्यर्थं नरकत्राणनाय च ।

तत्र स्त्रीणां समुत्पत्तिं विना सृष्टिर्न जायते ॥ ४४ ॥

सा च जातिप्रकृत्यैव कृपणा दैन्यभागिनी । तासामुपरिमाऽवज्ञा भवेदिति च वेधना

शास्त्रेषूक्तमसन्दिग्धं वाक्यमेतन्महत्फलम् ॥ ४६ ॥

अथ पुत्रसमा कन्या दशपुत्रान्प्रवर्द्धयन् । यत्फलं लभते मर्त्यस्तल्लभ्यं कन्ययेकया

तस्मात्कन्या पितुः शोच्या सदा दुःखविचरिणी ॥ ४७ ॥

याऽपि स्यात्पूर्णसर्वार्था पतिपुत्रधनान्विता ।

त्वयोक्तं च कृते ह्यस्यास्तद्वाक्यं मम शोकदम् ॥ ४८ ॥

केनदोषेणमेपुत्रीनयोग्माआशिषामता नजातोऽस्याःपतिःकस्माद्वर्ततेवाकुलक्षणः
निर्धनश्च मुने कस्मात्सर्वेषां सर्वदः कुतः । इति दुर्व्यवाक्यं ते मनोमोहयतीव मे
इति तं पुत्रवात्सल्यात्सभार्यं शोकसम्प्लुतम् ।

अहमाश्वासयं वाग्भिः सत्याभिः पाण्डुनन्दन ! ॥ ५१ ॥

माशुचःशैलराज त्वंहर्षस्थानेऽतिपुण्यभाक् । शृणुतद्वचनंमहायन्मयोक्तंचह्यर्थवत्
जगन्माता त्वयं बाला पुत्री ते सर्वसिद्धिदा ।

पुराभवेऽभवद्भार्या सतीनाम्नाभवस्य या ॥ ५३ ॥

तदस्याःकिमहं दक्षि रबेदीपमिवाऽल्पकः ।

सञ्चिन्त्येति महादेव्यानाऽऽशिषंदत्तवानहम् ॥ ५४ ॥

न जातोऽस्याःपतिश्चेतिवर्ततेचभवोहिसः । नसजातोमहादेवोभूतभव्यभवोद्भवः

शरण्यः शाश्वतः शास्ता शङ्करः परमेश्वरः ॥ ५६ ॥

सर्वे देवा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरपि यो न लभ्यः ।

ब्रह्मादिविश्वं ननु यस्य शैल ! बालस्य वा क्रीडनकं बदन्ति ॥ ५७ ॥

स चामङ्गल्यशीलोऽपि मङ्गलायतनोहरः । निर्धनःसर्वदश्चाऽसौवेदस्वस्वयमेवसः

स च देवोऽक्षलःस्थाणुर्महादेवोऽजरोहरः ।

भविष्यतिपतिःसोऽस्यास्तत्किमर्थं तु शोचसि ॥ ५९ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे कुमारेशमाहात्म्ये हिमवदाश्वासनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः

कुमारेशमाहात्म्ये शिवद्वारा कामदहनवर्णनम्

नारद उवाच

एतं श्रुत्वा सभार्यः स प्रमोदप्लुतमानसः । प्रणम्यमामितिप्राहयद्येवंपुण्यवानहम्

पुनः किञ्चित्प्रवक्ष्यामि पुत्र्या मे दक्षिणःकरः ।

उत्तानःकारणंकिञ्छोतुमिच्छामि नारद ! ॥ २ ॥

इतिपृष्ठोऽस्मि शैलेन प्रोवाचं कारणं तदा ।

सर्वदैव करो ह्यस्याःसर्वेषांप्राणिनांप्रति ॥ ३ ॥

अभयस्य प्रदाताऽसावुत्तानस्तु करस्ततः ।

एषा भार्या जगद्भुतवृषाङ्गस्य महीधर ! ॥ ४ ॥

जननी सर्वलोकस्य भाविनी भूतभाविनी ।

तद्यथाशीघ्रमेवैषा योगं यातु पिनाकिना ॥ ५ ॥

त्वया विधेयं विधिवत्तथा शैलेन्द्रसत्तम ! ।

अस्त्यत्र सुमहत्कार्यं देवानां हिमभूधर ! ॥ ६ ॥

इति प्रोच्य तमापृच्छ्य प्रावोचं वासवाय तत् ।

मम भूयस्तु कर्तव्यं तन्मयाकृतमेवहि ॥ ७ ॥

किं तु पञ्चशरः प्रेर्यः कार्यशेषेऽत्र वासव ।

इत्यादिश्य गतश्चाऽहं तारकं प्रतिफाल्गुन ॥ ८ ॥

कलिप्रियत्वात्तस्यैनमर्थं कथयितुं स्फुटम् ।

हिमाद्रिरपि मे वाक्यप्रेरितः पार्वतीम्प्रति ॥ ९ ॥

भवस्याऽऽराधनांकतु ससखीमादिशत्तदा ।

सा तं परिचचारेणं तस्या दृष्ट्वासुशीलताम् ॥ १० ॥

पुष्पतोयफलाद्यानि नियुक्ता पार्वतीव्यधात् ।

महेन्द्रोऽपि च मद्वाक्यात्स्मरं सस्मार भारत ॥ ११ ॥

स च तत्स्मरणं ज्ञात्वा वसन्तरतिसंयुतः ।

मृताङ्कुरास्त्रः सहसा प्रादुरासीन्मनोभवः ॥ १२ ॥

तमाह च वचो धीमान्स्मयन्निव च तं स्पृशन् ।

उपदेशेन बहुना किं त्वां प्रति रतिप्रिय ! ॥ १३ ॥

चित्ते वससि तेन त्वं वेत्सि भूतमनोगतम् ।

तथापि त्वां वदिष्यामि स्वकार्यपरतांस्मरन् ॥ १४ ॥

ममैकं सुमहत्कार्यं कर्तुमर्हसि मन्मथ ! ।

महेश्वरं कृपानाथं सतीभार्यावियोजितम् ॥ १५ ॥

संयोजय पुनर्देव्या हिमाद्रिगृहजातया । देवी देवश्च तुष्टौ ते करिष्यत इहेप्सितम्

मदन उवाच

अलीकमेतद्देवेन्द्रस हिदेवस्तपोरतिः । नान्यासादयितव्यानि तेजांसिमनुरब्रवीत्

वेदान्तेषु च मां विप्रा गर्हयन्ति पुनःपुनः ।

महाशनो महापाप्मा कामोऽयमनलोमहान् ॥ १८ ॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनां नित्यवैरिणा ।

तस्मादयं सदा त्याज्यः कामोऽहिरिव सत्तमैः ॥ १९ ॥

एवं शीलस्य मे कस्मात्प्रतुष्यतिमहेश्वरः । मद्यपस्येव पापस्य वासुदेवोजगद्गुरुः

इन्द्र उवाच

मैवंब्रूहि महाभाग ! त्वां विना कः पुमान्भुवि ।

धर्ममर्थतथाकामं मोक्षम्वा प्राप्तुमीश्वरः ॥ २१ ॥

यत्किञ्चित्साध्यते लोके मूलं तस्य च कामना ।

कथं कामं विनिन्दन्ति तस्मात्ते मोक्षसाधकाः ॥ २२ ॥

सत्यं चाऽपि श्रुतेर्वाक्यं तव रूपं त्रिधागतम् ।

तामसं राजसं चैव सात्त्विकं चापि मन्मथ ! ॥ २३ ॥

अमुक्तिः कामनया रूपं तत्तामसं तव ।

तत्ते रूपत्रयमिदं ब्रूहि नोपासते हि के ॥ २४ ॥

त्वंसाक्षात्परमःपूज्यःकुरुकार्यमिदंदिनःअथवापीडितान्द्रुप्रासामान्यानपिपण्डिता

स्वप्राणैरपि त्रायन्ति परमेतन्महाफलम् ॥ २६ ॥

इति सञ्चिन्त्य कार्यं त्वं सर्वथा कुरु तत्स्फुटम् ॥ २७ ॥

इत्याकर्ण्य तथेत्युक्त्वावसन्तरतिसंयुतःपिकादिसैन्यसम्पन्नोहिमाद्रिप्रययौस्मरः

तत्राऽपश्यत शम्भोः सपुण्यमाश्रममण्डलम् ।

नानावृक्षसमाकीर्णं शान्तसत्त्वसमाकुलम् ॥ २९ ॥

तत्राऽपश्यत्त्रिनेत्रस्य वीरकंताम द्वारपम् ।

यथासाक्षान्महेशानंगणांश्चायुतशोऽस्यच ॥ ३० ॥

इदं च महेशानंनानासाग्रकृतलोचनम् । देवदारुद्रुमच्छायावेदिकामध्यमाश्रितम् ॥

समकायं सुखासीनं समाधिस्थं महेश्वरम् ॥ ३१ ॥

निस्तरङ्गविनिर्गुह्य स्थितमिन्द्रियगोचरान् ।

आत्मानमात्मनादेवप्रविष्टं तपसोनिधिम् ॥ ३२ ॥

तं तथाविधमालोक्य सोऽन्तर्भेदाय यत्नवान् ।

भ्रमरध्वनिव्याजेन विवेश मदनो मनः ॥ ३३ ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवो विकसितविलोचनः ।

सस्मार नगराजस्य तनयां रक्तमानसः ॥ ३४ ॥

निवेदिता वीरकेण विवेश च गिरेः सुता ।

तस्मिन्काले महाभागा सदा यद्वदुपैति सा ॥ ३५ ॥

ततस्तस्यां मनः स्वीयमनुरक्तमवेक्ष्य च । निगृह्य लीलया देवः स्वकं पृष्ठमवैक्षतः

तावदापूर्णधनुषमपश्यत रतिप्रियम् ॥ ३६ ॥

तन्नाशकृपया देवो नानास्थानेषु सोऽगमत् ।

तावत्पश्यति पृष्ठस्थमाकृष्य धनुषःशरम् ॥ ३७ ॥

स नदीः पर्वतांश्चैव आश्रमान्सरसीस्तथा ।

परिभ्रमन्महादेवः पृष्ठस्थं तमवैक्षत ॥ ३८ ॥

जगत्त्रयं परिभ्रम्य पुनरागात्स्वमाश्रमम् ।

पृष्ठस्थमेव तं वीक्ष्य निःश्वासं मुमुचे हरः ॥ ३९ ॥

ततस्त्रुतीयनेत्रोत्थवहिना नाकवासिनाम् ।

क्रोशतांगमितःकामोभस्मत्त्वंपाण्डुनन्दन ॥ ४० ॥

स तु तं भस्मसात्कृत्वा हरनेत्रोद्भवोऽनलः ।

व्यजृम्भतजगद्गुह्यं ज्वालापूरितदिङ्मुखः ॥ ४१ ॥

ततो भवो जगद्धेतोर्व्यभजजातवेदसम् । साहङ्कारे जने चन्द्रे सुमनस्सु च गीतके

भृङ्गेषु कोकिलास्येषु विहारेषु स्मरानलम् ।

तत्प्राप्तौ स्नेहसंयुक्तं कामिनां हृदयं किल ॥ ४२ ॥

ज्वालयत्यनिशं सोऽग्निर्दुःश्चित्स्थोऽसुखावहः ॥

विलोक्य हरनिःश्वासज्वालाभस्मीकृतं स्मरम् ॥ ४३ ॥

विललाप रतिर्दीना मधुनाबन्धुनासह । विलयन्तीसुबहुशोमधुनापरिसान्त्विता

रत्याः प्रलापमाकर्ण्य देवदेवो वृषध्वजः ।

कृपया परया प्राह कामपत्नीं निरीक्ष्य च ॥ ४६ ॥

अमूर्तोऽपि ह्ययं भद्रे! कार्यसर्वपतिस्तव । रतिकालेद्रुवं बाले करिष्यतिनसंशयः

यदा विष्णुश्च भविता वासुदेवात्मजो विभुः ।

तदा तस्य सुतो यः स्यात्स पतिस्ते भविष्यति ॥ ४८ ॥

साप्रणम्यततोर्द्धमितिप्रोक्तारतिस्ततःजगामस्त्रेच्छयागत्यावसन्तादिभिरन्विता

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये कामदहनोनाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः

नारदार्जुनसम्वादे महादेवतपःकरणं पार्वत्याऽपिस्वेष्टसाधनायहिमाद्रे-
रधिस्यकायांतपस्याकृतातत्रमुनीनांतपःकरणायविरोधः पश्चाच्छङ्करद्वारा
ब्रह्मचारिछद्मवेषेणपर्वतपुत्र्याःपरीक्षाशिवपार्वत्युद्राहकविषयकउत्साहः

अर्जुन उवाच

देवर्षे ! वण्यन्ते चेयं कथा पीयूषसोदरा । पुनरेतन्मुने ! ब्रूहि यदा वेत्ति महेश्वरः

भगवान्स्वांसतींभार्यावधार्थंचापितारकम् ।

सत्याश्चविरहात्तप्यन्ददाहकिमसौस्मरम् ॥ २ ॥

त्वयैवोक्तं सविरहात्सत्यास्तप्यति वैतपः ।

हिमाद्रिमास्थितोदेवस्तस्याःसङ्गमवाञ्छया ॥ ३ ॥

नारद उवाच

सत्यमेतत्पुरा पार्थ भवस्येदं मनीषितम् । अतस्तपसायोगो न कर्तव्योमयाऽनया

तपो विना शुद्धदेहो न कथञ्चन जायते ।

अशुद्धदेहेन समं संयोगो नैव दैहिकः ॥ ५ ॥

महत्कर्माणि यानीह तेषां मूलं सदा तपः ।

नातस्तपसां सिद्धिर्महत्कर्माणि यान्ति वै ॥ ६ ॥

एतस्मात्कारणाद्देवो दर्पितं तं ददाह तु ।

ततोदग्धे स्मरे चाऽपि पार्वतीमपि व्रीडिताम् ॥ ७ ॥

विहाय सगणो देवः कैलासं समपद्यत । देवी च परमोद्विग्ना प्रस्खलन्ती पदेपदे

जीघितं स्वं विनिन्दन्ती बभ्रामेतस्ततश्च सा ।

हिमाद्रिरपि स्वे शृङ्गे रुदन्तीं पृष्ठवात्रतिम् ॥ ६ ॥
 काऽसि कस्याऽसि कल्याणि किमर्थं चापि रोदिषि ।
 पृष्टा सा च रतिःसर्वयथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ १० ॥
 निवेदिते तथा रत्याशैलःसम्भ्रान्तमानसः ।
 प्राप्यस्वांतनयांपाणावादायागात्स्वकंपुरम् ॥ ११ ॥
 सा तत्र पितरौ प्राह सखीनां वदनेन च ।
 दुर्भगेन शरीरेण किमनेन हि कारणम् ॥ १२ ॥
 देहवासंपरित्यक्ष्ये प्राप्स्येवाभिमतंपतिम् ।
 असाध्यं चाप्यभीष्टं च कथंप्राप्यंतपोविना ॥ १३ ॥
 नियमैर्विविधैस्तस्माच्छोषयिष्येकलेवरम् ।
 अनुजानीत मां तत्र यदि वः करुणामयि ॥ १४ ॥
 श्रुत्वेन वचनं मातापिता च प्राहतांशुभाम् ।
 उमेतिचपले पुत्रि ! न क्षमं तावकं वपुः ॥ १५ ॥
 सोढुं क्लेशात्मरूपस्यतपसःसौम्यदर्शने । भावीन्यप्यनिवार्याणिवस्तूनिषसदैवतु
 भाविनोऽर्था भवन्त्येव नरस्याऽनिच्छतोऽपि हि ।
 तस्मान्न तपसा तेऽस्ति बाले ! किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १७ ॥

श्रीदेव्युवाच

यदिदं भवतोवाक्यंनसम्यगिति मे मतिः । केवलं न हि दैवेनप्राप्तुमर्थोहिशक्यते
 किञ्चिद्देवाद्धात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वभावतः ।
 पुरुषःफलमाप्नोति चतुर्थनाऽत्रकारणम् ॥ १६ ॥
 ब्रह्मणा चाऽपि ब्रह्मत्वं प्राप्तं किल तपोबलात् ।
 अन्यैरपि च यत्नं तन्न संख्यातुमुत्सहे ॥ २० ॥
 अध्रुवेणशरीरेणयद्यभीष्टंन साध्यते । पश्चात्स शोच्यतेमन्दःपतितेऽस्मिञ्चरीरके
 यस्य देहस्य धर्मोऽयं क्वचिज्जायेत्क्वचिन्निघ्नयेत् ।

कच्चिद्गर्भगतंनश्येज्जातमात्रं कच्चित्तथा ॥ २२ ॥
 बाल्ये च यौवनेचाऽपि वार्धक्येऽपि विनश्यति ।
 तेन चञ्चलदेहेनकोऽर्थःस्वार्थोनचेद्भवेत् ॥ २३ ॥
 इत्युक्त्वा स्वसखीयुक्ता पितृभ्यां साश्रुवीक्षिता ।
 शृङ्गं हिमवतःपुण्यंनानाश्चर्यं जगाम सा ॥ २४ ॥
 तत्राम्बराणि सन्त्यज्यभूषणानिचशैलजा ।
 सम्वीतावलकलैर्दिव्यैस्तपोऽतप्यतसंयता ॥ २५ ॥
 ईश्वरं हृदि संस्थाप्य प्रणवाभ्यसनादृता ।
 मुनीनामप्यभून्मान्या तदानीं पार्थ पार्वती ॥ २६ ॥
 त्रिस्राता पाटलापत्रभक्षकाऽमूच्छतं समाः ।
 शतं च बिल्वपत्रेण शीर्णेन कृतभोजना ॥ २७ ॥
 जलभक्षाशतं चाभूच्छतं वै वायुभोजना ।
 ततो नियममादाय पादाङ्गुष्ठस्थिताऽभवत् ॥ २८ ॥
 निराहारा ततस्तापं प्रापुस्तत्तपसो जनाः ।
 ततो जगत्समालोक्य तदीयतपसोजितम् ॥ २९ ॥
 हरस्तत्राऽऽययौसाक्षाद्ब्रह्मचारिवपुर्धरः ।
 वसानोवलकलं दिव्यं रौरवाजिनसम्भृतः ॥ ३० ॥
 सुलक्षणाषाढधरः सद्भक्तः प्रतिभानवान् ।
 ततस्तं पूजयामासुस्तत्सख्यो बहुमानतः ॥ ३१ ॥
 वक्तुमिच्छुः शैलपुत्रीं सखीभिरितिषोदितःब्रह्मन्नियंमहाभागागृहीतनियमा शुभा
 मुद्धर्तपञ्चमात्रेण नियमोऽस्याः समाप्यते ।
 तत्प्रतीक्षस्व तं कालं पश्चादस्मत्सखीसमम् ॥ ३३ ॥
 नानाविधाधर्मवार्ताःप्रकरिष्यसिब्राह्मण ! इत्युक्त्वाविजयाद्यास्तादेवीचरितवर्णनै
 अश्रुमुख्योद्विजस्याऽग्रे निन्युः कालंघतंतदा ।

ततः काले किञ्चिद्दूने ब्रह्मचारीमहामतिः ॥ ३५ ॥

विलोकनमिषेणाऽगादाश्रमोपस्थितं हृदम् ।

निपपात च तत्राऽसौ चुक्रोशाऽतितरांततः ॥ ३६ ॥

अहमत्र निमज्जामि कोऽपि मामुद्धरेत भोः ।

इति तारेण क्रोशन्तंश्रुत्वा तंविजयादिकाः ॥ ३७ ॥

आजगमुस्त्वरया युक्ता ददुस्तस्मै करं च ताः ।

स चुक्रोश ततो गाढं दूरेदूरे पुनःपुनः ॥ ३८ ॥

नाहं स्पृशाम्यसंसिद्धां प्रियेवा नानृतंत्विदम् ।

ततःसमाप्तनियमापार्वतीस्वयमाययौ ॥ ३९ ॥

सव्यं करं ददावस्य तंचाऽसौ नाभ्यनन्दत ।

भद्रे यच्छुचिर्नैवस्याचच्चैवाऽवज्ञयाकृतम् ॥ ४० ॥

सदोषेणकृतंयच्चतदादद्यान्नर्हिचित्सव्यं चाऽशुचिरे हस्तंनावलम्बामिर्हिचित्

इत्युक्ता पार्वती प्राह नाहं दत्तं च दक्षिणम् ।

ददामि कस्यचिद्विप्र ! देवदेवाय कल्पितम् ॥ ४२ ॥

दक्षिणं मे करं देवो ग्रहीता भव एव च । शीर्यते चोग्रतपसा सत्यमेतन्मयोदितम्

विप्र उवाच

यद्येवमवलेपस्ते गमनं केन वार्यते । यथा तव प्रतिज्ञेयं समाऽपीयं तथाऽचला ॥

रुद्रस्यापि वयं मान्याः कीदृशं ते तपो वद ।

विषमस्थं यत्र विप्रं प्रियमाणमुपेक्षसि ॥ ४५ ॥

अवजानासिविप्रांस्त्वंतच्छीघ्रं व्रज दर्शनात् ।

यदिवामन्यसेपूज्यांस्ततोऽभ्युद्धरनान्यथा ॥ ४६ ॥

ततो विचार्य बहुधा इतिचेतिचसाशुभा ।

विप्रस्योद्धरणं सर्वधर्मेभ्योऽमन्यताऽधिकम् ॥ ४७ ॥

ततः सा दक्षिणं दत्त्वा करं तं प्रोज्जहार च ।

नरं नारी प्रोद्धरति मज्जन्तं भवचारिधौ ॥

एतत्सन्दर्शनार्थाय तथा चक्रे भवोद्भवः ॥ ४८ ॥

प्रोद्धृत्य च ततः स्नात्वा बद्ध्वा योगासनं स्थिता ॥ ४९ ॥

ब्रह्मचारीततःप्राहप्रहसन्किमिदं शुभे ! कर्तुंकामाऽसितन्वद्भिद्वययोगासनस्थिता

देवी प्राह ज्वालयिष्ये शरीरं योगवह्निना ।

महादेवकृतमतिरुच्छिष्टाऽहं यतोऽवभवम् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मचारी ततः प्राह काश्चिद्ब्राह्मणकाम्यया ।

कृत्वा वार्तास्ततःस्वीयमभीष्टं कुरुपार्वति ! ॥ ५२ ॥

नोपहन्या कदाचिद्वि साधुभिर्विप्र कामना ।

धर्ममेनं मन्यसे चेन्मुहूर्त्तं ब्रूहि पार्वति ॥ ५३ ॥

देवी प्राह ब्रूहि विप्र ! मुहूर्त्तसंस्थिता त्वहम् ।

ततःस्वयं व्रती प्राहदेवीतांस्वसखीयुताम् ॥ ५४ ॥

किमर्थमिति रम्भोरु नवे वयसिदुश्चरम् ।

तपस्त्वया समारब्धं नाऽनुरूपं विभाति मे ॥ ५५ ॥

दुर्लभंप्राप्य मानुष्यं गिरिराजगृहेऽधुना ।

भोगांश्चदुर्लभान्देवित्यक्त्वाकिंक्लिश्यतेवपुः ॥ ५६ ॥

अतीव दूये वीक्ष्य त्वां सुकुमारतराकृतिम् ।

अत्युग्रतपसा क्लिष्टा पद्मिनीव हिमार्दिता ॥ ५७ ॥

इदं चान्यत्तव शुभे ! शिरसो रोगदं मम ।

यद्देहं त्यक्तुकामा त्वं प्रबुद्धा नासिबालिके ॥ ५८ ॥

वामः कामो मनुष्येषु सत्यमेतद्वचो यतः ।

स्पृहणीयाऽसि सर्वेषामेवं पीडयसे वपुः ॥ ५९ ॥

अविज्ञातान्वयो नग्नः शूलीभूतगणाधिपः श्मशाननिलयोभस्मोद्भूतधूलनोवृषवाहनः

गजाजिनो द्विजिह्वायलङ्कृताङ्गो जटाधरः ।

विरूपाक्षः कथङ्कारं निर्गुणः स्यात्तद्वोचितः ॥ ६१ ॥
 गुणा ये कुलशीलाद्यावराणामुदिता बुधैः ।
 तेषामेकोऽपि नैवास्ति तस्मिन्स्तन्नोचितः सते ॥ ६२ ॥
 शोचनीयतमा पूर्वमासीत्पार्वति कौमुदी ।
 त्वंसम्बृत्ताद्वितीयासितस्यास्तत्सङ्गमाशया ॥ ६३ ॥
 तपोधनाः सर्वसमा वयं यद्यपि पार्वति !
 दुनोत्येव तवारम्भः शूलायां यूपसत्क्रिया ॥ ६४ ॥
 वृषभारोहणं वासः श्मशाने पाणिसङ्ग्रहः ।
 सव्यालपाणिनाक्षौमगजत्वम्बन्धनः कथम् ॥ ६५ ॥
 जनहास्यकरं सर्वत्वयाऽऽरब्धमसाम्प्रतम् ।
 स्त्रीभावाद्भूतिसम्पर्कः कथंचाभिमतस्तव ॥ ६६ ॥
 निवर्तय मनस्तस्मादस्मात्सर्वविरोधिनः ।
 मृगाक्षि मदनारातेर्मर्कटाक्षस्य प्रार्थनात् ॥ ६७ ॥
 विरुद्धवादिनं चैवं ब्रह्मचारिणमीश्वरम् । निशम्यकुपितादेवीप्राहवाचा सगद्गदम्
 मा मा ब्राह्मण ! भाषिष्ठा विरुद्धमिति शङ्करे ।
 महत्तमो याति पुमान्देवदेवस्य निन्दया ॥ ६८ ॥
 नसम्यगभिजानासितस्य देवस्य चेष्टितमृशृणु ब्राह्मणत्वं पापाद्यथास्मात्परिमुच्यसे
 स आदिः सर्वजगतां कौऽस्य वेदान्वयंततः ।
 सर्वं जगद्यस्य रूपं दिग्वासाः कीर्त्यन्ते ततः ॥ ७१ ॥
 गुणत्रयमयं शूलं शूली यस्माद्बिभातसः ।
 अबद्धाः सर्वतो मुक्ता भूता एव स तत्पतः ॥ ७२ ॥
 श्मशानं चापि संसारस्तद्वासीकृपयार्थिनिम् ।
 भूतयः कथिता भूतिस्तां बिभर्तिसभूतिभृत् ॥ ७३ ॥
 वृषो धर्म इति प्रोक्तस्तमारूढस्ततो वृषी ।

सर्पाश्च दोषाः क्रोधाद्यास्तान्बिभर्ति जगन्मयः ॥ ७४ ॥
 नानाविधाः कर्मयोगा जटारूपा बिभर्ति सः ।
 वेदत्रयी त्रिनेत्राणि त्रिपुरं त्रिगुणं वपुः ॥ ७५ ॥
 भस्मीकरोति तद्वेवलिपुरघ्नस्ततः स्मृतः ।
 एवम्विधं महादेवं चिदुर्ये सूक्ष्मदर्शिनः ॥ ७६ ॥
 कथङ्कारं हि ते नाम भजन्ते नैव तं हरम् । अथवा भीतसंसारः सर्वे विप्रयतो जनाः
 विमृश्य कुर्वन्ते सर्वं विमृश्यैतन्मयाकृतम् । शुभं वाऽप्यशुभं वाऽस्तु त्वमप्येनं प्रपूजय
 इति ब्रुवन्त्यां तस्यां तु किञ्चित्प्रस्फुरिताधरम् ।
 चिन्नाय तां सखीमाह किमप्येष विवशुकः ॥ ७७ ॥
 वार्यातामिति विप्रोऽयं महद्दूषणभाषकः न केवलं पापभागी श्रोता वै स्यान्न संशयः
 अथवा किञ्चनः कार्यं वादेन सह ब्राह्मणैः ।
 कणौ पिधाय यास्यामो यथायः स्यात्तथाऽस्तु सः ॥ ८१ ॥
 इत्युक्त्वोत्थाय गच्छन्त्यां पिधाय श्रवणाबुधौ ।
 स्वरूपं समुपाश्रित्य जगृहे वसनं हरः ॥ ८२ ॥
 ततो निरीक्ष्य तं देवं सम्भ्रान्ता परमेश्वरी ।
 प्रणिपत्य महेशानं तुष्टावाऽवनता उमा ॥ ८३ ॥
 प्राह तां च महादेवो दासोऽस्मि तव शोभने ! ।
 तपोद्रव्येण क्रीतश्च समादिशयथेप्सितम् ॥ ८४ ॥
 देव्युवाच
 मनसस्त्वं प्रभुः शम्भो ! दत्तं तच्च मया तव ।
 वपुषः पितरावीशौ तौ सम्मानयितुमर्हसि ॥ ८५ ॥
 महादेव उवाच
 पित्राहिते परिज्ञातं दृष्ट्वात्वं रूपशालिनीम् ।
 बालां स्वयम्भवं पुत्रीमहं दास्यामि नान्यथा ॥ ८६ ॥

तत्तस्य सर्वमेवाऽस्तु वचनं त्वं हिमाचलम् ।

स्वयम्वरार्थं सुश्रोणि ! प्रेरय त्वां वृणेततः ॥ ८७ ॥

इत्युक्त्वा तां महादेवः शुचिः शुचिपदो विभुः । जगामेष्टं तदा देशं स्वपुरं प्रययौ च सा

दृष्ट्वा देवीं तदा हृष्टो मेनया सहितोऽचलः ॥ ८८ ॥

आलिङ्ग्याऽऽघ्राय पप्रच्छ सर्वसाधन्यवेदयत् । दुहितुर्देवदेवेन न आज्ञप्तं हिमाचलः

स्वयम्बरं प्रमुदितः सर्वलोकेष्ववोपयत् । अश्विनौ द्वादशादित्या गन्धर्वगण्डोरगाः

यक्षाः सिद्धास्तथा साध्या दैत्याः किम्पुरुषा नगाः ।

समुद्राद्याश्च ये केचित्त्रैलोक्यप्रवराश्च ये ॥ ८९ ॥

त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि च त्रयस्त्रिंशच्च ये देवास्त्रयस्त्रिंशच्च कोटयः

जग्मुर्गिरीन्द्रपुत्र्यास्तु स्वयम्बरमनुत्तमम् ।

आमन्त्रितस्तथा विष्णुर्मैरुमाह हसन्निव ॥ ९० ॥

तातास्माकं च सा देवी मेरो गच्छ नमामिताम् ।

अथ शैलसुता देवी हैममाख्याशोभनम् ॥ ९१ ॥

विमानं सर्वतोभद्रं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।

अप्सरोग्भिः प्रनृत्यद्भिः सर्वाभरणभूषिता ॥ ९२ ॥

गन्धर्वसंघैर्विविधैः किन्नरैश्च सुशोभनैः ।

वन्दिभिः स्तूयमाना च वीरकांस्यधरास्थिता ॥ ९३ ॥

सितातपत्ररत्नांशुमिश्रितं चाऽवहत्तदा ।

शालिनीनामपार्वत्याः संध्यापूर्णन्दुमण्डला ॥ ९४ ॥

चामरासक्तहस्ताभिर्दिव्यस्त्रीभिश्च सम्वृता ।

मालां प्रगृह्य सा तस्थौ सुरद्रमसमुद्भवाम् ॥ ९५ ॥

एवं तस्यां स्थितायां तु स्थिते लोकत्रये तदा ।

शिशुर्भूत्वा महादेवः क्रीडार्थं वृषभध्वजः ॥ १०० ॥

उत्सङ्गतलसंगुप्तो बभूव भगवान्भवः जयेति यत्पदं ख्यातं तस्य सत्यार्थमीश्वरम्

अथ दृष्ट्वा शिशुं देवास्तस्य उत्सङ्गवर्त्तिनः ।

कोऽयमत्रेति सम्मन्य चुक्रुशुभृशरोषिताः ॥ १०२ ॥

वज्रमाहारयत्तस्य बाहुमुद्यम्य वृत्रहा । स बाहुरुद्यतस्तस्य तथैव समतिष्ठत ॥

स्तम्भितः शिशुरूपेण देवदेवेन लीलया ।

वज्रं क्षेप्तुं न शक्नोति बाहुं चालयितुं तदा ॥ १०४ ॥

वह्निःशक्तिं तदा क्षेप्तुं न शशाक तथोत्थितः ।

यमोऽपि दण्डं खड्गं च निष्कृतिस्तं शिशुं प्रति ॥ १०५ ॥

पाशं च चरुणो राजा ध्वजयष्टिं समीरणः ।

सोमो गुडं (इषुं सोमो) धनेशश्च गदां सुमहतीं दृढाम् ॥ १०६ ॥

नानायुधानि चादित्या मुसलं च सवस्तथा ।

महाघोराणि शस्त्राणि तारकाद्याश्च दानवाः ॥ १०७ ॥

स्तम्भिता देवदेवेन तथाऽन्ये भुवनेषु ये ।

पूषा दन्तान्दशदन्तैर्बालमैक्षत मोहितः ॥ १०८ ॥

तस्याऽपि दशनाः पेतुर्दृष्टमात्रस्य शम्भुना ।

भगश्च नेत्रे चिकृते चकार स्फुटिते च ते ॥ १०९ ॥

बलं तेजश्च योगांश्च सर्वेषां जगृहे प्रभुः ।

अथ तेषु स्थितेष्वेव मन्युमत्सु सुरेष्वपि ॥ ११० ॥

ब्रह्माध्यानमुपाश्रित्य बुबोध हरचेष्टितम् । सोऽभिगम्य महादेवं तुष्टाव प्रयतो विधिः

पौराणैः सामसङ्गीतैर्वैदिकैर्गुह्यनामभिः ।

नमस्तुभ्यं महादेव महादेव्यै नमोनमः ॥ ११२ ॥

प्रसादात्तव बुद्ध्यादिर्जगदेतत्प्रवर्तते । मूढाश्च देवताः सर्वा नैनं बुध्यत शङ्करम्

महादेवमिहायातं सर्वदेवनमस्कृतम् ।

गच्छध्वं शरणं शीघ्रं यदि जीवतुमिच्छथ ॥ ११४ ॥

ततः सम्भ्रमसम्पन्नास्तुष्टुबुःप्रणताः सुराः ।

नमोनमोमहादेव पाहिपाहि जगत्पते ! ॥ ११५ ॥
 दुराचारान्भवानस्मानात्मद्रोहपरायणान् ।
 अहोपश्यतनोमौढ्यं जानन्तस्तवभाविनीम् ॥ ११६ ॥
 भार्यामुमां महादेवीं तथाऽप्यत्र समागताः ।
 युक्तमेतद्यदस्माकं राज्यं गृह्यते चासुरैः ॥ ११७ ॥
 येषामेवंविधाबुद्धिरस्माभिः किंकृतं त्विदम् ।
 अथवानोजदोषोऽस्तिपशवोहि वयं यतः ॥ ११८ ॥
 त्वयैव पतिना सर्वे प्रेरिताः कुर्महे चिभो ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां पतिस्त्वं परमेश्वरः ॥ ११९ ॥
 भ्रामयस्यखिलं विश्वं यन्त्रारूढं स्वमायया ।
 येन विभ्रामितामूढाः समायाताः स्वयम्बरम् ॥ १२० ॥
 तस्मै पशूनां पतये नमस्तुभ्यं प्रसीद नः ।
 अथ तेषां प्रसन्नोऽभूद्देवदेवस्त्रियम्बकः ॥ १२१ ॥
 यथापूर्वचकारैतान्संस्तवाद्ब्रह्मणः प्रभुः । तारकप्रमुखादैत्याः संकुद्धास्तत्रप्रोचिरे
 कोऽयमङ्ग महादेवो न मन्यामो वयं च तम् ।
 ततः प्रहस्य बालोऽसौ हुङ्कारं लीलया व्यधात् ॥ १२३ ॥
 हुङ्कारेणैव ते दैत्याः स्वमेव नगरंगताः । विस्मृतं सकलं तेषां स्वयम्बरमुखं च तत्
 महादेवप्रभावेण दैत्यानां घोरकर्मणाम् ।
 एवं यस्य प्रभावो हि देवदैत्येषु फाल्गुन ! ॥ १२५ ॥
 कथमीश्वरवाक्यार्थस्तस्मादन्यत्र मुच्यते ।
 असंशयं विमूढास्ते पश्चात्तापः पुरा महान् ॥ १२६ ॥
 ईश्वरं भुवनस्याऽस्य ये भजन्ते न त्र्यम्बकम् ।
 ततः संस्तूयमानः स सुरैः पद्मभुवादिभिः ॥ १२७ ॥
 वपुश्चकार देवेशस्त्र्यम्बकः परमाद्भुतम् ।

तेजसा तस्य देवास्ते सेन्द्रचन्द्रदिवाकराः ॥ १२८ ॥
 स ब्रह्मकाः ससाध्याश्च वसुर्विश्वे च देवताः ।
 सयमाश्च स रुद्राश्च चक्षुरप्रार्थयन् प्रभुम् ॥ १२९ ॥
 तेभ्यः परतमं चक्षुः स्ववपुर्द्रष्टुमुत्तमम् ।
 ददाचम्बापतिः शर्वो भवान्याश्चाऽचलस्य च ॥ १३० ॥
 लब्ध्वा रुद्रप्रसादेन दिव्यं चक्षुरनुत्तमम् ।
 स ब्रह्मकास्तदा देवास्तमपश्यन्महेश्वरम् ॥ १३१ ॥
 ततो जगुश्च मुनयः पुष्पवृष्टिं च खेचराः । मुमुचुश्च तदा नेदुर्देवदुन्दुभयो भृशम् ॥
 जगुर्गन्धर्वमुख्याश्च नृत्तुश्चाऽऽसुरोगणाः ।
 मुमुदुर्गणपाः सर्वे मुमोदाऽम्बा च पार्वती ॥ १३३ ॥
 ब्रह्माद्यामे निरेपूर्णा भवानीं च निरीश्वरम् । तस्य देवी ततो हृष्टा समक्षं त्रिदिवौकसाम्
 पादयोः स्थापयामास मालां दिव्यां सुगन्धिनीम् ।
 साधुसाध्विति सम्प्रोच्य तया तं तत्र चर्चितम् ॥ १३५ ॥
 सह देव्या नमश्चक्रुः शिरोभिभूतलाश्रितैः सर्वे स ब्रह्मका देवा जयेति च मुदा जगुः
 इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये श्रीमहादेववैवाहिकोत्साहवर्णनं नाम
 षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः

शिवपार्वत्युद्वाहे समेषां कृते निमन्त्रणं तत्र विवाहमण्डपे कन्यादानसङ्कल्पावसरे
 शिवपूर्वजत्वकृते प्रश्नो विष्णुना समाधाने सानन्दं शिवगौरीविवाहः

नारद उवाच

अथ ब्रह्मा महादेवमभिवाद्य कृताञ्जलिः । उद्वाहः क्रियतां देवइत्युवाच महेश्वरम्

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्राहेदं भगवान्हरः ।
 पराधीना वयं ब्रह्मन्निमाद्रेस्तव चाऽपि यत् ॥
 यद्युक्तं क्रियतां तद्धि वयं युष्मद्वशेऽधुना ।
 ततो ब्रह्मा स्वयं पुरं रत्नमयं शुभम् ॥३॥
 उद्वाहार्थं महेशस्य तत्क्षणात्समकल्पयत् ।
 शतयोजनविस्तीर्णं प्रासादशतशोभितम् ॥ ४ ॥
 पुरे तस्मिन्महादेवः स्वयमेव व्यतिष्ठत् ।
 ततः सप्तमुनीन्देवश्चिन्तितान्भ्यागतान्पुरः ॥ ५ ॥
 प्राहिणोदम्बिकायाश्चस्थिरपत्रार्थमीश्वरः ।
 सारुन्धतीकास्ते तत्रहलादयन्तो हिमाचलम् ॥ ६ ॥
 सभार्यमीश्वरगुणैः स्थिरपत्राणिवाद्भ्युः ।
 ततःसम्पूजितास्तेनपुनरागम्यतेऽचलात् ॥ ७ ॥
 न्यवेदयंस्त्र्यम्बकाय सच्च तानभ्यनन्दत् ।

उद्वाहार्थं ततो देवो विश्वं सर्वं न्यमन्त्रयत् ॥ ८ ॥

समागतं चयत्सर्वविनादैत्यैर्दुरात्मभिः । स्थावरं जङ्गमं च विश्वं विष्णुपुरोगमम्
 सग्रहाकं पुरातेर्महिमानमवर्धयत् । ततस्तं विधिराहेदं गन्धमादनपर्वते ॥१०॥
 पुरे स्थितं विवाहस्य देव ! कालः प्रवर्तते ।

ततस्तस्य जटाजटे चन्द्रखण्डं पितामहः ॥ ११ ॥

बबन्ध प्रणयोदारविस्फारितविलोचनः ।

कपर्दं शोभनं विष्णुः स्वयं चक्रेऽस्य हर्षतः ॥ १२ ॥

कपालमालां विपुलां चामुण्डा मूर्धन्यबन्धत् ।

उवाच चापि गिरिशंपुत्रं जनय शङ्कर ॥ १३ ॥

योदैत्येन्द्रकुलंहत्वा मां रक्तैस्तर्पयिष्यति ।

सूर्योज्ज्वलच्छिखारक्तभाभासितजगत्त्रयम् ॥ १४ ॥

बबन्ध देव देवस्य स्वयमेव प्रमोदतः शेषवासुकिमुख्याश्च ज्वलन्तस्तेजसा शुभाः ॥

आत्मानं भूषणस्थाने स्वयं ते चक्रीश्वरे ।

वायवश्च ततस्तीक्ष्णशृङ्गं हिमगिरिप्रभम् ॥ १६ ॥

वृषं विभूषयामासुर्नानारत्नोपपत्तिभिः शक्रो गजाजिनंगृह्यस्वयमग्रे व्यवस्थितः

विना भस्म समाधाय कपाले रजतप्रभम् ॥ १६ ॥

मनुजास्थिमयीं मालां प्रेतनाथश्च चक्रम् ॥ १८ ॥

बहिस्तेजोमयं दिव्यमजिनं प्रददौ स्थितः ।

एवं विभूषितः सर्वैर्भृत्यैरीशो बभौ भृशम् ॥ १९ ॥

ततो हिमाद्रेः पुरुषा वीरकं प्रोचिरे वचः ।

मा भूत्कालात्ययः शीघ्रं भवस्यैतन्निवेद्यताम् ॥ २० ॥

ततो देवं प्रणम्याऽऽह वीरकः करसम्पुटी ।

त्वरयन्ति महेशानं हिमाद्रेः पुरुषास्त्वमी ॥ २१ ॥

इति श्रुत्वा वचो देवः शीघ्रयित्येव चाऽब्रवीत् ।

सप्त वारिधयस्तस्य चक्रुर्दर्पणदर्शनम् ॥ २२ ॥

तत्रैक्षत महादेवः स्वरूपं स जगन्मयम् ।

ततो बद्धाञ्जलिर्धोमान्स्थाणुं प्रोवाच केशवः ॥ २३ ॥

देवदेवमहादेव त्रिपुरान्तक शङ्कर ! ।

शोभसेऽनेन रूपेण जगदानन्ददायिना ॥ २४ ॥

महेश्वर यथा साक्षादपरस्त्वं महेश्वरः ।

ततः स्मयन्महादेवो जयेति भुवने श्रुतः ॥ २५ ॥

करमालम्ब्य विष्णोश्च वृषभं रुह्ये शनैः ।

ततश्च वसवो देवाः शूलं तस्य न्यवेदयन् ॥ २६ ॥

धनदोनिधिभिर्युक्तः समीपस्थस्ततोऽभयत्स शूलपाणिर्विश्वात्मा सञ्चालततोदतः

देवदुन्दुभिनादैश्च पुष्पासारैश्च गीतकैः ।

नृत्यद्भिर्पत्तरोभिश्च जयेति च महास्वनः ॥ २८ ॥

सव्यदक्षिणसंस्थानौ ब्रह्मविष्णू तु जग्मतुः ।

हंसं च गरुडं चैव समारुह्य महाप्रभौ ॥ २६ ॥

अथादितिर्दितिःसाचदनुःकद्रःसुपर्णज । पोलोमीसुरसाचैबर्हिहिकासुरभिर्मुनिः

सिद्धिर्माया क्षमा दुर्गा देवी स्वाहा स्वधा सुधा ।

सावित्री चैव गायत्री लक्ष्मीः सा दक्षिणा द्युतिः ॥ ३१ ॥

स्पृहा मतिर्धृतिर्बुद्धिर्मन्थिर्द्धिःसरस्वती ।

राकाकुहः सिनीवालीदेवीभानुमतीतया ॥ ३२ ॥

धरणीधारणी वेलारानी चाऽपिचरोहिणी ।

इत्येताश्चान्यदेवानामातरःपत्नयस्तया ॥ ३३ ॥

उद्राहं देवदेवस्य जग्मुःसर्वामुदान्विता । उरगागरुडायक्षा गन्धर्वाःकिन्नरानराः

सागरा गिरयो मेघा मासाः सम्बत्सरास्तथा ।

वेदा मन्त्रास्तथायज्ञाः श्रौता धर्माश्च सर्वशः ॥ ३५ ॥

हुङ्कारोः प्रणवाश्चैव इतिहासाःसहस्रशः । कोटिशश्चतदादेवार्थ्यन्ताद्याःसवाहन

अनुजग्मुर्महादेवं कोटिशोऽर्बुदशश्च हि ।

गणाश्च पृष्ठतो जग्मुः शङ्खवर्णाश्च कोटिशः ॥ ३७ ॥

दशभिःकेकराख्याश्चविद्युतोऽष्टाभिरेव च ।

चतुःषष्ट्याविशाखाश्च नवभिःपरियात्रिकाः ॥ ३८ ॥

षड्भिः सर्वान्तकः श्रीर्मास्तथैव विकृताननः ।

ज्वालाकेशो द्वादशभिः कोटिभिः सम्भृतो ययौ ॥ ३९ ॥

सप्तभिः समदःश्रीमान्दुन्दुभोऽष्टाभिरेव च ।

पञ्चभिश्चकपालीशःषड्भिः संहृदकःशुभः ॥ ४० ॥

खोटिकोटिभिरेवैकः कुण्डकः कुम्भकस्तथा ।

विष्टम्भोऽष्टाभिरेवेह गणपः सर्वसत्तमः ॥ ४१ ॥

पिप्पलश्च सहस्रेण सन्नादश्च तथा बली ।

आवेशनस्तथाऽष्टाभिः सप्तभिश्चन्द्रतापनः ॥ ४२ ॥

महाकेशः सहस्रेण नन्दिर्द्वादशभिस्तथा ।

नगः कालः करालश्च महाकालः शतेन च ॥ ४३ ॥

अग्निकःशतकोट्यावैकोट्याऽग्निमुख एव च ।

आदित्यमूर्धाकोट्याचकोट्याचैवधनावहः ॥ ४४ ॥

सन्नागश्च शतेनैव कुमुदः कोटिभिस्त्रिभिः ।

अमोघः कोकिलश्चैव कोटिकोट्या सुमन्त्रकः ॥ ४५ ॥

कोकपादस्तथा षष्ट्या षष्ट्यासन्तानको गणःमहाबलश्चनवभिर्मधुपिङ्गश्च पिङ्गला

नीलो नवत्या सप्तत्या चतुर्वक्त्रश्च पूर्वपात् ।

घोरभद्रश्चतुःषष्ट्या करणो बालकस्तथा ॥ ४७ ॥

पञ्चाक्षः शतमन्युश्च मेघमन्युश्चविंशतिःकाष्ठकोटिश्चतुःषष्ट्यासुकोशोवृषभस्तथा

विश्वरूपस्तालकेतुः पञ्चाशच्चसिताननः ।

ईशानोवृद्धदेवश्चदीप्तात्मा मृत्युहा तथा ॥ ४९ ॥

विषादो यमहा चैव गणो भृङ्गरितिस्तथा ।

अशनी हासकश्चैवचतुःषष्ट्या सहस्रपात् ॥ ५० ॥

एते चाऽन्ये च गणपा असंख्यातामहाबलाः ।

सर्वे सहस्रहस्ताश्च जटामुकुटधारिणः ॥ ५१ ॥

चन्द्रलेखावतंसाश्च नीलकण्ठास्त्रिलोचनाः ।

हारकुण्डलकेयूरमुकुटाद्यैरलङ्कृताः ॥ ५२ ॥

अणिमादिगुणैर्युक्ताःशक्ताःशापप्रसादयोः ।

सूर्यकोटिप्रतीकाशास्तत्राऽऽजग्मुर्गणेश्वराः ॥ ५३ ॥

पातालाम्बरभूमिस्थाः सर्वलोकनिवासिनः ।

तुम्बुरुर्नारदो हाहाहृहश्चैव तु सामगाः ॥ ५४ ॥

तन्त्रीमादाय वाद्यांश्चाऽवाद्यञ्छङ्करोत्सवे ।

ऋषयः कृत्स्नशश्चैव वेदगीतांस्तपोधनाः ॥ ५५ ॥

पुण्यान्वैवाहिकान्मन्त्राञ्जेषुः संहृष्टमानसाः ।

एवं प्रतस्थेगिरिशोवीज्यमानश्चङ्कया ॥ ५६ ॥

तथा यमुनयाद्यापाम्पतिनाधृतच्छत्रया ।

स्त्रीभिर्नानाविधालापैर्लाजाभिश्चानुमोदितः ॥ ५७ ॥

महोत्सवेन देवेशो गिरिस्थानं विवेश सः ।

प्रभासत्स्वर्णकलशं तोरणानां शतैर्युतम् ॥ ५८ ॥

वैडूर्यवद्भूमिस्थं रत्नजैश्च गृहैर्युतम् ।

तत्प्रविश्य स्तूयमानो द्वारमभ्याससाद ह ॥ ५९ ॥

ततो हिमाचलस्तत्र दृश्यते व्याकुलाकुलः ।

आदिशदात्मभृत्यानां महादेव उपस्थिते ॥ ६० ॥

ततो ब्रह्माणमचलो गुरुत्वे प्रार्थयत्तदा । कृत्यानां सर्वभारेषुवासुदेवं च बुद्धिमान्

प्रत्याह च विवाहेऽस्मिन्कुमारीभ्रातरम्बिना ।

भविष्यति कथं विष्णो ! लाजहोमादिकर्मसु ॥ ६१ ॥

सुतोहिमममैनाकः सप्रविष्टोऽर्णवेस्थितः । इतिचिन्ताविषण्णतं विष्णुराहमहामतिः

अत्र चिन्ता न कर्तव्या गिरिराज ! कथञ्चन ।

अहं भ्राता जगन्मातुरेतदेवं च नान्यथा ॥ ६२ ॥

ततः प्रमुदितः शैलः पार्वतीं च स्वलङ्कृताम् ।

सखीभिः कोटिसंख्याभिवृतां प्रावेशयत्सदः ॥ ६३ ॥

ततो नीलमयस्तम्भं ज्वलत्काञ्चनकुट्टिमम् ।

मुक्ताजालपरिष्कारं ज्वलितौषधिदीपितम् ॥ ६४ ॥

रत्नासनसहस्राढ्यं शतयोजनविस्तृतम् ।

विवाहमण्डपं शर्वो विवेशाऽनुचरावृतः ॥ ६५ ॥

ततः शैलः सपत्नीकः पादौ प्रक्षाल्य हर्षितः ।

भवस्य तेन तोयेनसिषिचे स्वं जगत्तथा ॥ ६८ ॥

पाद्यमाद्यमनन्दत्त्वामधुपर्कं च गां तथा । प्रदानस्य प्रयोगं च सञ्चिन्तयन्ति ब्राह्मणाः

दौहित्रीं कव्यवाहानां दक्षि पुत्रीं स्वकामहम् ।

इत्युक्त्वा तस्थिवाञ्छैलो न जानाति हरस्य सः ॥ ७० ॥

ततः सर्वानपृच्छत्सकुलं कोऽपिनवेदतत् । ततो विष्णुरिदं प्राह पृच्छ्यन्तेऽन्ये किमर्थतः

अज्ञातकुलतां तस्य पृच्छ्यतामयमेव च । अहिरेव अहेः पादान्वेत्ति नान्यो हिमाचल !

स्वगोत्रं यदि न व्रते न देया भगिनी मम ।

ततो हासस्तदा जज्ञे सर्वेषां सुमहास्वनः ॥ ७२ ॥

निवृत्तश्च क्षणाद्भूयः किञ्चक्ष्यति हरस्त्विति ।

ततो विमृश्य बहुधा किञ्चिद्भीताननो यथा ॥ ७३ ॥

लज्जाजडः स्मितं चक्रे ततः पार्थ ! स वै हरः ।

ततो विशिष्टा ब्रुवति शीघ्रं कालोऽतिवर्तते ॥ ७४ ॥

हरिः प्राह महेशानं बिभ्यदावेद्भूयः तव । मातामहं च पितरं प्रयोगं शृणु भूधर ! ॥ ७६ ॥

आत्मपुत्राय ते शम्भो आत्मदौहित्रकायते । इत्युक्ते विष्णुना सर्वे साधुसाध्वितितेजगुः

देवोऽप्युदाहरेद्बुद्धिं सर्वेभ्योऽप्यधिकां वराम् ।

ततः शैलस्तथा चोक्त्वा दत्त्वा देवीं च सोदकम् ॥ ७८ ॥

आत्मानं चापि देवाय प्रददौ सोदकं नगः । ततः सर्वे तुष्टुवुस्तं विवाहं विस्मयान्विताः

दातामहीभूतानाथो होता देवश्चतुर्मुखः । वरः पशुपतिः साक्षात्कन्या विश्वारणिस्तथ

ततः स्तुवत्सु मुनिषु पुष्पवर्षे महत्यपि ।

नदत्सु देवतूर्येषु करं जग्राह त्र्यम्बकः ॥ ८१ ॥

देवो देवीं समालोक्य सलज्जां हिमशैलजाम् ।

न तृप्यति न चाह्लादत्साद्य देवं वृषध्वजम् ॥ ८२ ॥

तत्र ब्रह्मादिमुनयो देवीमद्भुतरूपिणीम् ।

पश्यन्तः शरणं जग्मुर्मनसा परमेश्वरम् ॥ ८३ ॥

मा मुह्याम पार्वतीं च यथा नारदपर्वतौ ।

ततस्तथैव तच्चके सर्वेषामीप्सितं वचः ॥ ८४ ॥

ततोऽदेवैश्च मुनिभिः संस्तुतः परमेश्वरः ।

प्रविवेश शुभां वोदं मूर्तिमज्ज्वलनाश्रिताम् ॥ ८५ ॥

वेधाः श्रुतीरितैर्मन्त्रैर्मूर्तिं मद्भिरुपस्थितैः ।

मूर्तमग्निं जुहाव त्रिः परिक्रम्य च तं हरः ॥ ८६ ॥

लाजाहोमाउभ्राताप्राहतंसस्मितं हरिः । बहवोमिलिताः सन्तिलोकाः सम्मर्दं ईश्वर

सविधानेन रक्षणाभिभूषणानित्वया हर । ततो हरश्चतं प्राह स्वजनेमाऽतिगोपय

किञ्चित्प्रार्थय दास्यामि प्राह विष्णुस्ततो वरम् ।

त्वयि भक्तिर्दृढा मेऽस्तु स च तद्दुर्लभं ददौ ॥ ८६ ॥

ददतुः सृष्टिसंरक्षां ब्रह्मणे दक्षिणामुभौ । अग्नये यज्ञभागांश्च प्रीतौ हरजनार्दनौ ॥

भृगवादीनां ततो दत्त्वा श्रुतिरक्षणदक्षिणाम् । ततो गीतैश्च नृत्यैश्च भोजनैश्च यथेप्सितैः

महोत्सवैरनेकैश्च विस्मयं समपद्यत । विसृज्य लोकं तं सर्वकिमिच्छादानकैर्भवः

सरस्वत्या च पितरौ देव्याश्चाऽऽश्वास्य दुःखितौ ।

आमन्त्र्य हिमशैलेन्द्रं ब्रह्माणं च सकेशवम् ॥ ८७ ॥

जगम मन्दिरगिरिं गिरिणा सानुगोऽर्चितः ॥ ८८ ॥

ततो गते भगवति नीललोहिते सहोमया गिरिममलं हि भूधरः ।

सवान्धवो रोदति कस्य नो मनो विसंष्टुलं जगति हि कन्यकापितुः

इमं विवाहं गिरिराजपुत्र्याः शृणोति चाऽध्येति च यो नरः शुचिः

विशेषतश्चाऽपि विवाहमङ्गले स मङ्गले वृद्धिमवाप्नुते चिरम् ॥ ८९ ॥

इति श्रीस्कन्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे कुमारेशमाहात्म्ये हरगौरीविवाहवर्णनं नाम षड्विंशोऽध्यायः

सप्तविंशोऽध्यायः

कुमारेण माहात्म्ये पार्वतीप्रकोपवर्णनम्

नारद उवाच

ततो निरुपमं दिव्यंसर्वरत्नमयं शुभम् । ईशाननिर्मितं साक्षात्सहदेव्याऽऽविशद्गृहम्

तत्राऽसौ मन्दरगिरौ सह देव्या भगाक्षहा । प्रासादेतत्र चोद्याने रैमेसंहृष्टमानसः

एतस्मिन्नन्तरे देवास्ताहकेणाऽतिपीडिताः ।

प्रोत्साहितेन चात्यर्थमया कलिचिकीर्षुणा ॥ ३ ॥

आसाद्य ते भवं देवं तुष्टुबुबुधं स्तवैः ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी प्रोद्वर्तयत गात्रकम् ॥ ४ ॥

उद्वर्तनमलेनाऽथ नरं चक्रे गजाननम् ।

देवानां सस्तवैः पुण्यैः कृपयाऽभिपरिप्लुता ॥ ५ ॥

पुत्रेत्युवाच तं देवी ततः संहृष्टमानसा ।

एतस्मिन्नन्तरे शर्वस्तत्रागत्य वचोऽब्रवीत् ॥ ६ ॥

पुत्रस्तवाऽयं गिरिजे ! शृणु यादृग्भविष्यति ।

विक्रमेण च वीर्येण कृपया सदृशो मया ॥ ७ ॥

यथाऽहं तादृशश्चाऽसौ पुत्रस्ते भविता गुणैः येन पापादुराचारावेदान्धर्मद्विषन्ति च

तेषामामरणान्तानि विघ्नान्येव करिष्यति ।

ये च मां नैव मन्यन्ते विष्णुं वाऽपि जगद्गुरुम् ॥ ८ ॥

विघ्निता विघ्नराजेन ते यास्यन्ति महत्तमः । तेषां गृहेषु कलहः सदानैवोपशाम्यति

पुत्रस्य तव विघ्नेन समूलं तस्य नश्यति । येषां न पूज्याः पूज्यन्ते क्रोधासत्यपराश्च ये

रौद्रसाहसिका ये च तेषां विघ्नं करिष्यति ।
श्रुतिधर्माज्ञातातिधर्मान्पालयन्तिगुरुंश्चये ॥ १२ ॥
कृपालवो गतक्रोधास्तेषां विघ्नं हरिष्यति ।
सर्वधर्माश्चकर्माणितथानानाविधानिच ॥ १३ ॥
सविघ्नानि भविष्यन्तिपूजयाऽस्यविना शुभे ।
एवं श्रुत्वाउमाप्राहएवमस्तिशङ्करम् ॥ १४ ॥

ततो बृहत्तनुः सोऽभूत्तेजसा द्योतयन्दिशः।ततो गणैःसमंशर्वःसुराणांप्रददौच तम्
यावत्तारकहन्ता वो भवेत्तावदयं प्रभुः ॥ १५ ॥
ततोविघ्नपतिर्देवैःसंस्तुतः प्रणतार्तिहा।चकारतेषां कृत्यानिविघ्नानिदितजन्मनाम्
पार्वती च पुनर्देवी पुत्रत्वे परिकल्प्य च । अशोकस्याऽङ्कुरंवाग्मिरवर्द्धयतस्वाहृतैः
सप्तर्षीनथ चाऽऽहूय संस्कारमङ्गलं तरोः ।
कारयामास तन्वङ्गी ततस्तांमुनयोऽब्रुवन् ॥ १८ ॥
त्वयैव दर्शिते मार्गे मर्यादां कर्तुंमहसि।किं फलं भविता देवि कल्पितैस्तरुपुत्रकैः

देव्युवाच

यो वै निरुदके ग्रामे कूपं कारयते बुधः । यावत्तोयं भवेत्कूपे तावत्स्वर्गे स मोदते
दशकूपसमा वापी दशवापीसमं सरः । दशसरःसमा कन्या दशकन्यासमः क्रतुः॥
दशक्रतुसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रमः ॥ २२ ॥
एषैव मम मर्यादा नियता लोकभाविनी।जीर्णोद्धारेकृतेवापि भलंतद्द्विगुणमतम्
॥ इति श्रीगणेशोत्पत्तिः ॥

ततः कदाचिद्भगवानुमया सह मन्दरे । मन्दिरे हर्षजनने कलधौतमये शुभे ॥ २४ ॥
प्रकीर्णकुसुनामोदमहालिङ्गकुलकृजिते । किन्नरोद्गीतसङ्गीतप्रतिशब्दितमध्यके ॥
क्रीडामयूरैर्हंसैश्चश्रुतैश्चैवाऽभिनादिते ।
मौक्तिकैर्विविधै रत्नैर्विनिर्मिगवाक्षके ॥ २६ ॥
तत्र पुण्यकथाभिश्च क्रीडतोरुभयोस्तयोः

प्रादुरभून्महाच्छब्दः पूरिताम्बरगोचरः ॥ २७ ॥
श्रुत्वा कौतुकाद्देवी किमेतदिति शङ्करम् । पर्यपृच्छच्छुभतनुर्हरं विस्मयपूर्वकम् ।
तामाह देवी गिरिशो दृष्टपूर्वास्तु ते त्वया ।
एते गणा मे क्रीडन्ति शैलेऽस्मिंस्त्वत्प्रियाः शुभे ! ॥ २८ ॥
तपसा ब्रह्मचर्येण क्लेशेन क्षेत्रसाधनैः । यैरहं तोषितः पृथ्व्यां त एते मनुजात्तमाः
मत्समीपमनुप्राप्ता मम लोकं वरानने ! ।
चराचरस्य जगतः सृष्टिसंहारणक्षमाः ॥ ३१ ॥
विनैतान्नैव मे प्रीतिर्नैभिर्विरहितो रमे ।
एते अहमहं चैते तानेतान्पश्य पार्वति ! ॥ ३२ ॥
इत्युक्ता विस्मिता देवी ददृशे तान्गवाक्षके ।
स्थिता पद्मपलाशाक्षीमहादेवेनभाषिता ॥ ३३ ॥
केचित्कृशाहस्वदीर्घाःकेचित्स्थूलमहोदराः ।
व्याघ्रेभमेवाजमुखानानाप्राणिमहामुखाः ॥ ३४ ॥
व्याघ्रचर्मपरीधाना नग्रा ज्वालामुखाः परे ।
गोकर्णा गजकर्णाश्च बहुपादमुखेक्षणाः ॥ ३५ ॥
विचित्रवाहनाश्चैवनानायुधधरास्तथा । गीतवादित्रतत्त्वज्ञाःसत्त्वगीतरसप्रियाः
तान्दृष्ट्वा पार्वती प्राह कतिसंख्याभिधास्त्वमी ॥ ३७ ॥

श्रीशङ्कर उवाच

असंख्येयास्त्वमी देविअसंख्येयाभिधास्तथा । जगदापूरितंसर्वमेतैर्भीमैर्महाबलैः
सिद्धक्षेत्रेषु रथ्यासु जीर्णोद्यानेषु वेश्मसु । दानवानां शरीरेषु बालेषून्मत्तकेषु च
एते विशन्ति मुदिता नानाहारविहारिणः ।
ऊष्मपाः फेनपाश्चैव धूम्रपा मधुपायिनः ॥
मदाहाराः सर्वभक्ष्यास्तथाऽन्ये चाऽप्यभोजनाः ॥ ४० ॥
गातनृत्योपहाराश्चनानावाद्यरवप्रियाः । अनन्तत्वादमीषां च वक्तुंशक्यानवैशुणाः

श्रीदेव्युवाच

मनःकिलेन कलकेन य एष च्छुरिताननः । तेजसा भास्कराकारो रूपेण सदृशस्तव

आकर्ण्यऽऽकर्ण्यते देव गणैर्गीतान्महागुणान् ।

मुहुर्नृत्यतिहास्यञ्चविदधाति मुहुर्मुहुः ॥ ४३ ॥

सदाशिवशिवेत्येवंविह्वलो वक्ति यो मुहुः ।

धन्योऽयमी दृशीयस्य भक्तिस्त्वयिमहेश्वरे ॥ ४४ ॥

एनं विज्ञातुमिच्छामि किन्नामाऽसौ गणस्तव ।

श्रीशङ्कर उवाच

स एष वीरको देवि सदा मेऽद्रिसुते ! प्रियः ॥ ४५ ॥

नानाश्चर्यगुणाधारः प्रतीहारो मतोऽम्बिके ! ।

देव्युवाच

ईदृशस्य सुतस्याऽपि ममोत्कण्ठा पुरान्तक ! ॥ ४६ ॥

कदाऽहमीदृशं पुत्रं लप्स्याम्यानन्ददायकम् ।

शर्व उवाच

एष एव सुतस्तेऽस्तु यावदीदृक्परो भवेत् ॥ ४७ ॥

इत्युक्ता विजयां प्राह शीघ्रमानय वीरकम् ।

विजया च ततो गत्वा वीरकं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥

एहि वीरक ! ते देवीगिरिजातोषिता शुभा ।

त्वामाह्वयति सा देवी भवस्याऽनुमते स्वयम् ॥ ४९ ॥

इत्युक्तः सम्भ्रमयुतो मुखं सम्मार्ज्यपाणिना ।

देव्याः समीपमागच्छजययाऽनुगतःशनैः ॥ ५० ॥

तं दृष्ट्वा गिरिजा प्राह गिरा मधुरवर्णया ।

एह्यो हि पुत्र दत्तस्त्वं भवेन मम पुत्रकः ॥ ५१ ॥

इत्युक्तोदण्डवद्वेवीं प्रणम्याऽवस्थितः पुरः ।

सप्तविंशोऽध्यायः] * पार्वतीप्रतिकृष्णवर्णकृतेशिवनर्मवचनम् *

माता ततस्तमालिङ्ग्यकृत्वोत्सङ्गेचवीरकम् ॥ ५२ ॥

बुबुम्ब च कपोले तं गात्राणि च प्रमार्जयत् ।

भूषयामास दिव्यंस्तंस्वयं नानाविभूषणैः ॥ ५३ ॥

एवं सङ्कल्प्य तं पुत्रं लालयित्वा उमा चिरम् ।

उवाच पुत्रक्रीडेति गच्छसार्धं गणैरिति ॥ ५४ ॥

ततश्चिक्रीड मध्ये स गणानां पार्वतासुतः ।

मुहुर्मुहुः स्वमनसिस्तुवन्भक्तिं सशङ्करीम् ॥ ५५ ॥

प्रणम्य सर्वभूतानि प्रार्थयाम्यस्मिदुष्करम् ।

भक्त्या भजध्वमीशानं यस्याभक्तेरिदं फलम् ॥ ५६ ॥

क्रीडितुं वीरके याते ततो देवी च पार्वती ।

नानाकथाभिश्चिक्रीड पुनरेव जटाभृता ॥ ५७ ॥

ततो गिरिसुताकण्ठे क्षिप्तबाहुर्महेश्वरः ।

तपसस्तु विशेषार्थं नर्म देवीं किलाऽब्रवीत् ॥ ५८ ॥

सहिगौरतनुः शर्वो विशेषाच्छशिशोभितः रजिताच्चविभावयः देवीनीलोत्पलच्छविः
शर्व उवाच

शरीरे ममतन्वङ्गीसितेभास्यसितद्युतिः भुजङ्गीवासितशुभ्रे सश्लिष्टा चन्दनेतरौ

चन्द्रज्योत्स्नाभिसम्पृक्तातामसी रजनी यथा ।

रजनी वा सिते पक्षेदृष्टिदोषं ददासि मे ॥ ६१ ॥

इत्युक्ता गिरिजा तेन कण्ठं शर्वाद्विमुच्यसा ।

उवाच कोपरक्ताक्षीभृकुटीविकृतानना ॥ ६२ ॥

स्वकृतेन जनः सर्वो जनेन परिभूयते ।

अवश्यमर्थी प्राप्नोति खण्डनां शशिखण्डभूत् ।

तपोभिर्दीप्त च रितैर्यत्त्वां प्रार्थितवत्यहम् ।

तस्य मे नियमस्यैवमवमानः पदे पदे ।

नैवाऽहं कुटिला शर्वविषमा नवधूर्जटे ! ।
 स्वदोषैस्त्वं गतः क्षान्तिं तथादोषाकरश्रियः ॥ ६५ ॥
 नाहं मुष्णामि नयने नेत्रहन्ता भवान्भव ! ।
 भगस्तत्ते विजानाति तथैवेदं जगत्त्रयम् ॥ ६६ ॥
 मूर्ध्नि शूलं जनयसे स्वैर्दोषैर्मामधिक्षिपन् ।
 यत्त्वं ममाहकृष्णेति महाकालोऽसि विश्रुतः ॥ ६७ ॥
 यास्याम्यहंपरित्यक्तुमात्मानं तपसा गिरिम्
 जीवन्त्या नास्ति मे कृत्यं धूर्तेन परिभूतया ॥ ६८ ॥
 निशम्य तस्या वचनं कोपतीक्ष्णाक्षरं भवः ।
 उवाचाऽथ च सम्भ्रान्तो दुर्ज्ञेयचरितो हरः ॥ ६९ ॥
 न तत्त्वज्ञाऽसिगिरिजे नाऽहं निन्दापरस्तव ।
 घाटूक्तिबुद्ध्याकृतवान्स्तवाहं नर्मकीर्तनम् ॥ ७० ॥
 विकल्पः स्वच्छचित्तेति गिरिजैषाममप्रिया ।
 प्रायेण भूतिलिप्तानामन्यथा चिन्तिता हृदि ॥ ७१ ॥
 अस्मादृशानां कृष्णाङ्गि ! प्रवर्तन्तेऽन्यथा गिरः ।
 यद्येवं कुपिता भीरु ! न ते वक्ष्याम्यहंपुनः ॥ ७२ ॥
 नर्मवादी भविष्यामि जहि कोपं शुचिस्मिते ! ।
 शिरसा प्रणतस्तेऽहं रश्चितस्तेमयाऽञ्जलिः ॥ ७३ ॥
 दीनेनाऽप्यपमानेन निन्दितो नैमिचिक्रियाम् ।
 वरमस्मिन्विनम्रोऽपिनतवं देवि गुणान्विता ॥ ७४ ॥
 इत्यनेकैश्चाटुवाक्यैः सूक्तैर्देवेन बोधिता ।
 कोपं तीव्रं न तत्याज सतीर्मर्मणि वद्विता ॥ ७५ ॥
 अवष्टब्धावथ क्षिप्त्वा पादौ शङ्करपाणिना ।
 विपर्यस्तालका वेगाद्गन्तुमैच्छत शैलजा ॥ ७६ ॥

तस्यां व्रजन्त्यां कोपेन पुनराह पुरान्तकः ।
 सत्यं सर्वैरवयवैः सुतेति सदृशी पितुः ॥ ७७ ॥
 हिमाचलस्य शृङ्गैस्तेर्मधमालाकुलैर्मनः ।
 तथा दुरवगाह्योऽसौ हृदयेभ्यस्तवाऽऽशयः ॥ ७८ ॥
 काठिन्यं कष्टमस्मिन्स्ते वनेभ्यो बहुधा गतम् ।
 कुटिलत्वं नदीभ्यस्ते दुःसेव्यत्वं हिमादपि ॥ ७९ ॥
 सङ्क्रान्तं सर्वमेवैतत्तव देवि ! हिमाचलात् ।
 इत्युक्ता सा पुनः प्राह गिरिशं शैलजा तदा ॥ ८० ॥
 कोपकम्पितधूम्रास्या प्रस्फुरद्दशनच्छदा ।
 माशर्वात्मापमानेन निन्दत्वं गुणिनोजनान् ॥ ८१ ॥
 तवापि दुष्टसम्पर्कात्सङ्क्रान्तं सर्वमेव हि ।
 व्यालेभ्योऽनेकजिह्वत्वं भस्मनः स्नेहवन्ध्यता ॥ ८२ ॥
 हत्कालुष्यं शशाङ्कात्ते दुर्बोधत्वं वृषादपि ।
 अथवा बहुनोक्तेन अलं वाचा श्रमेण मे ॥ ८३ ॥
 श्मशानवास आसीस्त्वं नग्नत्वान्न तव त्रपा ।
 निर्घृणत्वं कपालित्वादेवं कः शक्नुयात्तव ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये पार्वतीप्रकोपवर्णनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः

पार्वत्यातपःकरणार्थं हिमालये गमनवर्णनम्

नारद उवाच

इत्युक्त्वा मन्दिरात्तस्मान्निर्जगाम हिमाद्रिजा ।

तस्यां व्रजन्त्यां चक्रुश्च गणाः किलकिलध्वनिम् ॥ १ ॥
 कमातर्गच्छसीत्युक्त्वा रुदन्तोऽधाविताः पुरः विप्रभ्यश्चरणौ देव्या वीरको बाष्पगद्गदम्
 प्रोवाच मातः किं न्वेतत्कयासि कुपिता त्वरा ।
 अहं त्वामनुयास्यामि मातरं स्नेहवत्सलाम् ॥ ३ ॥
 नाहं सहिष्ये परुषं गिरीशस्य त्वयोज्झितः ।
 पुत्रः पारुष्यपात्रं हि भवेन्मात्राविनापितुः ॥ ४ ॥
 उन्नाम्य वदनं पश्चाद्दक्षिणेन तु पाणिना ।
 उवाच वीरकं माता मा शोकमुत्र भावय ॥ ५ ॥
 शैलाग्रात्पतितुं नैव न्याय्यं गन्तुं मया सह ।
 वक्ष्यामि पुत्र ! ते योग्यं तत्तु कार्यं त्वया शृणु ॥ ६ ॥
 कृष्णेत्युक्ता हरेणाहं निन्दिता च तृणायिता ।
 साहंतपः करिष्यामि यथा गौरीत्वमाप्नुयाम् ॥ ७ ॥
 गौराङ्गीलम्पटो ह्येष यातायां मध्यमन्तरम् ।
 द्वाररक्षा त्वया कार्या नित्यं रन्ध्राण्यवेक्षिता ॥ ८ ॥
 यथा न काञ्चित्प्रविशेद्योषिदत्र हरान्तिके ।
 दृष्ट्वा परां स्त्रियं चात्र वदेथा मम पुत्रक ! ॥ ९ ॥
 शीघ्रमेव करिष्यामि ततो युक्तमनन्तरम् ।
 एवमस्त्विति तां देवीं वीरकः प्राह साम्प्रतम् ॥ १० ॥
 मातुराज्ञामृतहृदे प्लाविताङ्गो गतज्वरः ।
 जगाम त्र्यक्षं सन्द्रष्टुं प्रणिपत्य च मातरम् ॥ ११ ॥
 गजवक्त्रं ततः प्राह प्रणम्य समवस्थितम् ।
 साश्रुकण्ठं प्रयाचन्तं नय मामपि पार्वति ! ॥ १२ ॥
 गजवक्त्रं हि त्वां बाल मामिवोपहसिष्यति ।
 तदा गच्छ मया सार्धं या गतिर्मे तवाऽपि सा ॥ १३ ॥

पराभवाद्धि धूर्तानां मरणं साधु पुत्रक ! ।
 एवमुक्त्वा समादाय हिमाद्रिं प्रति सा ययौ ॥ १४ ॥
 इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये पार्वत्यास्तपोऽर्थं गमनवर्णनं
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः

कुमारेश्वरमाहात्म्ये कुमारस्य सर्वदेवसैन्याधिपत्याभिषेकोत्सववर्णनम्
 नारद उवाच

व्रजन्ती गिरिजाऽपश्यत्सखीमातुर्महाप्रभाम् ।
 कुसुमामोदिनीं नाम तस्य शैलस्य देवताम् ॥ १ ॥
 साऽपि दृष्ट्वा गिरिसुतां स्नेहविक्रवमानसा ।
 कपुनर्गच्छसीत्युच्चैरालिङ्ग्योवाच देवता ॥ २ ॥
 साऽद्यास्यै सर्वमाचख्यौ शङ्करात्कोपकारणम् ।
 पुनश्चोवाच गिरिजा देवतां मातृसम्भताम् ॥ ३ ॥
 नित्यं शैलाधिराजस्य देवतात्वमनिन्दिते ! ।
 सर्वं च सन्निधानं च मयि चातीव वत्सला ॥ ४ ॥
 तदहं सम्प्रवक्ष्यामि यद्विधेयं तवाऽधुना । अथाऽन्यस्त्रीप्रवेशेतुसमीपे तु पिनाकिनः

त्वयाऽऽख्येयं मम शुभे ! युक्तं पश्चात्करोम्यहम् ।
 तथेत्युक्ते तथा देव्या ययौ देवी गिरिं प्रति ॥ ६ ॥
 रम्ये तत्र महाशृङ्गे नानाश्रयौपशोभिते । विभूषणादिसंन्यस्यवृक्षवल्कलधारिणी
 तपस्तेपे गिरिसुता पुत्रेण परिपालिता ।
 ग्रीष्मे पश्चाग्निसन्तप्ता वर्षासु च जलोपिता ॥ ८ ॥
 स्थण्डिलस्था च हेमन्ते निराहारा तताप सा ।
 एतस्मिन्नन्तरे दैत्यो ह्यन्धकस्य सुतोवली ॥ ९ ॥
 ज्ञात्वा गतां गिरिसुतां पितुर्वैरमनुस्मरन् ।
 आडिर्नाम बकभ्राता रहस्यान्तरप्रेक्षकः ॥ १० ॥
 जिते किलान्धके दैत्ये गिरिशेनाऽमरद्विपि ।
 आडिश्चकार विपुलं तपो हरजिगीषया ॥ ११ ॥
 तमागत्याऽब्रवीद्ब्रह्मातपसापरितोषितः । ब्रूहि किं वाऽसुरश्रेष्ठ ! तपसा प्राप्तुमिच्छसि
 ब्रह्माणमाह दैत्यस्तु निमृत्युत्वमहं वृणे ।

ब्रह्मोवाच

न कश्चिच्च विना मृत्युं जन्तुरासुर ! विद्यते ॥ १३ ॥
 यतस्ततोऽपि दैत्येन्द्र ! मृत्युः प्राप्यः शरीरिणा ।
 इत्युक्तो दैत्यसिंहस्तु प्रोवाचाऽम्बुजसम्भवम् ॥ १४ ॥
 रूपस्य परिवर्तोऽमे यदा स्यात्पद्मसम्भव ! तदा मृत्युर्मम भवेदन्यथा त्वमरोह्यहम्
 इत्युक्तस्तं तथेत्याह तुष्टः कमलसम्भवः ।
 इत्युक्तोऽमरतां मेने दैत्यराज्यस्थितोऽसुरः ॥ १६ ॥
 आजगाम स च स्थानं तदा त्रिपुरघातिनः ।
 आगतो ददृशे तं च वीरकं द्वार्यवस्थितम् ॥ १७ ॥
 तं चासौ वञ्चयित्वा च आडिः सर्पशरीरभृत् ।
 अवारितो वीरकेण प्रविवेश हरान्तिकम् ॥ १८ ॥

भुजङ्गरूपं सन्त्यज्य बभूवाऽथ महासुरः ।
 उमारूपी छलयितुं गिरिशं मूढचेतनः ॥ १९ ॥
 कृत्वोमायास्ततो रूपमप्रतर्क्य मनोहरम् ।
 सर्वावयवसम्पूर्णं सर्वाभिज्ञानसम्भृतम् ॥ २० ॥
 चक्रे भगान्तरे दैत्यो दन्तान्वज्रोपमान्द्रुवान् ।
 तीक्ष्णाग्रान्बुद्धिमोहेन गिरिशं हन्तुमुद्यतः ॥ २१ ॥
 कृत्वोमारूपमेवं स स्थितो दैत्यो हरान्तिके ।
 तां दृष्ट्वा गिरिशस्तुष्टः समालिङ्ग्य महासुरम् ॥ २२ ॥
 मन्यमानो गिरिसुतां सर्वैरवयवान्तरैः ।
 अपृच्छत्साधु ते भावो गिरिपुत्री ह्यकृत्रिमा ॥ २३ ॥

या त्वं मदाशयं ज्ञात्वा प्राप्ते हवरवर्णिनि ! त्वया विरहितः शून्यं मन्येऽस्मिन् भुवनत्रये
 प्राप्ता प्रसन्ना या त्वं मां युक्तमेव भिष्यं त्वयि ।
 इत्युक्ते गूह्यं श्रेष्ठामुमारूप्यसुरोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥
 याताऽस्मितपसश्चतुर्कालीवाक्यात्तवाऽतुलम् ।
 रतिश्च तत्र मे नाऽभूत्ततः प्राप्ता तवान्तिकम् ॥ २६ ॥
 इत्युक्तः शङ्करः शङ्कां किञ्चित्प्राप्यावधारयत् ।
 कुपिता मयि तन्वङ्गी प्रत्यक्षा च दृढव्रता ॥ २७ ॥
 अप्राप्तकामा सम्प्राप्ता किमेतत्संशयो मम ।
 रहसीति विचिन्त्याऽथ अभिज्ञानाद्विचारयन् ॥ २८ ॥
 नापश्यद्दामपार्श्वं तु तस्याङ्कं पद्मलक्षणम् ।
 लोम्नामावर्तचरितं ततो देवः पिनाकघृक् ॥ २९ ॥
 बुद्ध्वा तां दानवीं मायां किञ्चित्प्रहसिताननः ।
 मेढ्रैरौद्रास्त्रमाधाय चक्रे दैत्यमनोरथम् ॥ ३० ॥
 स रुदन्मैरत्रावाचानवसादं गतोऽसुरः ।

अबुध्यद्वीरको नैतदसुरेन्द्रनिषूदनम् ॥ ३१ ॥

हते च मारुतेनाऽऽशुगामिना नगदेवता ।

अपरिच्छिन्नतत्त्वार्थां शैलपुत्र्यां न्यवेदयत् ॥ ३२ ॥

श्रत्वा वायुमुखाद्देवी क्रोधरक्ताऽतिलोचना । अशपद्वीरकं पुत्रं हृदयेन विदूयता

मातरं मां परित्यज्य यस्मात्त्वं स्नेहविह्वलाम् ।

विहितावसरः स्त्रीणां शङ्करस्य रहोविधौ ॥ ३४ ॥

तस्मात्ते परुषा रुक्षाजडा हृदयवर्जिता । गणेशाक्षरसदृशाशिलामाताभविष्यति

एवमुत्सृष्टशापाया गिरिपुत्र्यास्त्वनन्तरम् ।

निर्जगाम मुखात्क्रोधः सिंहरूपी महाबलः ॥ ३६ ॥

पश्चात्तापं समाश्रित्य तया देव्याविसर्जितः ।

स तु सिंहः करालास्यो महाकेसरकन्धरः ॥ ३७ ॥

प्रोद्धूतबललगूलदंष्ट्रोत्कटगुहामुखः ।

व्यावृतास्यो ललज्जिह्वः क्षामकुक्षिश्चिखादिषु ॥ ३८ ॥

तस्याऽऽस्ये वर्तितुं देवी व्यवस्यत सती सदा ।

ज्ञात्वा मनोगतं तस्याभगवांश्चतुराननः ॥ ३९ ॥

आजगामाऽऽश्रमपदं सम्पदामाश्रयं ततः ।

आगम्योवाच तां ब्रह्मा गिरिजां मृष्टया गिरा ॥ ४० ॥

किं देवि प्राप्तुकामाऽसि किमलभ्यं ददामि ते ।

तच्छ्रुत्वोवाच गिरिजा गुरुगौरवगर्भितम् ॥ ४१ ॥

तपसा दुष्करेणाऽऽमः पतित्वेशङ्करो मया । समांश्यामलवर्णोतिवहुशः प्रोक्तवान्मवः

स्यामहं काञ्चनाकारा वाल्म्येन च संयुता ।

भर्तुं भूतपतेरङ्गे ह्येकतो निर्विशङ्किता ॥ ४३ ॥

तस्यास्तद्भाषितं श्रुत्वा प्रोवाच जलजासनः एवंभवतुभूयस्त्वं भर्तुं देहार्धधारिणी

ततस्तस्याः शरीरात्तु स्त्री सुनीलाम्बुजत्विषा ।

निर्गता सा भवद्वीमा घण्टाहस्ता त्रिलोचना ॥ ४६ ॥

नानाभरणपूर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी ।

तामब्रवीत्तत्ततो ब्रह्मा देवीं नीलाम्बुजत्विषम् ॥ ४६ ॥

अस्माद्भूधरजादेहसम्पर्कात्त्वं ममाऽऽज्ञया ।

सम्प्राप्ता कृतकृत्यत्वमेकानंशापुराकृतिः ॥ ४७ ॥

य एष सिंहः प्रोद्धूतो देव्याः क्रोधाद्वरानने ।

स तेऽस्तुवाहनो देवि ! केतौ चास्तु महाबलः ॥ ४८ ॥

गच्छ विन्ध्याचले तत्र सुरकार्यं करिष्यति ।

अत्र शुम्भनिशुम्भौ च हत्वा तारकसैन्यपौ ॥ ४९ ॥

पाञ्चालोनाम यक्षोऽयं यक्षलक्षपदानुगः । दत्तस्ते किङ्करो देवि महामायाशतैर्युतः

इत्युक्ता कौशिकी देवी तथेत्याह पितामहम् ।

निर्गतायां च कौशिक्यां जाता स्वैराश्रिता गुणैः ॥ ५१ ॥

सर्वैः पूर्वभवोपात्तैस्तदास्वयमुपस्थितैः उमाऽपि प्राप्तसङ्कल्पापश्चात्तापपरायणा

मुहुःस्वं परिनिन्दन्ती जगाम गिरिशान्तिकम् ।

सम्प्रयान्ती च तां द्वारि अपवार्य समाहितः ॥ ५३ ॥

रुधो वीको देवीं हेमवेत्रलताधरः ।

तामुवाच च कोपेन तिष्ठतिष्ठ क यासि च ॥ ५४ ॥

प्रयोजनं न तेऽस्तीह गच्छ यावन्न भत्स्यसे ।

देव्या रूपधरोदैत्यो देववञ्चयितुं त्विह ॥ ५५ ॥

प्रविष्टो न च दृष्टोऽसौ स च देवेन घातितः । घातिते चाऽहमाक्षितो नीलकण्ठेन र्धामता

काऽपि स्त्री नाऽपि मोक्तव्या त्वया पुत्रेति सादरम् ।

तस्मात्त्वमत्र द्वारिस्था वर्षपूगान्यनेकशः ॥ ५७ ॥

भविष्यसि न चाऽप्यत्र प्रवेशं लप्स्यसे व्रज । एकामेप्रविशेद्व्रमातायास्नेहवत्सला

नगाधिराजतनया पार्वती रुद्रवल्लभा ।

इत्युक्ता तु ततो देवी चिन्तयामास चेतसा ॥ ५६ ॥
 न सा नारी तु दैत्योऽसौ वायोर्नैवाऽवभासत ।
 वृथैव वीरकः शप्तो मया क्रोधपरीतया ॥ ६० ॥
 अकार्यक्रियते मूढैः प्राप्य क्रोधसमन्वितैः ।
 क्रोधेन नश्यते कीर्तिः क्रोधो हन्ति स्थिरां श्रियम् ॥ ६१ ॥
 अपरिच्छिन्नसर्वार्था पुत्रं शापितवत्यहम् ।
 विपरीतार्थबोद्धृणां सुलभा विपदो यतः ॥ ६२ ॥
 सञ्चिन्त्यैव मुवाचेदं वीरकं प्रति शैलजा ।
 अथो लज्जा विकारेण बदनेनाम्बुजत्विषा ॥ ६३ ॥
 अहं वीरक ते माता मा तेऽस्तु मनसो भ्रमः ।
 शङ्करस्याऽस्मिदयिता सुता तु हिमभूभृतः ॥ ६४ ॥
 मम गात्रस्थितिभ्रान्त्या मा शङ्कां पुत्र ! भावय ।
 तुष्टेन गौरता दत्ता मयेयं पद्मयोनिना ॥ ६५ ॥
 मया शप्तोऽस्य विदिते वृत्तान्ते दैत्यनिर्मिते ज्ञात्वा नारी प्रवेशं तु शङ्करेहसि स्थिते
 न निवर्तयितुं शक्यः शापः किं तु ब्रवीमि ते ।
 मानुष्यां तु शिलायां त्वं शिलादा त्सम्भविष्यसि ॥ ६७ ॥
 पुण्ये चाऽप्यर्बुदारण्ये स्वर्गमोक्षप्रदेनृणाम् ।
 वाराणस्यां विश्वनाथसमं तत्फलदं नृणाम् ।
 प्रभासस्य च यात्राभिर्दशभिर्त्यत्फलनृणाम् ॥ ६८ ॥
 तदेकयात्रया प्रोक्तमर्बुदस्य महागिरेः ।
 यत्र तप्त्वा तपो मर्त्या देहधातून्विहाय च ॥ ७० ॥
 संसारी न पुनर्भूयान्महेश्वरवच्चो यथा ।
 अर्बुदो यदि लभ्येत सेचितुं जन्मदुःखितैः ॥ ७१ ॥
 वाराणसीं च केदारं किं स्मरन्ति वृथैव ते ।

तत्राराध्य भवं देवं भवान्नन्दीतिनामभृत् ॥ ७२ ॥
 शीघ्रमेष्यसि चाऽत्रैव प्रतीहारत्वमाप्स्यसि ।
 एवमुक्ते हृष्टरोमा वीरकः प्रणिपत्य ताम् ॥ ७३ ॥
 संस्तूय विविधैर्वाक्यैर्मातरं समभाषत ।
 धन्योऽहं देवि यो लप्स्ये मानुष्यमतिदुर्लभम् ॥ ७४ ॥
 शापोऽनुग्रहरूपोऽयं विशेषादर्बुदाचले ।
 समीपे यस्य पुण्योऽस्ति महीसागरसङ्गमः ॥ ७५ ॥
 ऊधः पृथिव्या देशोऽयं यो गिरेश्चार्णवान्तरे ।
 तत्र गत्वा महत्पुण्यमवाप्य भवभक्तिः ॥ ७६ ॥
 पुनरेष्यामि भो मातरित्युक्त्वाऽभूच्छिलासुतः ।
 देवी च प्रविवेशाऽथ भवनं शशिमौलिनः ॥ ७७ ॥
 ॥ इत्यर्बुदाख्यानम् ॥
 ततो दृष्ट्वा च तां प्राह धिङ्नाय इति त्र्यम्बकः ॥ ७८ ॥
 सा च प्रणम्य तं प्राह सत्यमेतन्न मिथ्यया । जडः प्रकृतिभागोऽयं नार्यश्चार्हन्ति निन्दनाम्
 पुरुषाणां प्रसादेन मुच्यन्ते भवसागरात् । ततः प्रहृष्टस्तामाह हरो योग्याऽधुना शुभे
 पुत्रं दास्यामियेन त्वं ख्यातिमाप्स्यसि शोभने ।
 ततो रे मे हि देव्या स न नाश्चर्यालयो हरः ॥ ८१ ॥
 ततो वर्ष सहस्रेषु देवास्त्वरितमानसाः । ज्वलनं नोदयामासुर्जातुं शङ्कररचेष्टितम्
 द्वारि स्थितं प्रतीहारं वञ्चयित्वा च पावकः ।
 पारावतस्य रूपेण प्रविवेश हरान्तिकम् ॥ ८३ ॥
 ददृशे तं च देवेशो विनतां प्रेक्ष्य पार्वतीम् ।
 ततस्तं ज्वलनं प्राह नैतद्योग्यं त्वया कृतम् ॥ ८४ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ।

गृहाण त्वंसुदुर्बुद्धे नोवा धक्ष्यामि त्वां रुपा ॥ ८५ ॥
 भीतस्ततोऽसौ जग्राह सर्वदेवमुखं च सः ।
 तेन ते वह्निसहिता विह्वलाश्च सुराः कृताः ॥ ८६ ॥
 विपाट्य जठराण्येषां वीर्यमाहेश्वरंततः । निष्क्रान्तंतत्सरोजातं पारदं शतयोजनम्
 वह्निश्च व्याकुलीभूतो गङ्गायां मुमुचे सकृत् ।
 दह्यमाना च सा देवी तरङ्गैर्वह्निस्तृजत् ॥ ८८ ॥
 जातस्त्रिभुवनख्यातस्तेन च श्वेतपर्वतः । एतस्मिन्नन्तरे वह्निराहूतश्च हिमालये ॥
 सप्तर्षिभिर्वह्निहोमं कुर्वद्भिर्मन्त्रवीर्यतः । आगत्य तत्र जग्राह वह्निर्भागं च तं हुतम्
 गतेऽह्यस्मिंश्च तत्रस्थः पत्नीस्तेषामपश्यत ।
 सुपर्णकदलीस्तम्भनिभास्ताश्चन्द्रलेखया ॥ ९१ ॥
 पश्यमानः प्रफुल्लाक्षो वह्निः कामवशं गतः ।
 स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ॥ ९२ ॥
 साध्वीः पत्नीद्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ।
 पापमेतत्कर्म चोद्यं नश्यामि तृणवत्स्फुटम् ॥ ९३ ॥
 कृत्यैतन्नश्यते कीर्तिर्यावदास्रन्दरतारकम् । एवं सञ्जित्य बहुधा गत्वा चैव वनान्तरम्
 संयन्तुं नाऽभवच्छक्त उपायैर्बहुभिर्मनः ।
 ततः स कामसन्तप्तो मूर्च्छितः समपद्यत ॥ ९५ ॥
 ततः स्वाहा च भार्याऽस्य बुबुधे तद्विचेष्टितम् ।
 ज्ञात्वा च चिन्तयामास प्रहृष्टा मनसि स्वयम् ॥ ९६ ॥
 स्वां भार्यामथ मां त्वक्त्वा बहुवासादवज्ञया ।
 भार्याः कामयते नूनं सप्तर्षीणां महात्मनाम् ॥ ९७ ॥
 तदासां रूपमाश्रित्य रमिष्ये तेन चाप्यहम् ।
 ततस्त्वङ्गिरसो भार्या शिवानामेति शोभना ॥ ९८ ॥
 तस्या रूपं समाधाय पावकं प्राप्य साऽब्रवीत् ।

मामग्ने कामसन्तप्तां त्वंकामयितुमर्हसि ॥ ९९ ॥
 न चेत्कारिष्यसे देव मृतां मामुपधारय । अहमङ्गिरसो भार्या शिवानाम हुताशन
 सर्वाभिः सहिता प्राप्ता ताश्च यास्यन्त्यनुक्रमात् ।
 अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं त्वच्चित्ताश्च वयं तथा ॥ १०१ ॥
 ततः स कामसन्तप्तः सम्बभूव तथा सह । प्रीते प्रीता च सा देवी निर्जगाम वनान्तरात्
 चिन्तयन्ती ममेदं चेद्रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावकात् ॥ १०३ ॥
 तस्मादेतद्रक्षमाणा गरुडी सम्भवाम्यहम् ।
 सुपर्णा सा ततो भूत्वा ददृशे श्वेतपर्वतम् ॥ १०४ ॥
 शरस्तम्बैः सुसम्पृक्तं रक्षोभिश्च पिशाचकैः ।
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ॥ १०५ ॥
 प्राक्षिपत्काञ्चनेकुण्डे शुक्रं तद्धारणेऽक्षमा ।
 शिष्टानामपि देवीनां सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ १०६ ॥
 दिव्यं रूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ॥ १०७ ॥
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तुः शुश्रूषणेन च । पट्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्निरेतः कुरुद्वह
 कुण्डेऽस्मिंश्चैव बहुले प्रतिपद्येव स्वाहया । ततश्च पावकोदुःखाच्छोचच्च मुमोह च
 आः पापं कृतमित्येव देहन्यासेऽकरोन्मतिम् ।
 ततस्तं खेचरी वाणी प्राह मा मरणं कुरु ॥ ११० ॥
 भाव्यमेतच्च भाव्यार्थात्को हि पावकमुच्यते । भाव्यर्थेनापियत्ते च परदारोपसेवनम्
 कृतं तच्चेतसा तेन त्वामजीर्णं प्रवेक्ष्यति । श्वेतकेतोर्महायज्ञे वृद्धाराभितर्पितम्
 शोकं च त्यज नैतास्ताः स्वाहैवेयं तव प्रिया । श्वेतपर्वतकुण्डस्थं पुत्रं त्वं द्रष्टुमर्हसि
 ततो वह्निस्तत्र गत्वा ददृशे तनयं प्रभुम् ॥ ११३ ॥

अर्जुन उवाच

कस्मात्स्वाहाऽकरोद्रूपं षण्णां तासां महामुने ! ॥ ११४ ॥

यत्ताभर्तृपराः साध्व्यस्तपस्विन्योऽग्निसन्निभाः ।

न विमेति च किं ताभ्यः षड्भ्यः स्वाहाऽपराधिनी ॥

भर्तृभक्त्या जगद्गन्धुं यतः शक्ताश्च ता मुने ! ॥ ११५ ॥

नारद उवाच

सत्यमेतत्कुरुश्रेष्ठ ! शृणु तच्चाऽपि कारणमायेनतासां कृतरूपं वा शापंददुश्चताः

यत्र तद्रहिनाक्षिप्तं रुद्रतेजः सकृत्पुरा ।

गङ्गायां तत्र सस्नुस्ताः षट्पत्न्योऽज्ञानभावतः ॥ ११७ ॥

ततस्ता विह्वलीभूतास्तेजसा तेन मोहिताः ।

लज्जया च स्वभर्तृणां गङ्गातीरस्थिता रहः ॥ ११८ ॥

एतदन्तरमालोक्यचिकीर्षन्तीमनीषितम्।स्वाहाशरीरमाविश्यतासांतेजोजहारत

चिक्रीड वह्निजायाऽपियथा ते कथितं मया ॥ १२० ॥

उपकारमिमंताभिःस्मरन्तीभिश्चभारत । न शप्तासायतःशापोनदेयश्चापकारिणि

ततः सप्तर्षयो ज्ञात्वा ज्ञानेनाऽशुचितां गताः ।

तत्पुत्रःषट्पदापत्नीर्विनादेवीमरुन्धतीम् ॥ १२२ ॥

विश्वामित्रस्तु भगवान्कुमारं शरणं गतः ।

स्तवं दिव्यंसम्प्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ १२३ ॥

अष्टोत्तरशतं नाम्नां शृणु त्वं तानि फाल्गुन ! ।

जपेन येषां पापानि यान्ति ज्ञानमवाप्नुयात् ॥ १२४ ॥

त्वं ब्रह्मवादी त्वं ब्रह्मा ब्रह्म ब्राह्मणवत्सलः ।

ब्रह्मण्यो ब्रह्मदेवश्च ब्रह्मदो ब्रह्मसंग्रहः ॥ १२५ ॥

त्वं परं परमं तेजो मङ्गलानां च मङ्गलम् ।

अप्रमेयगुणश्चैव मन्त्राणां मन्त्रगोभवान् ॥ १२६ ॥

त्वं सावित्रीमयो देव! सर्वत्रैवाऽपराजितः। मन्त्रः शर्वात्मको देवः षडक्षरवतांवरः

माली मौली पताकी च जटी मुण्डी शिखण्ड्यपि ।

कुण्डली लाङ्गली बालः कुमारः प्रवरो वरः ॥ १२८ ॥

गवाम्पुत्रःसुरारिघ्नःसम्भवोभवभावनः।पिनाकीशत्रुहाश्वेतोगूढःस्कन्दःकराग्रणीः

द्वादशो भूर्भुवो भावी भुवः पुत्रो नमस्कृतः ।

नागराजः सुधर्मात्मा नाकपृष्ठःसनातनः ॥ १३० ॥

त्वं भर्ता सर्वभूतात्मा त्वं त्राता त्वं सुखावहः ।

शरदक्षःशिखी जेता षड्वक्त्रोभयनाशनः ॥ १३१ ॥

हेमगर्भो महागर्भो जयश्च विजयेश्वरः ।

त्वं कर्ता त्वं विधाता चनित्योनित्यारिमर्दनः ॥ १३२ ॥

महासेनो महातेजा वीरसेनश्च भूपतिः ।

सिद्धासनः सुराध्यक्षो भीमसेनो निरामयः ॥ १३३ ॥

शौर्यिन्दुर्महातेजा वीर्यवान्सत्यविक्रमः ।

तेजोगर्भोऽसुररिपुः सुरमूर्तिः सुरोज्जितः ॥ १३४ ॥

कृतज्ञो वरदः सत्यः शरण्यः साधुवत्सलः ।

सुव्रतः सूर्यसङ्काशो वह्निगर्भः कणोभुवः ॥ १३५ ॥

पिप्पली शीघ्रगो रौद्री गाङ्गेयो रिपुदारणः ।

कार्तिकेयःप्रभुःक्षन्ता नीलदंष्ट्रोमहामनाः ॥ १३६ ॥

निग्रहो निग्रहाणां च नेता त्वं सुरनन्दनःप्रग्रहःपरमानन्दः क्रोधघ्नस्तार उच्छ्रितः

कुक्कुटी बहुली दिव्यः कामदो भूरिवर्धनः ।

अमोघोऽमृतदो ह्यग्निः शत्रुघ्नः सर्वमोदनः ॥ १३८ ॥

अव्ययोह्यमरःश्रीमानुन्नतोह्यग्निसम्भवः। पिशाचराजःसूर्याभःशिवात्माशिवनन्दनः

अपारपारो दुर्ज्ञेयः सर्वभूतहिते रतः ।

अग्राह्यः कारणं कर्ता परमेष्ठी परं पदम् ॥ १४० ॥

अचिन्त्यः सर्वभूतात्मा सर्वात्मा त्वं सनातनः ।

एवं स सर्वभूतानां संस्तुतः परमेश्वरः ॥ १४१ ॥

नाम्नामष्टशतेनाऽयं विश्वामित्रमहर्षिणा ।

प्रसन्नमूर्तिराहेदं मुनीन्द्रं त्रियतामिति ॥ १४२ ॥

मम त्वया द्विजश्रेष्ठ ! स्तुतिरेषा निरूपिता ।

भविष्यति मनोऽभीष्टप्राप्तये प्राणिनां भुवि ॥ १४३ ॥

विवर्धते कुले लक्ष्मीस्तस्य यः प्रपठेदिदम् ।

न राक्षसाः पिशाचा वा न भूतानि न चापदः ॥ १४४ ॥

विघ्नकारीणितद्गोहेयत्रैव संस्तुवन्ति माम् । दुःस्वप्नं च न पश्येत्स बद्धो मुच्येत बन्धनात्

स्तवस्याऽस्य प्रभावेण दिव्यभावः पुमान्भवेत् ।

त्वं च मां श्रुतिसंस्कारैः सर्वैः संस्कर्तुमर्हसि ॥ १४६ ॥

संस्काररहितं जन्म यतश्च पशुवत्स्मृतम् । त्वं च मद्भरदानेन ब्रह्मर्षिश्च भविष्यसि

ततो मुनिस्तस्य चक्रे जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

पौरोहित्यं तथा भेजे स्कन्दस्यैवाऽऽज्ञया प्रभुः ॥ १४८ ॥

ततस्तं वहिरभ्यागाद्दर्शं च सुतं गुहम् ।

षट्छीर्षं द्विगुणश्रोत्रं द्वादशाक्षिभुजक्रमम् ॥ १४९ ॥

एकग्रीवं वैककायं कुमारं सव्यलोकयत् ।

कलिलं प्रथमे चाहि द्वितीये व्यक्तीतां गतम् ॥ १५० ॥

तृतीयायां शिशुर्जातश्चतुर्थ्यां पूर्ण एव च ।

पञ्चम्यां संस्कृतः सोऽभूत्पावकं चाप्यपश्यत् ॥ १५१ ॥

ततस्तं पावकः पार्थ ! आलिलिङ्गं चुचुम्ब च ।

पुत्रेति चोक्त्वा तस्मै स शक्यस्त्रयमदात्स्वयम् ॥ १५२ ॥

स च शक्तिं समादाय नमस्कृत्य च पावकम् ।

श्वेतशृङ्गं समारूढो मुखैः पश्यन्दिशो दश ॥ १५३ ॥

व्यनदद्वैरवं नादं त्रासयन्सासुरं जगत् । ततः श्वेतगिरेः शृङ्गं रक्षः पद्मदशावृतम् ॥

विभेदं तरसा शक्या शतयोजनविस्तृतम् ।

तदेकेन प्रहारेण खण्डशः पतितं भुवि ॥ १५५ ॥

चूर्णीकृता राक्षसास्ते सततं धर्मशत्रवः ।

ततः प्रव्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ॥ १५६ ॥

भीताश्च पर्वताः सर्वे चुक्रुशुः प्रलयाद्यथा ।

भूतानि तत्र सुभृशं त्राहित्राहीति घोञ्जगुः ॥ १५७ ॥

एवं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सह तेऽब्रुवन् ।

येनैकेन प्रहारेण त्रैलोक्यं व्याकुलीकृतम् ॥ १५८ ॥

स सङ्क्रुद्धः क्षणाद्विश्वं संहरिष्यति वासव ! ।

वयं च पालनार्थाय सृष्टा देवेन वेधसा ॥ १५९ ॥

तच्च त्राणं सदा कार्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि । अस्माकं पश्यतामेवं यदिसंक्षोभ्यते जगत्

धिकततो जन्म वीराणां श्लाघ्यं हि मरणं क्षणात् ।

तदस्माभिः सहैनं त्वं क्षन्तुमर्हसि वासव ! ॥ १६१ ॥

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा देवैः सार्धं तमभ्ययात् ।

विधित्सुस्तस्य वीर्यं स शक्रस्तूर्णतरंतदा ॥ १६२ ॥

उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं दुरासदम् ।

नर्दमानं गुहः प्रेक्ष्य ननाद जलधिर्यथा ॥ १६३ ॥

तस्य नादेन महता समुद्रभूतोदधिप्रभम् । बभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥

जिवांसूनुपसम्प्राप्तान् देवान् दृष्ट्वा स पावकिः ।

विससज्जं मुखान्तत्र प्रवृद्धाः पावकाधिपः ॥ १६५ ॥

अदहद्देवसैन्यानि चेष्टमानानि भूतले । ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ॥

प्रच्युताः सहसा भान्ति दिवस्तारागणाश्च ।

दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ॥ १६७ ॥

देवावज्रधरं प्रोक्षुस्त्यजवज्रं शतक्रतो ! । उक्तो देवैस्तदाशक्रः स्कन्दे वज्रमवाप्तुजत्

तद्विसृष्टं जघानाऽऽशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।

विभेदं च कुरुश्रेष्ठ ! तदा तस्य महात्मनः ॥ १६६ ॥

वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य सञ्जातः पुरुषोऽपरः ।

युवा काञ्चनसन्नाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ॥ १७० ॥

शाख इत्यभिविख्यातः सोऽपि व्यनदद्भुतम् ।

ततश्चेन्द्रः पुनः क्रुद्धो हृदिस्कन्दं व्यदारयत् ॥ १७१ ॥

तत्रापि तादृशो जज्ञे नैगमेय इति श्रुतः ।

ततो विनय स्कन्दाद्याश्चत्वारस्तंतदाभ्ययुः ॥ १७२ ॥

तदेन्द्रो वज्रमुत्सृज्य प्राञ्जलिः शरणं ययौ ।

तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तमः ॥ १७३ ॥

ततः प्रहृष्टास्त्रिदशावादित्राण्यभ्यवादयन् वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः

या हरन्ति शिशूञ्जातान् गर्भस्थांश्चैव दारुणाः ।

काकी च हिलिमा चैव रुद्रा च वृषभा तथा ॥ १७५ ॥

आयापलालामित्राच समैताः शिशुमातरः एतासां वीर्यसम्पन्नः शिशुश्चाऽभूत्सुदारुणः

स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयङ्करः ।

एष वीराष्टकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोऽद्भुतः ॥ १७७ ॥

पूजनीयः सदा भक्त्या सर्वापस्मारशान्तिदः ।

उपातिष्ठत्ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ॥ १७८ ॥

लोहितांबरसम्वीतं त्रैलोक्यस्याऽपि सुप्रभम् ।

युवानं श्रीः स्वयम्भेजेतं प्रणम्य शरीरिणी ॥ १७९ ॥

श्रिया जुष्टश्च तम्प्राहुः सर्वदेवाः प्रणम्य वै । हिरण्यवर्ण ! भद्रं तेलोकानां शङ्करो भव

भवानिन्द्रोऽस्तु नो नाथ त्रैलोक्यस्य हिताय वै ॥ १८१ ॥

स्कन्द उवाच

[कोनत्रिशोऽध्यायः]

* इन्द्रस्कन्दसम्वादवर्णनम् *

४६५

किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह सुरोत्तमाः कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः

देवा ऊचुः

इन्द्रो दिशति भूतानां बलं तेजः प्रजासुखम् । प्रज्ञां प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान् सुरेश्वरः

दुर्वृत्तानां स हरति वृत्तस्थानं प्रयच्छति ।

अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलवत्तरः ॥ १८४ ॥

असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाऽचन्द्रे च चन्द्रमाः ।

भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यां जीवकारणम् ॥ १८५ ॥

एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रो हि विपुलं बलम् । त्वंचेन्द्रो भवनो वीरतारकं जहिते नमः

इन्द्र उवाच

त्वं भवेन्द्रो महाबाहो ! सर्वेषां नः सुखावहः ।

प्रणम्य प्रार्थये स्कन्द ! तारकं जहि रक्ष नः ॥ १८७ ॥

स्कन्द उवाच

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यं भवानिन्द्रोऽस्तु सर्वदा ।

करिष्ये चेन्द्रकर्माणि न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १८८ ॥

त्वमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव व । करोमि किञ्चित् शक्र ! शासनं ब्रूहितन्मम

इन्द्र उवाच

यदिसत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्वापितं त्वया । अभिषिच्यस्व देवानां सैनापत्ये महाबल

अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्याद्यशोऽस्तु ते ॥ १९० ॥

स्कन्द उवाच

ज्ञानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये । गोब्राह्मणस्य चार्थाय एवमस्तु वचस्तव

इत्युक्ते सुमहानादः सुराणामभ्यजायत ।

भूतानां चापि सर्वेषां त्रैलोक्याकम्पकारकः ॥ १९२ ॥

जयेति तुष्टुवुश्चैनं वादित्राण्यभ्यवादयन् ।

न नृतुस्तुष्टुवुश्चैनं कराघातांश्च चक्रिरे ॥ १९३ ॥

तेन शब्देन महता विस्मितानगनन्दिनी । शङ्करं ग्राहको देव ! नादोऽयमतिवर्तते

रुद्र उवाच

अद्य नूतं प्रहृष्टानां सुराणां विविधा गिरः । श्रयन्ते च तथा देवि ! यथा जातः सुतस्तव

गवां च ब्राह्मणानां च साध्वीनां च दिवौकसाम् ॥

मार्जयिष्यति चाऽश्रूणि पुत्रस्ते पुण्यवत्यपि ॥ १६६ ॥

एवं वदति सा देवी द्रष्टुं तमुत्सुकाऽभवत् । शङ्करश्च महातेजाः पुत्रस्नेहाधिको यतः

वृषभं तत आरुह्य देव्या सह सत्सुकः ।

सगणो भव आगच्छत् पुत्रदर्शनलालसः ॥ १६८ ॥

ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाऽब्रवीत् ।

अभिगच्छ महादेवं पितरं मातरं प्रभो ! ॥ १६९ ॥

अनयोर्वीर्यसंयोगात्तवोत्पत्तिस्तु प्राथमी ।

एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ॥ २०० ॥

अपूजयदमेयात्मा पितरं मातरं च ताम् ।

ततस्तमालिङ्ग्य सुतं चिरं संयोज्य चाशिषः ॥ २०१ ॥

चिरं जहृ पतुश्चोभौ पार्वती परमेश्वरौ ।

सिद्धसारस्य तत्त्वं च ददौ तुष्टोऽस्य शङ्करः ॥ २०२ ॥

देवी प्रकृतिमोक्षं च तुष्टाहर्षपरिप्लुता । एतस्मिन्नेव काले तु षड्देव्यस्तं समागमन्

ऋषिभिस्ताः परित्यक्तास्तं पुत्रेति जगुस्तदा ।

पार्वती च ततः प्राह मम पुत्रो न वस्त्वयम् ॥ २०४ ॥

स्वाहा ममेति च प्राह पावकश्च ममेति च । रुद्रो ममेति च प्राह मम देवनदीति च

चक्रुस्ते कलहं घोरं विवदन्तः परस्परम् ॥

पुत्रस्नेहो हि बलवान्पार्थकिं किं कारयेत् ॥ २०६ ॥

ततस्तान्प्रहसन्नाह विवादो युज्यते न च ।

सर्वेषां वो गुहः पुत्रो मत्तो वै क्रियतां वरः ॥ २०७ ॥

ततः प्राहुश्च षड्देव्यः स्वर्गो नो ह्यक्षयो भवेत् । तथेति ता गुहः प्राह शक्रस्तत्रान्तरेऽब्रवीत्

रोहिण्याश्चानुजा स्कन्दः स्पर्धमानाभिजित्स्वसा ।

इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी पृथक्त्वं च तपोरता ॥ २०९ ॥

ततः प्रभृति मूढोऽस्मि तत्स्थाने स्थापय प्रभो ! ।

ततस्तथेति च प्रोक्ते कृत्तिकास्ता दिवंगताः ॥ २१० ॥

नक्षत्रं सप्तशीर्षाभं भाति तद्वह्निदैवतम् ।

अथैनब्रवीत्स्वाहा प्रिया नाहं महार्चिषः ॥

तदग्रे प्रियतां देहि सहवासं सदैव च ॥ २११ ॥

स्कन्द उवाच

हव्यं कव्यं च यत्किञ्चिद्द्विजा होष्यन्ति पावके ॥ २१२ ॥

सत्तेनाम्ना प्रदास्यन्ति वासः सार्धं भवेत्तव । पावकः प्रार्थयामास यज्ञभागान्पुनः सुतान्

स चाप्याहाऽद्य प्रभृति यज्ञभागानवाप्नुहि ।

इतरे प्रार्थयामासुः ख्यातो नस्त्वं सुतो भवः ॥ २१४ ॥

एवमेवेति तानाह स्कन्दस्तद्धि सुदुर्लभम् । ततस्तं योगिनः सर्वे सम्भूय सनकादयः

अभ्यषिञ्चन्गिरौ तस्मिन्योगिनामाधिपत्यके ॥ २१५ ॥

योगीश्वरमिति प्राहुस्ततस्तं योगिनस्तथा । जहृ पुर्देवताश्चैव नानावाद्यान्यवादनान्

अभिषिक्तेन तेनाऽसौ शुशुभे श्वेतपर्वतः ।

आदित्येनेवांशुमता सुरस्य उदयाचलः ॥ २१७ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा । हृष्टानां सर्वभूतानां श्रूयते निनदो महान्

एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् । प्रहृष्टं प्रेक्ष्य तं स्कन्दं न च तृप्यति दर्शनात्

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये स्कन्दकुमारस्य सर्वदेवसैनाधिपत्या-

भिषेकोत्सववर्णनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

त्रिशोऽध्यायः

कार्तिकेयस्य सेनानीत्वेऽभिषेकवर्णनम्

नारद उवाच

ततःस्कन्दःसुरैः सार्धं श्वेतपर्वतमस्तकात् ।
 उत्तीर्य तारकं हन्तुं दक्षिणां स दिशं ययौ ॥ १ ॥
 ततः सरस्वतीतीरे यानिभूतानिनारद! ग्रहाश्चोपग्रहाश्चैववेतालाःशाकिनीगणाः
 उन्मादा ये ह्यपस्माराः पलादाश्च पिशाचकाः ।
 देवैस्तेषामाधिपत्ये सोऽभ्यषिच्यत पावकिः ॥ ३ ॥
 यथातेनैवमर्यादांसन्त्यजन्तिदुराशयाः।एतैस्तस्मात्समाक्रान्तःशरण्यंपावकिंव्रजेत्
 अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
 आस्तिकं स्कन्दभक्तं च वर्जयन्ति ग्रहादिकाः ॥ ५ ॥
 महेश्वरं (स्य) च ये भक्ता भक्ता नारायणं (स्य) च ये ।
 तेषां दर्शनमात्रेण नश्यन्ते ते (ऽति) विदूरतः ॥ ६ ॥
 ततः सर्वैः सुरैः सार्धं महातीरं ययौ गुहः। तत्रदेवैःप्रकथितंमहीमाहात्म्यमुत्तमम्
 शृण्वन्विसिष्मिये स्कन्दः प्रणनाम च तां नदीम् ।
 ततो महीदक्षिणतस्तीरमाश्रित्य धिष्ठितम् ॥ ८ ॥
 प्रणम्य शक्रप्रमुखा गुहं वचनमब्रुवन् ।
 अभिषिक्तं विना स्कन्द ! सेनापतिमकल्मषम् ॥ ९ ॥
 न शर्म लभते सेना तस्मात्त्वमभिषेचय ।
 महीसागरसम्भूतैः पुण्यैश्चापि शिवैर्जलैः ॥ १० ॥

त्रिशोऽध्यायः]

* कुमाराम्बिकेवर्णनम् *

४६६

अभिषेक्ष्यामहे त्वां च तत्र नो द्रष्टुमर्हसि ।
 यथा हस्तिपदे सर्वपदान्तर्भाव इष्यते ॥ ११ ॥
 सर्वतीर्थान्तरस्थानं तथाऽर्णवमहीजले ।
 सर्वभूतमयो यद्वत्त्यम्बकः परिकीर्त्यते ॥ १२ ॥
 सर्वतीर्थमयस्तद्वन्महीसागरसङ्गमः ।
 अर्धनारीश्वरं रूपं यथा रुद्रस्य सर्वदम् ॥ १३ ॥
 तथा महीसमुद्रस्य स्नानं सर्वफलप्रदम् ।
 येनाऽत्र पितरः स्कन्द तर्पिता भक्तिभावतः ॥ १४ ॥
 तेन सर्वेषु तीर्थेषु तर्पिता नाऽत्र संशयः ।
 न चैतद्दि मन्तव्यं क्षारमेतज्जलं हि यत् ॥ १५ ॥
 यथा हि कटुतिकादि गवा ग्रस्तं हि क्षीरदम् ।
 एवमेतत्त्विदं तोयं पितृणां तृप्तिदायकम् ॥ १६ ॥
 एवं ब्रुवत्सु देवेषु कपिलोऽपि मुनिर्जगौ । सत्यमेतदुमापुत्र! सर्वतीर्थमयी मही ॥
 कर्दमो यस्त्वहमपि ज्ञात्वा तीर्थमहागुणान् ।
 सर्वां भुवं परित्यज्य कृत्वा ह्याश्रममास्थितः ॥ १८ ॥
 ततो महेश्वरः प्राह सत्यमेतत्सुरोदितम्। ब्रह्माद्यास्तंतथाप्राहुरत्रभूयोऽप्यथोगुरुः
 अत्राभिषेकंतेवीर ! करिष्यामः समादिश ।
 ततःसुविस्मितस्तत्र स्नात्वा स्कन्दोमहामनाः ॥ २० ॥
 अभिषिञ्चन्तु मां देवा इतितानब्रवीद्वचः ।
 ततोऽभिषेकसम्भारान्सर्वान्सम्भृत्यशास्त्रतः ॥ २१ ॥
 जुहुवुर्मन्त्रपूतेऽग्नौ चत्वारो मुख्यऋत्विजः ।
 ब्रह्मा च कपिलोजीवोविश्वामित्रश्चतुर्थकः ॥ २२ ॥
 अन्ये च शतशस्तत्र मुनयो वेदपारगाः ।
 तत्राऽद्भुतं महादेवो दर्शयामास भारत ! ॥ २३ ॥

यदग्निकुण्डमध्यस्थो लिङ्गमूर्तिर्व्यदृश्यत ।
अहमेवाऽग्निमध्यस्थो हविर्गृह्णामिनित्यशः ॥ २४ ॥
एतत्संदर्शनार्थाय लिङ्गमूर्तिरभूद्विभुः ।
तलिङ्गमतुलं देवा नमश्चक्रुर्मुदान्विताः ॥ २५ ॥
सर्वपापापहं पार्थ ! सर्वकामफलप्रदम् ।

तत्र होमावसाने च दत्ते हिमवताशुभे ॥ २६ ॥

दिव्यरत्नान्विते स्कन्दोनिषण्णः परमासने । सर्वमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतम्

अभ्यषिचंस्ततो देवा ! कुमारं शङ्करात्मजम् ।

इन्द्रो विष्णुर्महावीर्यो ब्रह्मरुद्रौ च फाल्गुन ! ॥ २८ ॥

आदित्याद्याग्रहाः सर्वे तथोभावनिलानलौ ।

आदित्यावसवोरुद्राः साध्याश्चैवाश्विनावुभौ ॥ २९ ॥

विश्वेदेवाश्च मरुतो गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।

देवब्रह्मर्षयश्चैव बालखिल्या मरीचिपाः ॥ ३० ॥

विद्याधरा योगसिद्धाः पुलस्त्यपुलहादयः ।

पितरः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरङ्गिराः ॥ ३१ ॥

दक्षोऽथ मनवो ये च ज्योतींषि ऋतवस्तथा ।

मूर्तिमत्यश्च सरितो महीप्रभृतिकास्तथा ॥ ३२ ॥

लवणाद्याः समुद्राश्च प्रभासाद्याश्च तीर्थकाः ।

पृथिवीद्यौर्दिशश्चैवपादपाः पर्वतास्तथा ॥ ३३ ॥

आदित्याद्या मातरश्च कुर्वन्त्यो गृहमङ्गलम् ।

वासुकिप्रमुखा नागास्तथोभौ गरुडारुणौ ॥ ३४ ॥

वरुणो धनदश्चैव यमः सानुचरस्तथा । राक्षसो निःशृतिश्चैवभूतानिचपलाशनाः

धर्मो बृहस्पतिश्चैव कपिलो गाधिनन्दनः ।

बहुलत्वाच्च ये नोक्ताविधिधादेवतागणाः ॥ ३६ ॥

ते च सर्वे महीकूले ह्यभ्यषिञ्चन्मुदागुहम् ।

ततो महास्वनामुप्रां देवदैत्यादिदर्पहाम् ॥ ३७ ॥

ददौ पशुपतिस्तस्मै सर्वभूतमहाचमूम् ।

विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मालां बलविधिनीम् ॥ ३८ ॥

उमा ददौ चारजसी वाससी सूर्यसप्रभा ।

गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमम् ॥ ३९ ॥

मही महानदी तस्य चाऽक्षमालां ससागरा ।

ददौ मुदा कुमाराय दण्डं चैव बृहस्पतिः ॥ ४० ॥

गरुडो दयितं पुत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ।

अरुणस्ताम्रचूडं च प्रददौ चरणायुधम् ॥ ४१ ॥

छागं च वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितम् ।

कृष्णाजिनं तथा ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ जयम् ॥ ४२ ॥

चतुरोऽनुचरांश्चैव महावीर्यान्बलौकटान् ।

नन्दिसेनं लोहिताक्षं घण्टाकर्णचमानसान् ॥ ४३ ॥

चतुर्थं चाप्यतिबलं व्यातंकुसुममालिनम् । ततः स्थाणुर्ददौ देवो महापारिषदं क्रतुम्

स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्मणाम् ।

जघान दोभ्यां सङ्क्रुद्धः प्रयुतानि चतुर्दश ॥ ४४ ॥

यमः प्रादादनुचरौ यमकालोपमौ तदा । उन्माथं च प्रमाथं च महावीर्यौ महाद्युती

सुभ्राजौ भास्करस्यैव यौ सदा चानुयायिनौ ।

तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ पार्थ मुदान्वितः ॥ ४७ ॥

कौलासशृङ्गसङ्काशौ श्वेतमाल्यानुलेपनौ ।

सोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ॥ ४८ ॥

ज्वालाजिह्वं ज्योतिषं च ददावग्निर्महाबलौ ।

परिधं च बलं चैव भीमं च सुमहाबलम् ॥ ४९ ॥

स्कन्दाय त्रीननुचरान्ददौ विष्णुरुत्क्रमः ।
 उत्क्रोशं पञ्चजं चैव वज्रदण्डधराबुभौ ॥ ५० ॥
 ददौ महेशपुत्राय वासवः परवीरहा ।
 तौ हि शत्रून्महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ॥ ५१ ॥
 वर्धनं बन्धनं चैव आयुर्वेदविशारदौ ।
 स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भरतर्षभ ॥ ५२ ॥
 बलं चाऽतिबलं चैव महावक्त्रौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्तिकेयाय वायुश्चानुचराबुभौ ॥ ५३ ॥
 घसं चाऽतिघसं वीरौ वरुणश्च ददौ प्रभुः । सुवर्चसंमहात्मानंतथैवाप्यतिवर्चसम् ।
 हिमवान्प्रददौ पार्थ साक्षाद्दौहित्रकाय वै ।
 काञ्चनं च ददौ मेरुर्मधमालिनमेव च ॥ ५४ ॥
 उच्छ्रितं चातिशृङ्गं च महापाषाणयोधिनौ । स्वाहेयाय ददौ प्रीतः सविन्ध्यः पार्षदौ शुभौ ।
 संग्रहं विग्रहं चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
 प्रददौ पार्षदौ वीरौ महीनद्या समन्वितः ॥ ५५ ॥
 उन्मादं पुष्पदन्तं च शङ्कुकर्णं तथैव च ।
 प्रददावग्निपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥ ५६ ॥
 जयं महाजयं चैव नागौ ज्वलनसूतवे ।
 प्रददुर्वलिनां श्रेष्ठौ सुपर्णः पार्षदाबुभौ ॥ ५७ ॥
 एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा ।
 सर्वजगति ये मुख्याददुःस्कन्दाय पार्षदान् ॥ ५८ ॥
 नानावीर्यान्महावीर्यान्नानायुधविभूषणान् । बहुलत्वाद्भक्षयन्ते संख्यातुं तेषु फाल्गुन ।
 मातरश्च ददुस्तस्मै तदा मातृगणान्प्रभो ! ।
 याभिर्व्याप्तास्त्रयो लोकाः कल्याणीभिश्चराचराः ॥ ५९ ॥
 प्रभावती विशालाक्षी गोपाला गोनसा तथा ।

अप्सुजातावृहद्दण्डीकालिकाबहुपुत्रका ॥ ६३ ॥
 भयङ्करी च चक्राङ्गीतीर्थनेमिश्चमाधवी । गीतप्रिया अलाताक्षी चटुलाशलभामुखी ।
 विद्युज्जिह्वा रुद्रकाली शतोलूखलमेखला ।
 शतघण्टाकिङ्किणिकाचक्राक्षी चत्वरालया ॥ ६४ ॥
 पूतना रोदना त्वामा कोटरामेघवाहिनी ।
 ऊर्ध्ववेणीधरा चैव जरायुर्जर्जरानना ॥ ६५ ॥
 खटखेटौ दहदहा तथा धमधमाजया । बहुवेणी बहुशिरा बहुपादा बहुस्तनी ॥
 शतोलूकमुखी कृष्णा कर्णप्रावरणा तथा ।
 शून्यालया धान्यवासा पशुदा धान्यदा सदा ॥ ६६ ॥
 एताश्चान्याश्च बह्व्यश्चमातरो भरतर्षभ ! ।
 बहुलत्वादहं तासां न संख्यातुमिहोत्सहे ॥ ६७ ॥
 वृक्षचत्वरवासिन्यश्चतुष्पथनिवेशनाः ।
 गुहाश्मशानवासिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः ॥ ६८ ॥
 नानाभरणवेषास्ता नानामूर्तिधरास्तथा ।
 नानाभाषायुधधराः परिवव्रस्तदा गुहम् ॥ ६९ ॥
 ततः स शुशुभे श्रीमान्गुहो गुह इवाऽपरः ।
 सैन्यापत्ये चाभिषिक्तो देवैर्नानामुनीश्वरैः ॥ ७० ॥
 ततः प्रणम्य सर्वास्तानेकैकत्वेन पावकिकः ।
 त्रियतां वर इत्याह भवब्रह्मपुरोगमान् ॥ ७१ ॥
 इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये कार्तिकेयस्य सेनानीत्वेऽभिषेक-
 वर्णनं नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः

स्कन्दस्यतारकासुरनगरप्रतिविजयाभियानवर्णनम्

नारद उवाच

ते चैनं योज्य चाशीमिरयाचन्तंवरं गुहम् । एषएववरोऽस्माकंयत्पापंतारकंजहि
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा योगोयोग इतिब्रुवन् ।
 तारकारिमहातेजा मयूरं चाध्यरोहत ॥ २ ॥
 शक्तिहस्तो विनद्याऽथ गुहो देवांस्तदाऽब्रवीत् ।
 यदद्यतारकं पापं नाहं हन्मि सुरोत्तमाः ॥ ३ ॥
 गोब्राह्मणावमन्तृणां ततो यामि गतिं स्फुटम् ।
 एवं तेन प्रतिज्ञाते शब्दोऽतिसुमहानभूत् ॥ ४ ॥
 योगोयोग इति प्रादुराज्ञया शरजन्मनः ।
 अरजोवाससी रक्ते वसानः पार्वतीसुतः ॥ ५ ॥
 अथाऽग्रे सर्वदेवनांस्थितो वीरोययौ मुदा ।
 तस्य केतुरलं भाति चरणायुधशोभितः ॥ ६ ॥
 चरणाभ्यांगिरीञ्छक्तोयोचिदारयितुंरणे । याचेष्टासर्वभूतानांप्रभाशान्तिर्वलंयथा
 तन्मया गुहशक्तिः सा भृशं हस्ते व्यरोचत ।
 यद्वाढ्यं सर्वलोकेषु तन्मयं कवचं तथा ॥ ८ ॥
 योत्स्यमानस्यवीरस्यदेहेप्रादुरभूत्स्वयम् । धर्मः सत्यमसंमोहस्तेजः कान्तत्वमक्षतिः
 बलमोजः कृपाचैव बहुधा करयुगं तथा ।

एकत्रिंशोऽध्यायः] * तारकपुरप्रतिकुमारप्रस्थानवर्णनम् *

४७५

आदेशकारीण्यग्रेऽस्य स्वयंतस्थुर्महात्मनः ॥ १० ॥

तमग्रे चापि गच्छन्तं पृष्ठतोऽनुययौ हरः ।

यथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ ११ ॥

निर्मितेन हरेणैव स्वयमीशेनलीलया ।

सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन्युक्तंरथोत्तमे ॥ १२ ॥

अभीषून्पुरुषव्याघ्र ब्रह्मा च जगृहे स्वयम् ।

ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरम् ॥ १३ ॥

सिंहा रथस्य गच्छन्तो न दन्तश्चारुकेसराः ।

तस्मिन्नथे पशुपतिः स्थितो भात्युमयासह ॥ १४ ॥

विद्युता मण्डितः सूर्यः सेन्द्रचापघनो यथा ।

अग्रतस्तस्य भगवान्धनेशो गुह्यकैः सह ॥ १५ ॥

आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ।

ऐरावणं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ॥ १६ ॥

पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ।

तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ॥ १७ ॥

गच्छन्तिवसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह सङ्गताः ।

यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ॥ १८ ॥

ओरैर्व्याधिशतैश्चापिसव्यतोयातिकोपितः यमस्य पृष्ठतश्चापिघोरस्त्रिशिखरः सितः

विजयोनाम रुद्रस्य याति शूलः स्वयं कृतः ।

तमुग्रपाशो भगवान्वरुणः सलिलेश्वरः ॥ २० ॥

परिवार्य शतैर्यातियादोभिर्विचिधैर्वृतः । पृष्ठतो विजयस्यापियाति रुद्रस्य पट्टिशः

गदामुशलक्त्याद्यैर्वरप्रहरणैर्वृतः । पट्टिशं चान्वगात्पार्थ अस्त्रं पाशुपतं महत् ॥

बहुशीर्षं महाघोरमेकपादं बहुदरम् । कमण्डलुश्चाऽस्य पश्चान्महर्षिगणैः सेवितः ॥

तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छन्निष्क्रयावृतः ।

भृग्वंगिरोभिः सहितो देवैरप्यभिपूजितः ॥ २४ ॥

राक्षसाश्चान्यदेवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तदा ।

नद्योनदाः समुद्राश्च मुनयोऽप्सरसांगणाः ॥ २५ ॥

नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव जङ्गमं स्थावरं तथा ।

मातरश्च महादेवमनुजगमुः क्षुधान्विताः ॥ २६ ॥

सर्वेषां पृष्ठतश्चासीत्तार्क्ष्यस्थो बुद्धिमान्हरिः ।

पालयन्पृतनां सर्वास्वपरिवारसम्भृतः ॥ २७ ॥

एवं सैन्यसमोपेत उत्तरं तटमागतः ।

ताम्रप्राकारमाश्रित्य तस्थौ त्र्यम्बकनन्दनः ॥ २८ ॥

स तारकपुरस्यापि पश्यन् बुद्धिमनुत्तमाम् । विसिष्मिये महासेनः प्रशशंसतपोऽस्य च स्थितः पश्यन्सशुशुभे मयूरस्थो गुहस्तदा । छत्रेण भ्रियमाणेन स्वयं सोमसमस्त्वेषा वीज्यमानश्चामराभ्यां वाचवग्निभ्यां महाद्युतिः ।

मातृमिश्र सुरैर्दत्तैः स्वैर्गणैरपि सम्भृतः ॥ ३१ ॥

ततः प्रणम्य तं शक्रो देवमध्ये चोऽब्रवीत् । पश्य पश्य महासेन दैत्यानां बलशालिनाम्

ये त्वां कालं न जानन्ति मर्त्या गृहरता इव ।

एतेषां च गृहे दूतोयस्त्वांशंसतु तारकम् ॥ ३३ ॥

वीराणामुचितं त्वेतत्कीर्तिदं च महाजने ।

अनुज्ञया ततः स्कन्दभक्तं शक्रो धनञ्जय ! ॥ ३४ ॥

ममादिश्यासुरेन्द्राय प्राहिणो द्वौत्ययोग्यकम् ।

अहं स्वयं गन्तुकामः शक्रेणापि च प्रेषितः ॥ ३५ ॥

प्रासादे स्त्रीसहस्राणां प्रावोचं मध्यतोऽप्यहम् ।

असुराधमदुर्बुद्धे शक्रस्त्वामाह तच्छृणु ॥ ३६ ॥

यज्जगद्बलनादासं किल्बिषं दानव त्वया ।

तस्याऽहं नाशकस्तेऽद्य पुरुषश्चेद्भविष्यसि ॥ ३७ ॥

शीघ्रं निःसर पापिष्ठ निःसरिष्यसि चेन्न हि ।

क्षणात्तव पुरं क्षेप्स्ये पावित्र्यायैव सागरे ॥ ३८ ॥

इति श्रुत्वा रुक्षवाचं क्रुद्धः स्त्रीगणसंभृतः ।

मुष्टिमुद्यम्य माऽधा वद्वीतश्चाहं पलायितः ॥ ३९ ॥

व्याकुलस्तत्र वृत्तान्तं कुमारान्यवेदयम् ।

मयि चाप्यागते दैत्यश्चिन्तयामास चेतसि ॥ ४० ॥

नालब्धसंश्रयः शक्रो वक्तुमेतदिहार्हति ।

निमित्तानि च घोराणि सन्त्रासं जनयन्ति मे ॥ ४१ ॥

एवं विचिन्त्य चोत्थाय गवाक्षंसोऽध्यरोहत ।

सहस्रभौमिकावासशृङ्गवातायनस्थितः ॥ ४२ ॥

अपश्यद्वेवसैन्यं स दिवं भूमिं च सम्भृतम् ।

रथैर्गजैर्हयैश्चापि नादिताश्च दिशो दश ॥ ४३ ॥

विमानैश्चाद्भुताकारैः चिन्नरोद्रीतनादितैः ।

दुन्दुभिभिर्गोविषाणैस्तालैः शंखैश्च नादितैः ॥ ४४ ॥

अक्षोभ्यामिव तां सेनां दृष्ट्वा सोऽचिन्तयत्तदा ।

एते मया जिताः पूर्वं कस्माद्भूयः समागताः ॥ ४५ ॥

इति चिन्तापरो दैत्यः शुश्राव कटुकाक्षरम् । देवबन्दिभिरुद्घुष्टं घोरं हृदयदारुणम् जयाऽतुलशक्तिदीधितिपिञ्जररुच्चारुणमण्डलभुजोद्भासितदेवसैन्यपुरवदनकुमुदकाननविकासनेन्दो कुमारनाथ जयदितिकुलमहोदधिवडवानलमधुररवमयूररवासुरमुकुटकूटकुट्टितचरणनखाङ्कुरमहासेनतारकवंशशुष्कतृणदावानलयोगीश्वरयोगिजनहृदयगगनविततचिन्तासन्तानसन्तमसनोदनखरकिरणकल्पनखनिकरविराजितचरणकमलस्कन्दजयबालसप्तवासरभुवनावलिशोकसन्दहन!

नमो नमस्तेऽस्तु मनोरमाय नमोऽस्तु ते साधुभयापहाय ।

नमोऽस्तु ते बालकृताचलाय नमोनमो नाशय देवशत्रून् ॥ ४८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे कुमारेश्वरमाहात्म्ये कुमारस्य तारकासुरनगरं प्रति
गमनवर्णनं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

नारदाजुनसम्वादे कुमारेणमाहात्म्ये कुमारकृततारकवधवर्णनम्

नारद उवाच

श्रुत्वैतं संस्तवं दैत्यः संघृष्टं देवबन्दिभिः ।
सस्मार ब्रह्मणो वाक्यं वधं बालादुपस्थितम् ॥ १ ॥
श्रुत्वा स क्लिन्नसर्वाङ्गो द्वाःस्थं राजा वधोऽब्रवीत् ।
अमात्यान्द्रुष्टुमिच्छामि शीघ्रमानय मा चिरम् ॥ २ ॥
ततस्ते राजवचनात्कालनेमिमुखागताः ।
प्राहः तांस्तारको दैत्यः किमिदं वो विचेष्टितम् ॥ ३ ॥
यैः शत्रुसंभवावार्ताकाऽपिनश्रावितस्त्वहम् ।
मदिराकाममत्तानां मन्त्रित्वं वो न युज्यते ॥ ४ ॥
हितं मन्त्रयते राजस्तेन मन्त्री निगद्यते ॥

अमात्या उचुः

को जानाति सुरान्दीनान्दैत्यानामिति नो मतिः ॥ ५ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः]

* तारकासुरसङ्ग्रामवर्णनम् *

मा विपीद महाराज ! वयं जेष्यामहेसुरान् ।
बालादपि भयं किम्बालज्जायैचिन्तितं त्विदम् ॥ ६ ॥
सर्वमेतत्सुसाध्यं च भेरी सन्ताड्यतां दृढम् ।
ततो दैत्येन्द्रवचनात्संनहजननी तदा ॥ ७ ॥
भृशं संताडिता भेरी कम्पयामास साजगत् ।
स्मरणाद्वैत्यराजस्य पर्वतेभ्यो महासुराः ॥ ८ ॥
निम्नगाभ्यः समुद्रेभ्यः पातालेभ्योऽम्बरादपि ।
सहसा समनुप्राप्ता युगान्तानलसप्रभाः ॥ ९ ॥
कोटिकोटिसहस्रैस्तु परार्धैर्दशभिः शतैः ।
सेनापतिः कालनेमिः शीघ्रं देवानुपाययौ ॥ १० ॥
घतुर्योजनविस्तीर्णं नानाश्चर्यसमन्विते ।
रथे स्थितो मनाग्दीनस्तारकः समदृश्यत ॥ ११ ॥
एतस्मिन्नन्तरे पार्थ क्रुद्धैः स्कन्दस्य पार्षदैः ।
प्राकारः पातितः सर्वो भग्नान्युपवनानि च ॥ १२ ॥
ततश्च चाल वसुधा देवी सवनकानना ।
जज्वाल खं सनक्षत्रं प्रमूढं भुवनं भृशम् ॥ १३ ॥
तमोभूतं जगच्चाऽऽसीद्गृध्रैर्व्याप्तं नभोऽभवत् ।
ततो नानाप्रहरणं प्रलयाम्बुदसन्निभम् ॥ १४ ॥
कालनेमिमुखं पार्थ अदृश्यत महद्वलम् ।
तद्विधोरमसंख्येयं जगर्जं विविधा गिरः ॥ १५ ॥
अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शङ्करम् ।
चिनदद्भिस्ततो दैत्यैर्देवानीकं महायुधैः ॥ १६ ॥
पर्वतैश्च शतघ्नीभिरायसैः परिवैरपि ।
क्षणेन द्रावितं सर्वं विमुखं चाऽप्यदृश्यत ॥ १७ ॥

असुरैर्वध्यमाने तु पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्वाचभूमिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ १८ ॥
 ते भिन्नास्थिशिरोदेहाः प्राद्रवन्त दिवौकसः ।
 न नाथमध्यगच्छन्तवध्यमानामहासुरैः ॥ १९ ॥
 अथ तद्विद्रुवं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरन्दरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ २० ॥
 भयंत्यजतभद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत । कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिमाचकाचिद्व्यथाऽस्तु वः
 एष कालानलप्रख्यो मयूरं समुपस्थितः ।
 रक्षिता वो महासेनः कथं भीतिस्तथापि वः ॥ २२ ॥
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवौकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ २३ ॥
 कालनेमिर्महेन्द्रेण संयुगे समयुज्यत । सहस्राक्षौहिणीयुक्तोज्ज्वलः शङ्करेण च ॥
 कुजम्भो विष्णुना चैव तावत्यक्षौहिणीवृतः ।
 अन्ये च त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ॥ २५ ॥
 प्रत्ययुध्यन्तदैत्येन्द्रैः साध्याश्च वसुभिः सह ।
 ततो बहुविधं युद्धं कालनेमिर्विधाय च ॥ २६ ॥
 उत्सृज्य सहसा पार्थ ऐरावणशिरःस्थितः ।
 स तु पादप्रहारेण मुष्टिना चैव तं गजम् ॥ २७ ॥
 शक्रं च जघ्ने विनदन्पेतुस्तावुभौ भुवि । ततः शक्रं समादाय कालनेमिर्विचेतसम्
 रथमाश्रित्य भूयोऽपि तारकाभिमुखो ययौ ।
 अथ कृष्टं तदा देवैः सहसा चान्तकादिभिः ॥ २८ ॥
 ह्रियते ह्रियते राजा त्राता कोऽपि न विद्यते ।
 एतस्मिन्नन्तरे शर्वः पिनाकधनुषश्च्युतैः ॥ ३० ॥
 बाणैः ससैन्यं कृत्वा च जम्भकं गृध्रमोदनम् ।

कालनेमिं समागम्य रथस्थो वाक्यमब्रवीत् । ३१ ॥
 किमेतेन महेन्द्रेण मया युध्यस्व दानव ! ।
 वीरं मन्य सुदुर्बुद्धे ततो ज्ञास्यसि वीरताम् ॥ ३२ ॥
 कालनेमिरुवाच
 नग्नेन सह को युद्धेद्धतेनाऽपि च येन वा ।
 शंसत्सु दैत्यवीराणामुपहासः प्रजायते ॥ ३३ ॥
 आत्मतस्तु समं किञ्चिद्विलोक्य सुदुर्मते ! ।
 तदाकर्ण्य च सावज्ञं वचः शर्वो विसिष्मिये ॥ ३४ ॥
 ततः कुमारः सहसा मयूरस्थोऽभ्यधावत ।
 कुजम्भं सानुगं हत्वा वासुदेवोऽप्यधावत ॥ ३५ ॥
 ततो हरिः स्कन्दमाह किमेतेन तव प्रभो ।
 दैत्याधमेन पापेन मुहूर्तं पश्य मे बलम् ॥ ३६ ॥
 एवमुक्त्वा निवार्येनं केशवो गरुडस्थितः ।
 शार्ङ्गकोदण्डनिर्मुक्तैर्बाणैर्दैत्यमवाकिरत् ॥ ३७ ॥
 स तैर्बाणैस्ताड्यमानो वज्रैरिव महासुरः ।
 विमुच्य वासवं क्रुद्धो बाणांस्तान्व्यधमच्छरैः ॥ ३८ ॥
 यान्यान्बाणान्हरिर्दिव्यानस्त्राणि च मुमोच ह ।
 निवारयति दैत्यस्तान्ग्रहसंलीलयैव च ॥ ३९ ॥
 ततः कौमोदकीं गृह्य क्षिप्रकारी जनार्दनः ।
 मुमोच सैन्यनाथाय सारथिं च व्यघूर्णयत् ॥ ४० ॥
 ततो रथादवप्लुत्य चिवृत्य वदनं महत् ।
 गरुडं चञ्चुनाऽऽदाय स विष्णुं क्षिप्तवान्मुखे ॥ ४१ ॥
 ततोऽभूत्सर्वदैवानां विमोहोजगतामपि ।
 चञ्चाल वसुधा चेलुः पर्वताः सप्तचाऽर्णवाः ॥ ४२ ॥

कालनेमिनंदंश्चैव प्रानृत्यत महारणे ।
 असंमूढस्ततो विष्णुस्त्वरकाकाल उपस्थिते ॥ ४३ ॥
 कुक्षिं विदार्य चक्रेण भास्करोऽभादिवोदितः ।
 बहिर्भूतो हरिश्चैनं मोहयित्वा स्वनिन्दया ॥ ४४ ॥
 पातालस्य तलं निन्येतत्र शिश्ये सकाष्ठवत् ।
 ततश्चक्रेण दैत्यानां निहतादशकोटयः ॥ ४५ ॥
 प्रमोदितास्तथा देवाविमोहास्तत्क्षणाद्बभूवुः ।
 ततः शर्वस्तमालिङ्ग्यसाधुसाधु जनार्दन ॥ ४६ ॥
 त्वया यद्विहितं कर्म तत्कर्ताऽन्यो न विद्यते ।
 महिषाद्याः सुदुर्जेया देव्या ये विनिपातिताः ॥ ४७ ॥
 तेषामतिबलो ह्येष त्वया विष्णो! विनिर्जितः ।
 तारकामयङ्ग्रामे बध्यस्तेऽसौ उनार्दन ॥ ४८ ॥
 कंसरूपः पुनस्तेऽयं हन्तव्योऽष्टमजन्मनि ।
 एवंप्रशंसमानास्ते वासुदेवं जगद्गुरुम् ॥ ४९ ॥
 शस्त्रजालैर्लब्धसंज्ञान्दैत्यसैन्यानां नाशयत् ।
 तानि दैत्यशरीराणि जर्जराणि महायुधैः ॥ ५० ॥
 अपतन्भूतले पार्थ च्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ।
 ततस्तद्गानवसैन्यं हतनाथमभूत्तदा ॥ ५१ ॥
 देवैः स्कन्दानुगैश्चैव कृतं शास्त्रैः पराङ्मुखम् ।
 अथो क्रुष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैर्मुदायुतैः ॥ ५२ ॥
 संहतानि च सर्वाणि तदा तूर्याण्यवाद्यन् ।
 अथ भग्नं बलं प्रेक्ष्य हतवीरं महारणे ॥ ५३ ॥
 देवानां च महामोदं तारकः प्राह सारथिम् ।
 सारथे पश्य सैन्यानि द्राव्यमाणानि मे सुरैः ॥ ५४ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः] * तारकस्कन्दयोर्युद्धार्थसज्जीभवनम् *

येऽस्मामिस्तृणवद्दृष्टाः पश्य कालस्य चित्रताम् ।
 तन्मे वाहय शीघ्रं त्वं रथमेनं सुरान्प्रति ॥ ५५ ॥
 पश्यन्तु मे बलं बाह्वोर्द्वन्तु च सुराधमाः ।
 ब्रुवन्नेवं सारथिं स विधुन्वन्सुमहद्वनुः
 क्रोधरक्तेक्षणो राजा देवसैन्यं समाविशत् ।
 आगच्छमानं तं दृष्ट्वा हरिः स्कन्दमथाऽब्रवीत् ॥ ५७ ॥
 कुमारपश्य दैत्येन्द्रं कालं यद्वद्युगात्यये ।
 अयं स येन तपसाघोरेणाऽऽराधितः शिवः ॥ ५८ ॥
 अयं स येन शक्राद्याः कृता मर्काः समाबुद्धम् ।
 अयं स सर्वशस्त्रौघैर्योऽस्मामिन्नं जितो रणे ॥ ५९ ॥
 नावज्ञया प्रदृष्टव्यस्तारकोऽयं महासुरः ।
 सप्तमं हिदिनं तेऽद्य मध्याह्नोऽयं च वर्तते
 अर्वागस्तमनादेनं जहि बध्योऽन्यथा नहि ।
 एवमुक्त्वासशक्रादींस्त्वरितः केशवोऽब्रवीत् ॥ ६१ ॥
 आयासयत दैत्येन्द्रं सुखबध्यो यथा भवेत् ।
 ततस्ते विष्णुवचनाद्विनदन्तो दिवौकसः ॥ ६२ ॥
 तमासाद्य शरव्रातैर्मुदिताः समवाकिरन् ।
 प्रहसन्निव देवांस्तान्द्रावयामास तारकः ॥ ६३ ॥
 यथा नास्ति कदुर्वृत्तो नानाशास्त्रोपदेशकान् ।
 सोढुं शक्ता न ते वीरं महति स्यन्दने स्थितम् ॥ ६४ ॥
 महापस्मारसङ्क्रान्तं यथैवाऽप्रियवादिनम् ।
 विधूय सकलान् देवान् क्षणमात्रेण तारकः ॥ ६५ ॥
 आजगाम कुमाराय विधुवन्समहाधनुः ।
 आगच्छमानं तं दृष्ट्वा स्कन्दं प्रत्युद्ययौ ततः ॥ ६६ ॥
 तस्यारक्षद्भवः पार्श्वं दक्षिणं चैव तं हरिः ।
 पृष्टे च पार्श्वदास्तस्य कोटिशोऽबुदशस्तथा ॥ ६७ ॥

ततस्तौ सुमहायुद्धे संसक्तौ देवदैत्ययोः । धर्माधर्माविबोदयौ जगदाश्चर्यकारकौ ॥

ततः कुमारमासाद्य लीलया तारकोऽब्रवीत् ।

अहो बालातिबालस्त्वं यत्त्वं गीर्वाणवाक्यतः ॥ ६६ ॥

आसादयसि मां युद्धे पतङ्ग इव पावकम् ।

वधेन तव को लाभो मम मुक्तोऽसि बालक ! ॥ ७० ॥

पिब क्षीरं गृहाणेमं कन्दुकं क्रीड लीलया ।

एवमुक्तः प्रहस्याऽऽह तारकं योगिनांगुरुः ॥ ७१ ॥

शिशुत्वं माऽवमंस्था मे शिशुः कष्टो भुजङ्गमः ।

दुष्प्रेक्ष्यो भास्करो बालो दुःस्पर्शोऽल्पोऽपि पावकः ॥ ७२ ॥

अल्पाक्षरो न मन्त्रः किं सस्फुरो दैत्य दृश्यते ।

एवमुक्त्वा दैत्यमुक्तं गृहीत्वा कन्दुकं च तम् ॥ ७३ ॥

तस्मिञ्छक्त्यस्त्रमादाय दैत्याय प्रमुमोच ह ।

तस्य तेन प्रहारेण रथश्चूर्णीकृतोऽभवत् ॥ ७४ ॥

चतुर्योजनमात्रो यो नानाश्चर्यसमन्वितः ।

गरुडस्य सुता ये च शीर्यमाणे रथोत्तमे ॥ ७५ ॥

मुक्ताः कथञ्चिदुत्पत्य सागरान्तरमाविशन् ।

ततः क्रुद्धस्तारकश्च मुद्गरं क्षिप्तवान्गुहे ॥ ७६ ॥

विन्ध्याद्रिमिव तं स्कन्दो गृहीत्वा तं व्यताडयत् ।

स्थिरे तस्योरसि व्यूढे मुद्गरः शतधाऽगमत् ॥ ७७ ॥

मेने च दुर्जयं दैत्यस्तदा षड्वदनंरणे ।

चिन्तयामास बुद्ध्या च प्राप्तं तद्ब्रह्मणोवचः ॥ ७८ ॥

तंभीतमिव चाऽऽलक्ष्य दैत्यवीराश्चकोटिशः ।

नदन्तोऽतिमहासेनं नानाशस्त्रैरवाकिरन् ॥ ७९ ॥

क्रुद्धस्तेषु ततः स्कन्दः शक्तिं घोरां तथाऽऽददे ।

अभ्यस्यमाने शक्तयस्त्रे स्कन्देनाऽमिततेजसा ॥ ८० ॥

उल्काजालं महाघोरं पपात वसुधातले ।

चाल्यमाना तथा शक्तिः सुघोरा भवसूनुना ॥ ८१ ॥

ततः कोट्योविनिष्पेतुः शक्तीनां भरतर्षभ !

स शक्तयस्त्रेण बलवान्करस्थेनाऽहनत्प्रभुः ॥ ८२ ॥

अष्टौ पद्मानि दैत्यानां दशकोटिशतानि च ।

तथा नियुतसाहस्रं वाहनं कोटिरेव च ॥ ८३ ॥

हृदोदरं च दैत्येन्द्रं निखर्वेदं शमिर्वृतम् । तत्राऽकुर्वन्सुतमुलं नादं वध्येषु शत्रूषु ॥

कुमारानुचराः पार्थ ! पूरयन्तो दिशो दश ।

शक्तयस्त्रस्याधिः सम्भूतशक्तिभिः केऽपि सूदिताः ॥ ८५ ॥

पताकयाऽवधूताश्च हताः केचित्सहस्रशः ।

केचिद्दण्डारवत्रस्ताश्छिन्नभिन्नहृदोऽपतन् ॥ ८६ ॥

केचिन्मयूरपक्षाभ्यां चरणाभ्यां च सूदिताः ।

कोटिशस्ताम्रचूडेन विदार्यैव च भक्षिताः ॥ ८७ ॥

पार्श्वदैर्मातृभिः सार्धं पद्मशो निहताः परे ।

एवं निहन्यमानेषु दानवेषु गुहादिभिः ॥ ८८ ॥

अभाग्यैरिचलोकेषु तारकः स्कन्दमाययौ ।

जग्राह च गदां दिव्यां लक्ष्मण्टादुरासदाम् ॥ ८९ ॥

तथा मयूरमाजघ्ने मयूरो विमुखोऽभवत् ।

दृष्ट्वा पराङ्मुखं स्कन्दं वासुदेवोऽब्रवीत्स्वरन् ॥ ९० ॥

देवसेनापते ! शीघ्रं शक्तिं मुञ्च महासुरे । प्रतिज्ञामात्मनः पाहिलम्बतेर विमण्डलम्

स्कन्द उवाच

त्वयैव रुद्रभक्तोऽयं जनार्दन ! ममेरितम् । वधार्थं रुद्रभक्तस्य बाहुः शक्तिं न मुञ्चति ॥

नारुद्रः पूजयेद्भद्रं भक्तरूपस्य यो हरः । रुद्ररूपममुं हत्वा कीदृशं जन्मनो भवेत् ॥

तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिताः प्रपीडिताः ।

रुद्रभक्ताः कुलं सर्वं निर्दहन्तिहताः किमु ॥ ६४ ॥

एष चेद्वन्ति तद्भद्रं हन्यतामेष मां रणे ।

रुद्रभक्ते पुनर्विष्णो ! नाऽहं शस्त्रमुपाददे ॥ ६५ ॥

श्रीभगवानुवाच

नैनत्तवोचितं स्कन्द ! रुद्रभक्तो यथा शृणु ।

द्वेतनू गिरिजाभतुर्वेदज्ञा मुनयो विदुः ॥ ६६ ॥

एका जीवात्मिका तत्र प्रत्यक्षा च तथापरा ।

द्रोग्धा भूतेषु भक्तश्च रुद्रभक्तो न स स्मृतः ॥ ६७ ॥

भक्तो रुद्रे कृपावांश्च जन्तुष्वेव हरव्रतः ।

तदेनं भूतमर्त्येषु द्रोग्धारं त्वं पिनाकिनः ॥ ६८ ॥

जहि नैवाऽत्र पश्यामि दोषं कञ्चन ते प्रभो ।

श्रुत्वेतिवाचं गोविन्दात्सत्यार्थामपि भारत ॥ ६९ ॥

हन्तुं न कुरुते बुद्धिं रुद्रभक्त इति स्मरन् ।

तारकस्तु ततः क्रुद्धो ययौ वेगेन केशवम् ॥ १०० ॥

प्राह चैवं सुदुर्बुद्धेः हन्मि त्वां पश्यमेबलम् । देवानां चापि धर्माणामूलं मतिमतां तथा

हत्वा त्वामद्य सर्वांस्तां श्लेत्स्ये पश्याऽद्य मे बलम् ॥ १०१ ॥

विष्णुरुवाच

दैत्येन्द्र ! तव चाऽऽस्माभिः किमहो शृणु सत्यताम् ॥ १०२ ॥

रथे य एष शर्वोऽयं हतेऽस्मिन्सकलं हतम् ।

श्रुत्वेति तारकः क्रुद्धस्तूर्णं रुद्ररथं ययौ ॥ १०३ ॥

अभिसृत्य स जग्राह रुद्रस्य रथकूबरम् ।

यदा स कूबरं क्रुद्धस्तारकः सहसाऽग्रहीत् ॥ १०४ ॥

रेजत् रोदसी तूर्णं मुमुहुश्च महर्षयः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः]

तारकस्यसर्वदेवैः सहयुद्धवर्णनम्

व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ॥ १०५ ॥

आसीच्च निश्चितं तेषां जितमस्माभिरित्युत ।

तारकस्याऽप्यभिप्रायं भगवान्वीक्ष्य शङ्करः ॥ १०६ ॥

उमया सह सन्त्यक्तवा रथं वृषभमावहत् ।

ओमित्यथ जपन्ब्रह्मा आकाशं सहसाश्रितः ॥ १०७ ॥

ततस्तं शतसिंहं च रथं रुद्रेण निर्मितम् ।

उत्क्षिप्य पृथ्व्यामास्फोट्यचूर्णयामास तारकः ॥ १०८ ॥

शूलपाशुपतादीनि सहसोपस्थितानि च ।

वारयामास गिरिशो भवः साध्य इति ब्रुवन् ॥ १०९ ॥

ततः स्ववञ्चितं ज्ञात्वा रुद्रेणाऽऽत्मानमीर्ष्यया ।

विनदन्सहसाऽधावद्वृषभस्थं महेश्वरम् ॥ ११० ॥

ततो जनार्दनोऽधावच्चक्रमुद्यम्य वेगतः ।

वज्रमिन्द्रस्तथोद्यम्य दण्डं चापि यमो नदन् ॥ १११ ॥

गदां धनेश्वरः क्रुद्धः पाशं च वरुणो नदन् ।

वायुर्महाङ्कुशं घोरं शक्तिं वह्निर्महाप्रभाम् ॥ ११२ ॥

निऋतिं निशितं खड्गं रुद्राः शूलानि कोपिताः ।

धनूंषि साध्या देवाश्च परिधान्वसवस्तथा ॥ ११३ ॥

विश्वे देवाश्च मुसलं चन्द्राकौ स्वप्रभामपि ।

ओषधीश्चाश्विनौ देवौ नागाश्च ज्वलितं विषम् ॥ ११४ ॥

हिमाद्रिप्रमुखाश्चाऽपि समुद्यम्य महीधरान् ।

भृशमुन्नदतो देवान्धावतो वीक्ष्य तारकाः ॥ ११५ ॥

निवृत्तः सहसा पार्थ महागज इवोन्नदन् ।

स वज्रमुष्टिनाहत्य भुजे शक्रमपातयत् ॥ ११६ ॥

दण्डं यमादुपादाय मूर्धन्याहत्य न्यपातयत् ।

उरसाहत्यसगदं धनदं भुव्यपातयत् ॥ ११७ ॥
 वरुणात्पाशमादाय तेन बद्ध्वा न्यपातयत् ।
 महाङ्कुशेन वायुश्च चिरं मूर्ध्नि जघान सः ॥ ११८ ॥
 फत्कारैरुद्धतं वह्निं शमयामास तारकः ।
 निर्मृतिं खड्गमादाय हत्वा तेन न्यपातयत् ॥ ११९ ॥
 शूलैरेव तथा रुद्राः साध्याश्च धनुषादिताः । परिघैरेव वसवो मुशलैरेव विश्वकाः ॥
 रेणुनऽऽच्छा चन्द्राकौ वल्मीकस्थाविवेक्षितौ ।
 महोग्राश्चौषधीस्तालैरश्विभ्यां सोऽभ्यवर्तयत् ॥ १२१ ॥
 सविषाश्च कृता नागा निर्विषाः पादकुट्टनैः ।
 पार्वताः पर्धतैरेवनिरुच्छ्वासाभृशंकृताः ॥ १२२ ॥
 एवं तद्देवसैन्यं च हाहाभूतमचेतनम् ।
 कृत्वा मुहूर्तादाधावच्चक्रपाणिं तमुन्नदन् ॥ १२३ ॥
 ततश्चाऽन्तर्दधे सद्यः प्रहसन्निव केशवः ।
 कुयोगिन इव स्वामी सदा बुद्धिमताम्बरः ॥ १२४ ॥
 अपश्यंस्तारको विष्णुं पुनर्वृषभवाहनम् ।
 अधावत्कुपितो दैत्यो मुष्टिमुद्यम्य वेगतः ॥ १२५ ॥
 अचिरांशुरिवाऽलक्ष्योलक्ष्योऽथ भगवान्हरिः ।
 आवभाषे ततो देवान्बाहुमुद्यम्य चोच्चकैः ॥ १२६ ॥
 पलायध्वमहो देवाः शक्तिश्चेद्भः पलायितुम् ।
 विमूढा हि धयं सर्वे ये बालवच्चसा गताः ॥ १२७ ॥
 किं न श्रुतः पुरा गीतः श्लोकः स्वायम्भुवेन यः ।
 यथा बालेषु निश्चिन्ताः स्त्रीषु पण्डितकेषु च ।
 अपस्मारिषु चैवाऽपि सर्वे ते संशयं गताः ॥ १२८ ॥
 प्रत्यक्षं तदिदं सर्वमधुना चात्र दृश्यते ॥ १२९ ॥

अज्ञासिष्म पुरैवैतद्रुद्रभक्तं न हन्त्यसौ ।
 यत्प्रतिज्ञां नाऽकरिष्यन्नस्यान्नः कदनं महत् ॥ १३० ॥
 अथैष यदि दैत्येन्द्रं न निहन्ति कुबुद्धिमान् ।
 मा भयं वमो महाभागा निहनिष्यामि वो रिपून् ॥ १३१ ॥
 अद्य मे विपुलं बाह्वोर्बलं पश्यत देवताः ।
 दैत्याधमं नाशयामि मुष्टिनैकेन पश्यत ॥ १३२ ॥
 मया हि दक्षिणो बाहुर्दत्तश्च भवतां सदा ।
 रिपून्वा निहनिष्यामि सत्यं तत्परिपालये ॥ १३३ ॥
 येऽम्बरे ये च पाताले भुवि ये च महासुराः ।
 क्षणात्तान्नाशयामि महाबातो घनानिव ॥ १३४ ॥
 एवमुक्त्वा जगन्नाथो मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 निरायुधस्ताक्ष्यं पृष्ठादवप्लुत्याऽम्यधावत ॥ १३५ ॥
 तस्मिन्धावति गोविन्दे च चाल भुवनत्रयम् ।
 विमूर्च्छितमभूद्विश्वं देवाभीतिं परायण्युः ॥ १३६ ॥
 धावतश्चाऽपि कल्पान्तं रुद्रकल्पस्य तस्य याः ।
 मुखात्समुद्ययुर्ज्वालास्ताभिः खर्वशतं हतम् ॥ १३७ ॥
 ततोऽन्तरिक्षे वाचश्च प्रोचुः सिद्धाः स्वयंतदा ।
 जहि कोपं वासुदेव ! त्वयि क्रुद्धे क्व वै जगत् ॥ १३८ ॥
 अनादृत्येव तद्वाक्यं ब्रुवन्नान्यत्करोम्यहम् ।
 आह्वयंश्च महादैत्यं क्रुद्धो हरिरधावत ॥ १३९ ॥
 उवाच वाचं साधूँश्च यज्ञात्पालयतां फलम् ।
 दुष्टान्विनिघ्नतांचैव तत्फलं मम जायताम् ॥ १४० ॥
 अथापश्यन्महासेनो रुद्रं यान्तं च तारकम् ।
 तारकं चान्वधावन्तं पुराणपुरुषं हरिम् ॥ १४१ ॥

जगच्च भुव्यमत्यर्थं स्वां प्रतिज्ञां पुरा कृताम् ।
 पश्चिमां प्रतिलम्बन्तं भास्करं चापि लोहितम् ॥ १४२ ॥
 आकाशवाणीं शृण्वंश्च किं स्कन्द! त्वं विषीदसि ।
 पश्चात्तापो यदि भवेत्कृत्वा ब्रह्मवधं त्वयि ॥ १४३ ॥
 स्थापयेल्लिङ्गमीशस्य मोक्षोहत्याशतैरपि ।
 आविवेश महाक्रोधं दिधश्चुरिव मेदिनीम् ॥ १४४ ॥
 अथोत्प्लुत्य मयूरात्स प्रहसन्निव केशवम् ।
 बाहुभ्यामप्युपादाय प्रोवाच भवनन्दनः ॥ १४५ ॥
 जानामि त्वामहं विष्णोमहाबुद्धिपराक्रमम् ।
 भूतभव्यभविष्यांश्च दैत्यान्हंस्यपिहंकृतैः ॥ १४६ ॥
 त्वमेव हन्ता दैत्यानां देवानां परिपालकः ।
 धर्मसंस्थापकश्च त्वमेष ते रक्षितोऽञ्जलिः ॥ १४७ ॥
 क्षणार्थं पश्य मे वीर्यं भास्करो लोहितायते ।
 एवं प्रणम्य स्कन्देन वासुदेवः प्रसादितः ॥ १४८ ॥
 विरोधोऽभूत्तमालिङ्ग्य वचनं केशवोऽब्रवीत् ।
 सनाथस्त्वद्य धर्मोऽयं सुराश्चैव त्वया गुहः ॥ १४९ ॥
 स्मरात्मानं यदर्थं त्वमुत्पन्नोऽसि महेश्वरात् ।
 साधूनां पालनार्थाय दुष्टसंहरणाय च
 सुरविप्रकृते जन्म जीवितं च महात्मनाम् ॥ १५० ॥
 रुद्रस्य देव्या गङ्गायाः कृत्तिकानां च तेजसा ।
 स्वाहा वहेश्च जातस्त्वं तत्तेजःसफलीकुरु ।
 साधूनां च कृते यस्य धनं वीर्यं च सम्पदः ॥ १५१ ॥
 सफलं तस्य तत्सर्वं नान्यथा रुद्रनन्दन ! ॥ १५२ ॥
 अद्य धर्मश्च देवाश्च गावः साध्याश्च ब्राह्मणाः ।

नन्दन्तु तव वीर्येण प्रदर्शय निजं बलम् ॥ १५३ ॥

स्कन्द उवाच

या गतिः शिवत्यागेन त्वस्यागेन च केशव ! ।
 तां गतिं प्राप्नुयां क्षिप्रं हन्मि चेन्नहि तारकम् ॥ १५४ ॥
 या गतिः श्रुतित्यागेन साध्वीभार्यातिपीडनात् ।
 साधूनां च परित्यागद्वयथा जीवितसाधनात् ॥
 निष्ठुरस्य गतिर्या च तां गतिं यामि केशव ! ॥ १५५ ॥
 इत्युक्ते सुमहान्नादः सम्प्रजज्ञे दिवौकसाम् ।
 प्रशशंसुर्गुहं केचित्केचिन्नारायणं प्रभुम् ॥ १५६ ॥
 ततस्ताक्षर्यं समारुह्य हरिस्तस्मिन्महारणे ।
 ताम्रचूडं महासेनस्तारकं चाप्यधावताम् ॥ १५७ ॥
 लोहिताम्बरसम्वीतो लोहितस्रग्विभूषणः ।
 लोहिताक्षो महाबाहुर्हिरण्यकवचः प्रभुः ॥ १५८ ॥
 भुजेन तोलयच्छक्तिं सर्वभूतानि कम्पयन् ।
 प्राप्य तं तारकं प्राह महासेनो हसन्निव ॥ १५९ ॥
 तिष्ठतिष्ठ सुदुर्बुद्धे! जीवितन्तेमयि स्थितम् ।
 सुहृष्टः क्रियतां लोको दुर्लभः सर्वसिद्धिदः ॥ १६० ॥
 यत्ते सुनिष्ठुरत्वं च धर्मदेवेषु गोषु च ।
 तस्य ते प्रहमराम्यद्य स्मर शस्त्रं सुशिक्षितम् ॥ १६१ ॥
 एवमुक्ते गुहेनाऽथ निवृत्तस्याऽस्य भारत ! ।
 तारकस्य शिरोदेशात्काऽपि नारी विनिर्ययौ ॥ १६२ ॥
 तेजसा भासयन्ती तमध ऊर्ध्वं दिशो दश ।
 दृष्ट्वा नारीं गुहः प्राह काऽसिकस्माच्च निर्गता ॥ १६३ ॥

नारु वाच

अहंशक्तिगुहाख्याता भूतलेषु सदास्थिता । अनेन दैत्यराजेन महता तपसार्जिता ॥

सुरेषु सर्वेषु वसामि चाऽहं विप्रेषु शास्त्रार्थरतेषु चाऽहम् ।

साध्वीषु नारीषु तथा वसामि बिना गुणान्नाऽस्मि वसामि कुत्रचित् ॥

तदस्य पुण्यसंघस्य सम्प्राप्तोऽद्यावधिगुहः ।

तदेनं त्यज्ययास्यामि जह्येनं विश्वहेतवे ॥ १६६ ॥

तस्यां ततो निर्गतायां दैत्यशीर्षं व्यकम्पयत् ।

कम्पितं चाऽस्य तद्देहं गतवीर्योऽभवत्क्षणात् ॥ १६७ ॥

एतस्मिन्नन्तरे शक्तिं सोऽक्षिपद्भिर्जितात्मजः ।

उल्काज्वालाविमुञ्चन्तीमति सूर्याग्निसप्रभाम् ॥ १६८ ॥

कल्पाम्भोधिसमुन्नादां दिधक्षन्तीं जगद्यथा ।

तारकस्यान्तकालाय अभाग्यस्य दशमिव ॥ १६९ ॥

दारणीं पर्वतानाञ्च सर्वसत्त्वबलाधिकाम् ।

उत्क्षिप्य तां विनद्योच्चैरमुञ्चत्कुपितोगुहः ॥ १७० ॥

धर्मश्च द्रुबलवाँल्लोके धर्मो जयति चेत्सदा ।

तेन सत्येन दैत्योऽयं प्रलयं यात्विति रयन् ॥ १७१ ॥

सा कुमारभुजोत्सृष्टा दुर्निवार्या दुरासदा ।

बिभेद हृदयं चाऽस्य भित्त्वा च धरणिं गता ॥ १७२ ॥

निःसृत्य जलकल्लोलपूर्विकास्कन्दमाययौ ।

स च सन्ताडितः शक्त्या विभिन्नहृदयोऽसुरः ।

नादयन्वसुधां सर्वां पपाताऽधोमुखो मृतः ॥ १७३ ॥

एवं प्रताप्य त्रैलोक्यं निर्जित्य बहुशः सुरान् ।

महारणे कुमारेण निहितः पार्थ तारकः ।

एतस्मिन्निहते दैत्ये प्रहर्षं विश्वमाययौ ॥ १७४ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः]

* तारकेण क्रौञ्चदारणवर्णनम् *

ववुर्वातास्तथापुण्याः सुप्रभोऽभूद्विचाकरः ।

जज्वलुश्चाऽग्रयः शान्ताः शान्तदिग्जनितस्वनाः ॥ १७६ ॥

ततः पुनः स्कन्दमाह प्रहृष्टः केशवोऽरिहा ।

स्कन्दस्कन्दमहाबाहो बाणो नाम बलात्मजः ॥ १७७ ॥

क्रौञ्चपर्वतमादाय देवसङ्घान् प्रबाधते । सोऽधुना ते भयाद्वीरपलायित्वा नगं गतः ॥

जहि तं पापसङ्कल्पं क्रौञ्चस्थं शक्तिवेगतः ॥ १७८ ॥

ततः क्रौञ्चं महातेजा नानाव्यालविनादितम् ।

शक्त्या बिभेद बहुभिर्वृक्षैर्जैर्वैश्च सङ्कुलम् ॥ १७९ ॥

तत्र व्यालसहस्राणि दैत्यकोट्ययुतं तथा ।

ददाह बाणं च गिरिं भित्त्वा शक्तिर्महारवा ॥ १८० ॥

अद्याऽपि छिद्रं तत्पार्थ ! क्रौञ्चस्य परिवर्तते ॥ १८१ ॥

येन हंसाश्च क्रौञ्चाश्च मानसाय प्रयान्ति च ।

हत्वा बाणं महाशक्तिः पुनः स्कन्दं समागता

प्रत्यायाति मनः साधोराहतं प्रहितं तथा ॥ १८२ ॥

ततो हरीन्द्रप्रमुखा प्रतुष्टुवुर्नृतुश्च रम्भाप्रमुखा वराङ्गनाः ।

वाद्यानि सर्वाणि च वादयन्तस्तं साधुसाध्वित्यमरा जगुर्भूशम् ॥ १८३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे कुमारेशमाहात्म्ये कुमारकृततारकवधवर्णनं

नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः

रुद्रस्यांशस्तारकइतितारकवधखेदखिन्नो गुहः प्रायश्चित्तं कर्तुमुद्युक्तस्तत्पाप
प्रशमनायाऽपृच्छद्विष्णुकृतं कार्त्तिकेयकृतसान्त्वनं प्रतिज्ञं श्वर-
शक्तिच्छिद्रे श्वरज्योतिर्लिङ्गयोः प्रतिष्ठावर्णनम्

नारद उवाच

ततस्तं गिरिवर्ष्माणं पतितं वसुधोपरि। अलिङ्गितमिव पृथ्व्या गुणिन्या गुणिनं यथा
दृष्ट्वा देवा विस्मितास्ते जयंजगुस्तथामुहुः ।
केचित्समीपमागन्तुं बिभ्यति त्रिदिवौकसः ॥ २ ॥
उत्थाय तारको दैत्यः कदाचिन्नो निहन्ति चेत् ।
तं तथापतितं दृष्ट्वा वसुधामण्डले गुहः ॥ ३ ॥
आसीद्दीनमनाः पार्थ शुशोच च महामतिः ।
स्तवनं चापि देवानां वारयित्वा वचोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥
शोच्यं पातकिनं मां च संस्तुवध्वं कथं सुराः ।
पञ्चानामपि यो भर्ता प्राकृतोऽसौ न कीर्त्यते ॥ ५ ॥
स तु रुद्रांशजः प्रोक्तस्तस्य द्रव्यं रुद्रवत् ।
स्वायम्भुवेन गीतश्च श्लोकः संश्रूयते तथा ॥ ६ ॥
वीरं हि पुरुषं हत्वा गोसहस्रेण मुच्यते। यथाकथञ्चित्पुरुषो न हन्तव्यस्ततो बुधैः
पापशीलस्य हनने दोषो यद्यपि नास्ति च ।
तथापि रुद्रभक्तोऽयं संस्मरन्निति शोचिमि ॥ ८ ॥
तदहं श्रोतुमिच्छामि प्रायश्चित्तं न किञ्चन ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः] * विष्णुनास्कन्दसमाधानवर्णनम् *

४६५

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यतोऽपि महदर्जितम् ॥ ९ ॥
इति संशोचतस्तस्य शिवपुत्रस्य धीमतः ।
वासुदेवो गुरुः पुंसां देवमध्ये वचोऽब्रवीत् ॥ १० ॥
श्रुतिः स्मृतिश्चोतिहासाः पुराणं च शिवात्मजः ।
प्रमाणं चेत्ततो दुष्टवधे दोषो न विद्यते ॥ ११ ॥
स्वप्राणान्यः परप्राणैः प्रपुष्णात्यमृतं पुमान् ।
तद्वधस्तस्य हि श्रेयो यद्वोषाद्यात्यधः पुमान् ॥ १२ ॥
अन्नादे भ्रूणहा माष्टि पत्यौ भार्याऽप्रचारिणी ।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम् ॥ १३ ॥
पापिनं पुरुषं यो हि समर्थो न निहन्ति च ।
तस्य तावन्ति पापानि तदर्धं सोऽप्यवाश्नुते ॥ १४ ॥
पापिनो यदि वध्यन्ते नैव पालनसंस्थितैः ।
ततोऽयमक्षमो लोकः कं याति शरणं गुह ॥ १५ ॥
कथं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्तन्ते विश्वधारकाः ।
तस्मात्त्वया पुण्यमात्रं न च पापं कथञ्चन ॥ १६ ॥
अथ चेद्रुद्रभक्तेषु बहुमानस्तव प्रभो ।
तत्र ते कीर्तयिष्यामि प्रायश्चित्तमहोत्तमम् ॥ १७ ॥
आजन्म सम्भवैः पापैः पुमान्येन विमुच्यते ।
आकल्पान्तं च वा येन रुद्रलोके प्रमोदते ॥ १८ ॥
कृते पापेऽनुतापो वै यस्य स्कन्द ! प्रजायते ।
रुद्राराधनतोऽन्यच्च प्रायश्चित्तं परं न हि ॥ १९ ॥
न यस्याऽलमपि ब्रह्मा महिमानं विवर्णितम् ।
श्रुतिश्च भीता यं वक्ति किं तस्मात्परमं भवेत् ॥ २० ॥
अकाण्डे यच्च ब्रह्माण्डक्षयोद्युक्तं हलाहलम् ।

कण्ठे दधार श्रीकण्ठः कस्तस्मात्परमो भवेत् ॥ २१ ॥
 दुःखताण्डवदीनोऽभूदण्डसङ्कीर्णमानसः ।
 मारमारश्च यो देवः कस्तस्मात्परमो भवेत् ॥ २२ ॥
 वियद्व्यापी सुरसरित्प्रवाहो विप्रुषाकृतिः ।
 बभूव यस्य शिरसि कस्तस्मात्परमो भवेत् ॥ २३ ॥
 यज्ञादिकाश्च ये धर्मा विना यस्याऽर्चनं वृथा ।
 दक्षोऽत्र सत्यदृष्टान्तः कस्तस्मात्परमो भवेत् ॥ २४ ॥
 क्षोणी रथो विधिर्यन्ता शरोऽहं मन्दरो धनुः ।
 रथाङ्गे चापि चन्द्राक्रौ युद्धे यस्य च त्रैपुरे ॥ २५ ॥
 आराधनं तस्य केचिद्योगमार्गेण कुर्वते ।
 दुःखसाध्यं हि तत्तेषां नित्यं शून्यमुपासताम् ॥ २६ ॥
 तस्मात्तस्यार्चयेत् लिङ्गं भुक्तिमुक्ती य इच्छति ।
 सृष्ट्यादौ लिङ्गरूपी सविवादो मम ब्रह्मणः ॥ २७ ॥
 अभूद्यस्य परिच्छेदे नालमावां बभूवि च ।
 चराचरं जगत्सर्वं यतो लीनं सदाऽत्र च ॥ २८ ॥
 तस्माल्लिङ्गमिति प्रोक्तं देवै रुद्रस्य धीमतः ।
 तोयेन स्नापयेत् लिङ्गं श्रद्धया शुचिना च यः ॥ २९ ॥
 ब्रह्मादितृणपर्यन्तं तेनेदं तर्पितं जगत् ।
 पञ्चामृतेन तल्लिङ्गं स्नापयेद्यश्च बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
 तर्पितं तेन विश्वं स्यात्सुधया पितृभिः समम् ।
 पुष्पैरभ्यर्चयेत् लिङ्गं यथा कालोद्भवैश्च यः ॥ ३१ ॥
 तेन सम्पूजितं विश्वं सकलं नात्र संशयः ।
 नैवेद्यं तत्र यो दद्यात् लिङ्गस्याग्रे विचक्षणः ॥ ३२ ॥
 भोजितं तेन विश्वं स्यात् लिङ्गस्यैव फलमहत् ।

किमत्र बहुनोक्तेन स्वल्पं वा यदि वा बहु ॥ ३३ ॥
 लिङ्गस्य क्रियते यच्च तत्सर्वं विश्वप्रीतिदम् ।
 तच्च लिङ्गं स्थापयेद्यः शुचौ देशे सुभक्तितः ॥ ३४ ॥
 स सर्वपापनिर्मुक्तो रुद्रलोके प्रमोदते ।
 यन्नित्यं यजतो यज्ञैः फलमाहुर्मनीषिणः ॥ ३५ ॥
 तच्च स्थापयतो लिङ्गं शिवस्य शुभलक्षणम् ।
 यथाग्निः सर्वदेवानां मुखं स्कन्द! प्रकीर्त्यते ॥ ३६ ॥
 तथैव सर्वजगतां मुखं लिङ्गं न संशयः ।
 प्रारम्भान्मुच्यते पापैः सर्वजन्मकृतैरपि ॥ ३७ ॥
 अतीतं च तथाऽऽगामि कुलानां तारयेच्छतम् ।
 मृण्मयं काष्ठनिष्पन्नं पक्ववेष्टं शैलमेव च ॥ ३८ ॥
 कृतमायतनं दद्यात्क्रमाच्छतगुणं फलम् ।
 कलशं तत्र चारोप्य एकविंशत्कुलैर्युतः ॥ ३९ ॥
 आकल्पान्तं रुद्रलोके मोदते रुद्रवत्सुखी ।
 एवंविधफलं लिङ्गमतो भूयोऽप्यधो न हि ॥ ४० ॥
 तस्मादत्र महासेन! लिङ्गं स्थापितुमर्हसि ।
 यदुक्तमेतदश्लीलं यदि किञ्चन चाऽत्र चेत् ॥ ४१ ॥
 तद्ब्रवीतु महासेन! स्वयं साक्षी महेश्वरः ।
 एवं वदति गोविन्दे साधुवादो महानभूत् ॥ ४२ ॥
 महादेवो ह्यथालिङ्ग्य स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
 यद्ब्रवान्मम भक्तो प्रकरोति कृपां पराम् ॥ ४३ ॥
 तेनाऽपि परमा प्रीतिर्मम जाता तवोपरि ।
 किन्तु यद्ब्रवानाह वासुदेवो जगद्गुरुः ॥ ४४ ॥
 तत्तथा नान्यथा किञ्चदत्र प्रोक्तं हि विष्णुना ।

यो ह्यहं स हरिर्ज्ञेयो यो हरिः सोऽहमित्युत ॥ ४५ ॥
 नावधोरन्तरं किञ्चिद्दीपयोरिव सुव्रत ! एनं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि योऽन्वेत्येनं समाऽनुग-
 इति स्कन्द ! विजानाति स मद्भक्तोऽन्यथा न हि ॥ ४७ ॥

स्कन्द उवाच

एवमेवाऽस्मि जानामि त्वां च विष्णुं च शङ्कर ! ॥ ४८ ॥
 यच्च लिङ्गकृते प्राह हरिर्मां धर्मवत्सलः ।
 खे वाणी तारकवध्रे एवमेव पुराऽऽह माम्
 लिङ्गं संस्थापयिष्यामि सर्वपापापहं ततः ।
 एकं यत्र प्रतिज्ञा मे गृहीताऽस्यवधाय च ।
 द्वितीयं यत्र निःसत्त्वस्त्यक्तः शक्त्याऽसुरोऽभवत् ।
 तृतीयं निहतो हत्यापापोपशान्तिदम् ॥ ५१ ॥
 इत्युक्त्वा विश्वकर्माणमाहूय प्राह पावकिः ।
 त्रीणि लिङ्गानि शुद्धानि शीघ्रं त्वं कर्तुं मर्हसि ।
 वचनाद्वाहुलेयस्य निर्ममे देववर्द्धकिः ।
 त्रीणि लिङ्गानि शुद्धानि न्यवेदयति तानि च ।
 ततो ब्रह्मादिभिः सार्धं विष्णुना शङ्करेण च ।
 पूर्वसंस्थापयामास पश्चिमायामदूरतः ।
 प्रतिज्ञेश्वरमित्येव लिङ्गं परमशोभनम् ।
 अष्टम्यां बहुले चात्र चैत्रे स्नात्वा उपोष्य च ।
 पूजां च जागरं कृत्वा मुच्येत्पारुष्यपापतः ।
 इत्याहस्कन्दप्रीत्यर्थं स्वयं तत्र महेश्वरः ।
 ततो द्वितीयं लिङ्गं तु वह्निनकोणाश्रितं तथा ।
 स्थापयामास सरसो यत्र शक्तिर्विनिर्णयौ ।
 कपालेश्वरमित्येव लिङ्गं पापापहं शुभम् ।

शक्तिं च तामभिष्टूय स्नापयामास तत्र च ।
 कपालेश्वरसान्निध्यं देवीं कपालिकेश्वरीम् ।
 तत्र चोत्तरदिग्भागे शक्तिच्छिद्रं प्रचक्षते ॥
 पातालगङ्गा यत्राऽस्ति सर्वपापहरा शिवा ।
 तत्र स्नात्वा ददौ स्कन्दः कृपयाऽभिपरिप्लुतः ॥ ६० ॥
 तदा तोयं तारकाय सहितः सर्वदैवतैः ॥ ६१ ॥
 काश्यपेयाय वज्राङ्गतनयाय महात्मने । रुद्रभक्ताय सतिलमक्षय्योदकमस्त्विति ॥
 ततो महेश्वरः प्रीतः प्राह स्कन्दस्य शृण्वतः ।
 चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे मधौ चैवाऽत्र यो नरः ।
 स्नात्वोपोष्य समभ्यर्च्य कपालेश्वरमीश्वरीम् ॥ ६३ ॥
 तेजोवधसमुद्भूतपातकेन स मुच्यते ॥ ६४ ॥
 अस्यामेव तिथौ सोमः विशयोगश्चतैतिलम् ।
 षड्योगः शक्तिच्छिद्रे यो दिनं रुद्रं जपन्निशि ।
 स्नात्वाऽत्र सशरीरो वै रुद्रलोकं व्रजिष्यति ॥ ६५ ॥
 कपालेशस्य सान्निध्ये शक्तिच्छिद्रं हि कीर्त्यते ।
 तस्य तुल्यं परं तीर्थं पृथिव्यां नैव विद्यते ।
 इति श्रुत्वा रुद्रवाक्यं स्कन्दः प्रीतोऽभवद्भृशम् ॥ ६६ ॥
 देवाश्च मुदिताः सर्वे साधुसाध्विति ते जगुः ॥ ६७ ॥
 इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे कुमारस्थापितप्रतिज्ञेश्वरशक्तिच्छिद्रेश्वर-
 माहात्म्यवर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः

शिवमंदिरप्रतिष्ठापुण्येनसहकुमारेणस्थापनवर्णनमाहात्म्यञ्च

नारद उवाच

ततस्तृतीयलिङ्गस्य चिकीर्षुं स्थापनं गुहम् ।
 ब्रह्मा प्राहास्य प्रीत्यर्थस्वयमन्यं प्रकुर्महे ॥ १ ॥
 यद्यप्येतच्छुभं लिङ्गं सर्वदोषविवर्जितम् ।
 तथाप्यन्यत्करिष्येऽहं सर्वश्रेष्ठतमं हि यत् ॥ २ ॥
 ततो ब्रह्मा सर्वदोषविमुक्तं निर्ममे स्वयम् ।
 दृष्टिकान्तं मनःकान्तं फलकान्तं सुलिङ्गकम् ॥ ३ ॥
 तत्र स्कन्दस्य प्रीत्यर्थं सर्वदेवैर्विनिर्मितम् ।
 सरः सुरम्यं तीर्थानि तत्र ते निदधुस्तथा ॥ ४ ॥
 गंगादिकानि तीर्थानि यानिप्रोचुर्दिवौकसः ।
 इदं यावत्सरस्तावत्सर्वैरत्रसमुप्यताम् ॥ ५ ॥
 एवमस्तिवति तान्युचुः प्रीत्यर्थं शरजन्मनः ।
 ततो ब्रह्मा स्वयं तत्र रौद्रैर्मन्त्रैर्दुःताशनम् ॥
 गाधिपुत्रादिभिर्विप्रैस्तर्पयामास संयुतः ॥ ६ ॥
 ततो वैशाखमासस्य चतुर्दश्यां शुभे दिने ।
 प्रतिष्ठां चक्रिरे लिङ्गे चिरंक्षिप्रमुखाद्विजाः ॥ ७ ॥
 जगुर्गन्धर्वपतयो ननृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 ततः स्कन्दः प्रीतियुक्तः स्नात्वासरसिशोभने ॥ ८ ॥
 सर्वतीर्थोदकैः स्नाप्य तल्लिङ्गं भक्तिसंयुतः ।

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः]

* शिवलिङ्गमाहात्म्यवर्णनम् *

५०१

विधिधैः पूजयामासपुष्पैर्मन्त्रैश्च पञ्चभिः ॥ ९ ॥
 पूजाकाले स्वयं तत्र लिङ्गं मध्ये स्थितो हरः ।
 जङ्गमाजङ्गमैः सार्धं स्वयं जग्राह पूजनम् ॥ १० ॥
 ततस्तं पूजयन्प्राह स्कन्दो भक्तिपरिप्लुतः ।
 केन केनोपहारेण त्वयिदत्तेन किम्फलम् ॥ ११ ॥

श्री महादेव उवाच

मम यः स्थापयेद्विङ्गं शुभं सद्मं च कारयेत् ।
 मल्लोके वसतेऽसौ च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ १२ ॥
 मम सद्मं सुधाशुभ्रं यावत्संख्यं करोति यः ।
 तावन्त्येव च जन्मानियशसाऽसौ विराजते ॥ १३ ॥
 ध्वजभूतो ध्वजं दत्वा विपापः स्यात्पताकया ।
 विधाय चित्रविन्यासगन्धर्वैः सहमोदते ॥ १४ ॥
 रजः शंसोधननं कृत्वा नरो रोगैः प्रमुच्यते ।
 प्राप्नोति देहं हार्दं च सुरसद्मानुलेपनात् ॥ १५ ॥
 पुष्पक्षीरादिभिर्दत्तं स्तिलाम्भोऽक्षतदं भं कैः ।
 शम्भोः शिरसि दत्त्वा ध्यं दिवि वर्षायुतं वसेत् ॥ १६ ॥
 घृतेन हतपापः स्यान्मधुना सुभगो भवेत् ।
 विरोगो दधिदुग्धाभ्यां लिङ्गं संस्नाप्य जायते ॥ १७ ॥
 पानीयदधिदुग्धाद्यैः क्रमाद्वशनुणं फलम् ।
 मासं संस्नाप्य वै भक्त्यापिष्टाद्यैश्च विरूक्षयेत् ॥ १८ ॥
 कपिला पञ्चगव्येन सुरसिन्धुजलेन वा ।
 मां च संस्नाप्य चाभ्यर्च्य मल्लोकमधिगच्छति ॥ १९ ॥
 कुशोदकाद्गन्धजलं तस्मात्तीर्थोदकं वरम् ।
 तीर्थेभ्यश्च जलं दर्शं महीसागरसम्भवम् ॥ २० ॥

कपिलां दत्त्वायदाप्नोतितत्फलं कलशेषृथक् ।
 मृत्ताम्ररौप्यसौवर्णैः क्रमाच्छतगुणफलम् ॥ २१ ॥
 श्री खण्डागरूकाश्मीरशशिनः क्रमशोऽधिकाः ।
 मां च तैश्च समालभ्य स्याच्छ्रीमान्सुभगः सुखी ॥ २२ ॥
 प्रशस्तोतुग्गुलो धूपस्तमाच्चन्द्रो ऽगर्खरः ।
 धूपानेतान्नरोदत्वा सुखं स्वर्गमवाप्नुयात् ॥ २३ ॥
 दीपदः कीर्तिमाप्नोति चक्षुस्तममेव च ।
 नैवेद्यस्य प्रदानेन नरोमृष्टा शनो भवेत् ॥ २४ ॥
 पुष्पेण हेमकर्णस्य प्रवद्धेन द्विसंगुणम् ।
 फलमाप्नोति पुरुषः सत्यसंधश्च जायते ॥ २५ ॥
 अखण्डैर्विल्वपत्रैश्च पुष्पैर्वा विविधैरपि ।
 लिङ्गं प्रपूरणं कृत्वा लक्षमेकं वसेद्विबि ॥ २६ ॥
 यस्तु पुष्पगृहं कुर्यान्नरः शुद्धाशयो भवेत् !
 पुष्पकेण विमानेन दिवि संक्रीडते चिरम् ॥ २७ ॥
 भूषणाम्बरदानेन नरो भवति भोगभाक् ।
 सच्चामरप्रदानेन जायते पार्थिवो नरः ॥ २८ ॥
 रम्यं वितानं यो दद्याच्छत्रुभिर्नाऽभिभूयते ।
 गीतं वाद्यं प्रनृत्यं चकृत्वाशुद्धो ब्रजेत्समाम् ॥ २९ ॥
 शङ्खघण्टा प्रदानेन विद्वान्भवति शब्दवान् ।
 विधाय रथयात्रां च चिरं शोकैः प्रमुच्यते ॥ ३० ॥
 नमस्कारं प्रणामं च कृत्वा जायेन्महाकुले ।
 वाचयंश्चाग्रतः शास्त्रं मम ज्ञानी प्रजायते ॥ ३१ ॥
 विमुच्यते मनोमोहैर्भक्त्या स्तुत्वा च मां नरः ।
 गोदानफलमाप्नोति निर्माल्यस्फोटनान्मम ॥ ३२ ॥

आरातिकं भ्रामयित्वाआर्तिहीनः प्रजायते ।
 कृत्वा शीतलिकां तापैर्मुच्यतेदोषसम्भवं ॥ ३३ ॥
 नत्वा दत्त्वाऽथ शक्त्या च दानं लिंगस्य सन्निधौ ।
 फलं शतगुणं प्राप्य इहचामुत्र मोदते ॥ ३४ ॥
 प्रणामात्पञ्चदश च स्नानाद्विशतिं पूजया ।
 शतं यथाप्रोक्तविधेरपराधानहं क्षमे ॥ ३५ ॥
 एतत्सर्वं यथोद्दिष्टं कुमाराऽत्रभविष्यति ।
 ये मां प्रपूजयिष्यन्ति कुमारेश्वरसंस्थितम् ॥ ३६ ॥
 वाराणस्यां यथा वत्स ! विश्वनाथोऽस्मि संस्थितः ॥ ३७ ॥
 गुप्तक्षेत्रे तथा स्थास्ये कुमारेश्वरमध्यतः ॥ ३८ ॥
 श्रुत्वेति वचनं रुद्राद्देवानां शृण्वतांगुहः ।
 विस्मितः प्रणिपत्यैनं तुष्टाव गिरिजापतिम् ॥ ३९ ॥
 नमः शिवायाऽस्तु निरामयाय नमः शिवायाऽस्तु मनोमयाय ।
 नमः शिवायाऽस्तु सुरार्चिताय तुभ्यं सदा भक्तकृपापराय ॥ ४० ॥
 नमो भवायाऽस्तु भवोद्भवाय नमोऽस्तु ते ध्वस्तमनोभवाय ।
 नमोऽस्तु ते गूढमहाव्रताय नमोऽस्तु मायागहनाश्रयाय ॥ ४१ ॥
 नमोऽस्तु शर्वाय नमः शिवाय नमोऽस्तु सिद्धाय पुरोतनाय ।
 नमोऽस्तु कालाय नमः कलाय नमोऽस्तु ते कालकलातिगाय ॥ ४२ ॥
 नमो निसर्गात्मकभूतिकाय नमोऽस्त्वमेयोक्षमहर्द्विकाय ।
 नमः शरण्याय नमोऽगुणाय नमोऽस्तु ते भीमगुणानुगाय ॥ ४३ ॥
 नमोऽस्तु नानाभुवनाधिकर्त्रे नमोऽस्तु भक्ताभिमतप्रदात्रे ।
 नमोऽस्तु कर्मप्रसवाय धात्रे नमः सदा ते भगवन्सुकर्त्रे ॥ ४४ ॥
 अनन्तरूपाय सदैव तुभ्यमसह्यकोपाय सदैव तुभ्यम् ।
 अमेयमानाय नमोऽस्तु तुभ्यं वृषेन्द्रयानाय नमोऽस्तु तुभ्यम् ॥ ४५ ॥

नमः प्रसिद्धाय महौषधाय नमोऽस्तु ते व्याधिगणापहाय ।
 चराचरायाऽथ विचारदाय कुमारनाथाय नमः शिवाय ॥४६॥
 ममेश भूतेश! महेश्वरोऽसि कामेश वागीश बलेश धीश ।
 क्रोधेश मोहेश परापरेश नमोऽस्तु मोक्षेश गुहाशयेश ! ॥ ४७ ॥
 इति संस्तूय वरदं शूलपाणिमुमापतिम् ।
 प्राणिपत्य उमापुत्रो नमोनम उवाच ह ॥ ४८ ॥
 एवं भक्तिपराक्रान्तमात्मयोग्यं स्तवं शिवः ।
 अभिनन्द्य चिरं कालमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४९ ॥
 त्वयादुःखंनसञ्चिन्त्यं ममभक्तवधात्मकम् ।
 कर्मणाऽनेनश्लाघ्यो ऽसि मुनीनामपि पुत्रक ! ॥ ५० ॥
 ये च सायं तथाप्रातस्त्वत्कृतेनस्तवेनमाम् ।
 स्तोष्यन्तिपरयाभक्त्याश्रुणु तेषां च यत्फलम् ॥ ५१ ॥
 न व्याधिर्न च दारिद्र्यं न चैवेष्टवियोजनम् ।
 भूत्वाभोगान्दुर्लभांश्चममयास्यन्तिसद्गम ते ॥ ५२ ॥
 तथान्यानपि दास्यामि वरान्परमदुर्लभान् ।
 भक्त्या तवाऽतितुष्टोऽहंप्रीत्यर्थतवपुत्रक ॥ ५३ ॥
 महीसागरकूले तु ये मां स्तोष्यन्ति पूजया ।
 तेषां तदक्षयं सर्वं वैशाख्यां दानपूजनम् ॥ ५४ ॥
 सरस्यत्र च ये स्नानं प्रकरिष्यन्ति च मानवाः ।
 सर्वं तीर्थफलावाप्तिर्वैशाख्यां प्रभविष्यति ॥ ५५ ॥
 कुमारेशं तु मां भक्त्या महीसागरसङ्गमे ।
 स्नात्वा सम्पूजयेन्नित्यं तस्य जातिस्मृतिर्भवेत् ॥ ५६ ॥
 जातिस्मृतिरियं पुत्र ! यस्यां जातौ प्रजायते ।
 स्मरतेऽस्याः प्रकर्तव्यं श्रेयोरूपं सुदुर्लभम् ॥ ५७ ॥

यस्मिन्काले ह्यनावृष्टिजायते कृत्तिकासुत ।
 स्नापयेद्विधिवन्मां च कलशैर्विविधैः शुभैः ॥ ५८ ॥
 एकरात्रं त्रिरात्रं वा पञ्चरात्रं च सप्त वा ।
 स्नापयेद्गन्धतोयेन कुङ्कुमेन विलेपयेत् ॥ ५९ ॥
 करवीरै रक्तपुष्पैर्जपापुष्पैस्तथैव च ।
 अर्चयेत्पुष्पमालाभिः परिधायाऽरुणवाससी ॥ ६० ॥
 भोजयेद्ब्राह्मणांश्चैव तापसाञ्छंसितव्रतान् ।
 लक्षहोमं प्रकुर्वीत शिवहोमं ग्रहादिकम् ॥ ६१ ॥
 भूमिदानं ततः कुर्यात्ततोदद्याद्गवाहिकम् ।
 आधोष्येच्छिवांशान्तिरुद्रजाप्यंहि कारयेत् ॥ ६२ ॥
 अनेनैव विधानेन कृतेन तु द्विजोत्तमैः ।
 अगर्भितास्तदा मेघा वर्षन्ते नाऽत्र संशयः ॥ ६३ ॥
 विविधैः पूर्यते धान्यैः शाद्वलैश्च वसुन्धरा ।
 आरोग्यं हि भवेच्चैव जने गोपकुले तथा ॥ ६४ ॥
 धर्मयुक्तो भवेद्राजा परचक्रैर्न पीड्यते ।
 घृतेन स्नापयेन्मां च अर्कक्रान्तौ नरोऽत्र यः ॥ ६५ ॥
 कन्यादानफलं तस्य नाऽत्र कार्या विचारणा ।
 क्षीरेण स्नापयेद्देवं तथा पञ्चामृतेन यः ॥ ६६ ॥
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं तस्योपजायते ।
 कुमारेश्वरतीर्थे यः प्राणत्यागं करोति हि ॥ ६७ ॥
 रुद्रलोके वसेत्तावद्यावदाभूतसंप्लवम् ।
 अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ६८ ॥
 पौर्णमास्याममावास्यां सङ्क्रान्तौ वैधृते तथा ।
 कुमारेशं नरः स्नात्वा महीसागरसङ्गमे ॥ ६९ ॥

भक्त्या योऽभ्यर्चयेन्मां च तस्य पुण्यफलं शृणु ।
 यन्महीतलतीर्थेषु स्नाने स्यात्तुमहत्फलम् ॥ ७० ॥
 यच्चाक्षितेषु लिङ्गेषु सर्वेषु स्यात्फलं च तत् ।
 आरोग्यं पुत्रलाभं च धनलाभं सुखं सुतम् ॥ ७१ ॥
 निश्चितं लभते मर्त्यः कुमारेश्वरसेवया ।
 ब्रह्मचारी शुचिभूत्वा यस्तिष्ठेदत्र तापसः ॥ ७२ ॥
 परं पाशुपतं योगं प्राप्य याति लयं मयि ।
 पापात्मनांचमर्त्यानांसद्योऽस्मिफलदर्शकः ॥ ७३ ॥
 दिव्येनाऽष्टविधेनाऽत्र कोशः साधारणोऽत्र च ।
 अघोराद्यैः पञ्चमन्त्रैः स्नाप्य लिङ्गं महोज्ज्वलम् ॥ ७४ ॥
 अघोरेणैव तत्तोयं दद्याद्दिव्यस्य कारणे ।
 पिवेदेतदुदीयादौ प्रसूतित्रयमेव च ॥ ७५ ॥
 यदिधर्मस्तथासत्यमीश्वरोऽत्र जगत्त्रये ।
 कोशपानात्फलं सद्योद्रक्ष्याम्यस्मिन्शुभाशुभम् ॥ ७६ ॥
 यास्येचेतिकुलं हन्याद्गमने च कुटुम्बकम् ।
 दर्शने च शुभं पाने हन्याद्देहं च मिथ्यया ॥ ७७ ॥
 त्रिभिर्दिनैस्त्रिभिः पक्षैस्त्रिभिर्मासैस्त्रिभिः समैः ।
 अत्युग्रपुण्यपापानां मानेन फलमश्नुते ॥ ७८ ॥
 एते वरा मया लिङ्गे दत्ताऽत्र स्थापितेत्वया ।
 तवप्रीत्यभिवृद्धयर्थं ब्रूहिभूयोऽप्युमात्मज ॥ ७९ ॥

स्कन्द उवाच

कृतकृत्यो वरैर्दत्तैस्त्वया चैतैर्महेश्वर ! ।
 नमोनमोनमस्तेऽस्तु नात्रत्याज्यं त्वयाविभो ॥ ८० ॥
 एवं प्रणम्य देवं स मातरं प्रणतोऽब्रवीत् ।

ब्रह्मशोऽध्यायः] * स्कन्दप्रतिश्रीदेवीवाक्यवर्णनम् *

त्वयाऽपि मातर्नैवात्र त्याज्यं मम प्रियेप्सया ॥ ८१ ॥

त्वामप्यत्र स्थापयिष्ये वरदा भव पार्वति ! ॥ ८२ ॥

श्री देव्युवाच

यत्र शर्वः स्वभावेन तत्र तिष्ठाम्यहं सुत ! ॥ ८३ ॥

तव भक्त्या विशेषेण स्थास्ये स्त्रीणां वरप्रदा ।

युद्धेषु तव कर्माणि रुद्रभक्तेषु ते कृणाम् ॥ ८४ ॥

पश्यन्ती पुत्रिणां मुख्याप्रीणिताच्चभृशंत्वया ।

गर्भक्लेशः स्त्रियोमन्येसाफल्यंभजते तदा ॥ ८५ ॥

सुतो यदा रुद्रभक्तः सानन्दं सद्भिरीर्यते ।

भव तस्मात्प्रियार्थाय तिष्ठाम्यत्र पडानन ! ॥ ८६ ॥

स्त्रीभिराराधिता दास्ये सौभाग्यं सुपतिं सुतान् ।

चैत्रेचाऽपि तृतीया यां स्नात्वा शीतेन वारिणा ॥ ८७ ॥

अर्चयिष्यन्ति मां याश्चपुष्पैर्धूपैर्विलेपनैः ।

दास्यामिचाष्टसौभाग्यं या नारीभक्तितत्परा ॥ ८८ ॥

पितरौ श्वशुरौ पुत्रान्पतिं सौभाग्यसम्पदः ।

कुङ्कुमं पुष्पश्रीखण्डं ताम्बूलाञ्जनमिक्षवः ॥ ८९ ॥

सप्तमं लवणं प्रोक्तमष्टमं च सुजीरकम् ।

तोलेयेत्तुलया वापि साङ्घ्रिश्च तुलिताभवेत् ॥ ९० ॥

सुवर्णेनाऽथसौगन्ध्यद्रव्यैः शुभफलैरपि ।

भुङ्क्ते वा लवणं पश्चान्नासौ वै विधवाभवेत् ॥ ९१ ॥

माघे वा कार्तिके वाऽपि चैत्रे स्नात्वाऽर्चयेत् माम् ।

दौर्भाग्यदुःखदारिद्र्यैर्न सा संयोगमाप्नुयात् ॥ ९२ ॥

श्रुत्वेति गिरिजावाचं सानन्दः पार्वतीसुतः ।

स्थापयित्वा गिरिसुतां कपर्दिनमथाऽब्रवीत् ॥ ९३ ॥

पुष्पैर्धूपैर्मोदकैश्च पूर्वमभ्यर्च्य त्वां प्रभो ।

पूजयन्ति कुमारेण तेषां विघ्नहरो भव ॥ ६४ ॥

कपर्द्युवाच

भ्रातस्त्वया स्थापितेऽस्मिंलिङ्गे भक्ताश्च ये नराः ।

न तेषां मम विघ्नानि मम बागनुगामिनी ॥ ६५ ॥

एवमुक्ते विघ्नराज्ञाप्रतीतेऽस्थापयञ्चतम् ।

तस्मादसौ सदाभ्यर्च्यश्चतुर्थ्यां च विशेषतः ॥ ६६ ॥

एवं स्थाप्य कुमारेण लब्ध्वा चैतान्वराजिह्वात् ।

मनसा कृतकृत्यं चाऽऽत्मानं मेने षडाननः ॥ ६७ ॥

तस्यावशेन तत्रैव कुमारेण सन्निधौ ।

अत्र स्थितं कुमारं ये पश्यन्ति स्वामियात्रिणः ॥ ६८ ॥

सफलास्वामियात्रा च तेषां भवति भारत ।

कार्तिक्यां च विशेषेण कार्तिकेयं समर्चयेत् ॥ ६९ ॥

यत्फलं स्वामियात्रायां तत्फलं समवाप्नुयात् ।

एवं विधमिदं पार्थ महीसागरसंगमम् ॥ १०० ॥

निमित्तीकृत्य चात्मानं साध्वर्थे लिङ्गमर्चितम् ।

रोगाभिमूतो रोगैर्वानाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥ १०१ ॥

जप्त्वा शुचिर्ब्रह्मचारी मासं मुच्येत पातकात् ।

एतदाराध्यसञ्जातारजिरामादयः पुरा ॥ १०२ ॥

शतसंख्यावलं राज्यं रुद्रलोकं च भेजिरे ।

जामदग्न्यस्तिबदं लिङ्गमाराध्य च समायुतम् ॥ १०३ ॥

लेमे कुठारमुज्जहं येनार्जुनभुजान्युधि ।

अग्रतो देवदेवस्य ज्ञात्वा तीर्थं महागुणान् ॥ १०४ ॥

रामेश्वरमिति ख्यातं स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् ।

तञ्च योऽभ्यर्चयेद्भक्त्या रुद्र लोकं स गच्छति ॥ १०५ ॥

प्रीतः स्यात्तस्य रामश्च कुमारेण च फाल्गुन ! ।

इति संक्षेपतः प्रोक्तं कुमारेण स्यवर्णनम्

कुमारेण स्य माहात्म्यं कीर्त्तयेद्यस्तदग्रतः ।

ये च शृण्वन्त्यनुदिनं रुद्रलोके वसन्ति ते ॥ १०६ ॥

अस्य लिङ्गस्य माहात्म्यं श्राद्धकाले तु यः पठेत् ।

पितृणामक्षयं श्राद्धं जायते नाऽत्र संशयः

अस्य लिङ्गस्य माहात्म्यं गुर्विणीं श्रावयेद्यदि ।

गुणवाञ्छायते पुत्रः कन्या चाऽपि पतिव्रता ॥ १०६ ॥

एतत्पुण्यं पापहरं धर्म्यं चाह्लादकारकम् ।

पठतां शृण्वतां चापि सर्वाभीष्टफलप्रदम् ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां

प्रथमे माहेश्वर खण्डे कौमारिकाखण्डे कुमारेण स्थापन-

पूर्वकमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः

स्तम्भेश्वरमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

कुमारेण स्थापितोऽत्र कुमारेण शततः सुराः ।

प्रणम्य गुहमूचुश्च प्रबद्धकरसम्पुटाः ॥ १ ॥
 किञ्चिद्विज्ञापयिष्यामो वयं त्वां शृणुतत्त्वतः ।
 पूर्वप्रसिद्ध आचारः प्रोच्यते जयिनामयम् ॥ २ ॥
 जयन्ति ये रणे शत्रूस्तैः कार्यः स्तम्भचिन्हकः ।
 तस्मात्तव जयोद्द्योतनिमित्तं स्तम्भमुत्तमम् ॥ ३ ॥
 निक्षिपाम वयं यावत्स्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
 विश्वकर्मकृतं यच्च तृतीयं लिङ्गमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 तस्य स्तम्भाग्रतस्तं च संस्थापय शिवात्मज ।
 एवमुक्ते सुरैः स्कन्दस्तथेत्याह महामनाः ॥ ५ ॥
 ततो दृष्टाः सुरगणाः शक्राद्याः स्तम्भमुत्तमम् ।
 जाम्बूनदमयं शुभ्रं रणभूमौ विनिक्षिपुः ॥ ६ ॥
 पारितः स्थण्डिलं दिक्षु सर्वरत्नमयन्तु ते ।
 तत्र दृष्टाश्चाप्सरसो ननृतुर्दशधा शुभाः ॥ ७ ॥
 मातरो मङ्गलान्यस्य जगुः स्कन्दस्य नन्दिताः ।
 इन्द्राद्या ननृतुस्तत्र स्वयं विष्णुश्च वादकः ॥ ८ ॥
 पेतुः खात्पुष्पवर्गाणि देववाद्यानि सस्वनुः ।
 एवं स्तम्भं समारोप्य जयाख्यं विश्वनन्दकः ॥ ९ ॥
 स्तम्भेश्वरस्ततो देवः स्थापितस्त्र्यक्षसूनुना ।
 विरिञ्चिप्रमुखैर्देवैर्जातानन्दैः समं तदा ॥ १० ॥
 हरिहरादित्ययुक्तैस्तैः सेन्द्रैर्मुनिगणैरपि ।
 तस्यैव पश्चिमे भागे शक्त्यग्रेण महात्मना ॥ ११ ॥
 गुहेन निर्मितः कूपो गङ्गा तत्र तलोद्भवा ।
 माघस्य च चतुर्दश्यां कृष्णायां पितृतर्पणम् ॥ १२ ॥
 कूपे स्नानं नरः कृत्वा भक्त्या यः पाण्डुनन्दन ! ।

गयाश्राद्धेन यत्पुण्यं तत्फलं लभते स्फुटम् ॥ १३ ॥
 स्तम्भेश्वरं ततो देवं गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
 वाजपेयफलं प्राप्य मोदते रुद्रसन्नि ॥ १४ ॥
 पौर्णमास्याममावास्यां महीसागरसङ्गमे ।
 श्राद्धं कृत्वा च योऽभ्यर्चयेत् स्तम्भेश्वरमकल्मषः ॥ १५ ॥
 पितरस्तस्य तृप्यन्ति तृप्ता यच्छन्ति चाऽऽशिषः ।
 स भित्त्वा सर्वपापानि रुद्रलोके महीयते ॥ १६ ॥
 इत्याह भगवान् रुद्रः स्कन्दस्य प्रीतये पुरा ।
 एवमेव चतुर्थं च स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् ॥ १७ ॥
 प्रणमुर्देवताः सर्वे साधु साध्वति ते जगुः ॥ १८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे स्तम्भेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः

पञ्चलिङ्गोपाख्याने सिद्धेश्वरलिङ्गस्थापनम्
 नारद उवाच

एवं दृष्ट्वा क्षितौ तानि लिङ्गानि हरसूनुना ।
 हरिब्रह्मेन्द्रप्रमुखा देवाः प्रोचुः परस्परम् ॥ १ ॥
 अहो धन्यः कुमारोऽयं महीसागरसङ्गमे ।
 येन चत्वारि लिङ्गानि स्थापितानि सुदुर्लभे ॥ २ ॥

वयमप्यत्र शुध्यर्थं तोषार्थं स्कन्दरुद्रयोः ।
 साध्वर्थे चात्मलाभाय कुर्मो लिङ्गपरम्पराम् ॥ ३ ॥
 अथवा कोटिशोदेवा मुनयो नैवसंख्यया ।
 सर्वे चैतस्थापयिष्यन्ति लिङ्गान्यत्र महातटे ॥ ४ ॥
 पूजा तेषां कथं भावि बहुत्वाच्चाऽत्र पठ्यते ।
 यस्य राष्ट्रे रुद्रलिङ्गं पूज्यते नैवशक्तिः ॥ ५ ॥
 तस्यसीदतितद्वराष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधितस्करैः ।
 सम्भूयस्थापयिष्यामो लिङ्गमेकं ततः शुभम् ॥ ६ ॥
 इति कृत्वा मतिं सर्वे प्राप्यानुज्ञां महेश्वरात् ।
 प्रहर्षिता गुहश्चैव हरिब्रह्ममुखाः सुराः ॥ ७ ॥
 भूमिभागं शुभं वीक्ष्य चिजने लिङ्गमुत्तमम् ।
 स्थापयामासुरथ ते स्वयं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ ८ ॥
 सिद्धार्थैः स्थापितं यस्माद्वैवर्द्धादिभिः स्वयम् ।
 सिद्धेश्वरमिति प्राह नाम लिङ्गस्य वै गुहः ॥ ९ ॥
 सर्वैर्देवैस्तत्र लिङ्गे खानितं सर उत्तमम् ।
 सर्वतीर्थोदकैः शुभैः पूरितं च महात्मभिः ॥ १० ॥
 एतस्मिन्नन्तरे पार्थ पातालाच्छेषनन्दनः ।
 कुमुदो नाम आगत्य प्राह शेषाहिपन्नगान् ॥ ११ ॥
 अस्मिस्तारकयुद्धे तु प्रलम्बो नाम दानवः ।
 पलायित्वा स्कन्द भीत्या पापः पातालमाविशत् ॥ १२ ॥
 स वो वसूनि पुत्रांश्च भार्याः कन्या गृहाणि च ।
 विध्वंसयति नागेन्द्राः शीघ्रं धावत धावत ॥ १३ ॥
 शेषात्मजस्य तद्वाक्यं कुमुदस्य निशम्य ते ।
 औत्सुक्यमापुर्नागेन्द्रा याम यामेति वादिनः ॥ १४ ॥

वदात्रिशोऽध्यायः] * पञ्चलिङ्गोपाख्याने सिद्धेश्वरलिङ्गस्थापनम् *

तान्निवार्यततःस्कन्दःक्रुद्धःशक्तिमथाददे । पातालाय मुमोचाथप्रोच्यदेत्यानिहन्यताम्
 ततः स्कन्दमुजोत्सृष्टा भुवं निर्भिय वेगतः । प्रविष्टा सहसा शक्तिर्यथा देवं नरं प्रति
 सा तं हत्वा प्रलम्बं च कोटिभिर्दशमिर्वृतम् ।
 नन्दयित्वा गता नागाञ्जलकलोलपूर्विका ॥
 यात्या शक्त्वा तया पार्थ तत्कृतं विवरं भुवि । पातालगङ्गातायेन पूरितं पापहारिणा
 तस्य नामददौस्कन्दः सिद्धकूपइतिसृजतः । कृणाऽप्रयांचतुर्दशामुपवासीनरं स्वयम्
 स्नात्वा कूपेऽर्चयेद्दीशं सिद्धेश्वरमनन्यथाः । प्रभूतभवसम्भूतपापं तस्य विलीयते ॥
 सिद्धकुण्डे च यः स्नात्वा श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
 सर्वकलमघनिर्मुक्तो भक्तियोग्यो भवे भवे ॥ २१ ॥

वदश्चाऽप्यक्षयस्तस्य-तुष्टो रुद्रो वरं ददौ । प्रागवदतुल्योऽयमेतत्सत्यं न संशयः ॥
 अत्राऽऽगत्यमहाभागः श्राद्धं कुर्यात्सुभक्तितः । पितृणामक्षयं तच्च सर्वेषां पिण्डपातनम्
 ततो ब्रह्मादयो देवः स्कन्देन सहितास्तदा । सिद्धाभिविकां महाशक्तिप्रार्थयामासुरीश्वरीम्
 त्वयाविष्टो हि भगवान्मत्स्यरूपी जगद्दर्शनः । जगदुद्धरणार्थाय चक्रे कर्माण्यनेकशः
 इति तां प्रार्थयामासुरत्रत्याज्यं न ते शुभे ! अत्र स्थिताः सर्वैर्मेशेत्रपात्रां महाबलाः
 अष्टमं वा चतुर्दशं बलिपुष्पैश्चत्वांशुमे ! ये पूजयन्ति ते पात्राः सर्वापत्सु च यासदा

एवमुक्ता सिद्धमाता तथेति प्रत्यपद्यत ।

स्थापयामासुरथ तां लिङ्गादुत्तरमागतः ॥ २८ ॥

ततः क्षेत्रपतीन् देवाश्चतुःषष्टि महेश्वरम् ।

सिद्धेयं नामक्षेत्रस्य रक्षार्थं निदधुः स्वयम् ॥

त्वां च ये पूजयिष्यन्ति कार्याग्नेषु सर्वदा । वर्षे वर्षे राजमाषबलिना च विशेषतः
 तानसौ पालयेत्तुष्टः पिता लोकानिवस्वकान् । ततः सिद्धकृतो देवास्तत्र सिद्धिविनायकम्
 कपर्दितनयं प्रार्थयस्थापयाञ्चक्रिरे मुदा । तं च ये पूजयन्त्यत्र कार्याग्नेषु सर्वदा ॥
 तेषां सिद्धिं ददात्येव प्रबलो विघ्नराड्भवः । यद्यत्र पूजयेद्यस्तु सततं सिद्धसप्तकम्

पश्येद्रा स्मरते वाऽपि सर्वदोषैर्विमुच्यते ।

सिद्धेश्वरः सिद्धवटश्च साक्षात्सिद्धाम्बिका सिद्धविनायकश्च ।

सिद्धेश्वरश्चाधिपतिश्च सिद्धारस्तथा सिद्धकूपश्च सतः ॥ ३५ ॥

अत्र तुष्टो ददौ रुद्रः सुराणां दुर्लभान्वरान् । वैशाखमासस्याष्टम्यां कृष्णांशसिद्धकूपके
स्नात्वा पिण्डान्वटे कृत्वा पूजयन्मां च सिद्धमाह ॥

सदा योऽभ्यर्चयेन्मां च ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ३७ ॥

अष्टाविष्टकरा नित्यं भवेयुस्तस्य सिद्धयः । मन्त्रजाप्यं बलि होममत्र यः कुरुते नरः

एकचित्तः शुचिर्भूत्वा सोऽर्भाष्टां सिद्धिमाप्नुयात् ।

समाहितमनाश्चाऽथ सिद्धेशं यस्तु पश्यति ॥ ३६ ॥

तस्य सिद्धिर्भवत्येव विघ्नैर्यदि न हन्यते । सिद्धाम्बिकामहादेवी ह्यत्र संनिहिताऽस्ति या
सिद्धिदा साधकेन्द्राणां महाविद्यां जपन्ति ये । धारयेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यः सत्यचित्तेभ्य एव च
मन्त्रजाप्याद्दातृपासर्वसिद्धीर्यथेप्सिताः । पातालस्य विलं चैतद्गुह्यं शक्त्या कृतं महत्
सिद्धाम्बिकाप्रसादेन विघ्नक्षेत्रपणेर्मम । प्रत्यक्षं भविता यत्र नानाश्चर्याणि भूरिशः ॥
अत्र सिद्धिं प्रयास्यन्ति कोटिशः पुरुषाः सुराः । विद्याधरत्वं देवत्वं गन्धर्वत्वं च नागताः ॥
यक्षत्वं चामरत्वं च प्राप्स्यन्त्यत्र च साधकाः । अत्र वै विजयो नाम स्थण्डिलस्य प्रभावतः

सिद्धाम्बिकां समाराध्य सिद्धिमाप्स्यति दुर्लभाम् ।

यो मां द्रक्ष्यति चाऽत्र स्थं यच्च मां पूजयिष्यति ।

वाद्प्रचारतो वाऽपि पुण्यावाप्तिर्भविष्यति ॥ ४६ ॥

नारद उवाच

अभ्यवक्ष्ये वरेष्वेवं दत्तेष्वपि सुरोत्तमाः ॥ ४७ ॥

प्रहृष्टाः समपद्यन्त गाथां मेमां जगुस्तदा । तेन यज्ञैर्जपैस्तोत्रैस्तपोभिस्तोषिता वयम्
सर्वदेवाः सिद्धलिङ्गं यो नरः पूजयिष्यति । सर्वकामफलावाप्तिरित्येवं शङ्करोऽब्रवीत्
इत्युक्त्वा ते जयं प्राप्ताः स्कन्देन सहिताः सुराः । काराट्यरम्यप्रासादान् भूम्यैस्तारकसम्भवैः
चतुर्वर्गफलावाप्तिं दत्त्वा श्वेतस्य संययुः । केचित्स्कन्दं प्रशंसन्तस्तीर्थमन्ये हरिं परे

सतत्रिंशोऽध्यायः] वर्करीतीर्थापरनामककुमारिकातीर्थवर्णनम्

५१५

केचिल्लिङ्गानि पञ्चाऽपि युद्धं केचिद्विषययुः । ततोऽन्तरिक्षे चालिङ्ग्य महासेनं हरोऽब्रवीत्
सप्तमे मारुतस्कन्धे वस नित्यं प्रियात्मज । कार्येष्वहं त्वया पुत्रसम्प्रष्टव्यः सदैव हि
दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमवाप्स्यसि । स्तम्भतीर्थे च वत्स्येऽहं न विमोक्ष्यामि कर्हिचित्
इत्युक्त्वा विससर्जैनं परिष्वज्य महेश्वरः । ब्रह्मविष्णुमुखांश्चैव भक्त्या तैरभिनन्दितः
विसर्जिताः सुराजगमुः स्वानि स्थान्यालयाणि च । शर्वोजगामकैलासं स्कन्धं वै सप्तमं गुहः

इत्येत्कथितं पार्थ ! लिङ्गं च कसम्भवाम् ।

यः पठेत्स्कन्दसम्बद्धां कथां मर्त्यो महामतिः ॥ ५७ ॥

शृणुयाच्छ्रावयेद्वाऽपि स भवेत्कीर्तिमान्नरः । बह्वयुः सुभगः श्रीमान् कान्तिमाञ्जुर्भदर्शनः
भूतेभ्यो निर्भयश्चाऽपि सर्वदुःखविवर्जितः । शुचिर्भूत्वा पुमान्यश्च कुमारेश्वरसन्निधौ
शृणुयात्स्कन्दचरितं महाधनपतिर्भवेत् । बालानां व्याधिदुष्टानां राजद्वारोपसेविनाम्
इदं तत्परमं धन्यं सर्वदोषहरं सदा । तनुक्षये च सायुज्यं षण्मुखस्य व्रजेन्नरः ॥ ६१ ॥

वरमेनं ददुर्देवाः स्कन्दस्याऽथ गता दिवम् ।

इति श्रीस्कन्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे पञ्चलिङ्गोपाख्यानसमाप्तिवर्णनं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सतत्रिंशोऽध्यायः

वर्करीतीर्थापरनामककुमारिकातीर्थवर्णनम्

श्रीनारद उवाच

वर्करीतीर्थं माहात्म्यमथो वक्ष्यामि तेऽर्जुन ! यथा वर्करिका जाता शतशृङ्गानृपात्मजा
कुमारिकेति विख्याता तस्या नाम्ना प्रकथ्यते । इदं कौमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम्
यथा कृता पृथिव्यां च नानाग्रामादिकल्पना । इदं भरतखण्डं च ययासम्यक्प्रकल्पितम्

धनञ्जय उवाच

महदेतन्ममाश्चर्यं श्रोतव्यं परमं मुने ! । कुमारी चरितं सर्वं ब्रूहि मह्यं सविस्तरम् ॥
कथं विश्वमिदं जातं कर्मजातिप्रकल्पितम् कथं वा भारतं खण्डं शुश्रूषेय सदा मम
नारद उवाच

अव्यक्तेऽस्मिन्निरालोके प्रधानपुरुषावुभौ । अजौसमागतावेकौ केवलं शृणुमो वयम्
ततः स्वभावकालाभ्यां स्वरूपाभ्यां समीरितम् । ईक्षणेनैव प्रकृतेर्महत्तत्त्वमजायत ॥
महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहन्तस्त्वं व्यजायत । त्रिधा तन्मुनिभिः प्रोक्तं सत्त्वरजस्तमसम्
तामसात्पञ्चजातानितन्त्रमात्राणिविदुर्बुधाः । तन्मात्रेभ्यश्चभूतानिविशेषाः पञ्चतद्भवाः
सार्वविकाच्चाप्यहङ्काराद्विद्विकर्मेन्द्रियाणि च । एकादशमनश्चैव राजसंच द्वयोर्विदुः
चतुर्विंशतितत्त्वानि जातानीति पुरा विदुः । सदाशिवेन वै पुंसातानि दृष्टानि भारत
बुद्बुदाकारतां जगुरण्डं जातं ततः शुभम् । शतकोटिप्रमाणं च ब्रह्माण्डमिदमुच्यते
आत्माऽस्य कथितो ब्रह्मा व्यभजत्स त्रिधा त्विदम् ।

ऊर्ध्वं तत्र स्थिता देवा मध्ये चैव च मानवाः ॥ १३ ॥

नागादैत्याश्च पाताले त्रिधैतत्परिकल्पितम् । एकैकं सप्तधाभूयततस्तेन प्रकल्पितम् ॥
पातालानिचद्रीपानिस्वर्लोकाः सप्तसप्तच । सप्त द्वीपानि वक्ष्यामिशृणुतेषां प्रकल्पनाम्
लक्षयोजनविस्तारं जम्बूद्वीपं प्रकीर्त्यते । सूर्यविम्बसमाकारं तावत्क्षारार्णवावृतम् ॥
शाकद्वीपं द्विगुणतो जम्बूद्वीपात्ततः परम् । तावताक्षीरतोयेन समुद्रेण परीवृतम् ॥
सुरातोयेन दैत्यानां मोहकार्यण्वेन हि । पुष्करं तु ततो द्वीपं द्विगुणं तावता वृतम् ॥
कुशद्वीपं द्विगुणतस्ततस्तत्परतः स्मृतम् । दधितोयेन परितस्तावदर्णवसम्भृतम् ॥
ततः परं क्रौञ्चसज्जं द्विगुणं हि घृताब्धिना । ततः शालमल्लिद्वीपं च द्विगुणं तावतैव च
इक्षुसारस्वरूपेण समुद्रेण परीवृतम् । गोमेदं तस्य परितो द्विगुणं तावता वृतम् ॥
स्वादुतोयेन रम्येण समुद्रेण समन्ततः । एवं कोटिद्वयं पार्थ ! लक्षपञ्चाशत्त्रयम् ॥
पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः सप्तागराः । दशोत्तराणि पञ्चैव अङ्गुलानां शतानि च
अपां वृद्धिक्षयो दृष्टः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । ततो हेममयी भूमिर्दशकोट्यः कुरुद्वह ! ॥

देवानां क्रीडनस्थानं लोका लोकस्ततः परम् । पर्वतो वलयाकारो योजनायुतविस्तृतः
अस्य बाह्यो तमो घोरं दुष्प्रेक्ष्यं जीववर्जितम् ।

पञ्चविंशत्स्मृताः कोट्यो लक्षणे कोनविंशतिः ॥ २६ ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां च फाल्गुन । सप्तसागरमानस्तु गर्भोदस्तदनन्तरम्
कोटियोजनविस्तारः कटाहः सम्यगवस्थितः । ब्रह्मणोऽण्डं कटाहेन संयुक्तं मेरुमध्यतः
पञ्चाशत्कोट्यो ज्ञेया दशदिक्षु समन्ततः । जम्बूद्वीपस्य मध्ये तु मेरुनामास्ति पर्वतः
स लक्षयोजनो ज्ञेयो ह्यथश्चोर्ध्वं प्रमाणतः । षोडशैव सहस्राणि योजनानामधःस्थितः
उच्छ्रयश्चतुराशीतिर्द्वाविंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । त्रिभिः शृङ्गैः समायुक्तः शरावाकृतिमस्तकः
मध्यशृङ्गे ब्रह्मवास ऐशान्यां व्यम्बकस्य च । नैऋत्ये वासुदेवस्य हेमशृङ्गं च ब्रह्मणः
रत्नजं शङ्करस्याऽपि राजतं केशवस्य च । मेरुदिक्षु चतसृषु विष्कम्भा गिरयः स्मृताः
पूर्वेण मन्दरोनाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमो ज्ञेयः सुपाश्वस्तु तथोत्तरे
कदम्बो मन्दरे ज्ञेयो जम्बुर्वै गन्धमादने । अश्वत्थो विपुले चैव सुपाश्वे च वटो मतः
एकादशशतायामाश्चत्वारो गिरिकेतवः । एतेषां सन्ति चत्वारि वनानि जयमूर्धसु
पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे गन्धमादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे ज्ञेयमुदक्चित्ररथं वनम् ॥
सरांसि चापि चत्वारि चतुर्दिक्षु निबोधमे । प्राच्येऽरुणोदसज्जन्तु मानसं दक्षिणे सरः
प्रत्यङ्मूर्च्छोदकं नाम उत्तरे च महाह्रदः । विष्कम्भगिरयो ह्येत उच्छ्रुतः पञ्चविंशतिः
योजनानां सहस्राणि सहस्रं पिण्डतः स्मृतम् ।

अन्ये च सन्ति बहुशस्तत्र वै केसराचलाः ॥ ४० ॥

मेरोर्दक्षिणतश्चैव त्रयो मर्यादपर्वताः । निषधो हेमकूटश्च हिमवानिति ते त्रयः ॥
लक्षयोजनदीर्घाश्च विस्तर्णाद्विसहस्रकम् । त्रयश्चोत्तरतो मेरोर्नीलः श्वेतोऽथ शृङ्गवान्
माल्यवान्पूर्वतो मेरोर्गन्धार्थ्यः पश्चिमे तथा । इत्येते गिरयः प्रोक्ता जम्बूद्वीपे समन्ततः
गन्धमादनसंस्थाया महागजप्रमाणतः । फलानि जम्बूवास्तन्नाम्ना जम्बूद्वीपमिति स्मृतम्
आसीत्स्वायम्भुवोनाममनुराद्यः प्रजापतिः । आसीत्स्त्रीशतरूपा तामुदुवोदप्रजापतिः
प्रियव्रतोत्तानपादौ तस्याऽऽस्तां तनयावुभौ ॥ ४५ ॥

ध्रुवश्चोत्तानपादस्यपुत्रः परमधार्मिकः । भवत्यासविष्णुमाराध्यस्थानंचैवाऽश्वयंगतः
प्रियव्रतस्य राजर्षेस्तपन्ना दश सूनवः । त्रयः प्रव्रजितास्तत्र परम्ब्रह्म समाश्रिताः ॥
सप्त सप्तसु द्वीपेषु तेन पुत्राः प्रतिष्ठिताः । जम्बूद्वीपाधिपो ज्येष्ठआग्नीध्र इति विश्रुतः

तस्यासन्नव सुताः पार्थ ! नववर्षेश्वराः स्मृताः ।

तेषां नाम्ना च ते वर्षास्तिष्ठन्त्यद्याऽपि चाङ्कितः ॥ ४६ ॥

योजनानां सहस्राणि नवप्रत्येकशः स्मृताः । मेरोश्चतुर्दश खण्डं गन्धमाल्यवतोर्द्वयोः
अन्तरे हेमभूमिष्ठमिलावृतमिहोच्यते । माल्यवत्सागरान्तस्य भद्राश्वमिति प्रोच्यते
गन्धवत्सागरान्तस्य केतुमालमितिस्मृतम् ॥ ५२ ॥

शृङ्गवज्रलधेरन्तः कुरुखण्डमितिस्मृतम् । शृङ्गवच्छ्वेतमध्ये च खण्डं प्रोक्तं हिरण्यमयम्
सुनीलश्वेतयोर्मध्ये खण्डमाहुश्च रम्यकम् । निषधो हेमकूटश्च हरिखण्डं तदन्तरम्
हिमवद्विमकूटान्तः खण्डं किंपुरुषं स्मृतम् । हिमाद्रिजलधेरन्तर्नाभिखण्डमितिस्मृतम्
नाभिखण्डं च कुरवो द्वे वर्षे धनुषाकृती । हिमवांश्चगिरिशृङ्गज्यास्थानेऽपरिकीर्तितौ
नाभेः पुत्रश्च ऋषभ ऋषभाद्वरतोऽभवत् ।

तस्य नाम्ना त्विदं वर्षं भारतं चेति कीर्त्यते ॥ ५७ ॥

अत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च उपार्जनम् । अन्यत्र भोगभूमिश्च सर्वत्र कुरुनन्दन
शाकद्वीपे चशाकोऽस्ति योजनानां सहस्रकः । तस्य नाम्ना चतुर्दश शाकद्वीपमितिस्मृतम्
तस्य च प्रियव्रतएवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिरिति ॥ ६० ॥

तस्य पुरोजवमनोजववेपमानधूम्रानीकचित्ररेफवदुरूपविश्वचारसज्ज्ञानि पुत्रनामानि
सप्त वर्षाणि ॥ ६१ ॥

शाकद्वीपे च वर्षं ऋतव्रतसत्यव्रतानुव्रतनामानो वाय्वात्मकं भगवन्तं जपन्ति
अन्तः प्रविश्यभूतानियोविभज्यात्मकेतुभिः । अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातुनोयद्वशजगत्
॥ इति जपः ।

कुशद्वीपे कुशस्तम्बो योजनानां सहस्रकः । तच्चिह्नचिह्नितं तस्मात्कुशार्धं ततः स्मृतम्
तद्द्वीपपतिश्च प्रियव्रतो हिरण्यरोमातत्पुत्रवसुवसुदानदृढकविनाभिगुप्तसत्यव्रतचाम-

देवनामाङ्कितानि सप्तवर्षाणि । वर्णाश्चकुलिशकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञाजातव्रेदसं
भगवन्तं स्तुवन्ति ॥ ६५ ॥

परस्य ब्रह्मणः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् । देवानां पुरुषांगानां यज्ञेन पुरुषं यजः
। इति स्तुतिः ॥

कौश्वद्वीपे कौश्वनामापर्वतो योजनायुतः । योऽसौ गुहेन निर्भिन्नस्तच्चिह्नं कौश्वद्वीपकम्
तत्र च प्रियव्रतो घृतप्रिनामा तत्पुत्रामधुरहमेघः प्रस्वधामऋताश्वलोहितार्णव
वनस्पतिइतिसप्तपुत्रनामाङ्कितानि सप्त वर्षाणि ॥ ६८ ॥

वर्णाश्चगुरुऋषभद्रविणदेवकसज्ज्ञाः ॥ ६९ ॥

आपोमयं भगवन्तं स्तुवन्ति ॥ ७० ॥

आपः पुरुषवीर्याः स्य पुनन्तोर्भूर्भुवः स्वश्च । तैः पुनरमीवघ्नाः संसृशेतात्मना भुवः
॥ इति जपः ॥

शालमलेनाम वृक्षस्य तत्रवासः सहस्रं योजनानां तच्चिह्नं शालमलिद्वीपमुच्यते ॥ ७२ ॥
तस्याधिपतिः प्रियव्रतो यज्ञबाहुस्तत्पुत्रसुरोचनसौमनस्यरमणकदेववर्हिपाणिभद्रा-
प्यायानाभिज्ञाननामानि सप्तवर्षाणि ॥ ७३ ॥

वर्णाश्च श्रुतधरवीर्यधरवसुधरइषन्धरसज्ज्ञाभगवन्तं सोमं यजन्ति ॥ ७४ ॥
स्वयोनिः पितृदेवेभ्यो विभजज्जुक्कुणयोः । अधः प्रजानां सर्वासां राजानः सोमोऽस्तु
॥ इति जपः ॥

गोमेदनामा प्लक्षीऽस्ति सुरम्यो यस्य च्छायया । मेदोवृद्धिगतं लौल्याद्गोमेदं द्वीपमुच्यते
तत्र प्रियव्रत इध्मजिह्वः पतिस्तत्पुत्रशिवसुरस्यसुभद्रशान्त्यशतामृताभयनामाङ्कितानि
सप्त वर्षाणि ॥ ७७ ॥

वर्णाश्च हंसपतङ्गोर्ध्वार्थिनसत्याङ्गसंज्ञाश्चत्वारो भगवन्तं सूर्यं यजन्ते ॥ ७८ ॥
प्रत्नस्य विष्णुरूपं यत्तत्रोत्थस्य ब्रह्मणोऽमृतस्य च । मृत्योश्च सूर्यमात्मानं धीमहि ॥
॥ इति जपः ॥

स्वर्णपत्राणि नियुतं योजनानां स स्रक्कम् । पुष्करं ज्वलदाभातितच्चिह्नं द्वीपपुष्करम्

तस्याधिपतिः प्रयव्रतो वीतिहोत्रनामा तत्पुत्रौ रमणकधातकौ ॥८१॥

तन्नामचिहितं खण्डद्वयम् ॥ ८२ ॥

तयोरन्तरालेमानसाचलो नाम वलयाकारः पर्वतो यस्मिन्भ्रमतिभगवान्भास्करइति
तत्र वर्णाश्च न सन्ति केवलं समानास्ते ब्रह्म ध्यायन्ति ॥ ८४ ॥

यद्यत्कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं जनोऽर्चयन् । भेदेनैकान्तमद्वैतं तस्मै भगवते नमः ॥८५॥

॥ इति जपः ॥

नैषु क्रोधो न मात्सर्यं पुण्यपापार्जनेन च । अयुतं द्विगुणंचापिकमादायुःप्रकीर्तितम्
जपन्तःकामिनीयुक्ताविरहन्त्यमराइव । अथतेसम्प्रवक्ष्यामिऊर्ध्वलोकस्य संस्थितिम्
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्या संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे कुमारिकाख्याने भूसंस्थितिवर्णनं नाम

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः

ऊर्ध्वलोकव्यवस्थितिवर्णनम्

नारद उवाच

भूमेर्योजनलक्षे च कौरव रविमण्डलम् । योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ॥
ईषादण्डस्तथैवाऽस्यद्विगुणः परिकीर्तितः । सार्धकोटिस्तथासप्तनियुतानिविवस्वतः
योजनानां तु तस्याक्षस्तत्रचक्रं प्रतिष्ठितम् । त्रिनाभितच्च पञ्चारंषणेमिपरिकीर्तितम्
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षोऽपि विस्तृतः ।

पञ्च चाऽन्यानि सार्धानि स्यन्दनस्य तु पाण्डव ! ॥ ४ ॥

अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः । ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धं च ध्रुवाधारं रथस्य वै
द्वितीयोऽक्षस्तथा सव्ये चक्रं तन्मानसे स्थितम् ।

हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तेषां नामानि मे शृणु ॥ ६ ॥

गायत्रीचवृहत्युष्णिग्जगतीत्रिष्टुबेव च । अनुष्टुप्पङ्क्तिरित्युक्ताश्छन्दांसिहरयोरवैः
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्सृशत्येषपुरत्रयम् । विकीर्णोऽतोविकर्णस्थस्त्रिकोणार्धपुरेतथा
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । ततः कुम्भं च मीनंचराशिराश्यन्तरं तथा
त्रिष्वेतैष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम् । प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं चतत्समम्
ततो रात्रिः क्षयं याति वर्धते तु दिनं दिनम् । ततश्च मिथुनस्यान्ते पशुं काष्ठामुपागतः
राशि कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् । कुलालचक्रपर्यन्तोयथा शीघ्रं निवर्तते ॥
दक्षिणायक्रे सूर्यस्तथा शीघ्रं निवर्तते । अतिवेगितया कालं वायुमार्गवलाच्चरत् ॥

तस्मात्प्रकृष्टां भूमिं स कालेजाऽल्पेन गच्छति ।

कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति ॥ १५ ॥

तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः । तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमल्पं निगच्छति ॥

सन्ध्याकाले च मन्देहाः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

प्रजापतिकृतः शापस्तेषां फाल्गुन ! रक्षसाम् ॥ १७ ॥

अक्षयत्वं शरीराणां मरणं च दिनेदिने । ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम् ॥
ततो गायत्रीपूतं यद्द्विजास्तोयं क्षिपन्ति च । तेन दह्यन्ति ते पापाः सन्ध्योपासनतः सदा ॥

ये सन्ध्यां नाप्युपासन्ते कृतघ्ना यान्ति रौरवम् ।

प्रतिमासं पृथक्सूर्यं ऋषिगन्धर्वराक्षसैः ॥ २० ॥

अप्सरोग्रामर्णसर्पैरथो याति च सप्तभिः । धाताऽयं मा मित्रवरुणो विवस्वानिन्द्रएव च
पूषा च सविता सोऽथ भगस्त्वष्टा च कीर्तितः ।

विष्णुश्चैत्रादिमासेषु आदित्या द्वदश स्मृताः ॥ २२ ॥

ततो दिवाकरस्थानान्मण्डलं शशिनः स्थितम् । लक्षमात्रेण तस्यापित्रिचक्रोरथ उच्यते
कुन्दाभा दश चैवाश्वा वामदक्षिणतो युताः । पूर्णे शतसहस्रे च योजनानां निशाकरात्
नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्ठात्प्रकाशते । चतुर्दश चार्बुदान्यप्यशतिः सरिताम्पतिः ॥

विंशतिश्चतथाकोऽन्योनक्षत्राणांप्रकीर्तिताः । द्वेलक्षेचोत्तरेतस्माद्बुधोनक्षत्रमपडलात्
वायव्यग्निद्रव्यसम्भूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च । पिशङ्गस्तुरगैर्युक्तः सोष्टाभिर्वायुर्वेगमिः॥

द्विलक्षश्चोत्तरे तस्माद् बुधाच्चाप्युशना स्मृतः ।

शुकस्यापि रथोऽष्टाभिर्भुक्तोऽभूत्सम्भवैर्हयैः ॥ २८ ॥

लक्षद्वयेन भौमस्य स्मृतो देवपुरोहितः । अष्टाभिः पाण्डुरैरश्वैर्युक्तोऽस्य काञ्चनोरथः
सौरिर्वहस्पतेश्चोर्ध्वं द्विलक्षे समुपस्थितः । आकाशसम्ममवैरश्वैरष्टाभिः शत्रुलै रथः

स्वर्भातोस्तुरगाश्चाष्टौ शृङ्गभा धूसरास्थम् ।

वहन्ति च सकृद्युक्ता आदित्याथः स्थितास्तथा ॥ २९ ॥

सौरैर्लक्षं स्मृतं चोर्ध्वततः सप्तर्षिमण्डलम् । ऋषिभिरवापिलक्षेण ध्रुवश्चाध्वं व्यवस्थितः
मेढीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः । ध्रुवोऽपिशिशुमारस्य पुच्छाधारे व्यवस्थितः
यमाहुर्वासुदेवस्य रूपं आत्मानमव्यम् । वायुपाशैर्ध्रुवे बद्धं सर्वमेतच्च फालगुनः॥३०॥

नवयोजनसाहस्रमण्डलं सवितुः स्मृतम् । द्विगुणं पूर्यविस्तारान्मण्डलं शशिनः स्मृतम् ॥

तुल्यस्तु शस्तु स्वर्भानुभूत्वाऽधस्तात्प्रसर्पति ।

उद्भूत्य गृथिवीच्छायां निर्मलां मण्डलाकृतिः ॥ ३१ ॥

चन्द्रस्य षोडशो भागो भार्गवश्च विधीयते । भार्गवः तदादहीनस्तु विज्ञेयोऽथ बृहस्पतिः
बृहस्पतेः पादहीनौ वक्रसौरी बुधस्तथा । शतानि पञ्चचत्वारि त्रीणि द्वे चैकयोजनम्

योजनार्धप्रमाणानि भानि ह्रस्वं न विद्यते । भूमिलोकश्च भूर्लोकः पादगम्यः प्रकीर्तितः

भूमिर्पूर्वान्तरं तच्च भुवर्लोकः प्रकीर्तितः । ध्रुवसूर्यान्तरं तच्च नियुतानि चतुर्दश ॥

स्वर्लोकः सोऽपि गदितोलोकसंस्थानचिन्तकैः । ध्रुवादूर्ध्वतथा कोटिर्महर्लोकः प्रकीर्तितः

द्वे कोट्यौ च जनो यत्र निवसन्ति चतुः सना । चतुर्भिश्चापि कोटिभिस्तपोलोकस्ततः स्मृतः

वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ।

षड्गुणेन तपोलोकात्सत्यलोको विराजते ॥ ३२ ॥

अपुनर्मरका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः । अष्टादश तथा कोट्योलक्षांशतीति पञ्च च
शुभं निरुपमं स्थानं तदूर्ध्वं सम्प्रकाशते । भूर्भुवः स्वरिति प्रोक्तं त्रैलोक्यं कृतकं त्विदम्

जनस्वपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् । कृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः
शून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ।

एते सप्त समाख्याता लोकाः पुण्यैरुपाजिताः ॥ ३३ ॥

यद्वैदानैर्जपैर्होमैस्तीर्थैर्व्रतसमुच्चयैः । वेदादिप्रोक्तैरन्यैश्च साध्याँल्लोकानि मान्निवदुः॥

ततश्चाण्डस्य शिरसो धारा नीरमयी शिवा । सर्वलोकान्समाप्लावयद्गङ्गा मेरावुपागता

ततो महीतलं सर्वं पातालं प्रविवेश सा । अण्डमूर्ध्नि स्थिता देवी सततं द्वाग्वासिनी

देवीनां कोटिकोटिभिः सम्भृता पिङ्गलेन च । तत्र स्थिता सदारक्षं कुस्तेऽण्डस्य सा शुभा

निहन्ति दुष्टसङ्घातान् महाबलपराक्रमा । वायुस्कन्धानि सप्तापि शृणुयद्दत्ति स्थितान्यपि

गृथिवीं समभिक्रम्य संस्थितो मेघमण्डले । प्रवाहो नाम यो मेघान् प्रवहत्यतिशक्तिमान्

धूमजाश्चोष्मजा मेघाः सामुद्रैर्वेन पूरिताः । तार्यैर्भवन्ति नीलाङ्गा वर्षिष्ठाश्चैव भारत

द्वितीयश्चावहो नाम निवद्धः सूर्यमण्डले । तेन बद्धं ध्रुवेणोदं भ्राश्यते सूर्यमण्डलम् ॥

तृतीयश्चोद्ग्रहो नाम निवद्धः सूर्यमण्डले । बद्धं ध्रुवेण येनेदं भ्राश्यते चन्द्रमण्डलम्

चतुर्थः सम्बद्धो नाम स्थितो नक्षत्रमण्डले । वातरश्मिभिराबद्धं ध्रुवेण सह भ्राश्यते

प्रहेषु पञ्चमः सोऽपि विवहो नाम माहृतः । ग्रहचक्रमिदं येन भ्राश्यते ध्रुवसन्धितम्

अष्टः परिवहो नाम स्थितः सप्तर्षिमण्डले । भ्रमन्ति ध्रुवसम्बद्धा येन सप्तर्षयो दिवि

सप्तमश्च ध्रुवे बद्धो वायुर्नाम्ना परावहः ।

येन संस्थापितं ध्रौव्यं चक्रं चाऽन्यानि भारत ॥ ६० ॥

यं समासाद्य वेगेन दिशामन्तं प्रपेदिरे दक्षस्य दश पुत्राणां सहस्राणि प्रजापतेः ॥

एवमेते दितेः पुत्राः सप्तसप्त व्यवस्थिताः अनारमन्तः सम्भवन्ति सर्वगाः सर्वधारिणः

ध्रुवादूर्ध्वमसूर्यचाप्यनक्षत्रमन्तारकम् । स्वनेजसास्वशक्त्या चाधिप्रितास्ते हि नित्यदा

इत्यूर्ध्वन्ते समाख्यातं पातालान्यथ मे शृणु ॥ ६३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

सौभारिकाखण्डे कुमारिकाख्याने लोकव्यवस्थितिवर्णनं नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः

सप्ताधोलोकानाम्यवस्थावर्णनम्

नारद उवाच

सहस्रसप्तत्युच्छ्राये पातालानि परस्परम् । अतलं वितलं चैव नितलं च रसातलम्
तलातलं च सुतलं पातालं चापि सप्तमम् । कृष्णशुक्रारुणाः पीताः शर्कराशैलकाञ्चनाः
भूमयो यत्र कौरव्य वरप्रासादशोभिताः । तेषु दानवदैतैनानागाश्चैव सहस्रशः ॥३॥
स्वर्लोकादपि रम्याणि दृश्यानि बहुशो मया । आह्लादकारिणोनानामणयोयत्रपन्नगाः
दैत्यदानवकन्याभिर्महारूपाभिरन्विते । पाताले कस्य न प्रीतिर्विमुक्तस्याऽपि जायते
यत्र नोष्णं न वा शीतं न वर्षदुःखमेव च । भक्ष्यभोज्यमहाभोगकालोयत्राऽपि जायते
पाताले सप्तमे चाऽस्ति लिङ्गं श्रीहाटकेश्वरम् ।

ब्रह्मणः स्थापितं पार्थ ! सहस्रयोजनोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥

हाटकस्य तु लिङ्गस्य प्रासादो योजनायुतः । सर्वरत्नमयो दिव्यो नानाश्चर्यविभूषितः
तच्चार्चयन्ति तल्लिङ्गं नानानागेन्द्रसत्तमाः । तदधस्ताज्जलं भूरितस्याधोनरकाः स्मृताः
पापिनो येषु पात्यन्ते ताञ्छृणुष्व महामते ! । कोटयः पञ्चपञ्चाशद्राजानश्चैकविंशतिः
रौरवः शूकरो रोधस्तालोविशसनस्तथा । महाज्वालस्तप्तकुम्भोलवणोऽथविमोहकः
रुधिरान्धो वैतरणी कृमिशः कृमिभोजनः । असिपत्रवनं कृष्णोलालाभक्ष्यश्चदारुणः
तथा पूयवहः पापोवह्निज्वालोऽप्यधःशिराः । सन्दंशः कृष्णसूत्रश्चतमश्चावीचिरेव च
श्वभोजनो विसूचिश्चाप्यवीचिश्चतथापरः । कूटसाक्षीरौरवं च रोधं गोविप्ररोधकः
सुरापः सूकरं याति तालं मिथ्यामनुष्यहा । गुरुतल्पी तप्तकुम्भं तप्तलोहं च भक्तहा
गुरुणामवमन्ता यो महाज्वाले निपात्यते । लवणं शास्त्रहन्ता च निर्मर्यादा विमोहके
कृमिभक्ष्ये देवद्वेष्टा कृमिशे तु दुरिष्टकृत् । पितृदेवात्पूर्वं मश्नंलालाभक्ष्ये प्रयाति च
मिथ्याजीवविरोधीविशसने कूटशस्त्रकृत् । अधोमुखे ह्यसद्ग्राही एकाशी पूयवाहके

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः] * नरकाणां वर्णनम् *

५२५

माज्जारकुक्कुटाश्वाहपक्षिपोष्टा प्रयाति च । बधिरान्धगृहक्षेत्रतृणधान्यादिज्वालकः ॥
नक्षत्ररंगजीवी च याति वैतरणीं नरः । धनयौवनमत्तो यो धनहा कृष्णमेति सः ॥
असिपत्रवनं याति वृक्षच्छेदी वृथैव यत् । कुहकाजोविनः सर्वे वह्निज्वाले पतन्ति ते
परस्त्रीं च परान्नं च गच्छन्सन्दंशमेति च । दिवास्वप्नपरा ये च व्रतलोपपराश्च ये ॥
शरीरमदमत्ताश्च यान्ति चैते श्वभोजनम् । शिवं हरिं न सन्यन्तेयान्त्यवीचिनमेव च
इत्येवमादिभिः पापैरशास्त्रौघस्य सेवकैः । पतन्त्येव महाघोरनरकेषु सहस्रशः ॥२४॥
तस्माद्य इच्छेदेतेभ्यो विसोक्षं बुद्धिमान्नरः । श्रुतिमार्गेण तेनार्च्यो देवौ हरिहरावुभौ

नरकाणामधोभागे स्थितः कालाग्निसञ्ज्ञकः ।

तदधो हृदयश्चैव अनन्तस्तदधः स्मृतः ॥ २६ ॥

यस्मैतत्सकलं विश्वं मूर्धाग्रे सर्षपायते । इत्यन्तप्रभावात्स ह्यनन्त इति कीर्त्यते ॥
दिशां गजास्तत्र पद्मकुमुदाञ्जनवामनाः । तदर्धोऽण्डकटाहश्च एकवीरास्ति तत्र च ॥
चतुर्लक्षसहस्राणि नवतिश्च शतानि च । एतेनैव प्रमाणेन उदकं च ततः स्मृतम् ॥

तदधो नरकाः कोट्यो द्विकोट्यग्निस्ततो महान् ।

चत्वारिंशत्सहस्रैश्च तदधस्तम उच्यते ॥ ३० ॥

चत्वारिंशच्च कोट्यस्तु चतस्रश्च ततः पराः । एकोननवतिर्लक्षाः सहस्राशीतिरेव च ॥
तदर्धोऽण्डकटाहोऽथकोटिमात्रस्तथापरः । देवी युक्ताकपालीशादण्डहस्तेन चापि सा
देवीनां कोटिकोटीभिः सम्भृता तत्र पालिनी ।

सङ्कर्षणस्य निःश्वासप्रेरितो दाहकोऽनलः ॥ ३३ ॥

कालाग्निं प्रेरयत्येव कल्पान्ते दहते जगत् । एवं विधमधःसूत्रं निर्मितं चाऽत्र भारत
मध्यसूत्रे कटाहे च पालकांस्ताञ्छृणुष्व मे । वसुधामास्थितः पूर्वं शङ्खपालश्चदक्षिणे
तक्षकेशः स्थितः पश्चादुत्तरे केतुमानिति । हरसिद्धिः सुपर्णाक्षीभास्करायोगनन्दिनी
कोटिकोटीयुता देवी देवीनां पालयत्यदः । एवमेतन्महाश्चर्यं ब्रह्माण्डं स्थापितं च यैः

नमामि तानहं नित्यं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।

विष्णुलोको रुद्रलोको बहिश्चाऽस्मात्प्रकीर्त्यते ॥ ३८ ॥

तं च वर्णयितुं ब्रह्मा शक्नो नैवाऽस्मदादयः । विमुक्तायत्र संयान्ति नित्यंहरिहरवता
ब्रह्माण्डं समृतं ह्येतत्कदाहेन समन्ततः । कपित्थस्य यथा वर्जं कदाहेन सुसमृतम्
दशोत्तरेण पयसा वृतं तच्चाऽपितेजसा । तेजश्च वायुना वायुर्नभसाऽहन्तया च तत्
अहङ्कारश्च महता तं चापि प्रकृतिः परा । दशोत्तराणि सर्वाणिषडाहुः सप्तमं च तत्
प्राकृतं चरणं पार्थ ! तदनन्तं प्रकीर्तितम् । अण्डानां तु सहस्राणांसहस्राण्ययुतानि च
ईदृशानां तथाचात्र कोटिकोटिशानि च । सर्वाण्येवस्मिन्धान्येवयादृशं कीर्तितं त्विदम्
यस्यैवं वैभवं पार्थ ! तं नमामि सदाशिवम् ।

अहो मन्दः स पापात्मा को वा तस्मादचैतनः ॥ ४५ ॥

य एवंविधसम्भोहतारकं न शिवं भजेत् । अथ ते कीर्तयिष्यामि कालमननिबोधत
काष्ठा निमेषा दश पञ्च चाहुस्त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत्कला हि ।

त्रिंशत्कलाश्चापि भवेन्मुहूर्तं तत्त्रिंशता रात्र्यहनी उभे च ॥ ४७ ॥

दिवसेपञ्च कालाः स्युस्त्रिमुहूर्ताः शृणुष्वतान् । प्रातस्ततः सङ्गवश्चमध्याह्नश्चापराह्णः
सायाह्नः पञ्चपञ्चापि मुहूर्ता दश पञ्च च । अतोरात्रः पञ्चदश पञ्च इत्यभिधीयते ।
मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासौ चार्कजावृतुः । ऋतुत्रयं चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षमुच्यते
चतुर्भेदं मासमाहुः पञ्चभेदं च वत्सरम् । सम्बत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः
इद्वत्सरस्तृतीयोऽसौ चतुर्थश्चानुवत्सरः । पञ्चमश्च युगोनाम गणनानिश्चयो हि सः
मासेन च मनुष्याणामहोरात्रं च पेतृकम् । कृष्णपक्षस्त्वहः प्रोक्तः शुक्लपक्षश्च शर्वरी

मानुषेण च वर्षेण दैविको दिवसः स्मृतः ।

अहन्यत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ॥ ५४ ॥

वर्षेण चैव देवानां मतः सप्तर्षिवासरः । सप्तर्षीणां च वर्षेण ध्रौवश्च दिवसः स्मृतः
मनुष्याणां च वर्षाणि लक्षसप्तदशैव तु । अष्टाविंशतिसहस्राणि कृतं त्रेतायुगं ततः
लक्षद्वादशसाहस्रपणवत्यधिकाः पराः । अष्टौ लक्षश्चतुःषष्टिसहस्राणि च द्वापरः ॥
चतुर्लक्षन्तु द्वात्रिंशत्सहस्राणि कलिः स्मृतः । चतुर्भिरेतैर्देवानां युगमित्यभिधीयते
आयुर्मनोर्युगानाञ्च साधिका ह्येकसप्ततिः । चतुर्दशमनूनाञ्च कालेन ब्रह्मणो दिनम्

युगानाञ्च सहस्रेण स च कल्पः शृणुष्व तान् । भवोद्भवस्तपोभव्य ऋतुर्वह्निर्वराहकः
सावित्र आस्तिकश्चापि गान्धारः कुशिकस्तथा ।

ऋषभश्च तथा खड्गो गान्धारीयश्च मध्यमः ॥ ६१ ॥

वेराजश्च निपादश्च मेघवाहनपञ्चमौ । चित्रको ज्ञान आकृतिर्मौनो दंशश्चवृंहकः ॥
श्वेतो लोहितरक्तौ च पीतवासाः शिवः प्रभुः । सर्वरूपश्च मासोऽयमेववर्षशतावधिः
पूर्वाधेमपरार्थं च ब्रह्ममानमिदं स्मृतम् । विष्णोश्च शङ्करस्याऽपि नाहं शक्तश्च वर्णने
काऽहमल्पमतिः पार्थ काऽपरौ हरिश्च्यम्बकौ । दौघेकेनैव मानेन पातालेष्वपि गण्यते
इति ते सूचितं बुद्ध्या शृणु तत्प्राकृतं पुनः ॥ ६६ ॥

॥ इति वैधात्रव्यवस्थितिः ॥

महादेव उवाच

ऋषभोनाम यन्नाम्ना नानापाषण्डकल्पनाः ।

कलौ पार्थ ! भविष्यन्ति लोकानां मोहनात्मिकाः ॥ ६७ ॥

तस्य पुत्रस्तु भरतः शतशृङ्गस्तु तत्पुत्रः । तस्य पुत्रः षट्कं जातं तथैका च कुमारिका
अर्द्धद्वीपः कसेरुश्च ताद्वीपोगमस्तिमान् । नागः सौम्यश्चगान्धर्वोवरुणश्चकुमारिका
वदनं चापि कन्यायाः पार्थ ! वर्करिकाकृति ।

शृणु तत्कारणं सर्वं महाश्चर्यसमन्वितम् ॥ ७० ॥

महीसागरपर्यन्तं वृक्षराजिविराजिते । जालीगुल्मलताकीर्णे स्तम्भतीर्थस्यसन्निधौ
अजासमजतो मध्यात्काचिदेका च वर्करी । भ्रातासती समायाता प्रदेशे तत्र दुश्चरे
इतस्ततो भ्रमन्ती सा जालिमध्येसमन्ततः । निर्गन्तुं नैवशक्नोति क्षुत्पिपासादिताशुभा
विलम्बा जालिमध्ये तु ततः पञ्चत्वमागता । कालेनकियतातस्य त्रुटित्वाशिरसोह्वयः
पपात शनिदर्शे च महीसागरसङ्गमे । सर्वतीर्थमये तत्र सर्वपापप्रमोचने ॥ ७५ ॥
गिरस्तु तदवस्थं हिंस्रमग्रं तत्र संस्थितम् । जालिगुल्मावलग्नं च तस्यानैवापतज्जले
शेषकायप्रपातेन महीसागरसङ्गमे । तत्तीर्थस्य प्रभावेण वर्करी सा कुरुद्वह ! ॥ ७७ ॥

शतशृङ्गस्य वै राज्ञः सिंहलेष्वभवत्सुता ।

मुखं बर्करिकातुल्यं व्यक्तं तस्या व्यजायत ॥ ७८ ॥

दिश्यानी शुभाकारा शेषकाये बभौ शुभा । पूर्वं तस्याप्यपुत्रस्य राज्ञः पुत्रशतोपमा
पुत्री जाता प्रमोदेन स्वजनानन्दवर्धिनी । ततस्तस्याविलोक्याऽथ मुखंबर्करिकाकृति
विस्मयं समनुप्राप्ताः सर्वे ते राजपूरुषाः । विषादं परमापन्नो राजा सान्तःपुरस्तदा
खिन्नाः प्रकृतयः सर्वास्तादृग्रूपविलोकनात् । तत्किमित्येतदाश्चर्यमूचुः पौराः सुविस्मिताः
ततः सा यौवनं प्राप्तासाक्षाद्देवसुतोपमा । स्वमुखं दर्पणे वीक्ष्य स्मृतः पूर्वाभवस्तया
तत्तीर्थस्य प्रभावेण मातृपुत्रोर्निवेदितम् । विषादो नैव कर्तव्यो भदर्थे तातानिश्चितम्

मा शोकं कुरु मे मातः ! पूर्वजन्मार्जितं फलम् ।

ततः पूर्वं स्ववृत्तान्तमुक्त्वा सा च कुमारिका ॥ ८५ ॥

पूर्वजन्मोद्भवः कायस्तस्या यत्रापतत्तथा । गमनाय तमुद्देशं विन्नमौ पितरौ तथा ॥
अहं तात गमिष्यामि महीसागरसङ्गमम् । भवामि तत्र सम्प्राप्ता यथा कुरु तथा नृप
ततः पित्रा प्रतिज्ञातं शतशृङ्गेण तत्तथा । तस्याः सम्बाहनं चक्रे राजापोतैः सरत्नकैः
स्तम्भतीर्थं ततः साऽपि प्राप्यपोतार्थसंयुता । भूरिदानंततश्चक्रे दानं सर्वस्वलक्षणम्
जालिगुल्मान्तरेऽन्विष्य ततो दृष्टं निजं शिरः । अस्थिचर्माविशेषं च तदादाय प्रयत्नतः
दग्ध्वा सङ्गमसान्निध्ये क्षिप्तान्यस्थानि सङ्गमे । ततस्तीर्थप्रभावेण मुखं जातं शशिप्रभम्

न तादृग्देवकन्यानां न तादृङ्नागयोषिताम् ।

न तादृङ्मर्त्यनारीणां तस्या यादृङ्मुखं मुखम् ॥ ८२ ॥

सुरासुरनराः सर्वे तस्यारूपेण मोहिताः । बहुधा प्रार्थयन्त्येनां न सा वरमभीप्सति ॥
कष्टं तथा मुदा तत्र प्रारब्धं दुश्चरं तपः । ततः सम्बत्सरे पूर्णं देवदेवो महेश्वरः ॥
प्रत्यक्षतां गतस्तस्यैवरदोऽस्मीति चाब्रवीत् । ततस्तं पूजयित्वा च कुमारीवाक्यमब्रवीत्
यदि तृष्टोऽसि देवेश ! यदि देवो वरो मम । सान्निध्यं क्रियतामत्र सर्वकालं हि शङ्कर
एवमस्त्विति शर्वेण प्रोक्ते दृष्टा कुमारिका । तत्र दग्धं शिरस्तस्यावर्कर्याः कुरुसत्तम
वर्करेशः शिवस्तत्र तया संस्थापितस्तदा । मन्मुखान्महदाश्चर्यं श्रुत्वेदं च तलातलात्
स्वस्तिकीनाम नागेन्द्रः कुमारीं द्रष्टुमागतः । शिरसा गच्छता तेन यत्रोत्क्षिप्ता च भूरभूत्

इशाने वर्करेशस्य क्रूरोऽभूत्स्वस्तिकाभिधः । पूरितो गङ्गाया पार्थ सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
दृष्ट्वा च स्थापितं लिङ्गं शिवस्तुष्टो वरं ददौ । येषां मृतशतीराणामत्र दाहः प्रजायते
क्षिप्यन्तेऽब्धौ तथाऽस्थानि तेषां स्यादक्षया गतिः ।

ते स्वर्गे सुचिरं कालं वसित्वाऽत्र समागताः ॥ १०२ ॥

राजानः सर्वसम्पूर्णाः सप्रतापा भवन्ति ते । वर्करेशं च यो भक्त्या सम्पूजयति मानवः
स्नात्वाऽर्णवमहीतोये तस्य स्यान्मनसेप्सितम् ।

कार्तिके च चतुर्दशं कृष्णायां श्रद्धयान्वितः ॥ १०४ ॥

कपे स्नानं नरः कृत्वा सन्तर्प्य च पितृन्निजान् । पूजयेद्बर्करेशं यः सर्वपापैः स मुच्यते ॥
पर्वं लब्ध्वा वरान्सर्वान्सापुनः सिंहलं ययौ । शतशृङ्गाय पित्रे च वृत्तान्तं स्वन्यवेदयत्
तच्छ्रुत्वा विस्मितो राजा लोकाः सर्वे च फाल्गुन । प्रशशंसुर्महीतीर्थमाजगमुश्चकृतादराः
मात्वा दत्त्वा च दानानि विविधानि च ते ततः । सिंहलं च ययुर्भूयस्तार्थमाहात्म्यहर्षिताः
अनिच्छन्त्यां कुमार्यां च वरं दद्व्यं च पार्थिवः । तथाऽन्यदपि प्रीत्याऽसौ हृदौ नृपतिः शृणु
पुनर्भारतखण्डं च नवधैव विभज्य सः । ददाकष्टौ स्वपुत्राणां कुमार्यौ नवमं तथा ॥
तेषां विभेदान्वक्ष्यामि पर्वतैरुपशोभितान् । पुत्रनामानि वर्षाणि पर्वतांश्च शृणु च मे
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रस्य सप्तऽत्र कुलपर्वताः
महेन्द्रपरतश्चैव इन्द्रद्वीपो निगद्यते । पारियात्रस्य चैवावाकखण्डं कौमारिकं स्मृतम्
राहस्यमेकमेकं च सर्वखण्डान्यमूनि च । नदीनां सम्भवं चापि संक्षेपाच्छृणु फाल्गुन
विदस्मृतिमुखा नद्यः परियात्रोद्भवा मताः । नर्मदासरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्याद्विनिर्गताः
पतद्रूचन्द्रभागाद्या ऋक्षपर्वतसम्भवाः । ऋषिकुल्याकुमार्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः
तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी च महीनदी ।

कृष्णा वेणी भीमरथी सह्यपादोद्भवाः स्मृताः ॥ ११७ ॥

जलमालाताम्रपर्णी प्रमुखामलयोद्भवाः । त्रिसामऋष्यकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः
पर्वं विभज्य पुत्रेभ्यः कुमार्यै च महीपतिः । शतशृङ्गो गिरिगत्वा उदीच्यातप्तवांस्तपः
तत्र तप्त्वा तपोघोरं ब्रह्मलोकं जगाम सः । शतशृङ्गो नृपश्रेष्ठः शतशृङ्गे नमोत्तमे ॥

यत्र जातोऽसि कौन्तेय ! पाण्डोस्त्वं सोदरैः सह ।

कुमारी च महाभागा स्तम्भतीर्थस्थिता सती ॥ १२१ ॥

खण्डोद्भवेन द्रव्येण तेपे दानानि यच्छती । ततःकेनाऽपि कालेन भ्रातृभ्योऽभ्यएवच
महावीर्यबलोत्साहा जाता नव नवान्मजाः । ते समेत्य समागम्य कुमारीप्रोचिरेततः
कुलदेवीत्वमस्माकंप्रसादं कुरु नः शुभे ॥ अष्टौखण्डानिचास्माकं विभज्यस्वयमेवच

देहि द्वासप्ततीनां नो विभेदः स्याद्यथा न नः ॥ १२४ ॥

इत्युक्ता सर्वधर्मज्ञा विज्ञाने ब्रह्मणा सभा । द्वासप्ततिविभेदैःसा नवखण्डान्यर्चाकरत्
तेषां नामानि ग्रामांश्चपत्तनानिचफाल्गुन । वेलाकूलानिसंख्यांचवक्ष्यामिमतवतत्त्वतः
कोटिश्चतस्रो ग्रामाणां नीवृदासीच्च मण्डले । सार्धकोटिद्वयग्रामैर्देशोवालाक उच्यते
सपादकोटिग्रामाणां पुरसाहणकेविदुः । लक्षाश्चत्वारएवाऽपि ग्रामाणामन्धलेऽस्मृताः
एकोलक्षश्च नेपाले ग्रामाणां परिकीर्तितः । षट्त्रिंशलक्षमानंतुकान्यकुञ्जेप्रकीर्तितम्
द्वासप्ततिस्तथा लक्षा ग्रामागाजणके स्मृताः । अष्टादशतथालक्षाग्रामाणां गौडदेशके
कामरूपे च ग्रामाणां नवलक्षाः प्रकीर्तिताः । डालहे वेदसञ्ज्ञेतु ग्रामाणानवलक्षकम्
नवैव लक्षा ग्रामाणां कान्तिपुरेप्रकीर्तिताः । नवलक्षास्तथाचैव माचिपूरे प्रकीर्तिताः
ओड्डियाणे तथा देशे नवलक्षाः प्रकीर्तिताः । जालन्धरेतथा देशे नवलक्षाःप्रकीर्तिताः
लोलपूरे तथा देशे लक्षा प्रोक्ता नवैव च । ग्रामाणां सप्तलक्षं च पार्श्वपुरेप्रकीर्तितम्

ग्रामाणां सप्तलक्षं च रटराजे प्रकीर्तितम् ।

हरीआले च ग्रामाणां लक्षपञ्चकसम्मितम् ॥ १३५ ॥

सार्धलक्षत्रयं प्रोक्तं द्रडस्य विषये तथा । सार्धलक्षत्रयं प्रोक्तं तथावम्भणवाहके ॥
एकविंशतिसाहस्रं ग्रामाणां नीलपूरके । तथामलविषये पार्थ ग्रामाणामेकलक्षकम् ॥
नरेन्दुनामदेशे तु लक्षमेकं सपादकम् । अतिलाङ्गलदेशे च लक्षः प्रोक्तः सपादकः ॥
लक्षाष्टादशसाहस्रं नवती द्वे च मालवे । सयम्भरे तथा देशे लक्षः प्रोक्तः सपादकः ॥
मेवाडे च तथा प्रोक्तो लक्षश्चैकःसपादकः । अशीतिश्च सहस्राणिवागुरिःपरिकीर्तितः
ग्रामसप्ततिसाहस्रो गुर्जरात्रः प्रकीर्तितः । तथा सप्ततिसाहस्रः पाण्डोर्विषय एव च ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः] * नवखण्डानां ग्रामसंख्यावर्णनम् *

जहाहुतिसहस्राणि द्वाचत्वारिंशदेव च । अष्टपण्डिसहस्राणि प्रोक्तं काश्मीरमण्डलम्
पण्डिचिंशत्सहस्राणि ग्रामाणां कौङ्कणेविदुः । चतुर्दशशतं द्वे च विंशतिःलघुकौङ्कणम्

सिन्धुः सहस्रदशके ग्रामाणां परिकीर्तितः ॥ १४४ ॥

चतुर्दशशते द्वे च विंशतिः कच्छमण्डलम् । पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं ग्रामाः सौराष्ट्रमुच्यते
एकविंशतिसाहस्रो लाडदेशः प्रकीर्तितः । अतिसिन्धुश्च ग्रामाणां दशसाहस्र उच्यते

तथा चाश्वमुखं पार्थ ! दशसाहस्रमुच्यते ॥ १४६ ॥

सहस्रदशकं चाऽपि एकपादः प्रकीर्तितः ॥ १४७ ॥

नथैव दशसाहस्रो देशः सूर्यमुखः स्मृतः । एकबाहुस्तथा देशो दशसाहस्रमुच्यते ॥

अहस्रदशकं चैव सञ्जायुरिति देवकः । शिवनामा तथा देशः सहस्रदशकः स्मृतः ॥

सहस्राणि दश ख्यातं तथा कालहयंजयः ॥ १४८ ॥

लिङ्गोद्भवस्या देशः सहस्राणि दशैव च । भद्रश्च देवभद्रश्च प्रत्येकं दशकौ स्मृतौ
षट्त्रिंशच्च सहस्राणि स्मृतौ चट्विराटकौ । षट्त्रिंशच्चसहस्राणियमकोटिःप्रकीर्तिता
अष्टादश तथा कोट्यो रामको देश उच्यते । तोमरश्चापिकर्णाटो युगलश्चत्रयस्त्वमे

सपादलक्षग्रामाणां प्रत्येकं परिकीर्तितः । पञ्चलक्षाश्च ग्रामाणांस्त्रीराज्यंपरिकीर्तितम्

पुलस्त्यविषयश्चापि दशलक्षक उच्यते । प्रत्येकं लक्षदशकौ देशौ काम्बोजकोशलौ

ग्रामाणां च चतुर्लक्षोवालिहकःपरिकीर्तिते । षट्त्रिंशच्चसहस्राणि लङ्कादेशःप्रकीर्तितः

चतुःषण्डिसहस्राणि कुरुदेशः प्रकीर्तितः । सार्धलक्षस्तथा प्रोक्तः किरातविजयो जयः

पञ्च प्राहुस्तथा लक्षान्विदर्भायां च ग्रामकान् । चतुर्दशसहस्राणि वर्धमानंप्रकीर्तितः

अहस्रदशकं चापि सिंहलद्वीपमुच्यते । षट्त्रिंशच्च सहस्राणि ग्रामाणां पाण्डुदेशकः ॥

लक्षैकं च तथा प्रोक्तं ग्रामाणां तु भयाणकम् । षट्पण्डिचसहस्राणिदेशोमागध उच्यते

पण्डिसहस्राणि तथा ग्रामाणां पाण्डुदेशकः । त्रिंशत्साहस्र उक्तश्च ग्रामाणांचवरेन्दुकः

पञ्चविंशतिसाहस्रं मूलस्थानं प्रकीर्तितम् ।

चत्वारिंशत्सहस्राणि ग्रामाणां यावनः स्मृतः ॥ १६१ ॥

चत्वार्येव सहस्राणि पक्षबाहुर्दीर्यते । द्वासप्ततिरमी देशाः ग्रामसंख्याः प्रकीर्तिताः ॥

एवं भरतखण्डेऽस्मिन्वर्णयत्येव कोटयः । द्वासप्ततिस्तथा लक्षाः पत्तनानां प्रकीर्तिताः ।
 षट्त्रिंशच्च सहस्राणि वेलाकूलानि भारत । एवंविभज्य खण्डानि भ्रातृव्याणां ददौ नव
 आत्मीयमपि सा देवी अनिच्छुष्यपितेषु च । यतो मान्येति भगिनी प्रतिक्रुध्यन्ति भ्रातरः
 भ्रातृन् प्रति भगिनी च विचार्यैव ददौ शुभा । तत्कृत्या सानुमान्यैतान्स्तम्भतीर्थमुवागता
 तदा तेषु च देशेषु चतुर्वर्गस्य साधनम् । सर्वेषां प्रवरं प्रोक्तं कुमारीश्वरमेव च ॥ १६७
 तत्रापि गुप्तक्षेत्रं च वेदैस्तत्सा कुमारिका । गुप्तक्षेत्रे कुमारेण पूजयन्ती महाव्रता ॥
 तस्थौ हृदेषु स्नायन्ती षट्सुचैवाऽपि सङ्गमे । ततः कालप्रकर्षाच्च प्रासादे स्कन्दनिर्मिते
 जीर्णे नव्यं स्वर्णमयं प्रासादं साऽप्यकारयत् । ततस्तुष्टो महादेवस्तस्याभक्त्या ततोपितः
 कुमारलिङ्गादुत्थाय प्रत्यक्षस्तामवोचत । भद्रे तवाहं भक्त्या च विज्ञानेन च तोषितः
 जीर्णः पुनरुद्भूतोऽयं प्रासादस्तेन तोषितः । तव नाम्ना च विख्यातो भविष्यामि कुमारिके
 कर्ता चापितथोद्धर्ता द्वौ वै समफलौ स्मृतौ । कुमारेणः कुमारीश इति वक्ष्यन्ति माततः
 वर्करेशो च ये दत्ता वरा दत्ताः सदैव ते । तवाऽपि प्रातः कालश्च समीपे वरदर्पिणि
 अभर्तुं काया नार्याश्च न स्वर्गा मोक्ष एव च । यथैव वृद्धकन्यायाः सरस्वत्यास्तटेषु मे
 तस्मात्त्वमत्र तीर्थं च महाकालमिति स्मृतम् । सिद्धिं गतं वृणु भद्रे पतित्वेव वरवर्णिनि
 ततः सा रुद्रवाक्येन वरयामास तं पतिम् । रुद्रलोकं ययौ चापि महाकालसन्निविता
 तत्र तां पार्वती प्राह सभालिङ्ग्यप्रहर्षिता । यस्मात्त्वया चित्रवच्च लिखिता धिर्वीशुभे
 चित्रलेखेति नाम्ना त्वं तस्माद्भव सखी मम । ततः सखी सम्भवच्चित्रलेखेति सा शुभा
 ययाऽनिरुद्धः कथित उवाचाः पतिरुत्तमः । योगिनीनां वरिष्ठा या महाकालस्य बलुभा
 अप्सु सा वार्षिकं विन्दं पूर्णवर्षशते पथौ । तपश्चरन्ती तस्मात्सा प्रोच्यते चाप्सरादिवि
 एवम्विधा कुमारी सा लिङ्गमेतद्विफालगुण । स्थापयामास शिवदं वर्करेश्वरसज्जितम्
 तस्मादत्र नृणां दाहश्चास्थिक्षेपश्च भारत । प्रयागादधिकौ प्रोक्तौ महेशस्य वचो यथा
 इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीति साहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
 कौमारिकाखण्डे वर्करेश्वरमाहात्म्यवर्णननामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः

महाकालकरन्धमसम्वादे चतुर्युगव्यवस्थावर्णनम्

अर्जुन उवाच

महाकालस्त्वसौ कश्च कथं सिद्धिमुपागतः । अस्मिन्स्तीर्थे मुनिश्रेष्ठ महदाश्चर्यमत्र मे
 सर्वमेतत्समाख्याहि श्रद्धधानाय पृच्छते ॥ १॥

नारद उवाच

तमस्मृत्य महाकालं वरदं स्थाणुमव्ययम् । शक्तितश्चरितं तस्य वक्ष्ये पाण्डकुलोद्भव
 वाराणस्यां पुरि पुरा बभूव जपतां वरः । रुद्रजापी महाभागो माण्डितर्नाम महायशः
 तस्यापुत्रस्य पुत्रार्थं रुद्रान्सञ्जयतः किल गतं वर्षशतं तुष्टस्ततस्तं प्राह शङ्करः ॥ ५ ॥
 माण्डे तव सुतो धीमान्मत्प्रभावपराक्रमः । वंशस्य तव सर्वस्य समुद्धर्ता भविष्यति
 इति श्रुत्वा रुद्रवचो माण्डिर्हर्षं परंगतः । ततः काले कियन्मात्रे पत्नी माण्डेर्महात्मनः
 धधार गर्भं चटिका तपोमूर्तिधरायथा । तस्य गर्भस्य वर्षाणि चत्वारि किल संययुः
 न पुनर्मातुर्दरं त्यक्त्वा निर्गच्छते बहिः । ततो माण्डिरूपामन्य सामभिस्तमवोचत
 वत्स ! सामान्यपुत्रोऽपि पित्रोः सुखकरः सदा ।

शुद्धायां मातरि भवो मत्तः किं पीडयस्यलम् ॥ १० ॥

वत्स ! मानुषवासस्य स्पृहा तुभ्यं कथं न हि ।

यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्याऽपि च सन्ततिः ॥ ११ ॥

कदा मनुष्या जायेम पूजा यत्र महाफला । पितृणां देवतानां च नानाधर्माश्च यत्र हि
 इति भूतानि शोचन्ति नानायोगनिगतान्यपि । तत्त्वं मानुष्यमतुलं स्पृहणीयं दिवौकसाम्
 अनादृत्य कथं ब्रूहि स्थितश्चोदर एव च ॥ १३ ॥

गर्भ उवाच

तात जानाम्यहं सर्वमेतत्परमदुर्लभम् । किन्तु विभेमि चातिमात्रं कालमार्गस्य नित्यशः

द्वौ मार्गौ किल वेदेषु प्रोक्तौ कालोऽर्चिरेव च ।

अर्चिषा मोक्षमायान्ति कालमार्गेण कर्मणि ॥ १५ ॥

स्वर्गे वा नरके वापि कालमार्गगतो ह्ययम् । न शर्म लभते क्वापि व्याधविद्वद्भृगोयथा
तस्यैव हेतोः प्रयतेत्कोविदो यन्न दुःखवित् । कालेन घोररूपेण गम्भीरेण समाहितः
तच्चेन्मम मतस्तात नानादोषैर्न मोह्यते । ततोऽहं दुर्लभं जन्ममानुष्यं शीघ्रमाप्नुयाम्
ततस्तस्य पिता पार्थ कान्दिशीको महेश्वरम् । जगाम शरणं देवं ब्राह्मिन्नाहिमहेश्वर
त्वां विना कोऽपरो देव ! पुत्रस्याभीष्टदोऽस्ति मे ।

त्वयैव दत्तस्त्वं चाऽमुं जन्म प्रापय मे सुतम् ॥ २० ॥

ततस्तस्यातिभक्त्याऽसौ प्राह तुष्टो महेश्वरः । विभूतिः स्वधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यमेव च
विपरीतश्च शीघ्रं भो माण्डिपुत्रः प्रबोध्यताम् । ततस्ताद्योतयन्त्यश्च विभूत्योगर्भमूर्चिरे
महामते माण्डिपुत्र न धार्यन्ते भयं हृदि । चत्वारस्त्वांहि धर्माद्यामनस्त्यक्ष्यामहेनते
ततोऽपरास्त्वधर्माद्याः प्रोचुर्नैव तथावयम् । भविष्यामो मनस्तुभ्यमस्मत्तव भयं नहि
इत्युक्ते स विभूतिभिः शीघ्रमेव कुमारकः । निःससार बहिर्जातश्चकषेतिरुरोद च ॥
ततो विभूतयः प्राहुर्माण्डे तव सुतस्त्वसौ । अद्यापि कालमार्गस्थभीतः कम्पतिरोदिति
कालभीतिरिति ख्यातस्तस्मादेष भविष्यति । इति दत्त्वा वरं ताश्च महादेवान्तिव्रजयुः
सोऽपि बालः प्रववृधे शुक्लपक्ष इवोडुपः । संस्कृतः स च संस्कारैर्धर्मान्पशुपतिव्रती
पञ्चमन्त्राञ्जपञ्चद्विस्तीर्थयात्रापरोऽभवत् । रुद्रक्षेत्रेषु सस्नौ स जपन्मन्त्रांश्च भारत

कालभीतिगुप्तक्षेत्रगुणाञ्छ्रुत्वाऽभ्युपाययौ ।

स्नात्वा ततो महीतोये जप्त्वा मन्त्रांश्च कोटिशः ॥ ३० ॥

निवृत्तो नातिदूरेऽथ बिल्ववृक्षं ददर्श सः । दृष्ट्वा तं तस्य चाधस्ताल्लक्ष्मेकं जजाप सः
जपतस्तस्य विप्रस्य इन्द्रियाणि लयं ययुः । केवलं परमानन्दस्वरूपोऽसावभूत्क्षणात्
तस्यानन्दस्य नौपम्यं स्वर्गादीनां भवेत्कचित् । गङ्गोदकस्येवमानं केवलं सोऽप्यसावपि
तत्र लीनो मुहूर्तेन पुनश्चाभूद्यथा पुरा । ततो विसिन्धये पार्थ कालभीतिरुवाच ह ॥
नायं मम महानन्दो वाराणस्यां न नैमिषे । न प्रभासे न केदारो न चाप्यमरकण्टके

चत्वारिंशोऽध्यायः] * कालभीतिसर्मापेनरवेपेशिवागमनम् *

श्रापयते न चान्यत्रयादृशोऽद्यप्रवर्तते । निर्विकाराणि स्वच्छानि गङ्गांसांसीव खानि मे
भूतेषु परमा प्रीतिस्त्रिजगद्द्योतते स्फुटम् । धर्ममेकं परं मह्यं चेतश्चाप्यवगच्छति ॥

अहो स्थानप्रभावोऽयं स्फुटं चाऽप्यत्र प्रोच्यते ।

निर्दोषं यच्छुचि स्थानं सर्वोपद्रववर्जितम् ॥ ३८ ॥

तत्र स्थितस्य धर्मार्थस्तद्वद्भूयात्सहस्रधा । तदस्माच्च प्रभावाद्भिज्जानामीतः स्वचेतसि
विशिष्टं काशिमुख्येभ्यस्तीर्थेभ्यः स्थानकं त्विदम् ।

तस्मादत्रैव संस्थोऽहं तपस्तप्स्यामि पुष्कलम् ॥ ४० ॥

इदं चेदं तीर्थमिति सदा यस्तृपितश्चरेत् । न स सिद्धिमवाप्नोतिषले शैवघ्नियेत सः
इति संचित्य बिल्वस्य वृक्षस्याऽथा व्यवस्थितः ।

जजापमन्त्रान् रुद्रस्य अङ्गुष्ठाग्रेण धिष्ठितः ॥ ४२ ॥

गृहीत्वा नियमं तोयविन्दुं वर्षशनेऽग्निवत् । ततो वर्षशने याते जपतस्तस्य भारत ॥
कश्चित्तोयभृतं कुम्भं गृहीत्वा नर आब्रजत् । स तं प्रणम्य प्राहेदं कालभीतिप्रहर्षितः
अद्य ते नियमः पूर्णस्तयमेतन्महामने ! । गृहाण सकलं मह्यं ध्रमं कर्तुमिदार्हसि ॥ ४५ ॥

कालभीतिरुवाच

को भवान्वर्णतो ब्रूहि किमाचारश्च तत्त्वतः ।

जन्माचारौ विदित्वा ते ब्रूहिष्याम्यन्यथा न हि ॥ ४६ ॥

नारद उवाच

न जाने पितरौस्त्रीयौ नष्टौ वा सर्वथा न हि । एवमेवापि पश्यामि सर्वदाऽहंस एव च
आचारैश्चापि धर्मैश्च न कार्यं मम किञ्चन । तस्माद्ब्रूयामि नाप्येतन्न चाप्यस्मिन्माचरे

कालभीतिरुवाच

यद्येवं नोदकं तुभ्यं ब्रूहिष्याम्यस्मि कर्हिचित् । शृणुष्व आत्र वचोयन्मे गुरुराहृतीरितम्
न ज्ञायते कुलं यस्य बीजशुद्धिं विनाततः । तस्य खादन्पिवन्वापि साधुः सितितत्क्षणात्
यश्च रुद्रं न जानाति रुद्रभक्तश्च यो न हि । अन्नोदकं तस्य भुञ्जन्पातकी स्यान्न संशयः

अज्ञात्वा यः शिवं भुङ्क्ते कथ्यते सोऽत्र ब्रह्महा ।

मांष्टि च ब्रह्महान्नादे तस्मात्तस्य न भक्षयेत् ॥ ५२ ॥

गङ्गोदकुम्भः स्याद्यद्वत्तन्मध्येमद्यविन्दुना । अशिवज्ञस्य यो भुङ्क्ते शिवज्ञोऽपितथैवसः
हीनवर्णश्चयः स्याद्विशिवभक्तोऽपिनैवसः । प्रतिगृह्यौगुणौतस्माद्विलोक्यौद्वौप्रतिग्रहे

नर उवाच

एतेन तववाक्येनहास्यं सञ्जायते मम । अहोमुग्धोऽसिमिथ्यात्वमपस्मारोजडोऽपिच
सदा सर्वेषु भूतेषु शिवोवसतिनित्यशः साध्यसाधु ततो वाक्यंनैवनिन्दाशिवस्यसा
आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोहरम् । तस्य भिन्नदृशोमृत्युर्विदधेभयमुल्वणम्
अथवा का हि पानीये भवेदशुचिता वद । मृत्तिकोद्भवकुम्भोऽयं पावकेनापि पाचितः

पूर्णश्च पयसा तस्मिन्नेषामशुचिता कुतः ॥ ५६ ॥

अथ चेन्मम संसर्गादशुचित्वं च मीयते । तदस्यां संस्थितः पृथ्व्यामहंत्वं च कुतोवद
कुतः पृथिव्यां चरसि खे त्वं नैव चरस्युत । एवं विचार्यमाणेते भाषितं मुग्धवद्भवेत्

कालर्भातिरुवाच

सर्वभूतेषु चेदेवं शिवएवेति चोच्यते । नास्तिका मृत्तिकां कस्माद्भक्षयन्ति नभस्यके
शुद्ध्यर्थं तेन विश्वस्य स्थापिता संस्थितिर्यथा ।

फलेन पालिता सा च नाऽन्यथा तां शृणुष्व च ॥ ६३ ॥

ससर्जेति पुरा धाता रूपात्मकमिदं जगत् । तच्च नामप्रपञ्चेन बद्धं दाम्नानगौर्यथा
सच नामप्रपञ्चस्तु चतुर्धा भिद्यते किल । ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम्

तत्र ध्वनिर्नादस्यो वर्णाश्चाकारपूर्वकाः ।

पदं 'श वमि' ति प्रोक्तं वाक्यं चेति 'शिव' भजेत् ॥ ६६ ॥

तच्चापि वाक्यं त्रिविधं भवेदिति श्रुतेर्मतम् । प्रभुसम्मतमेकं च सुहृत्संमतमेव च
कान्तासम्मतमेवापिवाक्यं हि त्रिविधं विदुः । प्रभुः स्वार्मायथाश्रुत्यमादिशत्येतदाचर
तथा श्रुतिस्मृती चोभे प्राहुतः प्रभुसम्मतम् । इतिहासपुराणादि सुहृत्सम्मतमुच्यते
सुहृद्वत्प्रतिबोध्यैर्न प्रवर्तयति तत्त्वतः । काव्यालापादिकं यच्च कान्तासम्मतमुच्यते
प्रभुवाक्यंस्मृतंयच्चसत्वाद्याभ्यन्तरं शुचि । सुहृद्वाक्यंतथाशौचंपालयेत्स्वर्गकाङ्क्षया

अन्तर्वारिशोऽध्यायः । * शिवकृतकालर्भातिपरीक्षावर्णनम् *

तदेतत्पालनीयं स्याद्भूमिजानां श्रुतिर्वदेत् । त्वयानास्तिक्यवाक्येनचेदेतदभिधीयते
एतेन श्रुतिशास्त्राणिपुराणं च वृथैव किम् । अग्रेसतर्षिपूर्वा ये ब्राह्मणाः क्षत्रियाभवन्
मुग्धाः सर्वेऽभवन्दक्षा ये हि वेदंगता ह्यतु । तथावेदान्तवचनंसत्त्वस्याह्यूर्ध्वगामिनः

तिष्ठन्ति राजसामध्ये ह्यथो गच्छन्ति तामसाः ।

सत्त्वाहारैः सत्त्ववृत्त्या स्वर्गगामी भवेत्ततः ॥ ७५ ॥

न चैतदप्यसूयामो यद्भूतेषु शिवो न हि । अस्त्येव सर्वभूतेषु शृण्वत्राप्युपमानकम्
यथा सुवर्णजातानिभूषणानिवहन्ति च । कानिचिच्छुद्धरूपाणिहीनरूपाणिकानिचित्
स्वर्णं सर्वेषु चाऽस्त्येवतथैवस सदाशिवः । हीनरूपं शोधितंसच्छुद्धिमेतिनचैकताम्
तथेदं शोधितं देहं शुद्धं दिवि व्रजेत्स्फुटम् । तस्मात्सर्वात्मनाहीनान्नग्राह्यंवतधीमता
चेदिदं शोधयेद्देहं नैव ग्राह्यं समन्ततः । सर्वतो यः प्रतिग्राह्यं निहाराहारयोर्न च ॥

शुचिः स्यादल्पदिवसात्पाषाणोऽसौ भवेत्स्फुटम् ।

तस्मात्सर्वात्मना नैव ग्रहीष्येऽहं जलं स्फुटम् ॥ ८१ ॥

साधुवाप्यथ ऽऽसाधु प्रमाणं नः श्रुतिः परा । एवमुक्ते स च नरः प्रहसन्दक्षिणेन च
अङ्गुष्ठेन लिखन्भूमि चक्रे गर्तं महोत्तमम् । तत्र चिक्षेप तत्तोयं तेन गर्तः स्म पूरितः
अत्यरिच्यत तोयं च चक्रे पादेन सल्लिखन् । चक्रे सरः पूरितं चाप्यतिरिक्तजलेनतत्
तदद्भुतं महद्दृष्ट्वा नैव विप्रो विसिन्मिये । यतो बहुविधं चित्रं भवेद्भूताद्युपासिषु
तच्चित्रेण न जह्याच्च श्रुतिमार्गं सनातनम् ॥ ८६ ॥

नारद उवाच

अतिमूर्खोऽसि विप्रत्वं प्रज्ञावादांश्चभाषसे । किं श्रुतस्त्वयाश्लोकः पुराविद्भिर्हृदिरितः

कूपोऽन्यस्य घटोऽन्यस्य रज्जुर्न्यस्य भारत ? ॥ ८७ ॥

पायन्त्यन्ये पिवन्त्यन्ये सर्वे ते समभागिनः । तज्जलंममकस्मत्त्वंधर्मज्ञो न पिवस्यसि
नारद उवाच

ततो विममृशे श्लोकोवहुधासमभागिनाम् । अनिश्चर्याद्विचार्यासौघटाद्यैः समभागिता
बहुपोतद्व्यक्षेपः सर्वैः सा समभागिता । एवं कर्तुः फलैः सर्वैः समस्याच्चपुनःपुनः

यः शुचिश्च शिवं ध्यायन्प्रासादकूकर्तारि । जलप्रतिग्रहाभावात्पिबतोऽस्यसमंफलम्
इति निश्चित्य प्रोवाच कालभीतिनरं च तम् । सत्यमेतत्किन्तु कुम्भपयसा गतं पूरणे
दृष्ट्वा प्रत्यक्षतो मादृक्कथं पिबति भो वद । साधु वाप्यथवाऽसाधु न पिबेयं कथञ्चन
एवं विनिश्चयं दृष्ट्वाऽस्यस्थिरं कुरुनन्दन । पुरुषोऽसौ प्रहस्यैव क्षणादन्तर्दधे ततः ॥
कालभीतिश्च परमं विस्मयं समुपागतः । वृत्तान्तः कोऽयमित्येवचिन्तयामासभूयसा
ततश्चिन्तयतस्तस्य विल्वाधस्तात्सुशोभनम् ।

उच्छ्रितं सुमहालिङ्गं पृथिव्या द्योतयद्दिशः ॥ ६६ ॥

प्रादुर्भावे ततस्तस्य महालिङ्गस्य भारत । ननर्त खेऽप्सरोवृन्दं गन्धर्वा ललितं जगुः ॥
पारिजातमयीं पुष्पवृष्टिमिन्द्रो मुमोच ह । जयेति देवा मुनयस्तुष्टुबुर्विविधैः स्तवैः
तस्मिन्महति कौरव्य ! वर्तमाने महोत्सवे । कालभीतिः प्रमुदितः प्रणम्य स्तोत्रमैरयत्

पापस्य कालं भवपङ्ककालं कलाकलं कालमार्गस्य कालम् ।

देवं महाकालमहं प्रपद्ये श्रीकालकण्ठं भवकालरूपम् ॥ १०० ॥

ईशानवक्त्रं प्रणमामि त्वाहं स्तौति श्रुतिः सर्वविद्येश्वरस्त्वम् ।

भूतेश्वरस्त्वं प्रपितामहस्त्वं तस्मै नमस्तेऽस्तु महेश्वराय ॥ १०१ ॥

यं स्तौति वेदस्तमहं प्रपद्ये तत्पुरुषसञ्ज्ञं शरणं द्वितीयम् ।

त्वां विद्महे तच्च नस्त्वं प्रदेहि श्रीरुद्र ! देवेश नमो नमस्ते ॥ १०२ ॥

अघोरवक्त्रं त्रितयं प्रपद्ये अथर्वजुष्टं तव रूपकाणि ।

अघोरघोराणि च घोरघोराण्यहं सदा नौमि भूतानि तुभ्यम् ॥ १०३ ॥

चतुर्थवक्त्रं च सदा प्रपद्ये सद्योभिजाताय नमोनमस्ते ।

भवे भवेनाऽऽदिभवो भवस्व भवोद्भवो मां शिव तत्र तत्र । १०४ ॥

नमोऽस्तु ते वामदेवाय ज्येष्ठरुद्राय कालाय कलविकारिणे ।

बलङ्कुरायाऽपि बलप्रमाथिने भूतानि हन्त्रे च मनोन्मनाय ॥ १०५ ॥

त्रियम्बकं त्वां च यजामहे वयं सुपुण्यगन्धैः शिवपुष्टिर्वर्धनम् ।

उर्वारुकं पक्वमिवोश्रवन्धनाद्रक्षस्व मां वयम्बक ! मृत्युमार्गान् ॥ १०६ ॥

नववारिणोऽध्यायः] * शैवलिङ्गज्ञानपूजनमहत्त्ववर्णनम् *

षडक्षरं मन्त्रवरं तवेश ! जपन्ति ये मुनयो वीतरागाः ।

तेषां प्रसन्नोऽसि जपामहे तं त्वोङ्कारपूर्वं च नमः शिवाय ॥ १०७ ॥

एवं स्तुतो महादेवो लिङ्गान्निःसृत्य भारत ! ।

त्रिजगद्द्योतयन्भासा प्रत्यक्षः प्राह च द्विजम् ॥ १०८ ॥

यत्त्वयाऽत्र महातीर्थे भ्रूशमाराधितोद्विज । तेनातितुष्टस्ते वत्स नेशः कालः कथञ्चन
अहं च नररूपी यो दृष्ट्वा ते धर्मसंस्थितम् । धन्यस्तद्धर्ममार्गोऽयं पाल्यनेयद्भवद्विधैः
सर्वतीर्थोदकैर्गर्तः पूरितो मे सरस्तथा । जलमेतन्महापुण्यं त्वदर्थं मे समाहृतम् ॥
सप्तमन्त्ररहस्यं च यत्कृतं स्तवतं मम । अनेन पञ्चमानेन सप्तमन्त्रफलं भवेत् ॥
अभिष्टं च वरं मत्तो वृणीष्वमनसेप्सितम् । त्वयाऽतितोषितोह्यस्मिन्नादेयं विद्यतेतव

कालभीतिरुवाच

धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यत्त्वं तुष्टोऽसि शङ्कर !

त्वत्तोषात्सफला धर्माः श्रमायैवाऽन्यथा मताः ॥ ११४ ॥

यदितुष्टोऽसिसान्निध्यलिङ्गेऽत्रक्रियतांसदा । अक्षयंतत्कृतं चास्तुयल्लिङ्गे क्रियतेऽत्रच
जपतो यत्फलं देव ! पञ्चमन्त्रायुतेन च । तत्फलं जायतां नृणामस्य लिङ्गस्य दर्शने
कालमार्गादहं यस्मान्मोहितोऽहं महेश्वर ! ।

महाकालमिति ख्यातं लिङ्गं तस्माद्भवत्विवदम् ॥ ११७ ॥

अस्मिंश्च कूपे यो मर्त्यः स्नात्वा तर्पयते पितॄन् ।

सर्वतीर्थफलं चाऽस्तु पितॄणामक्षया गतिः ॥ ११८ ॥

इति तस्यवचः श्रुत्वा प्रीतस्तं शङ्करोऽब्रवीत् । स्वायम्भुवं यत्र लिङ्गं तत्र नित्यं वसाम्यहम्
स्वयम्भुवाणरत्नोत्थधातुपाषाणलोहजम् । लिङ्गं क्रमेण फलदमन्त्यात्पूर्वं दशोत्तरम्
आकाशे तारकालिङ्गं पाताले हाउकेश्वरम् । स्वायम्भुवं धरापृष्ठे तदेत्त्रितयं समम्
विशेषात्प्रार्थितं यच्च तच्च सर्वं भविष्यति । अत्र पुष्पं फलं पूजानैवेद्यं स्तवनक्रिया
दानं वाऽन्यच्च यत्किञ्चिदक्षयं तद्भविष्यति । माघासितचतुर्दश्यां शिवयोगेन पुत्रक
लिङ्गाच्च पूर्वतः कूपे स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितॄन् । सर्वतीर्थफलावाप्तिः पितॄणां चाक्षया गतिः

तस्यां रात्रौ महाकालं यामेयमेप्रपूजयेत् । यः क्षिपेत्सर्वलिङ्गेषु स जागरफलं लभेत्
जितेन्द्रियश्च यो नित्यं मां लिङ्गेषु प्रपूजयेत् । भुक्तिमुक्तिनदूरस्थेतस्य नित्यं द्विजोत्तम
माघे चतुर्दश्यष्टम्यां सोमवारे च पर्वणि ।

स्नात्वा सरसि योऽभ्यर्च्य लिङ्गमेतच्छिवं व्रजेत् ॥ १२७ ॥

दानं तपो रुद्रजापः सर्वमक्षयमेव च । त्वं च नन्दीद्वितीयो मे प्रतिहारो भविष्यसि
कालमार्गजयाद्वत्स महाकालाभिधश्चिरम् । करन्धमोऽत्र राजर्षिरचिरादागमिष्यति
तस्य प्रोच्य भवान्धर्मास्ततो मल्लो कमाव्रज । इत्युक्त्वा भगवान् रुद्रो लिङ्गमध्ये न्यलीयत
महाकालोऽपि मुदितस्तत्र तेपे महत्तपः ॥ १३१ ॥

॥ इति महाकालप्रादुर्भावः ॥

नारद उवाच

अथ केनापि कालन पार्थ राजा करन्ध्रमः । विशेषमिच्छुर्धर्मेषु श्रुत्वा तर्था महागुणान्
महाकालचरित्रं च तत्रैव समुपायौ । महीसागरतो येऽसौ स्नात्वा लिङ्गान्यथार्चयत्
महाकालमनुप्राप्य परमां प्रीतिमागतः । स पश्यन्सुमहालिङ्गं नाऽतृप्यत जनेश्वरः ॥

यथा दरिद्रः कृपणो निधिकुम्भमवाप्य च ।

सफलं जीवितं मेने महाकालं निरीक्ष्य सः ॥ १३५ ॥

पञ्चमन्त्रायुतजपफलं यस्येह दर्शनात् । ततः सपर्ययाऽभ्यर्च्य महत्याऽसौ प्रणम्य च
श्रुत्वा च लिङ्गप्रवरं महाकालमुपासदत् । ततो रुद्रवचः स्मृत्वा महाकालः सयन्निव
प्रत्युद्गम्य नृपं पूजामर्घं च प्रत्यपादयत् । ततः कुशलप्रश्नादि कृत्वा शान्तमुखं नृपः

महाकालमुपामन्य कथान्ते वाक्यमब्रवीत् ।

भगवन्संशयो मह्यं सदाऽयं परिवर्तते ॥ १३६ ॥

यदिदं तर्पणनाम पितॄणां क्रियते नृभिः । जलमध्ये जलं याति कथं तृप्यन्ति पूर्वजाः
एवं पिण्डादिपूजा च सर्वमत्रैव दृश्यते । कथमेवं स्म मन्यामः पित्रादैरुपभुज्यते ॥
न चैतदस्ति यत्तेषां नोपतिष्ठति किञ्चन । स्वप्ने यथाक्रम्य नरं दृश्यन्ते याचकाश्च ते ॥
देवानां चापि दृश्यन्ते प्रत्यक्षाः प्रत्ययाः सदा । तत्कथं प्रतिगृह्णन्ति मतो मेऽत्र प्रमुह्यति

चत्वारिंशोऽध्यायः] * महाकालकरन्ध्रमसम्वादर्शनम् *

महाकाल उवाच

देवनिरेवंविधा तेषां पितॄणां च दिवौकसाम् । दूरोक्तं दूरपूजा च दूरस्तुतिरथापियत्
भयं भूतं भविष्यच्च सर्वं जानन्ति यान्ति च । पञ्चतन्मात्ररूपं च मनोबुद्धिरहंजडाः
तत्तत्त्वमयं देहं दशमः पुरुषोमतः । तस्माद्गन्धेन तृप्यन्ति रसतत्त्वेन ते तथा ॥
शब्दतत्त्वेन तृप्यन्ति स्पर्शतत्त्वं च गृह्णते । शुचि दूष्य च तृप्यन्ति नात्र राजन्भवेन्मृषा
यथा तृणं पशूनां च नराणामन्नमुच्यते । एवं दैवतयोनीनामन्नासारस्य भोजनम् ॥
मत्तयः सर्वभावानामचित्त्या ज्ञानमोचराः । तस्मात्तत्त्वं प्रगृह्णन्ति शेषमत्रैव दृश्यते ॥

करन्ध्रम उवाच

पितॄभ्यो दीयते श्राद्धं स्वकर्मवशाणाञ्च ते । स्वर्गस्था नरकस्था वाकथं तैरुपभुज्यते

अथ स्वर्गेऽथ नरके स्थिताः कर्माभियन्त्रिताः ।

शक्नुवन्ति वरादेतान्दातुं ते चेश्वराः कथम् ॥ १५१ ॥

आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्तु यथा राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥ १५२ ॥

महाकाल उवाच

इत्यमेतत्स्वकर्मस्थाः पितरो यन्नृपोत्तम ! । किन्तु देवासुराणाञ्च यक्षादीनाममूर्तकाः
मूर्ताश्चतुर्णां वर्णानां पितरः सप्तधाऽस्मृताः । ते हि सर्वे प्रयच्छन्ति दातुं सर्वयथेप्सितम्
एकत्रिंशद्गुणा येषां पितॄणां प्रवला नृप ! कृतं च तदिदं श्राद्धं तर्पयेत्तान्परां पितॄन् ॥

ते दूतास्तर्पयन्त्यस्य पूर्वजान्यत्र संस्थितान् ।

एवं स्थानां नोपतिष्ठेच्छ्राद्धं यच्छन्ति ते वरान् ॥ १५६ ॥

राजोवाच

मृतादिभ्यो यथा विप्र नाग्ना वोद्दिश्य दीयते । सुरादीनां कथं चैव संक्षेपेण नदीयते
इदं पितॄभ्यो देवेभ्यो द्विजेभ्यः पावकाय च । एवं कस्माद्विस्तराः स्युर्मनःकायादिकष्टदाः

महाकाल उवाच

उचिता प्रतिपत्तिश्च कार्या सर्वेषु नित्यशः । प्रतिपत्तिं चोचितान्तेधिना गृह्णन्ति नैव च

यथा श्वा गृहद्वारस्थो बलिं गृह्णाति किं तथा । प्रधानपुरोराजगृह्णाति च शुनासमः
एवं ते भूतवद्देवा न हि गृह्णन्ति काहचित् । शुचिं कामं जुषन्ते न हविरश्रद्धानतः ॥
विना मन्त्रैश्च यदत्तं न तद्गृह्णन्ति तेऽमलाः । श्रुतिरप्यत्र प्राहेदं मन्त्राणां विषये नृप
‘मन्त्रा देवता यद्यद्विद्वान्मन्त्रवत्करोति देवताभिरेव तत्करोति यददाति देवताभिरेव
तददाति यत्प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत्प्रतिगृह्णाति तस्मान्नाममन्त्रवत्प्रतिगृह्णीयात्
नाममन्त्रवत्प्रतिपद्यते’ इति ॥ १६३ ॥

तस्मान्मन्त्रैः सदा देयं पौराणैर्वेदिकैरपि । अन्यथा ते न गृह्णन्ति भूतानामुपतिष्ठति ॥

राजोवाच

दर्मास्तिलानक्षतांश्च तोययंचैतैः सुसंयुतम् । कस्मात्प्रदीयते दानं ज्ञातुमिच्छामि कारणम्

महाकाल उवाच

पुरा किल प्रदत्तानि भूमेर्दानानि भूरिशः । प्रत्यगृह्णन्त दैत्याश्च प्रविश्याभ्यन्तरं बलात्

ततो देवाश्च पितरः प्रत्य्यूचुः पद्मसम्भवम् ॥ १६७ ॥

स्वामिन्नः पश्यतामेव सर्वं दैत्यैः प्रगृह्यते । विप्रैर्हि रक्षां तेषां त्वं न नष्टाः स्मोयथावयम्
ततो विमृश्यैव विधिं रक्षो पापमर्चीकरत् । तिलैर्युक्तं पितृणां च देवानामक्षतैः सह
तोयं दर्मांश्च सर्वत्र एवं गृह्णन्ति नासुराः । एतान्विना प्रदत्तं यत्फलं दैत्यैः प्रगृह्यते ॥
निःश्वस्य पितरो देवा यान्ति दातुः फलं न हि । तस्माद्युगेषु सर्वेषु दानमेव प्रदीयते

करन्धम उवाच

चतुर्युगव्यवस्थानां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । महर्तायं विवित्सा मे सदैव परिवर्तते

महाकाल उवाच

आद्यं कृतयुगं विद्विततस्त्रेतायुगं स्मृतम् । द्वापरं च कलिश्चेति चत्वारश्च समासतः
सत्त्वं कृतं रजस्त्रेता द्वापरं च रजस्तमः । कलिस्तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तं युगेषु च ॥
ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यज्ञ उच्यते । वृत्तं च द्वापरे सत्यं दानमेव कलौ युगे ॥
कृते तु मानसी सृष्टिर्वृत्तिः साक्षाद्रसोल्लसा । तेजोमयः प्रजास्तृताः सदानन्दाश्च भोगिनः
अधमोत्तमानतासां तानि विशेवाः प्रजाः शुभाः । तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन्कृतयुगे

चत्वारिंशोऽध्यायः] * महाकालकरन्धमसम्भादे चतुर्युगव्यवस्थावर्णनम् * ५४३

न चाप्रातिर्न च द्वन्द्वो न द्वेयो नापि चक्रमः । पर्वतोदधिवासिन्यो ह्यनुकोशप्रियास्तृताः
वर्णाश्रमव्यवस्था च तदा सौन्न हि शङ्करः । एकमन्यं न ध्यायन्ति परमं ते सदाशिवम्
चतुर्थे च ततः पादे नष्टा साऽभूद्रसोल्लसा ।

प्रादुरासंस्ततस्तासां वृक्षाश्च गृहसज्जिताः ॥ १८० ॥

वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च । तेष्वेव जायते तासां गन्धवर्णरसान्वितम्
सुमाक्षिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु । तेन ता वर्तयन्ति स्म कृतस्याऽन्ते प्रजास्तदा
दृष्टपुष्टास्तथा वृद्धाः प्रजा वै विगतज्वराः । ततः कालेन केनाऽपि तासां वृद्धेरसेन्द्रिये
युगभावात्तथा ध्यानं स्वल्पीभूतेशिवस्य च । वृक्षास्तान्पर्यगृह्णन्त मधुवामाक्षिकं बलात्
तासां तेनोपचारेण लोभदोषकृतेन वै । प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः क्वचित्क्वचित्
तस्यां चाप्यल्पशिष्टायां द्वन्द्वान्यभ्युत्थितानि वै ।

शीतातपैर्मनोदुःखैस्ततस्ता दुःखिता भृशम् ॥ १८६ ॥

चक्रुरावरणार्थं हि केतनानि ततस्ततः । ततः प्रादुर्बभौ तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ॥
वृक्ष्यावभूवुरौषधयो ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । अकृष्टपक्षाश्चानूत्तास्तोयभूमिसमागमात्
भृतपुष्पफलैश्चैव वृक्षगुल्माश्च जज्ञिरे । तैश्च वृत्तिरभूत्तासां धान्यैः पुष्पैः फलैस्तथा
ततः पुनरभूत्तासां रागो लोभश्च सर्वतः । कालवीर्येण वा गृह्य नदीक्षेत्राणि पर्वतान्
वृक्षगुल्मौषधीश्चैव प्रसह्याऽऽशु यथाबलम् । विपर्ययेण चौषध्यः प्रनष्टाश्च चतुर्दश ॥
नत्वा धरां प्रविष्टास्ता ओषध्यः पीडिताः प्रजाः । दुदोह गां पृथुर्वन्यः सर्वभूतहिताय वै
तदा प्रभृतिचौषध्यः फालकृष्टाः प्रजास्ततः । वात्तं यावर्तयन्ति संपाल्यमानाश्च क्षत्रियैः
वर्णाश्रमप्रतिष्ठा च यज्ञस्त्रेतासु चोच्यते ।

सदाशिवध्यानमयं त्यक्त्वा मोक्षमचेतनाः ॥ १९४ ॥

पुष्पितां वाचमाश्रित्य रागात्स्वर्गमसाधयन् । द्वापरे च प्रवर्तन्ते मतिभेदास्ततो नृणाम्
मनसा कर्मणा वाचा कृच्छाद्द्वार्ता प्रसिद्धयति ।

लोभोऽधृतिः शिवं त्यक्त्वा धर्माणां शङ्करस्तथा ॥ १९६ ॥

वर्णाश्रमपरिध्वंसाः प्रवर्तन्ते च द्वापरे । तदा व्यासैश्चतुर्द्धा च व्यस्यते द्वापरात्ततः

एको वेदश्चतुष्पादैः क्रियते द्विजहेतवे । इतिहासपुराणानि भिद्यन्ते लोकगौरवात्
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यन्तरादीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥ १६६ ॥

आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं स्मृतम् । दशमं ब्रह्मवैवर्तलैङ्गमेकादशं तथा ॥ २०० ॥
चाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चैव त्रयोदशम् । चतुर्दशं चामनं च कौर्मपञ्चदशं स्मृतम्
मात्स्यं षोडशकं प्रोक्तं गार्हपत्यं च ततः परम् । अतः परं तु ब्रह्माण्डमेव श्राष्टादशानि हि
अस्मिन्वाराहकल्पे च ब्रह्माज्ञाकर्णयस्वन । ऋतुः सत्यो भार्गवश्च अङ्गिराः सविता तथा
मृत्युः शतक्रतुर्धौमान्यसिष्ठो भविताऽधुना । सारखतस्त्रिधामा च वेदवित्त्रिवृतो मुनिः
शततेजाः स्वयं विष्णुर्नारायण इति स्मृतः । करकश्चार्णवधौमांस्तथा देव ऋतञ्जयः
कृतञ्जयो भरद्वाजो गौतमः कविसत्तमः ।

वाजश्रवा मुनिश्चैव तथा युष्मायणो मुनिः ॥ २०६ ॥

तृणविन्दुस्तथा ऋक्षः शक्तिः पाराशरस्तथा । जातूकर्ण्योऽथ विष्णुश्च स्वयं द्वैपायनो मुनिः
अश्वत्थाममुखाश्चैते भविष्याः सूचितास्तव । धर्मशास्त्राणि लोकार्थं भिद्यन्ते चापि द्वापरे
मन्वत्रिविष्णुहारीतया जवल्क्योऽशोऽङ्गिराः । यमपस्तम्बसम्बर्ताः कात्यायनबृहस्पती
पराशरव्यासशंखलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥
ततो द्वापरसन्ध्यायां प्रवर्तति कलौ युगे । नश्यमाने शैवयोगे जायन्ते योगनन्दनाः
आद्येश्वेतकलौ रुद्रः सुतारस्तारणस्तथा । सुहोत्रः कङ्कणश्चैव लोकाख्यश्च महापुनि
जैर्गोपयश्च भाव्यो वै भगवान्दधिवाहनः ।

ऋषभश्च मुनिर्धर्म उग्रश्चाऽत्रिः सवालकः ॥ २१३ ॥

गौतमो वेदर्शः शङ्खगोर्कर्णश्च शिखण्डभृत् । गुहावासी जगन्माली अट्टहासश्च दारुणः
लाङ्गुली संयमी शूली डिण्डी जुण्डीश्वरः स्वयम् ।

सहिष्णुः सोमशर्मा च लकुलीशश्च पार्थिव ! ॥ २१५ ॥

कायावरोहणो भार्वात्याद्यायोगेश्वराः क्रमात् । एते संक्षिप्य वक्ष्यन्ति शिवधर्मं कलौ युगे
एवं कलियुगे राजञ्छास्त्रसंक्षेप उच्यते । शृणु तिष्ठ प्रवृत्तिं च हर्षोद्वेगकरीं किल ॥

तिष्ठेमायामसूयां च वधं चैव तपस्विनाम् । साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः
कलौ प्रमाथको रागः सततं क्षुब्धयानि च । अनावृष्टिभयं घोरं देशानां च विपर्ययः
न प्रमाणं तत्रेति स्मृतं चाधर्मसेवनात् । अधार्मिकास्त्वनाचारामहाकोपात्पतेजसः
अनृतं ब्रुवते लुब्धा नारीप्रायाश्च दुष्प्रजाः । दुरिष्टैर्दुरधौतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ॥

विप्राणां कर्मदोषैश्च प्रजानां जायते क्षयः ।

उत्सीदन्ति क्षत्रविशो वर्धन्ते शूद्रविप्रकाः ॥ २२२ ॥

शूद्राविप्रैः सहाऽऽसन्तेशयनासनभोजनैः । शूद्राश्च ब्राह्मणाचार्याः शूद्राचार्याश्च ब्राह्मणाः
राजवृत्त्यां स्थिताश्चौराश्चौराचार्याश्च पार्थिवाः ।

एकपत्न्यो न शिष्यन्ति वर्धयन्त्यभिसारिकाः ॥ २२४ ॥

तदा ह्यल्पफलाभूमिः कञ्चिच्चाऽपि महाफला । अरक्षितारो हर्तारो राजानः पापनिर्भयाः
अक्षत्रियास्तुराजानो विप्राः शूद्रोपजीविनः । शूद्राविवादिनः सर्वे ब्राह्मणैरभिनन्दिताः
आसनस्थान्द्विजान्दुष्टान् च लन्त्यल्पबुद्धयः । आस्येति धाय वै हस्तं कर्णे शूद्रस्य च द्विजाः
नीचस्यापि तदा वाक्यं वक्ष्यन्ति चिन्तयेन तम् । उच्चासनस्थाऽलूदाश्च द्विजानां पश्यतामपि
ज्ञात्वा न हिंसते राजा पश्यकालवल्ग्वृष । पुष्पैः शुभसितैश्चैव तथान्यैर्मण्डनैर्द्विजाः
शूद्रानभ्यर्चयन्त्यल्पश्रुतभाग्यदलान्विताः । पापण्डिनां च गृह्णन्ति ब्राह्मणाः कुप्रतिग्रहम्
येन ते रौरवं यान्ति सुदुस्तरं द्विजाधमाः ।

तपोयज्ञफलानां च विक्रेतारो द्विजास्तथा ॥ २३१ ॥

प्रतयश्च भविष्यन्ति बहवः कोटिशाः कलौ । पुरुषाल्पबहुस्त्रीको नृणां चापत्यसम्भवः
निन्दन्ति वेदवाक्यानि वेदार्थांश्च कलौ युगे । शूद्रैः स्वयं निर्मितं यत्प्रमाणं शास्त्रमेव तत्
स्वापदप्रबलत्वं च गवां चापि परिक्षयः । कस्यचिद्दानप्रभृतिधर्मस्याऽस्ति न शुद्धतां
साधूनां बहवो नाशाः पार्थिवाश्चाप्यरक्षिणः । अट्टशूलाजनपदाः शिवशूलाश्च तुष्पथाः
प्रमदाः केशशूलिन्यो भविष्यन्ति कलौ युगे । स्त्रीप्रधानानि गोहानिकुचैलास्ताश्च कर्कशाः
बहुभक्ष्यावलिप्ताश्च कृत्या इव भवन्ति च ।

सर्वे वणिग्जनान्श्चापि चित्रवर्षी च वासवः ॥ २३७ ॥

कुशीलचर्यापाण्डैर्वृथारूपः समावृतः । बहुयचानको लोका भविष्यति परस्परी ॥
अशङ्कश्चैव पापेषु तदा लोको भविष्यति । हतारः पररत्नानां परदारप्रधर्षकाः ॥
ऊनषोडशर्षाश्च प्रजायन्ते युगक्षये । तथा द्वादशवर्षाश्च प्रसवन्ति स्त्रियस्तदा ॥
चौराश्चौरस्य हतारो हर्तुहर्ता तथापरः । ज्ञानकर्मण्युपरते लोके निष्क्रियतां गते ॥
कीटमूषकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ।

वर्णाश्रमाणां ये चान्ये पाण्डः परिपन्थिनः ॥ २४२ ॥

ते तदा प्रोद्भवन्ति तेषां वृद्धिश्च पार्थिव ! दुःखं पुत्रकलत्राद्यं देहोत्सादः स रोगता ॥
अधर्माभिनिवेशत्वात्तमसो जायते कलौ । कलेर्दोषनिधेश्चैव शृणुष्वैवं महागुणम् ॥
तदाल्पेनैव कालेन सिद्धिगच्छन्ति मानवाः । त्रियुगीनां वदन्त्येवं धन्या धर्मचरन्ति ये ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तं कलौ श्रद्धा परायणाः । त्रेतायां वार्षिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ॥
यथा कलेशं चरन् प्राज्ञस्तदहं प्राप्यते कलौ । युगत्रयेण तावन्तः सिद्धिगच्छन्ति पार्थिव ! ॥
यावन्तः सिद्धिमायान्ति कलौ हरिहरव्रताः । अष्टाविंशे कलौ च भावितत्त्वं निबोध मे ॥
त्रिषु वर्णसहस्रेषु कलेर्यतिषु पार्थिव ! । त्रिशतेषु दशन्यूनेष्वस्यां भुवि भविष्यति ॥
शूद्रकोनाम वीराणामधिपः सिद्धिमतः सः । चर्चितायां समाराध्य लप्स्यते भूभरापहः ॥
ततस्त्रिषु सहस्रेषु दशाधिकशतत्रये ।

भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान् हनिष्यति ॥ २५१ ॥

शुक्लतीर्थे सर्वपापनिर्मुक्तिं योऽभिलप्स्यति । ततस्त्रिषु सहस्रेषु विंशत्या चाऽधिकेषु च ॥
भविष्यं विक्रमादित्यराज्यं सोऽथ प्रलप्स्यते । सिद्धिप्रादाद्दुर्गाणां दीनान्यो ह्युद्भविष्यति ॥
ततः शतसहस्रेषु शतेनाप्यधिकेषु च । शकोनाम भविष्यश्च सोऽतिदारिद्र्यहारकः ॥
ततस्त्रिषु सहस्रेषु षट्शतैरधिकेषु च । मागधे हेमसदनादञ्जनां प्रभविष्यति ॥ २५५ ॥
विष्णोरंशो धर्मपाताबुधः साक्षात्स्वयंप्रभुः । तस्य कर्माणि भूरीणि भविष्यन्ति महात्मनः ॥
ज्योतिर्विन्दुमुखान् ग्रान्त्सहनिष्यतिकोटिशः । चतुःषष्टिसवर्षाणि भुक्त्वा द्वीपानि सप्तच ॥
भक्तेभ्यः स्वयं शो मुक्त्वा दिवं पश्चाद्भविष्यति । सर्वेषां चावताराणां गुणैः समधिको यतः ॥
ततो वक्ष्यन्ति तं भक्त्या सर्वपापहरं बुधम् । चतुर्षु च सहस्रेषु शतेष्वपि चतुर्षु च ॥

साधिकेभ्यु महानराजा पमितिः प्रभविष्यति । गात्रेषु च चन्द्रमसो बहुसेनापतिबली ॥
म्लेच्छान्स कोटिशो हत्वा पाण्डानि च सर्वशः ।

वैदिकं केवलं शुद्धं सद्धर्मं वर्तयिष्यति ॥ २६१ ॥

गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां यास्यति पृथिवः । ततः प्रजाश्च कालेन केनापि भृशपीडिताः ॥
घोरं वाधर्ममाश्रित्य शास्त्रे न च भवन्ति ताः । अप्रग्रहास्ततस्ता वै लोभाविष्टाश्च वृन्दशः ॥
उपहिसन्ति चान्योन्यं व्याकुलाः श्रमपीडिताः । नष्टे श्रौते तथास्मार्ते परस्परहतास्तदा ॥
निर्मर्यादा निष्करुणा निस्नेहानिरपत्रपाः । गृहदारादिसन्त्यज्य ह्रस्वकाः पञ्चविंशतिः ॥
हाहाभूताश्चरिष्यन्ति विषादव्याकुलेन्द्रियाः । अनावृष्टिहाताश्चैव वार्तामुत्सृज्य दुःखिताः ॥
प्रत्यंतांस्ता निषेवन्ति हित्वा जनपदान् स्वकान् ।

सरित्सागरकूलांश्च सेवन्ते पर्वतांस्तथा ॥ २६७ ॥

मांसैर्मूलफलैश्चैव वर्तयन्ति सुदुःखिताः । चीरपत्राजिनधरा निष्क्रिया निष्परिग्रहाः ॥
धर्मस्य वासमात्रं च शाल्वो म्लेच्छो हनिष्यति । उत्तमाधममध्यत्वं सर्वमुच्छिद्य घोरकृत् ॥
ततस्तस्य वधार्थाय विष्णुः साक्षाज्जगत्पतिः । शम्भले विष्णुयशोभूत्वा पुत्रो नृपोत्तम ॥
द्विजोत्तमैः परिवृतः शाल्वं तं संहरिष्यति । कोटिशोऽर्बुदशः पापान्निहत्य च निखर्वशः ॥
पालयिष्यति तं धर्मं यो धर्मः श्रुतिपूर्वकः ॥ २७२ ॥

कृत्वा पोतं धर्मरूपं साधूनां परमेश्वरः । गमिष्यति परं लोकं कृत्वा कर्माणि भूरिशः ॥
ततः कृतयुगं भूयः प्रवर्तिष्यति पार्थिव ! । आद्यं कृतयुगं चान्यं तदन्येभ्यो विशिष्यते ॥
अष्टाविंशकलिश्चैव शेषः प्रावर्त्त अन्यतः । ततः कृते सूर्यवंशः सोमवंशः प्रवत्स्यति ॥
पराजाश्च देवापेः श्रुतदेवाश्च ब्राह्मणाः । इति चातुर्युगी राजन्यवस्था परिवर्तते । ॥
चतुर्युगे च ते धन्या ये भजन्ति हराच्युतौ ॥ २७६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे महाकालकरन्ध्रमसम्वादे चतुर्युगव्यवस्थावर्णनं
नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः

महाकालकरन्धमसम्वादे शिवपूजाविधानवर्णनं नारकीणांगतिवर्णनम्

करन्धम उवाच

केचिच्छिवं समाश्रित्य विष्णुमाश्रित्य वैधसम् । वर्णयन्ति परमोक्षं त्वंतु कस्मात्तु मन्यसे

महाकाल उवाच

अपारवैभवा देवास्त्रयोऽप्येते नरर्षभ । योगीन्द्राणामपि त्वत्र चेतो मुह्यति किं मम
पुरा किलैवं मुनयो नैमिवारण्यवासिनः । सन्दिह्याऽन्तः श्रेष्ठतार्यां ब्रह्मलोकमुपागमन्
तस्मिन्क्षणे विरिञ्चोऽपि श्लोकं प्रह्वोऽब्रवीत्किल ।

अनन्ताय नमस्तस्मै यस्याऽन्तो नोपलभ्यते ॥ ४ ॥

महेशाय च भक्ते द्वौ कृपायेतां सदा मयि । ततः श्रेष्ठं च तं मत्वा क्षीरोदं मुनयो ययुः
तत्र योगेश्वरः श्लोकं प्रबुध्यन्मुमब्रवीत् । ब्रह्माणं सर्वभूतेषु परमं ब्रह्मरूपिणम् ।
सदाशिवं च वन्दे तौ भवेतां मङ्गलाय मे । ततस्ते विस्मिता विप्रा अपस्त्य ययुः पुनः
कैलाशे ददृशुः स्थाणुं वदन्तं गिरिजां प्रति । एकादश्यां प्रनृत्यानि जागरे विष्णुसन्निधिं
सदा तपस्यां चरामि प्रीत्यर्थं हरिवेधसोः । श्रुत्वेति चापस्त्यैव खिन्नास्ते मुनयोऽब्रुवन्
यद्वा देवा न संयान्ति पारं ये च परस्परम् । तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु गणनाकाऽस्मदादिषु
उत्तमाधममध्यत्वममीषां वर्णयन्ति ये । असत्यवादिनः पापास्ते यान्ति निरयं ध्रुवम्
एवं ते निश्चयामासुर्नमिषेयास्तयस्विनः । सत्यमेतच्च राजेन्द्र ! ममापीदं मतं स्फुटम्

जापकानां सहस्राणि वैष्णवानां तथैव च ।

शैवानां च विधिं विष्णुं स्थाणुं चाप्यन्वमूमुचन् ॥ १३ ॥

तस्माद्यस्य मनोरागो यस्मिन्देवे भवेत्स्फुटम् । सतं भजेद्विपापः स्यान्ममेदं प्रतमुत्तमम्

करन्धम उवाच

कानि पापानि विप्रेन्द्र ! यैस्तु सम्मूढचेतसः । न वेदेषु न धर्मेषु रतिमापद्यते मनः

एकचत्वारिंशोऽध्यायः]

* अधर्मभेदवर्णनम् *

५४६

महाकाल उवाच

अधर्मभेदा विज्ञेयाश्चित्तवृत्तिप्रभेदतः । स्थूलाः सूक्ष्मा असूक्ष्माश्च कोटिभेदैरनेकशः
तत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः । ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाक्कायसाधनाः
परस्त्रीद्रव्यसङ्कल्पश्चेतसानिष्टचिन्तनम् । अकार्याभिनिवेशश्च चतुर्धा कर्म मानसम्
अलिङ्गप्रलापित्वमसत्यं चाऽप्रियं च यत् । परापवादपैशुन्यं चतुर्धा कर्म वाचिकम्
अभक्ष्यभक्षणं हिंसा मिथ्या कामस्य सेवनम् ।

परस्वानामुपादानं चतुर्धा कर्म कायिकम् । २० ॥

इत्येतादृशविधं कर्म प्रोक्तं त्रिसम्भवम् । अस्य भेदान्पुनर्वक्ष्ये येषां फलमनन्तकम्
विधन्ति महादेवं संसारार्णवतारकम् । सुमहत्पातकोपेतास्ते यान्ति नरकाग्निषु
महान्ति पातकान्याहुर्निरन्तरफलानि पट् । नाभिनन्दन्ति ये दृष्ट्वा शङ्करंस्तु वन्ति ये
यथेष्टचेष्टा निःशङ्काः सन्तिष्ठन्ति रमन्ति च । उपचारविनिर्मुक्ताः शिवस्य गुह्यसन्निधौ
शिवाचारं न मन्यन्ते शिवभक्तान्द्विषन्ति पट् । गुरुमार्त्तमशक्तं वा विदेशप्रस्थितं तथा
अरिभिः परिभूतं वा यस्त्यजति स पापकृत् । तद्भार्यापुत्रमित्रेषु यश्चावज्ञां करोति वा
इत्येतात्पातकं ज्ञेयं गुरुनिन्दासमं महत् । ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥
महापातकिनस्त्वेते तत्संसर्गोच पञ्चमः । क्रोधाद्वेपाद्भयालोभाद्ब्राह्मणस्य वदन्ति ये
मर्मान्तिकं महादोषं ब्रह्मघ्नः स प्रकीर्तितः । ब्राह्मणं यः समाहूय याचमानमकिञ्चनम्
पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्स च वै ब्रह्महा स्मृतः ।

यश्च विद्याभिमानेन निस्तेजयति स द्विजम् ॥ ३० ॥

इदानीं स भामध्ये ब्रह्महासप्रकीर्तितः । मिथ्यागुणैः स्वमात्मानं न यत्युत्कर्षतां बलात्
विरुद्धं गुरुभिः सार्धं ब्रह्मघ्नः स प्रकीर्तितः । कुतृष्णातप्तदेहानां द्विजानां भोक्तुमिच्छताम्
यः समाचरते विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । पिशुनः सर्वलोकानां छिद्रान्वेषणतत्परः ॥
अद्वेगजननः क्रूरः स च वै ब्रह्महा स्मृतः । गवां तृषाभिभूतानां जलार्थमुपसर्पताम् ॥
समाचरते विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । परदोषं परिज्ञाय नृपकर्णे जपेत् यः ॥ ३५ ॥
पार्श्वान्पिशुनः क्रूरस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम् । न्यायेनोपार्जितं विप्रैस्तद्द्रव्यहरणं च यत्

छन्नना वा बलाद्वापि ब्रह्महत्यासमं मतम् । अधीत्य यश्चाशास्त्राणिपरित्यजतिमूढधीः
सुरापानसमं ज्ञेयं जीवनायैव वा पठेत् । अग्निहोत्रपरित्यागः पञ्चयज्ञोपकर्मणाम् ॥३८॥
मातृपितृपरित्यागः कूटसाक्षी सुहृद्बन्धुः । अभक्ष्यभक्षणं वन्यजन्तूनां काम्यया वधः
ग्रामं वनं गवावासं यश्च क्रोधेन दीपयेत् । इतिघोराणि पापानिसुरापानसमानि च
दीनसर्वस्वहरणं नरस्त्रीगजवाजिनाम् । गोभूरत्नसुवर्णानामोषधीनां रसस्य च ॥
चन्दनागरुकर्पूरकस्तूरीपट्टवाससाम् । हस्तन्यासापहरणं रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥
कन्यानां वरयोग्यानामदानं सदृशे वरे । पुत्रमित्रकलत्रेषु गमनं भगिनीषु च ॥४३॥
कुमारीसाहसं घोरमन्त्यजस्त्रीनिषेवणम् । सवर्णायाश्च गमनं गुरुतल्पसमं स्मृतम्
द्विजायार्थं प्रतिश्रुत्य न प्रयच्छति यः पुनः । न च स्मारयते विप्रं तुल्यं तदुपपातकम्

अभिमानोऽतिकोपश्च दाम्भिकत्वं कृतघ्नता ।

अत्यन्तविषयासक्तिः कार्पण्यं शास्त्र्यमत्सरम् ॥ ४६ ॥

भृत्यानाञ्च परित्यागः साधुबन्धुतपस्विनाम् ।

गवां क्षत्रियवैश्यानां स्त्रीशूद्राणाञ्च ताडनम् ॥ ४७ ॥

शिवाश्रमतत्तुणाञ्चपुष्पारामविनाशनम् । अयाज्यानां याजनं चाप्ययाच्यानाञ्चयाचनम्
यज्ञारामतडागादिदारापत्यस्यविक्रयः । तीर्थयात्रोपवासानां व्रतायतनकर्मणाम् ॥४८॥
स्त्रीधनान्युपजीवन्ति स्त्रीभिरत्यन्तनिर्जिताः । अरक्षणञ्च नारीणां मद्यपस्त्रीनिषेवणम्

ऋणानामप्रदानञ्च मिथ्यावृद्ध्युपजीवनम् ।

निन्दितानां धनादानं साध्वीकन्योक्तिदूषणम् ॥ ५१ ॥

विषमारणयन्त्राणां प्रयोगो मूलकर्मणाम् । उच्चाटनाभिचाराश्च रागविद्वेषणक्रिया
जिह्वाकामोपभोगार्थं यस्यारम्भः स्वकर्मसु मूल्येनाध्यापयेद्यस्तु मूल्येनाऽधीयतेच
व्रात्यता व्रतसन्त्यागः सर्वाहारनिषेवणम् । असच्छास्त्राभिगमनं शुष्कतर्कावलम्बनम्
देवाग्निगुरुसाधूनां निन्दा गोब्राह्मणस्य च । प्रत्यक्षंवापरोक्षं वा राज्ञांमण्डलिनामपि

उत्सन्नपितृदेवेज्याः स्वकर्मत्यागिनश्च ये ।

दुःशीला नास्तिकाः पापा न सदा सत्यवादिनः ॥ ५६ ॥

पर्वकाले दिवा चाप्सुवियोनौपशुयोनिषु । रजस्वलास्वयोनौच मैथुनं यः समाचरेत्
स्त्रीपुत्रमित्रसुहृदामाशाच्छेदकराश्च ये । जनस्याऽप्रियवक्तारः क्रूराः समयमेदिनः ॥
भेत्ता तडागकूपानांसङ्क्रमाणांसस्य च । एकपङ्क्तिस्थितानाञ्चपाकभेदं करोतियः
इत्येतैश्च नराः पापैरुपपातकिनः स्मृताः । युक्तास्तदूनकैः पापैः पापिनस्तान्निबोधमे
ये गोब्राह्मणकन्यानां स्वामिमित्रतपस्विनाम् ।

अन्तरं यान्ति कार्येषु ते स्मृताः पापिनो नराः ॥ ६१ ॥

परश्रियाऽभितत्यन्तेहीनांसेवन्तियेस्त्रियम् । पङ्क्त्यर्थयेनकुर्वन्तिदानयज्ञादिकाःक्रियाः
गोष्ठाग्निजलरथ्यासु तरुच्छायानगेषु च । त्यजन्ति ये पुरीषाद्यभाराभायतनेषु च ॥
गातवाद्यरता नित्या मत्ताः किलकिलापराः । कूटवेषक्रियाचाराःकूटसम्बन्धवहारिणः
कूटशासनकर्तारः कूटयुद्धकराश्च ये । निर्दयोऽतीव भृत्येषु पशूनां दमनश्च यः ॥

मिथ्याप्रसादितो वाक्यमाकर्णयति यः शनैः ।

चपलश्चाऽपि मायावी शत्रो मिथ्याविनीतकः ॥ ६६ ॥

यो भार्यापुत्रमित्राणि बालवृद्धकृशातुरान् ।

भृत्यानतिथिबन्धूश्च त्यक्त्वाऽश्नाति बुभुक्षितान् ॥ ६७ ॥

यः स्वयं मृष्टमश्नातिविप्रायान्यत्प्रयच्छति । वृथापाकः स त्रिज्ञेयोब्रह्मवादिविगर्हितः
नियमान्स्वयमादाययेत्यजन्त्यजितेन्द्रियाः । ये ताडयन्तिगान्धित्यंवाहयन्ति मुहुर्मुहुः
दुर्वलान्नैव पुष्पन्ति प्रणष्टार्था द्विषन्ति च । पीडयन्त्यभिचारेण स क्षतान्वाहयन्ति च
तेषामदत्त्वा चाऽश्नन्ति चिकित्सन्ति न रोगिणः ।

अजाविको माहिषिकः समुद्री वृपलीपतिः ॥ ७१ ॥

हीनवर्णात्मवृत्तिश्च वैद्यो धर्मध्वजो च यः । यश्च शास्त्रमतिक्रम्यस्वेच्छयैवाहरेत्करम्
सदा दण्डरुचिर्यश्च यो वा दण्डरुचिर्न हि । उत्कोचकैरधिकृतैस्तस्करैश्च प्रपीड्यते
यस्य राज्ञःप्रजा राष्ट्रे पच्यते नरकेषु सः । अचौरचौरवत्पश्येच्चौरवाऽचौररूपिणम्
आलस्योपहतो राजा अव्यसनीनरकं व्रजेत् । एवमादीनिचान्यानिपापान्याःपुराविदः
यद्वा तद्वा परद्रव्यमपि सर्वपमात्रकम् । अपहृत्य नरः पापो नारकी नाऽत्र संशयः ॥

एवमाद्यैर्नरः पापैरुत्क्रान्तैः समनन्तरम् । शरीरं यातनार्थाय पूर्वाकारमवाप्नुयात् ॥
तस्मात्त्रिविधमप्येतन्नारकीयं विवर्जयेत् । सदाशिवं च शरणं ब्रजेत्सच्छ्रद्धया युतः
नमस्कारः स्तुतिः पूजानामसङ्कतं तथा । सम्पर्कात्कौतुकाहोभाञ्जतस्यैवफलं भवेत्
करन्धम उवाच

संक्षेपाच्छिवपूजाया विधानं वक्तुर्हसि । कृतेन येन मनुजः शिवपूजाफलं लभेत् ॥
महाकाल उवाच

प्रातर्मध्याह्नसायाह्ने शङ्करं सर्वदा भजेत् । दर्शनात्स्पर्शानामत्यःकृतकृत्यो भवेत्स्फुटम्
आदौ स्नानं प्रकुर्वीत भस्मस्नानमथापि वा । आपद्गतः कण्ठस्नानं मन्त्रस्नानमथापि वा
आविकं परिदध्याच्च ततो वासः सितञ्च वा । धातुरक्तमथो नव्यं मलिनं सन्धितनच
उत्तरीयं च सन्दध्याद्विनातन्निष्कलार्चनम् । भस्मत्रिपुण्ड्रधारीचललाटे हृदि चांसयोः
पूजयेद्यो महादेवं प्रीतः पश्यति तं मुहुः । सर्वदोषान्बहिः क्षिप्य शिवाय तनमाविशेत्
प्रविशच्च च प्रणम्येशं ततो गर्भगृहं विशेत् ।

पाणी प्रक्षाल्य तच्चित्तो निर्माल्यमवरोपयेत् ॥ ८६ ॥

येन रुद्रायने भक्त्या कुरुते मार्जनक्रियाम् । तस्मान्मार्जयते त्वेवं स्थाणुनैतत्परस्परम्
रुद्रभक्त्या च सन्तिष्ठेन्मालिन्यं मार्जयेत्ततः । भक्तिर्देवस्य तिष्ठेन्मालिन्यं मार्जतः सदा
गडुकां पूरयेत्पश्चान्निर्मलेन जलेन वै । गडुकास्तु समाः सर्वे सर्वे च शुभदर्शनाः ॥
निर्ब्रणाः सौम्यरूपाश्च सर्वे चोदकपूरिताः । वस्त्रपूतजलैः पूर्णा गन्धधूपैश्च वासिताः
क्षालिताः पूरिता नीताः षडक्षरजपेन च । गडुकाष्टशतं कुर्यादथवाप्यष्टविंशतिः ॥
अष्टादशाऽपि चतुरस्तो न्यूनं न कारयेत् । पयो दधि घृतं चैव क्षौद्रमिक्षुरसं तथा
एवं सर्वं च तद्द्रव्यं वामतः संन्यसेद्भवात् ।

ततो बहिर्विनिष्क्रम्य पूजयेत्प्रतिहारकान् ॥ ८७ ॥

सर्वेषां वाचका मन्त्राः कथ्यन्तेऽतः परं क्रमात् ॥ ८८ ॥

ॐ गं गणपतये नमः । ॐ क्षं क्षेत्रपालाय नमः । ॐ गं गुरुभ्यो नमः । इति आकाशे
ॐ कौं कुलदेव्यै नमः ॐ नन्दिने नमः । ॐ महाकालाय नमः । ॐ धात्रे विधात्रे नमः

ततः प्रविश्य लिङ्गाच्च किञ्चिदक्षिणतः शुचिः ।

उदङ्मुखः क्षणं ध्यायेत्समकायासनस्थितः ॥ ८९ ॥

दर्भादिभिः परिवृतं मध्यपद्मार्कमण्डलम् । सोमण्डलमध्यस्थं ध्यायेद्ब्रह्ममण्डलम्
तन्मध्ये विश्वरूपं च वामाद्यष्टादिशक्तिम् । पञ्चवक्त्रं दशभुजं त्रिनेत्रं चन्द्रभूषितम्
वामाङ्गगिरिजं देवं ध्यायेत्सिद्धैः स्तुतं मुहुः । ततः पूर्वं प्रदद्याच्च पादार्घ्यं शम्भवे नृप
पानीयमक्षता दर्भा गन्धपुष्पं ससपिषम् । क्षीरं दधि मधु पुनर्नवाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः
ततः श्रद्धार्द्रचित्तस्य स्नानं लिङ्गस्य चाचरेत् । गृहीत्वा गडुकं पूर्वमलस्नानं समाचरेत्
अर्द्धेन स्नापयेत्पूर्वं कुर्याच्च मलधर्पणम् । सर्वेण स्नापयेत्पश्चात्पूजयेत्स्नापयेत्ततः ॥

प्रणम्य च ततो भक्त्या स्नापयेन्मूलमन्त्रतः ।

ॐ हूं विश्वमूर्तये शिवाय नमः ॥ इति द्वादशाक्षरो मूलमन्त्रः ॥ १०२ ॥

वारिश्चिरदधिक्षो घृतनैक्षुरसेन च । स्नापयेन्मूलमन्त्रेण जलधूपार्चनात्पृथक् ॥ १०३ ॥

गडुकैः स्नापयेत्सर्वैः स्नातं गन्धैर्विरूक्षयेत् ॥ १०४ ॥

विरूक्षितं ततः स्नाप्य श्रोत्रखण्डेन विलेपयेत् । पूजयेद्विधिभिः पुष्पैर्विधानायेन तच्छृणु
आग्नेयपादे । ॐ धर्माय नमः । नैऋतके । ॐ ज्ञानाय नमः । वायवे । ॐ वैराग्याय नमः
ईशानपादे । ॐ ऐश्वर्याय नमः । पूर्वपादे । ॐ अधर्माय नमः । दक्षिणे ॐ अज्ञानाय
नमः । पश्चिमे । ॐ अवैराग्याय नमः । उत्तरे । ॐ अमैश्वर्याय नमः । ॐ अनन्ताय नमः
ॐ पद्माय नमः । ॐ अर्कमण्डलाय नमः । ॐ सोममण्डलाय नमः । ॐ ब्रह्ममण्डलाय
नमः । ॐ वामाऽप्येष्टादिपञ्चमन्त्रशक्तिभ्यो नमः । स्वपरमप्रकृत्यै देव्यै नमः ।

ॐ ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातपञ्चवक्त्राय रुद्रसाध्यवस्वादित्यविश्वेदेवादि
देवविश्वरूपाय अण्डजस्वेदजोद्भिज्जजरायुजरूपस्थावरजङ्गममूर्तये परमेश्वराय

ॐ हूं विश्वमूर्तये शिवाय नमस्त्रिशूलधनुःखड्गकपालदण्डकुटारेभ्यः ॥

ततो जलाधारमुखे चण्डीश्वराय नमः । एवं सम्पूज्य विधिवत्ततोऽर्घ्यं सन्निवेशयेत् ।

पानीयमक्षताः पुष्पमेतैर्युक्तं फलोत्तमैः । गृहाणाद्यं महादेव पूजासमूर्तिहेतवे ॥

अर्घ्यादनन्तरं शक्तः पूजयेद्वसुपूजया । धूपं दीपं च नैवेद्यं क्रमात्पश्चान्निवेदयेत् ॥

घण्टाञ्च वादयेत्तत्र ततो नीराजनं चरेत् । भ्रामयेद्देवस्य शङ्खवादित्रनिःस्वनैः ॥

नीराजनं च यः पश्येद्देवदेस्य शूलिनः ।

स मुच्येत्पातकैः सर्वैः किं पुनर्यः करिष्यति ॥ १११ ॥

नृत्यं गीतं च वाद्यं च अलीकमपि यश्चरेत् । तस्य तुष्येदनन्तं हि गीतवाद्यफलं यतः
स्तोत्रैस्ततश्च संस्तूय दण्डवत्प्रणमेद्भुवि । क्षमापयेच्च देवेशं सुकृतं कुकृतं क्षम ॥
य एवं यजते रुद्रमस्मिल्लिङ्गे विशेषतः । पितरं पितामहं चैव तथैव प्रपितामहम् ।
सर्वात्पापात्समुत्तार्य रुद्रलोके वसेच्चिरम् । एवं माहेश्वरो भूत्वा सदाचारव्रतस्थितः
पशुपाशविमोक्षार्थं पूजयेत्तन्मना यदि । य एवं यजते रुद्रं तेनैतत्तर्पितं जगत् ॥ ११६ ॥

किं त्वेतत्सफलं राजन्नाचारं यो न लङ्घयेत् ।

आचारात्फलते धर्मो ह्याचारात्स्वर्गमश्नुते ॥ ११७ ॥

आचारालुभते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् । यज्ञदानतपांसीह पुरुषस्य न भूतये ।
भवन्ति यः सदाचारं समुल्लङ्घ्य प्रवर्तते । तस्य किञ्चित्समुद्देशं वक्ष्ये तं शृणु पार्थिव
त्रिवर्गसाधने यत्नः कर्तव्यो गृहमेधिना । तत्संसिद्धौ गृहस्थस्य सिद्धिरत्र परत्र च
ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येतधर्मार्थोच्चाऽपि चिन्तयेत् । समुत्थाय तथाऽऽचम्य दन्तधावनपूर्वकम्

सन्ध्यामुपासीत बुधः संशान्तः प्रयतः शुचिः ।

पूर्वा सन्ध्यां सनक्षत्रां पश्चिमां सद्विवाकराम् ॥ १२२ ॥

उपासीत यथान्यायं नैनां जह्यादनापदि । वर्जयेदनृतं चासत्प्रलापं पुरुषं तथा ॥
असत्सेवां ह्यसद्वादं ह्यसच्छास्त्रं च पार्थिव । आदर्शदर्शनं दन्तधावनं केशसाधनम् ॥
देवार्चनं च पूर्वाह्णे कार्याण्याहुर्महर्षयः । पालाशमासनं चैव पादुके दन्तधावनम् ॥

वर्जयेदासनं चैव पदा नाऽऽकर्षयेद्बुधः ॥ १२५ ॥

जलमग्निं च निनयेद्युगपन्न विचक्षणः ॥ १२६ ॥

पादौ प्रसारयेन्नैव गुरुदेवाग्निसम्मुखौ । चतुष्पथं चैत्यतरुं देवागारं तथा यतिम् ॥

विद्याधिकं गुरुं वृद्धं कुर्यादितान्प्रदक्षिणान् ॥ १२८ ॥

आहारनीहारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्मविदानुकार्याः ।

एकचत्वारिंशोऽध्यायः] * सदाचरप्रतिपादनम् *

वाग्बुद्धिवीर्याणि तपस्तथैव वार्तायुषी गुप्ततमे च कार्ये ॥ १२६ ॥

उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो रात्रौ ह्येवमायुर्न रिष्यते
प्रत्यग्निं प्रति सूर्यं च प्रति गां व्रतिनं प्रति । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति मेहतः
भोजने शयने स्थाने उत्सर्गं मलमूत्रयोः । रथ्याचङ्क्रमणे चार्द्रपञ्चकञ्चाचमेत्सदा ॥
न नद्यां मेहनं कुर्यान्न श्मशाने न भस्मनि । न गोमये न कण्ठे च नैवालूने न शाड्वले

उद्धृताभिस्तथाङ्गिस्तु शौचं कुर्याद्विचक्षणः ।

अन्तर्जलाद्देवकुलाद्वल्मीकान्मूषकस्थलात् ॥ १३४ ॥

अपविद्धापशौचाश्च वर्जयेत्पञ्च मृत्तिकाः । गन्धलेपापहरणं शौचं कुर्यात्तथा बुधः ॥

नात्मानं ताडयेन्नैव दद्याद्दुःखेभ्य एव च ।

उभाभ्यामपि पाणिभ्यां कण्डूयेन्नात्मनः शिरः ॥ १३६ ॥

रक्षेद्दारांस्त्यजेद्दीर्घ्यां तासु निष्कारणं बुधः । सूर्यास्तं न विनाकाश्चित्क्रियानैवाचरेत्तथा
अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः । शिवचित्तोऽर्जयेद्वित्तं न चातिकृपणो भवेत्
नैर्घ्युः स्यान्न कृतघ्नः स्यान्न परद्रोहकर्मधीः । न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः ॥
न च वागङ्गचपलो न चाशिष्टस्य गोचरः । न शुक्कवादं कुर्वीत शुक्कवैरं तथैव च ॥

उपायैः साधयेदर्थान्दण्डस्त्वगतिका गतिः । भिन्नाशनं भिन्नशय्यां वर्जयेद्विघ्नभाजनम्
अन्तरेण न गच्छेत् द्वयोर्ज्वलनलिङ्गयोः । नाग्योर्न विप्रयोश्चैव न दम्पत्योर्न पोत्तम
न सूर्यव्योमयोर्नैव हरस्य वृषभस्य च । एतेषामन्तरं कुर्वन्त्यतः पापमवाप्नुयात् ॥
नैकवस्त्रश्च भुञ्जीत नाग्नौ होममथाचरेत् । न चार्चयेद्द्विजान् नैव कुर्याद्देवार्चनं युधः

खण्डनं पेषणं मार्ष्टिं जलसंशोधनं तथा । रन्धनं भोजनं स्वाप उत्थानं गमनं क्षुतम्

कार्यारम्भं समाप्तिं च वचः प्रोच्य तथाप्रियम् ।

पिबञ्जिघ्नस्त्वृशङ्खुष्वन्विष्य शुभैर्धुनं तथा ॥ १४६ ॥

शुचित्वं च जपस्थानं यः कुर्याद्विशतितथा । महेश्वरः सर्वज्ञेयः शेषोऽन्यो नामधारकः
स वै रुद्रमयो भूत्वा ततश्चाऽन्ते शिवं व्रजेत् । परस्त्रियं नाभिभाषेत्तथा सम्भाषयेद्यदि
मातःस्वसरथोपुत्रिआर्येति च वदेद्बुधः । उच्छिष्टोनालभेत्किञ्चिन्न च सूर्यावलोकयेत्

नेन्दुं न तारकाश्चैव नारदयेच्चात्मनः शिरः ।

स्वस्त्रा दुहित्रा मात्रा वा नैकान्तासनमाचरेत् ॥ १५० ॥

दुर्जयो हीन्द्रियप्राप्तो मुह्यते पण्डितोऽपि सन् । गुरुमभ्यागतं गेहेस्वयमुत्थाययत्नतः
आसनं कल्पयेत्स्यकुर्यात्पादाभिवन्दनम् । नोदक्छिरास्वपेजातुनचप्रत्यक्छिराबुधैः
शिरस्यगस्त्यमाधाय तथैव च पुरन्दरम् । उदक्यादर्शनं स्पर्शं वज्रं सम्भाषणं तथा
नाप्सु मूत्रं पुरीषं वा मैथुनं वा समाचरेत् । कृत्वा विभवतोदेवमनुष्यर्विसमर्चनाम्
पितृणां च ततः शेषं भोक्तुं माहेश्वरोऽर्हति ।

वायतः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ॥ १५१ ॥

अन्तर्जानुश्च तच्चित्तो भुञ्जताश्चमकुत्सयन् । नोपघातं विना दोषान्नतस्योदाहरेद्बुधः
नग्नस्नानं न कुर्वीत न शयीत व्रजेत वा । दुष्कृतं न गुरोर्ब्रूयात्क्रुद्धं चैनं प्रसादयेत्
परिचादंशृणुयादन्येषामपिजल्पताम् । सदा चाकर्णयेद्धर्मास्त्यक्त्वाकृत्यशतान्यापि
नित्यं नित्यं हि सम्मार्ष्टि गेहदर्पणयोरिव । शुक्लायाश्च चतुर्दश्यां नक्तभोजीसदाभवेत्
तिस्रो रात्रौ न शक्तश्चेदेवं माहेश्वरो भवेत् । संयावकशरामांसं नात्मानमुपसाधयेत्
सायंप्रातश्च भोक्तव्यं कृत्वा ह्यतिथिभोजनम् ।

सप्ताध्ययनभोज्यानि सन्ध्ययोश्च विवर्जयेत् ॥ १६१ ॥

भुञ्जानसन्ध्ययोर्मोहादसुरावसथोभवेत् । स्नातो न धूयेत्केशाक्षुतेनिष्ठीवितेऽध्वनि
आलमेदक्षिणं कर्णं सर्वभूतानि क्षामयेत् । न चापि नीलीवासाः स्यान्नाविपर्यस्तवस्त्रधृक्
वज्रं च मलिनवस्त्रं दशभिश्च विवर्जितम् । प्रक्षाल्यमुखहस्तौ च पादौ चाप्युपविश्य च
अन्तर्जानुस्त्रिराचामेद्विमुखं परिमार्जयेत् । तोयेन स्पर्शयेत्त्वानि स्वमूर्धानं तथैव च
आचम्य पुनराचम्य क्रियाः कुर्वीत सर्वशः । क्षुते निष्ठीविते चैव दन्तलग्ने तथैव च
पतितानाश्च सम्भाषे कुर्यादाचमनक्रियाम् । अध्येतव्यात्रयनित्यं भवितव्यं विपाश्चता
धर्मतो धनमाहार्यं यष्टव्यं चापि यत्नतः । हीनेभ्योऽपि न युञ्जीत त्वङ्कारं कर्हिचिद्बुधः

सत्यं वाच्यं नित्यमैत्रेण भाव्यं कार्यं त्याज्यं नित्यमायासकारि ।

लोकेऽमुष्मिन्यद्दिनं स्यात्तथाऽऽस्मिन्नात्मा योगे योजनीयो गभीरैः ॥

तीर्थस्नानैः सोपवासैर्व्रतैश्च पात्रे दानैर्होमजप्यैश्च यज्ञैः ।

भवार्चनैर्देवपूजाविशेषैरात्मा नित्यं शोधनीयो मलाक्तः ॥ १७० ॥

यत्राऽपि कुर्वतो नात्मा जुगुप्सामेति पार्थिव !

तत्कर्तव्यमसङ्गेन यन्न गोप्यं महाजने ॥ १७१ ॥

इति ते वै समुद्देशः कीर्तितः किञ्चिदेव च । शेषः स्मृतिपुराणेभ्यस्त्वया श्रोतव्य एव च
एवमाचरतो धर्मं महेशस्य गृहे सतः । धर्मार्थकामसम्प्राप्तौ परब्रह्म च शोभनम् ॥
एवं नानाविधान्धर्मान्महाकालस्य फाल्गुन ॥ वदतो ध्वनिराकाशे सुमहानभ्यजायत
यावत्पश्यन्ति ये तत्र समाजमुःशृणुष्व तान् ।

ब्रह्मा विष्णुः स्वयं रुद्रो देवी रुद्रगणस्तथा ॥ १७२ ॥

इन्द्रादयस्तथा देवा वसिष्ठाद्या मुनीश्वराः । तुम्बुरुप्रवराश्चापि गन्धर्वाप्सरस्तां गणाः
तान्महेशमुखान्सर्वान्महाकालो महामतिः । अर्चयामास बहुधा भक्त्युद्रेकातिपूरितः
ततो ब्रह्मादिभिर्देवैर्वरे रत्नमयासने । उपविष्टोऽभिविक्तश्च महीसागरसङ्गमे ॥ १७८ ॥

ततो देव्या समालिङ्ग्य नीत्वोत्सङ्गं स्वकं मुदा ।

पुत्रत्वे कल्पितः पार्थ ! महाकालो महामतिः ॥ १७९ ॥

उक्तञ्च यावद्ब्रह्माण्डमिदमास्ते शिवव्रत ॥ तावत्तिष्ठ शिवस्थाने शिववच्छिवभक्तिः
देवेन च वरोदत्तस्त्वलिङ्गं योऽर्चयिष्यति । जितेन्द्रियः शुचिर्भूत्वा उर्ध्वं मल्लोकमेष्यति
दर्शनं स्तवनं पूजा प्रणामश्च ततो जपः । दानं चात्र कृतं लिङ्गो ममाऽतितृप्तिकारणम्
इत्युक्ते विस्मिता देवाः साधुसाध्वितितेजगुः । ब्रह्मविष्णुमुखाश्चैव महाकालं प्रतुष्टुवुः
ततः सुरैः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च चारणैः । नृत्यद्भिरप्सरोभिश्च गतैर्गन्धर्वजैः शुभैः

कोटिकोटिगणैश्चैव स्तुबद्धिः सर्वतो वृतः ॥ १८५ ॥

महाकालोरुद्रभवनं गतो भवपुरस्सरः । एवमेतन्महालिङ्गमुत्पन्नं कुरुनन्दन ॥ १८६ ॥
कृपश्चापि सरः पुण्यं महाकालस्य सिद्धिदम् । अत्र ये मनुजाः पार्थ लिङ्गस्याराधने रताः
महाकालः समालिङ्ग्य ताञ्छिवाय निवेदयेत् । एतदत्यद्भुतं लिङ्गं त्रिपुलोकेषु विश्रुतम्
सृष्टं स्पृष्टं पूजितं च गतास्ते भवसद्यतत् । एवमेतानि लिङ्गानि सप्तजातानि फाल्गुन

ये शृण्वन्ति गृणन्त्येतत्तेऽपि धन्या नरोत्तमाः ॥ १६०

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे श्रीमहाकालमाहात्म्ये महाकालकरन्ध्रममसम्वादे शिवपूजन-
विधिनित्यकर्तव्यधर्मनिरूपणपूर्वकमहाकालशिवलोकप्राप्ति-
वर्णननामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४१॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः

ऐतरेयब्राह्मणचरित्रवर्णनम्

नारद उवाच

ततो मया स्थापिते च स्थानेकालान्तरेण ह । चिन्तितं हृदयेभूयोद्विजानुग्रहकाम्यया
वासुदेवविहीनं हि तीर्थमेतन्न रोचते । असूर्यं हि जगद्यद्वत्स हि भूषणभूषणम् ॥२॥
यत्र नैव हरिः स्वामीतीर्थेगेहेऽथमानसे । शास्त्रेवा तदसत्सर्वं हांसं तीर्थं न वायसम्
तस्मात्प्रसाद्यवरदंतीर्थेऽस्मिन्पुरुषोत्तमम् । आनेष्येकलयासाक्षाद्विश्वानुग्रहकाम्यया
इतिसञ्चिन्त्य कौरव्य ततोऽहं चात्र संस्थितः । ज्ञानयोगेनयोगीन्द्रशतवर्षाण्यतोषयम्
अष्टाक्षरं जपन्मन्त्रं संनिगृह्येन्द्रियाणि च । वासुदेवमयो भूत्वा सर्वभूतकृपापरः ॥३॥
एवं मयाऽऽराध्यमानो गरुडं हरिरास्थितः । गणकोटिपरिवृतः प्रत्यक्षः समजायत ॥

तमहं प्राञ्जलिभूत्वा दत्त्वाऽर्घ्यं विधिवद्धरेः ।

प्रत्यवोचं प्रणम्याऽथ प्रवद्धकरसम्पुटः ॥४॥

श्वेतद्वीपे पुरा दृष्टं मया रूपं तव प्रभो ! अजं सनातनं विष्णो ! नरनारायणात्मकम्
तद्रूपस्य कलामेकांस्थापयाऽत्र जनार्दन । यदि तुष्टोऽसिमेविष्णोतदिदं क्रियतां त्वया ॥
एवं मया प्रार्थितोऽथ प्रोवाच गरुडध्वजः । एवमस्तु ब्रह्मपुत्र यत्त्वयाऽभीप्सितं हृदि
तत्तथा भविता सर्वमप्यत्रस्थंसदैवहि । एवमुक्तागतेविष्णौ निवेश्य स्वकलांप्रभो ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः । * ऐतरेयब्राह्मणचरित्रवर्णनम् *

मया संस्थापितो विष्णुर्लोकानुग्रहकाम्यया ।

यस्मात्स्वयं श्वेतद्वीपनिवास्यत्र हरिः स्थितः ॥१३॥

वृन्दोविश्वस्यविश्वस्वोवासुदेवस्ततः स्मृतः । कार्तिकेशुकुपक्षे या भवत्येकादशीशुभा
स्नानं कृत्वा विधानेन तोयप्रस्त्रवणादिषु । योऽर्चयेदच्युतं भक्त्या पञ्चोपचारपूजया
उपोष्य जागरं कुर्याद्वीतवाद्यं हरः पुरः । कथां वा वैष्णवीं कुर्याद्भक्तो धविर्वर्जितः ॥
दानं दद्याद्यथाशक्त्यानियतो दृष्टमानसः । अनेकभवसम्भूतात्कलमपादखिलादपि ॥
मुच्यतेऽसौ न सन्देहो यद्यपि ब्रह्मघातकः । गारुडेन विमानेन वैकुण्ठं पदमाप्नुयात्
कुलानां तारयेत्पार्थ ! शतमेकोत्तरं नरः । श्रद्धायुक्तं मुदा युक्तं सोत्साहं ससृहंतथा
अहङ्कारविहीनं च स्नानं धूपानुलेपनम् । पुष्पनैवेद्यसंयुक्तमर्घ्यदानसमन्वितम् ॥२०॥
यामे यामे महाभक्त्या कृतारार्तिकसंयुतम् ।

चामराह्लादसंयुक्तं भेरीनादपुरस्कृतम् ॥२१॥

पुराणश्रुतिसम्पन्नं भक्तिनृत्यसमन्वितम् । विनिर्द्रक्षुचुपास्वादस्वृहाहीनं च भारत
तत्पादसौरभग्राणसंयुतं विष्णुवल्लभम् । सगीतं सार्चनकरं तत्क्षेत्रगमनान्वितम् ॥
पायुरोधेन संयुक्तं ब्रह्मचर्यसमन्वितम् । स्तुतिपाठेन संयुक्तं पादोदकविभूषितम् ॥
सत्यान्वितं सत्ययोगसंयुतं पुण्यवार्त्तया । पञ्चविंशतिभिर्युक्तं गुणैर्यो जागरं नरः ॥

एकादश्यां प्रकुर्वीत पुनर्न जायते भुवि ॥२५॥

अत्र तीर्थवरे पूर्वमेतरेय इति द्विजः । सिद्धिं प्राप्तो महाभागो वासुदेवप्रसादतः ॥२६॥

अर्जुन उवाच

ऐतरेयः कस्य पुत्रो निवासः काऽस्यवामुने ! कथं सिद्धिमगाद्रीमान्वासुदेवप्रसादतः

नारद उवाच

अस्मिन्नेव मम स्थाने हारीतस्याऽन्वयेऽभवत् ॥२८॥

माण्डूकिरिति विप्राग्यो वेदवेदाङ्गपारगः ॥२९॥

तस्याऽऽसीदितरानामभार्यासाध्वीगुणैर्युता । तस्यामुत्पद्यतसुतस्त्वैतरेय इति स्मृतः
सच बाल्यात्प्रभृत्येव प्राजन्मन्यनुशिक्षितम् । जजापमन्त्रं त्वनिशं द्वादशाक्षरसञ्ज्ञितम्

न शृणोति न वक्त्येव मनसाऽपि च किञ्चन । एवं प्रभावः सोऽभूच्चबाल्येऽपि प्रसुतस्तदा
ततो मूकोऽयमित्येव नानोपायैः प्रबोधितः । पित्रा यदानं कुरुते व्यवहारायमानसम्
ततो निश्चित्य मनसा जडोऽयमिति भारत ! ।

अन्यां विवाहयामास दारान्पुत्रांस्तथा दधे ॥३४॥

पिङ्गानाम च सा भार्या तस्याः पुत्राश्च जज्ञिरे । चत्वारः कर्मकुशलावेदवेदाङ्गवादिनः
यज्ञेषु शान्तिहोमेषु द्विजैः सर्वत्र पूजिताः । ऐतरेयोऽपि गित्यं च त्रिकालं हरिमन्दिरे
जजाप परमं जाप्यं नान्यत्र कुरुते श्रमम् । ततो माता निरीक्ष्यैव सपत्नी तनयांस्तथा
दार्यमाणेन मनसा तनयं वाक्यमब्रवीत् । क्लेशायैव च जतोऽसि धिक् मम जन्म च जीवितम्

नार्यास्तस्या नृलोकेऽत्र वरैवाऽजननिः स कुपम् ।

विमानिता या भर्त्रा स्यान्न पुत्रः स्याद्गुणैर्युतः ॥३६॥

पिङ्गेयं कृतपुण्या वैश्यस्याः पुत्रा महागुणाः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञाः सर्वत्राऽभ्यर्चिता गुणैः
तदहं पुत्र ! दुर्भाग्या महीसागरसङ्गमे । निमज्जिष्ये वरं मृत्युर्जीविते किं फलं मम
त्वमध्येवं महामौनी नन्द भक्तो हरेश्चराम् ॥३७॥

नारद उवाच

इति मातुर्वचः श्रुत्वा प्रहसन् नैतरेयकः ॥३८॥

ध्यात्वा मुहूर्तधर्मज्ञो मातरं प्रणतोऽब्रवीत् । मातर्मिथ्याभिभूताऽसि अज्ञानेनानवत्यसि
अशोच्ये शोचसि शुभे ! शोच्ये नैवाऽपि शोचसि ।

देहस्याऽस्य कृते मिथ्या संसारे किं विमुक्तसि ॥३९॥

मूर्खाचरितमेतद्वि मनमातुस्चित्तं न हि । अन्यत्संसारसारं च सारमन्यच्च मोहिताः
प्रपश्यन्ति यथारात्रौ खद्योतं दीपयत्स्थितम् । यदिदं मन्यसे सारं शृणु तस्याऽप्यसारताम्
एवंविधं हि मानुष्यमागर्भादिति कष्टम् । अस्थिपट्टतुलास्तस्मै स्नायुवन्धेन यन्त्रिते ॥
रक्तमांसमदालिप्ते विण्मूत्रद्रव्यभाजने । केशरोममृणच्छले सुवर्णत्यक् सुभूतके ॥
चदनैकमहाद्वारे पङ्कवाक्षविभूषिते । ओष्ठद्वयकपाटे च तथा दन्तार्गलान्विते ॥४०॥
नाडीस्वेदप्रवाहे च कालवध्नानलस्थिते । एवम्विधे गृहे गेहीर्ज्यो नामाऽस्ति शोभने

द्वित्रिवारिंशोऽध्यायः] * ऐतरेयस्य मात्रा सह सम्वादवर्णनम् *

गुणत्रयमयी भार्या प्रकृतिस्तस्य तत्र च । बोधाहङ्कारकामाश्च क्रोधलोभादयोऽपि च
अपत्यान्यस्य हा कष्टमेवं मूढः प्रवर्तते । तस्य यो यो यथा मोहस्तथा तं शृणु तत्त्वतः
स्रोतांसि यस्य सततं प्रवहन्ति गिरेरिव । कफमूत्रादिकान्यस्य कृते देहस्य मुह्यति ॥
सर्वाशुचिनिधानस्य शरीरस्य न विद्यते । शुचिरेकत्र देशोऽपि विण्मूत्रस्य दूतेरिव ॥
सृष्ट्यास्वदेहलोतांसि मृत्योयैः शोध्यते करः । तथाप्यशुचिभाण्डस्य न विरज्यति किनरः
कायः सुगन्धतोयाद्यैर्यत्नेनापि सुसंस्कृतः । न जहाति स्वकं भावं श्वपुच्छमिव नामितम्
स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्यति यो नरः । विरागे कारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥
गन्धलेपापनोदार्थं शौचं देहस्य कर्तितम् । द्वयस्यापगमात्पश्चाद्भावशुद्ध्या विशुध्यति ॥
गङ्गानोयेन सर्वेण मृद्भारैः पर्वतोपमैः । आमृत्योराचरञ्छौचं भावदुष्टो न शुध्यति ॥
तीर्थस्नानस्तपोभिर्वा दुष्टात्मा नैव शुध्यति ।

स्वेदितः क्षालितस्तीर्थे किं शुद्धिमधिगच्छति ॥६०॥

अन्तर्भावप्रदृष्टस्य विशतोऽपि हुताशनम् । न स्वर्गो नाऽपवर्गश्च देहनिर्दहनं परम् ॥
भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु । अन्यथालिङ्ग्यते कान्ताभावेन दुहिताऽन्यथा
अन्यथैव स्तनं पुत्रश्चिन्तयत्यन्यथा पतिः । चित्तं विशोधयेत्तस्मात्किमन्यैर्वाङ्मशोधनैः
भाषतः सन्निशुद्धात्मा स्वर्गं मोक्षं च विन्दति । ज्ञानामलाभसापुंसः स द्वैराग्यमृदा पुनः
अविद्यारागविण्मूत्रलेपगन्धविशोधनम् । एवमेतच्छरीरं हि निसर्गादशुचि विदुः ॥
त्वङ्मात्रसारनिःसारं कदलीसारसंनिभम् । ज्ञात्वैवं दोषवदेहं यः प्राज्ञः शिथिलीभवेत्
स निष्कामति संसारे दृढग्राही स तिष्ठति । एवमेतन्महाकष्टं जन्मदुःखं प्रकीर्तितम्
पुंसामज्ञातदोषेण नानाकर्मवशेन च ।

यथा गिरिवराक्रान्तः कश्चिद्दुःखेन तिष्ठति ॥६८॥

यथा जरायुणा देही दुःखं तिष्ठति वेष्टितः । पतितः सागरे यद्बहुदुःखमास्ते समाकुलः
गर्भोदकेन त्रिकाङ्गस्तथाऽऽस्ते व्याकुलः पुमान् ।

लोहकुम्भे यथा न्यस्तः पच्यते कश्चिदग्निना ॥७०॥

गर्भकुम्भे तथा क्षितः पच्यते जडराग्निना । सूचीभिरग्निवर्णाभिर्विभिन्नस्य निरन्तम्

यद्दुःखं जायते तस्य तद्रूपेऽष्टगुणं भवेत् । इत्येतद्रूपदुःखं हि प्राणिनां परिकीर्तितम् ।
चरस्थिराणां सर्वेषामात्मगर्भानुरूपतः । तत्रस्थस्य च सर्वेषां जन्मनां स्मरणं भवेत् ।
मृतश्चाऽहं पुनर्जातो जातश्चाऽहं पुनर्मृतः । नानायोगिनसहस्राणि मया दृष्टान्यनेकधा ।
अधुना जातमात्रोऽहं प्राप्तसंस्कार एव च । ततः श्रेयः करिष्यामि येन गर्भो न सम्भवेत् ।
अध्येष्यामि हरेर्ज्ञानं संसारविनिवर्तनम् । एवं सञ्चितयन्नास्ते मोक्षोपायविचिन्तयन् ।
गर्भात्कोटिगुणदुःखं जायमानस्य जायते । गर्भवासे स्मृतिर्याऽऽसीत् सा जातस्य प्रणश्यति ।
स्पृष्टमात्रस्य बाह्येन वायुना मूढता भवेत् । सम्मूढस्य स्मृतिभ्रंशः शोघं सञ्जायते पुनः ।
स्मृतिभ्रंशात्तत्तत्तस्य पूर्वकर्मवशेन च । रतिः सञ्जायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥
रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्ये सम्यग्वर्तते । तत्राऽऽत्मानं न जानाति न परं न च दैवतम् ।
न शृणोति परं श्रेयः सति चक्षुषि नेक्षते । समे पथि समैर्गच्छन्स्खलतीव पदे पदे ॥

सत्यां बुद्धौ न जानाति बोध्यमानो बुधैरपि ।

संसारे क्लिश्यते तेन रागमोहवशानुगः ॥ ८२ ॥

गर्भस्मृतेरभावेन शास्त्रमुक्तं महर्षिभिः । तद्दुःखकथनार्थाय स्वगमोक्षप्रसाधकम् ॥
ये शास्त्रज्ञाने सत्यस्मिन्सर्वकर्मार्थसाधके । न कुर्वन्त्यात्मनः श्रेयस्तदत्र परमद्भुतम् ।
अव्यक्तेन्द्रियवृत्तित्वाद्बाल्ये दुःखं महत्पुनः । इच्छन्नपि न शक्नोति वक्तुं कर्तुं च किञ्चन ।
दन्तोत्थाने महद्दुःखं मौलेन व्याधिना तथा । बालरोगैश्च विविधैः पीडा बालग्रहैरति ।
तृड्बुभुक्षापरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति राशटम् । विण्मूत्रमक्षणाद्यं च मोहाद्बालः समाचरेत् ।
कौमारे कर्णविधेन मातापित्रोर्विताडनैः । अक्षराध्ययनाद्यैश्च दुःखं स्याद्गुरुशासनात् ।
प्रमत्तेन्द्रियवृत्तैश्च कामरागप्रपीडनात् । रागोद्भूतस्य सततं कुतः सौख्यं हि यौवने ॥
ईर्ष्या सुमहद्दुःखं मोहाद्रक्तस्य जायते । मत्तस्य कुपितस्यैव रागो दोषाय केवलम् ।
न रात्रौ विन्दते निद्रा कामाग्निपरिखेदितः ।

दिवाऽपि हि कुतः सौख्यमर्थोपाज्जनचिन्तया ॥ ८३ ॥

नारीषु त्वनुभूतासु सर्वदोषाश्रयासु च । विण्मूत्रोत्सर्गसदृशं सौख्यं मैथुनजं स्मृतम् ।
सन्मानमपमानेन विद्योगेनेष्टसङ्गमः । यौवनं जरया ग्रस्तं क सौख्यमनुपद्रवम् ॥ ८४ ॥

बलीपलितकायेन शिथिलीकृतविग्रहः । सर्वक्रियास्वशक्तश्च जरया जर्जरीकृतः ॥ ८४ ॥
स्त्रीपुंलोभैर्यत्नं रूपं यदन्वोन्याश्रयं पुरा । तदेवं जरया ग्रस्तमुभयोरपि न प्रियम् ॥
जराभिभूतः पुरुषः पत्नीपुत्रादिवान्धवैः । अशक्तत्वाद्दुराचारैर्भृत्यैश्च परिभूयते ॥ ८५ ॥
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च नातुरो यतः । शक्तः साधयितुं तस्माद्युवाधर्मं समाचरेत् ।
वातपित्तकफादीनां वैषम्यं व्याधिरुच्यते । वातादीनां समूहश्च देहोऽयं परिकीर्तितः ।
तस्माद्वाध्याधिमयं ज्ञेयं शरीरमिदमात्मनः ।

रौमैर्नानाविधैर्यान्ति देहे दुःखान्यनेकशः ॥ ८६ ॥

तानि न स्वात्मवेद्यानि किमन्यत्कथयाम्यहम् । एकोत्तरं मृत्युशतमस्मिन्देहे प्रतिष्ठितम् ।
त्रैकः कालसंयुक्तः शोषास्त्वागन्तवः स्मृताः । येतिवहागन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशस्यन्ति मे षडैः ।
जपतोत्पन्नानैश्च कालमृत्युर्न शाश्वति । विविधाध्याध्यायः शस्ताः सर्पाद्याः प्राणिनस्तथा ।
विषाणि चाऽभिचाराश्च मृत्योर्द्वाराणि देहिनाम् ।

पीडितं सर्परोगाद्यैरपि धन्वन्तरिः स्वयम् ॥ १०३ ॥

स्वयं पीकृतुं न शक्नोति कालप्राप्तं हि देहिनम् । नौपधनतपोमन्त्रानमित्राणि न बान्धवाः ।
शत्रवुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् । रसायनतपोजप्यैर्योगसिद्धैर्महात्मभिः ॥
प्राणमृत्युरपि प्राज्ञैर्वीर्यते नापि संयुतैः । नास्ति मृत्युसमंदुःखं नास्ति मृत्युसमंभयम् ।
नानिमृत्युसमञ्जासः सर्वेषामपि देहिनाम् । सद्धार्यापुत्रमित्राणिराज्यैश्चर्यसुखानि च ।
आवृणोति स्नेहपाशैर्मृत्युः सर्वाणि कृन्तति । किनपश्यसि मातस्त्वं सहस्रस्याऽपि मध्यतः ।
जनाः शतायुवः पञ्च भवन्ति न भवन्ति वा । अशोकिका विपद्यन्ते केचित्सततिका नराः ।
परमायुः स्थिता पृष्टिस्तदप्यस्ति न निष्ठितम् । तस्य यावद्भवेदायुर्देहिनः पूर्वकर्मभिः ।
तस्मार्थमायुषो रात्रिर्हरते मृत्युरुपिणी । बालभावेन मोहेन वार्धके जरया तथा ॥
वर्षाणां विंशतिर्याति धर्मकामार्थवर्जितः । आगन्तुकैर्मर्यैः पुंसां व्याधिशोकैरनेकधा ।
हिरोऽहं हि तत्राऽपि पच्छेयं तद्विजीवितम् । जीवितान्ते च मरणं महाघोरमवाप्नुयात् ।
जायते योनिकोटीषु मृतः कर्मवशात्पुनः । देहभेदेन यः पुंसां वियोगः कर्मसंख्यया ।
मरणं तद्विनिर्दिष्टं न नाशः परमार्थतः ।

महातमः प्रविष्टस्य च्छिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ११५ ॥

यद्दुःखं मरणं जन्तोर्न तस्येहोपमा क्वचित् । हातातमानर्हकान्तेकन्दत्येवंसुदुःखितः ।
मण्डूक इव सर्पेण गीर्यते मृत्युना जनः । बान्धवैः सम्परित्यक्तः प्रियैश्च परिवारितः ।
निःश्वसन्दीर्घमुष्णं च मुखेन परिशुष्यता । चतुरन्तेषु खट्वायाः परिवर्तन्मुहुर्मुहुः ॥
सम्मूढः क्षिपतेऽत्यर्थं हस्तपादावितस्ततः । खट्वातोवाञ्छतेभूमिभूमेः खट्वापुनर्महीम् ।
विवस्त्रो मुक्तलज्जश्च विष्टामूत्रानुलेपितः । याचमानश्च सलिलं शुष्ककण्ठोष्ठतालुका-
चिन्तयानः खवित्तानिकस्यैतानि मृते मयि । पञ्चावटान्खनमानः कालपाशेन कर्षितः ।
प्रियतेपश्यतामेव गले घुर्यु ररावकृत् । जीवस्तृणजलूकेव देहादेहं विशेत्क्रमात् ॥ १२२ ॥
सम्प्राप्योत्तरमंशेन देहं त्यजति पूर्वकम् । मरणात्प्रार्थना दुःखमधिकं हि विवेकिनः ।
क्षणिकं मरणे दुःखमनन्तं प्रार्थनाकृतम् । ज्ञातं मर्यतेदधुना मृतो भवति सद्गुरुः ॥
न परः प्रार्थयेद्भूयस्तृणालाघवकारणम् । आदौदुःखं तथा मध्येह्यन्त्येदुःखं च दारुणम् ।
निसर्गात्सर्वभूतानामिति दुःखपरम्परा ।

क्षुधा च सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥ १२६ ॥

स चान्नौषधिलेपेन क्षणमात्रं प्रशाम्यति । क्षुद्रव्याधेर्वेदनातीव्रानिःशेषबलकृन्तनी ॥
तयाऽभिभूतो प्रियतेयथान्यैर्व्याधिभिर्नरः । राज्ञोऽभिमानमात्रं हि ममैव विद्यतेगृहे ।
सर्वमाभरणं भारं सर्वमालेपनं मम । सर्वं प्रलपितं गीतं नित्यमुन्मत्तचेष्टितम् ॥
इत्येवंराज्यसम्भोगैःकुतःसौख्यं विचारतः । नृपाणांव्यग्रचित्तानामन्योन्यविजिगीषया ।
प्रायेण श्रीमदालेपान्नुषाद्यामहानृपाः । स्वर्गप्राप्यापिपतिताः कः श्रियोविन्दतेसुखम् ।
उपर्युपरि देवानामन्योन्यातिशये स्थितम् । नरैः पुण्यफलं स्वर्गं मूलच्छेदेन भुज्यते ।
न चान्यत्क्रियते कर्म सोऽत्र दोषः सुदारुणः । छिन्नमूलतस्यैवद्वयशः पतते क्षितौ ॥
पुण्यमूलक्षयेतद्वत्पातयन्ति दिवौकसः । इति स्वर्गेऽपिदेवानांलास्ति सौख्यंविचारतः ।

तथा नारकिणां दुःखं प्रसिद्धं किं च वर्ण्यते ।

स्थावरेष्वपि दुःखानि दावाग्निहिमशोषणम् ॥ १३५ ॥

कुठारैर्लेदन्तीव्रं चलकलानां च तक्षणम् । पर्णशाखाफलानां च पातनं चण्डवायुना ।

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः] * परमार्थब्रह्मप्रतिपादनवर्णनम् *

अपमर्दश्च सततंगजैर्बन्धैश्च देहिभिः । तृड्बुभुक्षा च सर्पाणांक्रोधोदुःखं च दारुणम् ।
दुष्टानां घातनं लोके पाशेन च निबन्धनम् । एवं सरीसृपाणां च दुःखं मातर्मुहुर्मुहुः ।
अकस्माज्जन्ममरणं कीटादीनांतथाविधम् । वर्षाशीतातपैर्दुःखं सुकष्टं मृगपक्षिणाम् ।
क्षत्तृद्वलेशेनमहतासन्त्रस्ताश्चसदामृगाः । पशुनागनिकायानांशृणुदुःखानि यानि च ।
क्षत्तृद्वलीतादिदमनं वधबन्धनताडनम् । नासाप्रवेधनं त्रासः प्रतोदाङ्कुशताडनम् ॥
वेणुकुन्तादिनिगडमुद्गराऽङ्कुशताडनम् । भारोद्वहनसंकलेशं शिक्षायुद्धादिपीडनम् ॥
आत्मयूथवियोगश्च वने च नयनादिकम् । दुर्भिक्षं गर्भगतं च मूर्खत्वं च दरिद्रता ।

अधरोत्तरभावश्च मरणं राष्ट्रविभ्रमः ।

३ न्योन्याभिभवाद्दुःखमन्योन्यातिशयात्पुनः ॥ १४३ ॥

अनित्यता प्रभावाणामुच्छ्रयाणां च पातनम् ।

इत्येवमादिभिर्दुःखैर्यस्माद्व्याप्तं चराचरम् ॥ १४५ ॥

निरयादिमनुष्यान्तं तस्मात्सर्वं त्यजेद् बुधः ।

स्कन्धात्स्कन्धं नयेद्भारं विश्रामं मन्यतेऽन्यथा ॥ १४६ ॥

तद्वत्सर्वमिदंलोके दुःखं दुःखेन शाम्यति । एवमेतज्जगत्सर्वमन्योन्यातिशयोच्छ्रितम् ।
दुःखैराकुलितंज्ञात्वानिर्वेदंपरमाप्नुयात् । निर्वेदाच्चविरागःस्याद्विरागाज्ज्ञानसम्भवः ।
ज्ञानेन तं परं ज्ञात्वा विष्णुं मुक्तिमवाप्नुयात् । नाहमेतादृशलोके रमेयंजननिक्वचित् ।
जहं सो यथा शुद्धः काकामेध्यप्रदर्शकः । शृणु मातर्यत्र संस्थो रमेयं निरुपद्रवः ।
अविद्यायनमत्युग्रं नानाकर्मातिशाखिनम् । सङ्कल्पदंशमकरं शोकहर्षहिमातपम् ॥

मोहान्धकारतिमिरं लोभव्यालसरीसृपम् ।

विषयानन्यथाध्वानं कामक्रोधविमोक्षकम् ॥ १५२ ॥

तदतीत्यमहादुर्गं प्रविष्टोऽस्मि महद्वनम् । नतत्प्रविश्य शोचन्ति न प्रदुष्यन्ति तद्विदः ।

न च विभ्यति केषाञ्चिन्नाऽस्य विभ्यति केचन ॥ १५४ ॥

तस्मिन्वने सप्तमहादुमास्तु सप्तैव नद्यश्च फलानि सप्त ।

सप्ताश्रमाः सप्त समाधयश्च दीक्षाश्च सप्तैतदरण्यरूपम् ॥ १५५ ॥

पञ्चवर्णानि दिव्यानि चतुर्वर्णानि कानिचित् ।
 त्रिद्विवर्णैकवर्णानि पुष्पाणि च फलानि च ॥ १५६ ॥
 सृजन्तः पादपास्तत्र वाप्यस्तिष्ठन्ति तद्वनम् ॥ १५७ ॥
 सप्त स्त्रियस्तत्र वसन्ति सत्यस्त्ववाङ्मुख्यो भानुमतो भवन्ति ।
 ऊर्ध्वं रसानाददते प्रजाभ्यः सर्वाश्च तास्तत्त्वतः कोऽपि वेद ॥ १५८ ॥
 सप्तैव गिरयश्चाऽत्र धृतं यैर्भुवनत्रयम् । नद्यश्च सरितः सप्त ब्रह्मवारिवहाः सदा ॥
 तेजश्चाऽभयदानत्वमद्रोहः कौशलं तथा । अचापत्यमथाऽक्रोधः प्रियवादश्च सप्तमः ॥
 इत्येते गिरयो ज्ञेयास्तस्मिन्विद्यावने स्थिताः ।
 दृढनिश्चयस्तथा भासा समता निग्रहो गुणः ॥ १६१ ॥
 निर्ममत्वं तपश्चाऽत्र सन्तोषः सप्तमो हृदः । भगवद्गुणविज्ञानाद्भक्तिः स्यात्प्रथमानन्दः ॥
 पुष्पादिपूजा द्वितीया तृतीया च प्रदक्षिणा । चतुर्थी स्तुतित्रायणा पञ्चमीऽश्वरार्षणा ॥
 षष्ठी ब्रह्मैकता प्रोक्ता सप्तमी सिद्धिरेव च । सप्त नद्योऽत्र कथिता ब्रह्मणा परमेष्ठिनः ॥
 ब्रह्मा धर्मो यमश्चाऽग्निरिन्द्रो वरुण एव च ॥ १६५ ॥
 धनदश्च ध्रुवादीनां सप्तकानर्चयेन्त्यमो । नदीनां सङ्गमस्तत्र वैकुण्ठसमुपहरे ॥ १६६ ॥
 आत्मतृप्ता यतो यान्ति शान्ता दान्ताः परात्परम् ।
 केचिद्भूमाः स्त्रियः केचित्केचित्त्वविदोऽपरे ॥ १६७ ॥
 सरितः केचिदाहुः स्म सप्तैव ज्ञानवित्तमाः । अनपेतव्रतकामोऽत्र ब्रह्मचर्यं चरामि ॥
 ब्रह्मैव समिधस्तत्र ब्रह्मग्निर्ब्रह्मसंस्तरः । आपो ब्रह्मगुरुर्ब्रह्म ब्रह्मचर्यमिदं मयः ॥ १६८ ॥
 एतदेवेदृशं सूक्ष्मं ब्रह्मचर्यं विदुर्वृथाः । गुरुं च शृणु मे मातर्यो मे विद्याप्रदोऽभवत् ॥
 एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता हृद्येव तिष्ठन्पुरुषं प्रशास्ति ।
 तेनाभियुक्तः प्रणवदिवोदकं यथा नियुक्तोऽस्मि तथाऽऽचरामि ॥ १७१ ॥
 एकोगुरुर्नास्ति तथा द्वितीयो हृदि स्थितस्तमहं नु ब्रवीमि ।
 यं चावमान्यैव गुरुं मुकुन्दं पराभूता दानवाः सर्व एव ॥ १७२ ॥
 एको बन्धुर्नास्ति ततो द्वितीयो हृदि स्थितं तमहमनुब्रवीमि ।

तेनानुशिष्टा बान्धवा बन्धुमन्तः सप्तर्षयः सप्त दिवि प्रभान्ति ॥ १७३ ॥
 ब्रह्मचर्यं च संसेव्यं गार्हस्थ्यं शृणु यादृशम् ।
 पत्नी प्रकृतिरूपा मे तच्चितो नाऽस्मि कर्हिचित् ॥ १७४ ॥
 मच्चित्ता सा सदा मातर्मम सर्वार्थसाधनी ।
 घ्राणं जिह्वा च चक्षुश्च त्वक्च श्रोत्रं च पञ्चमम् ॥ १७५ ॥
 मनो बुद्धिश्च सप्तैते दीप्यन्ते पावका मम ।
 गन्धो रसश्च रूपं च शब्दः स्पर्शश्च पञ्चमम् ॥ १७६ ॥
 मन्तव्यमथ बोद्धव्यं सप्तैताः समिधो मम । हुतं नारायणध्यानाद्भुङ्क्ते नारायणः स्वयम् ॥
 एवम्विधेन यज्ञेन यजाम्यस्मि तमीश्वरम् ।
 अकामयानस्य च सर्वकामो भवेद्विषाणस्य च सर्वदोषः ॥ १७८ ॥
 न मे स्वभावेपु भवन्ति लेपास्तोयस्य विन्दोरिव पुष्करेषु ।
 नित्यस्य मे नैव भवन्त्यनित्या निरीक्षमाणस्य बहुस्वभावात् ॥ १७९ ॥
 न सज्जते कर्मसु भोगजालं दिवीव सूर्यस्य मयूखजालम् ॥ १८० ॥
 एवम्विधेन पुत्रेण मा मातर्दुःखिनी भव । तत्पदं त्वाञ्च नेष्यामि न यत्कतुशतैरपि ॥
 इति पुत्रवचः श्रुत्वा विस्मिता इतराऽभवत् । चिन्तयामास यद्येवं विद्वान्ममसुतो दृढम् ॥
 लोकेषु ख्यातिमायातिततो मे स्याद्यशः परम् । इत्यादिचिन्तयन्त्यां चरजन्त्यां भगवान्हरिः ॥
 प्रहृष्टस्तस्य तैर्वाक्यैर्विस्मितः प्रादुरास च । मूर्तेः स्वयं विनिष्क्रम्य शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 जगदुद्भासयन्भासा सूर्यकोटिसमप्रभः । ततो निष्पत्य धरणीं हृष्टो माऽऽश्रुगददः ॥
 मूर्ध्नि वद्धाञ्जलिं धीमानैतरेयोऽथ तुष्टुवे ॥ १८६ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय धीमहि । प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय नमः सकर्षणाय च ॥
 नमो विज्ञानमात्राय परमानन्दमूर्तये । आत्मारामाय शान्ताय निवृत्तद्वैतदृष्टये ॥
 आत्मानन्दानुभूत्यैव सम्यक्त्यक्तोर्मये नमः । हृषीकेशाय महते नमस्तेऽनन्तशक्तये ॥
 वचस्युपरते प्राप्यो य एको मनसा सह । अनामरूपचिन्मात्रः सोऽव्यान्नः सदसत्परः ॥
 यस्मिन्निदं यतश्चेदं निष्ठत्यपैति जायते । मृण्मयेष्विव मृज्जातिस्तस्मै ते ब्रह्मणे नमः ॥

यन्नस्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियासवः । अन्तर्वहिश्च विततं व्योमवत्प्रणतोऽस्म्यहम्
देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी यदंशवद्धाः प्रचरन्ति कर्मसु ।

नैवाऽन्यदालोहमिव प्रतप्तं स्थानेषु तद्दृष्टपदेन एते ॥ १६३ ॥

चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामेकधा प्रणमामि तम् । पूर्वापरापरयुगे शास्तारं परमीश्वरम्
हित्वा गतीर्मोक्षकामा यं भजन्ति दशात्मकम् । तं परं सत्यममलं त्वां वयं पर्युपास्महे
ऊनमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय विभूतिपतये सकलसात्वतपरिवृढनिकर-
करकमलोत्पलकुड्मलोपलालितचरणारविन्दयुगल परमपरमेष्ठिन्नमस्ते ॥ १६६ ॥

तवाग्निरास्यं वसुधाङ्घ्रियुग्मं नभःशिरश्चन्द्रादी च नेत्रे ।

समस्तलोका जठरं भुजाश्च दिशश्चतस्रो भगवन्नमस्ते ! ॥ १६७ ॥

जन्मानि तावन्ति न सन्ति देव ! निष्पीड्य सर्वाणि च सर्वकालम् ।

भूतानि यावन्ति मयाऽत्र भीमे पीतानि संसारमहासमुद्रे ॥ १६८ ॥

सम्पच्छिलानां हिमवन्महेन्द्रकैलासमेवादिषु नैव तादृक् ।

देहाननेकाननुगृह्यतो मे प्राप्ताऽस्ति सम्पन्नमहती यथेश ! ॥ १६९ ॥

न सन्ति ते देव भुवि प्रदेशा न येषु जातोऽस्मि तथा विनष्टः ।

भूत्वा मया येषु न जन्तवश्च सम्भक्षितो वा न च भूतसङ्घैः ॥ २०० ॥

शोकाभिभूतस्य ममाऽश्रु देव ! यावत्प्रमाणं पतितं भवेषु ।

तावत्प्रमाणं न जलं पयोदा मुञ्चन्ति दिव्यैरपि वर्षलक्षैः ॥ २०१ ॥

मन्ये धरित्रीपरमाणुसंख्यामुपैति पित्रोर्गणना न मह्यम् ।

मित्राण्यमित्राण्यनुजोव्यवन्धून्संख्यानुमीशोऽस्मि न देवदेव ! ॥ २०२ ॥

त्वय्यर्पितं नाथ ! पुनः पुनर्मे मनः समाक्षिप्य सुदुर्द्धरारि ।

कमो वशं क्रोधमुखैः सहायैः करोति किं तद्भगवन्करोमि ॥ २०३ ॥

सोऽहं भृशातः करुणाकरस्त्वं संसारगते पतितस्य विष्णो ! ।

महात्मनां संश्रयमभ्युपेतो नैवाऽवसीदत्यपि दुर्गतोऽपि ॥ २०४ ॥

परायणं रोगवतो हि वैद्यो महाब्धिमग्नस्य च नौर्नरस्य ।

बालस्य मातापितरौ सुघोरसंसारखिन्नस्य हरे ! त्वमेव ॥ २०५ ॥

प्रसीद सर्वेश्वर ! सर्वभूत ! सर्वस्य हेतो ! परमार्थसार ! ।

मामुद्धराऽस्मादुरुदुःखसंघात्संसारगतात्स्वपरिग्रहेण ॥ २०६ ॥

क्षुत्तृत्रिधातुभिरिमं मुहुरर्चमानं शीतोष्णवातसलिलैरितरेतराच्च ।

कामाग्निनाऽच्युत ! रुषा च सुदुर्भरेण सम्पश्यतो मम उरुक्रम सोदतो हि

भवन्तु भद्राणि समस्तदोषाः प्रयान्तु नाशं जगतोऽखिलस्य ।

मयाऽद्य भक्त्या परमेश्वरे प्रभौ स्तुते जगद्धातरि वासुदेवे ॥ २०८ ॥

ये भूतले ये दिवि चाऽन्तरिक्षे रसातले प्राणिगणाश्च केचित् ।

भवन्तु ते सिद्धियुजो मयाऽद्य स्तुते जगद्धातरि वासुदेवे ॥ २०९ ॥

अज्ञानिनो ज्ञानविदो भवन्तु प्रशान्तिभाजः सततोन्नचिताः ।

मया च विश्वम्भरणे ह्यनन्ते स्तुते जगद्धातरि वासुदेवे ॥ २१० ॥

शृण्वन्ति ये मे स्तुतवस्तथाऽन्ये पश्यन्ति ये मामिदमीरयन्तम् ।

देवासुराद्या मनुजास्तिरश्चो भवन्तु तेऽप्यच्युतयोगभाजः ॥ २११ ॥

ये चाऽपि मूका विकलेन्द्रियत्वात्पठन्ति नो नैव विलोकयन्ति ।

पश्वादयः कीटपिपीलिकाद्या भवन्तु तेऽप्यच्युतयोगभाजः ॥ २१२ ॥

नश्यन्तु दुःस्वानि जगत्पपेतु लोभादिको दोषगणः प्रजाभ्यः ।

यथाऽऽत्मनि भ्रातरि चाऽऽत्मजे वा तथा नरस्याऽस्तु जनेऽपि भावः ॥

संसारवैद्योऽखिलदोषहानिविचक्षणे निर्वृतिहेतुभूते ।

संसारबन्धाः शिथिलीभवन्तु हृदि स्थिते सर्वजनस्य विष्णौ ॥ २१३ ॥

पापं प्रणाशं मम च प्रयातु यन्मानसं यच्च करोमि वाचा ।

शारीरमत्याचरितं च यन्मे स्मृते जगद्धातरि वासुदेवे । २१५ ॥

यथा हि वा वासुदेवेति प्रोक्ते सङ्कीर्त्तने विष्णुभक्तस्य वाऽपि ।

मृते हरौ वाऽपि प्रयाति पापं सत्येन मे नश्यतां तेन पापम् ॥ २१६ ॥

मूढोऽयमल्पमतिरह्यविचेष्टितोऽयं क्लिष्टं मनोऽपि विषयैर्मयि न प्रसङ्गि ।

इत्थं कृपां कुरु मयि प्रणतेऽखिलेश! त्वां स्तोतुमभ्युजभवोऽपिहि देव! नेशः
स त्वं प्रसीद भगवन्कुरु मय्यनाथे विष्णो! कृपां परमकारुणिकः किलत्वम्
संसारसागरनिमग्नमनन्तदीनमुद्गतुं महसि हरे! पुरुषोत्तमोऽसि ॥२१८॥
इत्थं स्तुतः स भगवानैतरेयेण भारत ! वासुदेवो विशालात्मा सानन्दमिदमाह तम्
वत्सैतरेय! तुष्टोऽस्मि भक्त्याऽनेन स्तवेन ते । वरंवृणुष्वमत्तस्त्वं दुर्लभं यदभीप्सितम्
ऐतरेय उवाच

एष एव वरो नाथ! मम नित्यमभीप्सितः । मज्जतो घोरसंसारे कर्णधारो हरे! भव ॥

श्रीभगवानुवाच

मुक्त एवाऽसि संसाराद्यस्य ते भक्तिरीदृशी । ग्रहैर्महाग्रहैर्वद्धो नैव ते द्वित्रयोदशी ॥
यश्च स्तोत्रेण सततं गुप्तक्षेत्रसमीहितम् । स्तोष्यते वासुदेवं मां स पापक्षयमाप्स्यति
यस्मादेतेन स्तोत्रेण पापं नाशमवाप्स्यति । अघनाशनमित्येव तस्मात्ख्यातिमवाप्स्यति
एकादश्यामुपोष्यैव ममाऽग्रे यः पठिष्यति । स्तवमेनं स पूतात्मा मम लोकमवाप्स्यति
सर्वेषामेव क्षेत्राणां गुप्तक्षेत्रं प्रियं यथा । तथा सर्वस्तवानाञ्च स्तवोऽयं सुप्रियो मम
यानि चोद्दिश्य भूतानि जप्यतेऽसौ महात्मभिः ।

तानि शान्तिं भगं प्रज्ञां प्राप्स्यन्ति कृपया मम ॥ २२७ ॥

त्वं च वत्स श्रौतधर्मान्सम्यगाचर श्रद्धया । न तैर्वन्धं मयिन्यस्तैराप्स्यन्भिसन्धितैः
यज यज्ञैरवाप्यैव दारान्नन्द्य मातरम् । मयि ध्यानेन तीक्ष्णेण मामवाप्स्यस्व संशयम् ॥
बुद्धिर्मनोऽथ भूतानि बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च । त्रयोदशग्रहैर्ये स्युस्त्रयोदश महाग्रहाः ॥
बोद्धव्यमथ मन्तव्यमहन्ता शब्द एव च । स्पर्शो रसो रूपगन्धौ वचनादानमेव च ॥
विहृत्युत्सर्गं आनन्दस्त्रयोदश महाग्रहाः । एतान् महाग्रहान्पुत्र शुद्धाङ्गुलैः स्वकैर्ग्रहैः
गृहाण ध्यानयोगेन ममैव मोक्षमाप्स्यसि । एवं त्वं कर्मभिर्वीरनैककर्मसमवाप्स्यसि
शुल्वं रसेन सम्विद्धं दक्षो हेम यथाऽश्नुते । वर्णाश्रमाचारव्रता मयि सन्यस्तकर्मणा
मदनुध्यानयुक्तेन मोक्षो नास्तीह दुर्लभः । तस्मादेवं वर्तमानो नन्दव्रतपरायणः ॥
उद्धृत्य सप्तपुरुषाङ्गं मयि गमिष्यसि । साम्प्रतं प्रतिभास्यन्ति वेदाश्चापठिता अपि

ततस्त्वं कोटितीर्थं च यज्ञे वै हरिमेधसः ।

याहि तत्र भविष्यं ते सर्वं मातुरभीप्सितम् ॥ २३७ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुर्मूर्तिमध्ये विवेश ह । विलोक्यमानो निमिषमात्राच्चैव सुतेन च
ततो मूर्तिं नमस्कृत्य वासुदेवस्य विस्मितः । ऐतरेयः स्वजननीं मुदितो वाक्यमब्रवीत्
पुराऽहमभवं शूद्रो भीतः संसारदोषतः । परिनिष्ठागतं धर्मं ब्राह्मणं शरणं गतः ॥२४०॥
स कृपालुर्मम प्राह मन्त्रं वै द्वादशाक्षरम् । सदेमं जपन्त्येत्पुनः तमहं जप्तवान्सदा ॥

तेन जाप्यप्रभावेण ममोत्पत्तिस्तदोदरात् ।

जातस्मृतिर्विष्णुभक्तिः स्थितिरत्र च सर्वदा ॥ २४२ ॥

इदानीञ्च प्रयाग्येष यज्ञं तं हरिमेधसः । त्वद्रूपं विष्णुप्रीत्यर्थं प्रणम्य त्वां प्रसादये ॥
ततो महीनगरकाख्ये कोटितीर्थे तलस्थितम् । यजन्तं सम्भृतं विप्रैः कोटिशस्तमुपागमत्
गेहाय मातरं प्रोच्य स य वाग्निजः । नमस्तस्मै भगवते विष्णवेऽकुण्ठमेधसे
यन्मायामोहितधियो भ्रमासः कर्मसागरैः । इति श्लोकं महार्थं ते हरिमेधमुखाद्विजाः
आकर्ण्यऽऽसनपूजाद्यैः पूजयामासुरङ्ग तम् । ततो वेदार्थनैपुण्यैस्तेन ते तोषिताद्विजाः
प्रदुर्दक्षिणां सर्वां हरिमेधाः सुतामपि । द्रव्यं कन्याञ्च संगृह्य स्वगृहं समुपागमत्
वन्दयित्वा स्वजननीं पुत्रानुत्पाद्य चाऽमलान् । इष्ट्वा यज्ञैरैतरेयो द्वाद ततत्परः ॥
वासुदेवानुध्यानेन मोक्षं पश्चाद्पागतः । एवं विधौ वासुदेवः स्वयमः स्ति भारत
योऽर्चयेत्पूजयेत्स्तौति सर्वं तस्याऽक्षयं विदुः । शिवधर्मेण यत्प्रोक्तं फलपूर्वमया तव
तादृशं लभते मर्त्यो वासुदेवप्रसादतः ॥ २५२ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे श्रीवृद्धवासुदेवमाहात्म्यवर्णन ऐतरेयब्राह्मणचरित्र-
वर्णनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः

सभट्टादित्यस्थापनं सूर्यमहिमवर्णनमेतरेयाय वाद्धानपुरःसरं भट्टादित्य-
पूजामाहात्म्यवर्णनम्

श्रीनारद उवाच

ततोऽहं पार्थ भूयोऽपि जनानुग्रहकाम्यया । प्रत्यक्षदेवं मार्तण्डमत्राऽऽनेतुमिषेह
सर्वेषां प्राणिनां यस्मादुडुपो भगवानूविः । इहामुत्र च कौन्तेयविश्वोद्गारी रविर्मतः
ये स्मरन्ति रविं भक्त्या कीर्तयन्ति च ये नराः ।

पूजयन्ति च ये नित्यं कृतार्थास्ते न संशयः ॥ ३ ॥

सूर्यभक्तिपरा येच नित्यं तद्रतमानसाः । ये स्मरन्ति सदा सूर्यं न ते दुःखस्यभागिनः
भवनानि मनोज्ञानि विविधाभरणाःस्त्रियः । धनं चाऽदृष्टपर्यन्तं सूर्यपूजाविधेः फलम्
दुर्लभा भक्तिः सूर्ये वा दुर्लभं तस्य चाऽर्चनम् ।

दानं च दुर्लभं तस्मै ततो होमश्च दुर्लभः ॥ ६ ॥

नमस्कारादिसंयुक्तं रविरित्यक्षरद्वयम् । जिह्वाग्रे वर्तते यस्य सफलं तस्य जीवितम्
इत्यहं हृदि सञ्चिन्त्य माहात्म्यंरविजं महत् । पूर्णं वर्षशतं पार्थ रविभक्त्याह्यतोषयम्
जपेन सुविशुद्धेन च्छन्दसां वायुभोजनः । ततः खाद्द्वितीयांमूर्तिकृत्वायोगबलाद्विभुः
तेजसा दुर्दृशो भास्वान्प्रत्यक्षः समजायत ॥ १० ॥

तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्य रविं प्रभुम् । सामभिर्विविधैर्देवं पर्यतोषयमीश्वरम् ॥
तुष्टो मामाह वरदो देवर्षे ! सुचिरंत्वया । तपसाऽऽराधितोऽस्मीतिवरं वृणुयथेप्सितम्
इत्युक्तोऽहं लोकनाथं प्राञ्जलिः प्रास्तुवं वचः । यदि तुष्टो भवान्मह्यंयदिदेवोवरमेम
ततस्ते कामरूपे या कला नाथ ! प्रवर्तते । राजवर्धनराज्ञा याऽऽराधिता च जनैः पुरा
तथा च कलया भानो ! सदाऽत्रस्थातुमर्हसि । ततस्तथेति देवेन प्रोक्ते तुष्टेन भारत
अस्थापयमहं सूर्यं भट्टादित्याभिधानकम् । भट्टेन स्थापितंयस्मान्मयातस्माद्विजगौ

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः]

* श्रीसूर्यपूजावर्णनम् *

५७३

ततः सम्पूज्य तं पुनैः कृतावेशमहं रविम् ।

भक्त्युत्तेकाप्लुताङ्गोऽथ स्तुतिमेतामथाऽऽचरम् ॥ १७ ॥

सर्ववेदरहस्यैश्च नामभिश्च शताष्टभिः । सप्तसप्तिरचिन्त्यात्मा महाकारुणिकोत्तमः
सञ्जीवनी जयो जीवो जीवनाथोजगत्पतिः । कालाश्रयःकालकर्त्तामहायोगीमहामतिः
भूतान्तकरणो देवः कमलानन्दनन्दनः । सहस्रपाच्च वरदो दिद्यकुण्डलमण्डितः ॥

धर्मप्रियो चितात्मा च सविता वायुवाहनः ।

आदित्योऽक्रोधनः सूर्यो रश्मिमाली विभावसुः ॥ २१ ॥

दिनकृदिनहन्मौनी सुरथो रथिनाम्बरः । राज्ञीपतिः स्वर्णरेताः पूषा त्वष्टा दिवाकरः
आकाशतिलकोधातासम्भिभागीमनोहरः । प्राज्ञःप्रजापतिर्धन्योर्विष्णुःश्रीशोभिषग्वरः
आलोककल्लोकनाथो लोकपालनमस्कृतः । विदिताशयश्चसुनयो महात्माभक्तवत्सलः
कीर्तिकर्त्तिकरो नित्यो रोचिष्णुः कलमषापहः ।

जितानन्दो महावीर्यो हंसः सहारकारकः ॥ २५ ॥

कृतकृत्यः सुसङ्गश्च बहुज्ञो वचसाम्पतिः । विश्वपूज्यो मृत्युहारीघृष्णीधर्मस्यकारणम्
प्रणतार्तिहरोऽरोग आयुष्मान्सुखदः सुखी । मङ्गलं पुण्डरीकाक्षो कर्त्ता व्रतफलप्रदः
शुचिः पूर्णो मोक्षमार्गदाता भोक्ता महेश्वरः । धन्वन्तरिः प्रियाभाषीधनुर्वेदविदेकराट्
जगत्पिता धूमकेतुविधूतो ध्वान्तहा गुरुः ।

गोपतिश्च कृतातिथ्यः शुभाचारः शुचिप्रियः ॥ २६ ॥

सामप्रियो लोकवन्द्युर्नैकरूपो युगादिकृत् । धर्मसेतुर्लोकसाक्षी खेटकः सर्वदः प्रभुः
मयैवं संस्तुतो भानुर्नाम्नामष्टशतेन च । तुष्टतां सर्वलोकानां सर्वलोकप्रियो त्रिभुः
इत्येवं संस्तवात्प्रीतो भास्करो मामवोचत ।

सदाऽत्र कलया स्थास्ये देवर्षे ! त्वत्प्रियेप्सया ॥ ३२ ॥

योमामत्रमहाभक्त्याभट्टादित्यंप्रपूजयेत् । सहस्रशःकामरूपेसम्पूज्याऽऽप्नोतितत्फलम्
मामुद्दिश्यच यो विप्रःस्वल्पं वा यदद्या बहु । दास्यतेऽत्राऽक्षयं तच्चग्रहीष्येकरजंयथा
रकोत्पलैश्च कहारैः केसरैः करवीरकैः । शतत्रयैर्महापद्मै रविवारेण मानवः ॥ ३५ ॥

सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा येऽर्चयिष्यन्ति मामिह ।

यान्यान्प्रार्थयन्ते कामांस्तान्प्राप्स्यन्ति निश्चितम् ॥ ३६ ॥

दर्शनान्मम भक्त्या च नाशो व्याधिर्द्वयोः ।

प्रणामात्स्वर्गमाप्नोति श्रुत्वा मांश्च च नित्यशः ॥ ३७ ॥

अभक्तिं यश्च कर्त्ता मे स गच्छेन्निरुद्धश्च यम् । अष्टोत्तरशतं नाम ममाऽग्रे यस्त्वयेरितम्
त्रिकालमेककालं वा परतः शृणुयत्फलम् । कीर्तिमान्सुभगाविद्वान्सुखीप्रियदर्शनः
भवेद्दर्पशतायुश्च सर्वरोगविचर्जितः । यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं पठेद्वा प्रयतः शुचिः ॥
अक्षयं स्वल्पमप्यन्नं भवेत्तस्मात्पसाधितम् । विजयी च भवेन्नित्यं तथा जातिस्मरो भवेत्
तस्मादेतत्त्वया जाप्यं परं स्वस्त्ययनं महत् । यथाममाग्रे कुण्डं च कुरु स्नानार्थमुत्तमम्
कामरूपकला यत्र तत्र कुण्डं वने भवेत् । एवं दत्त्वा वरान्भानुस्तत्रैवाऽन्तरधीयत
ततो भास्करवाक्येन सिद्धेशस्य च सव्यतः । वनमध्ये मया कुण्डं कृतं दर्भशलाकया
कामरूपभवं कुण्डं वृक्षास्ते च ऽपि भारत ! । संलीनास्तन्महाश्चर्यं ममाऽजायतचेतसि

माघमासस्य शुक्लायां सप्तम्यां ह्यत्र नरोऽपि वा ।

स्नानं कुण्डे शुभं कृत्वा भट्टादित्यं प्रपश्यति ॥ ४६ ॥

तस्याऽनन्तं भवेत्पुण्यं रथं यश्च प्रपूजयेत् । रथयात्राश्च कुरुते यस्मिन् यस्मिन् सौपथि
ये च पश्यन्ति लोकास्ते धन्याः सर्वे न संशयः । पुत्रधान्यधनैर्युक्ता रूजस्ते जलाऽन्विताः
भविष्यन्ति नरास्ते ये कारयन्ति रथोत्सवम् । गङ्गादि सर्वतीर्थेषु यत्फलं कीर्तितं बुधैः
भट्टादित्यस्य कुण्डे च तत्फलं सप्तमीदिने । तत्र कुण्डे च यः स्नात्वा सूर्यायाऽर्घ्यं प्रयच्छति

कपिलागोशतस्याऽसौ दत्तस्य फलमश्नुते ॥ ५० ॥

अर्जुन उवाच

वासुदेवादयः सर्वे वदन्त्येवं महामुने ! ॥ ५१ ॥

भास्करार्घ्यविना प्राप्तः कृतं सर्वं चरित्रफलम् । तस्याऽहं श्रोतुमिच्छामि विधिविधिविधिविदाम्बर
नारद उवाच

यथा ब्रह्मादयो देवा वदन्त्येवं महामुने । भास्कराय शृणु त्वं तं विधिं सर्वाग्रनाशनम् ॥

त्रिधत्वारिंशोऽध्यायः]

* सूर्यपूजामहिमवर्णनम् *

५७५

प्रथमं तावत्प्रत्यूषे उदिते सूर्ये शुचिर्भूत्वा गोमयकृतमण्डलस्योपरि रक्तचन्दनेन
मण्डलकं कृत्वा ततस्ताम्रपात्रे रक्तचन्दनोदकश्वेतचन्दनादिद्रव्यैः प्रपूरणं कृत्वा
तन्मध्ये हेमाक्षतदूर्वादधिसर्पींषि परिक्षिप्य स्थापयेत् ॥ ५४ ॥

खशरीरमालभेत् अनेन मन्त्रेण । ॐ खखोलकाय नमः । सप्तवारानुच्चार्य स्थातव्यम्

तेन शुद्धिरूपसञ्जायते देहस्याऽर्चाहता भवति ।

पश्चादासनस्थं देवं सवितारं मण्डलमध्ये द्वादशात्मकं सुरादिभिः सम्पूज्यमानं
ध्यात्वा पूर्वोक्तमर्घ्यपात्रं शिरसि कृत्वा भूमौ जानुनी निपात्य सूर्याभिमुखस्तद्वतमना
भूत्वाऽर्घ्यमन्त्रमुदाहरेत् ।

तदुच्यते सूर्यवक्त्राद्विनिर्गतमिति ॥ ५५ ॥

यस्योच्चारणशब्देन रथं संस्थाप्य भास्करः । प्रतिगृह्णाति चैवार्घ्यवरमिष्टं च यच्छति
ॐ यस्याऽऽहुः सप्त च्छन्दांसि रथे तिष्ठन्ति वाजिनः ।

अरुणः सारथिर्यस्य रथवाहोऽग्रतः स्थितः ॥ ५७ ॥

जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशनी । इडा च पिङ्गला चैव हन्तोऽश्वमुखास्तथा
दिण्डिश्च शेषनागश्च गणाध्यक्षस्तथैव च । स्कन्दरेवन्तताक्ष्याश्च तथा कलमापक्षिणौ
राक्षी च निक्षुभादेर्वालिलताचैव सज्जिका । तथा यज्ञभुजो देवा ये चाऽन्ये परिकीर्तिताः
एभिः परिवृतो योऽसावथरोत्तरवासिभिः तमहं लोककर्तारमाह्वयामि तमोपहम्
अन्नमयो भगवान्भानुरमुं यज्ञं प्रवर्तयन् । इदमर्घ्यं च पाद्यं च प्रगृहाण नमोनमः ॥

॥ आवाहनम् ॥

सहस्रकिरणवरद जीवनरूप ते नमः । इति सान्निध्यकरणम् ॥ ॐ वषट् इत्युच्चाय
सूर्यस्य चरणयुगलं पश्यन् भुवि पद्भ्यां पात्रीं निर्वापयेत् पाद्यं तदुच्यते । एवं पाद्यं
दत्त्वा वज्राञ्जलिः सुखागतमिति कुर्यात् । स्वागतं भगवन्नेहि मम प्रसादं विधाय
आस्यताम् । इह गृहाण पूजाञ्च प्रसादञ्च श्रिया कुरु । तिष्ठ त्वं तावदत्रैव यावत्पजां
करोम्यहम् ॥ ६३ ॥

पञ्च विज्ञापनं दद्याद्नेन मन्त्रेण कमलासनम् । तत्कमलासनं कमलवन्दन उपाविशति

आसन उपविष्टस्य शेषां पूजां नियोजयेत् । अनेन विधानेन ॐसोममूर्तिक्षीरोदपतये नमः । इति क्षीरादिस्नपनम् । ॐभास्कराय नीरवासिने नमः । इति जलस्नानम् । ततो वासोयुगं शुभ्रं दद्यात् अनेन मन्त्रेण । इदं वासोयुगं सूर्य ! गृहाण कृपया मम । कटिभूषणमेकं ते द्वितीयं चाङ्गप्रावरणम् ॥६४॥

ततो यज्ञोपवीतं दद्यात् अनेन मन्त्रेण । सूत्रतन्तुमयं शुद्धं पवित्रमिदमुत्तमम् ।

यज्ञोपवीतं देवेश ! प्रगृहाण नमोऽस्तु ते ॥६५॥

ततो यथाशक्ति श्वेतमुकुटमुद्रिकादिभूषणानि दद्यात् अनेन मन्त्रेण ।

मुकुटो रत्ननद्धोऽयं मुद्रिकां भूषणानि च । अलङ्कारं गृहाणेमं मया भक्त्या समर्पितम्

एवमलङ्कारं निवेद्य पश्चात्केशरकुङ्कुमकर्पूररक्तचन्दनमिश्रमनुलेपनं दद्यात्

ॐतवातिप्रियवृक्षाणांरसोऽयंतिग्मदोधिते ! । स तवैवोच्चितःस्वामिन्गृहाणकृपयामम

ततश्चम्पकजपाकरवीरकर्णककेसरकोकनदादिभिः पूजां कुर्यात् ॥६६॥

ॐवनस्पतिरसो दिव्योगन्धाढ्योगन्धउत्तमः ।

आहारः (आत्रेयः) सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥७०॥

॥ शल्लकीधूपमन्त्रः ॥

ततः पायसादिनिष्पन्नं नैवेद्यं निवेदयेदनेनमन्त्रेण । नैवेद्यममृतं सर्वभूतानां प्राणवर्धनम्

पूर्णापात्रे मया दत्तं प्रतिगृह्य प्रसीद मे ॥७१॥

ततः शौचोदकताम्बूलदीपार्तिकशीतलिकापुनः पूजादि निवेद्य यथाशक्त्या स्तुत्वा

सुकृतं दुष्कृतं वा क्षमस्वेति प्रोच्य विसर्जयेत् । ततो भूयो नमस्य हेमापस्त्रोवीता-

लङ्कारान् ब्राह्मणाय निवेद्य निर्मात्यं संहृत्याऽम्भसि निक्षिपेत् ॥७२॥

॥ इत्यर्घ्यदानविधिः ॥

यएवंभास्करायाऽर्घ्यमूर्तौमण्डलकेऽपिवा । नित्यं निवेदयेत्प्रातःस्याद्वेरात्मवत्प्रियः

अनेन विधिना कर्णौ भास्करार्घ्यं प्रयच्छति । ततःसूर्यस्यपार्थासावात्मवद्बलभोमतः

अशक्तश्चेन्नित्यमेकमर्घ्यं दद्याद्दिवाकृते । ततोऽत्र रथसप्तभ्यां कुण्डे देयः प्रयत्नतः ॥

अश्वमेधफलं प्राप्य सूर्यलोकमवाप्नुयात् । तस्मात्सवप्रयत्नेन दातव्योऽर्घ्योऽत्रभारत

एवं विश्वस्त्वसौ देवो भट्टादित्योऽत्र तिष्ठति ।

भूयानतोऽपि बहुशः पापहा धर्मवर्धनः ॥ ७७ ॥

दिव्यमष्टविधं चात्र सद्यः प्रत्ययकारकम् । पापानां चोपभुक्तं हि यथा पार्थ ! हलाहलम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे सागरसङ्गमे भट्टादित्यमाहात्म्यवर्णनं नाम

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः

भट्टादित्यमाहात्म्येऽष्टदिव्यपरीक्षावर्णनम्

अर्जुन उवाच

दिव्यप्राकारमिच्छामि श्रोतुं चाऽहं मुनीश्वर ! ।

कथं कार्याणि कानोह स्फुटं यैः पुण्यपापकम् ॥ १ ॥

नारद उवाच

शपथाः कोशघटकौ विपाग्ना तप्तमाषकौ । फलं च तन्दुलं चैव दिव्यानष्टौ विदुर्दुःधाः

असाक्षिकेषु चाऽर्थेषु मिथो विवदमानयोः । राजद्रोहाभिशापेषु साहसेषु तथैव च ॥

अविदस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनाभिलङ्घयेत् । महर्षिभिश्च देवैश्च सत्यार्थाः शपथाः कृताः

जवनो नृपतिः क्षीणो मिथ्याशपथमाचरेत् । वसिष्ठाग्रे वर्षमध्ये सान्वयः किलभारत

अन्धः शत्रुगृहं गच्छेद्यो मिथ्याशपथांश्चरेत् । रौरवस्य स्वयंद्वारमुद्वाटयति दुर्मतिः

मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यतीति नः ।

तांश्च देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपरौषाः ॥ ७ ॥

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च ।

अहश्च रात्रिश्च उमे च सन्ध्ये धर्मो हि जानाति नरस्य वृत्तम् ॥ ८ ॥

एवं तस्मादभिज्ञाय सत्यार्थशपथाश्चरेत् । वृथा हि शपथान्कुर्वन्प्रेत्य चेह विनश्यति
इदं सत्यं वदामाति ब्रुवन्साक्षीभवान्यतः । शुभाशुभफलं देहि शुचिःपादौरवेःसृशेत्
अथ शास्त्रस्य विप्रोऽपि शास्त्रस्याऽपि च क्षत्रियः ।

मां संसृशंस्तथा वैश्यः शूद्रः स्वगुरुमेव च ॥ ११ ॥

मातरं पितरं पूज्यं सृशेत्साधारणत्विदम् । कोशस्वरूपं पूर्वन्तेव्याख्यातं पाण्डुनन्दन
विप्रवर्ज्यं तथा कोशं वर्णिनादापयेन्नृपः । यो यो यद्देवताभक्तः पाययेत्तस्य तं नरम्
समभक्तं च देवानामादित्यस्यैव पाययेत् । सर्वेषां चोग्रदेवानां स्नापयेदायुधास्त्रकम्
स्नानोदकं वा सङ्कल्पं गृहीत्वापाययेन्नरम् । त्रिसप्तरात्रमध्येचफलंकोशस्यनिर्दिशेत्
अतः परं महादिव्यविधानं शृणु यद्भवेत् । संशयच्छेदि सर्वेषां ध्याष्ट्यात्तदिव्यमेव च
सशिरस्कंप्रदातव्यमिति ब्रह्मापुराऽब्रवीत् । महोग्राणां च दातव्यमशिरस्कमपिस्फुटम्
साधूनां वर्णिनां राजा न शिरस्कं प्रदापयेत् ।

न प्रवाते धटं देयं नोष्णकाले हुताशनम् ॥ १८ ॥

वर्णिनां च तथा कालं तन्दुलं मुखरोगिणाम् ॥ १९ ॥

कुष्ठपित्तादितानां च ब्राह्मणानाञ्च नो विषम् । तप्तमाषकमर्हन्ति सर्वे धर्म्यं निरत्ययम्
न व्याधिमरके देशे शपथान्कोशमेव च । दिव्यान्यासुरकैर्मन्त्रैः स्तम्भयन्तीह केचन
प्रतिघातविदस्तेषां योजयेद्धर्मवत्सलान् ।

दिव्यानां स्तम्भकाञ्ज्ञात्वा पापान्नित्यं महोपतिः ॥ २२ ॥

विवासयेत्स्वकाद्राष्ट्रात्तेहिलोकस्य कण्टकाः । तेषामन्वेषणयत्नं राजानित्यं समाचरेत्
ते हि पापसमाचारास्तस्करेभ्योऽपि तस्कराः ।

प्राग्दूष्टदोषान्स्वलपेषु दिव्येषु विनियोजयेत् ॥ २४ ॥

महत्स्वपि न चार्थेषु धर्मज्ञान्धर्मवत्सलान् । न मिथ्यावचनं येषां जन्मप्रभृतिविद्यते
श्रद्धयात्पार्थिवस्तेषां वचनादेव भारत । ज्ञात्वा धर्मिष्ठतां राजा पुरुषस्य विचक्षणः
क्रोधालोभात्कारयंश्च स्वयमेवप्रयच्छति । तस्मात्पापिषुदिव्यस्याऽत्रादौप्रोच्यतेधर्मो
सुसमायां पृथिव्यांचदिभागेपूर्वदक्षिणे । यज्ञियस्यतुवृक्षस्य स्थाप्यस्यान्मुण्डकद्वयम्

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः] * अष्टविधदिव्येषुविषदिव्यवर्णनम् *

स्तम्भकस्यप्रमाणंचसप्तहस्तंप्रकीर्तितम् । द्वौहस्तौनिखनेत्काण्डं दृश्यं स्याद्वस्तपञ्चकम्
अन्तरं तु तयोः कार्यं तथा हस्तचतुष्टयम् । मुण्डकोपरि काण्डं च दृढं कुर्याद्विचक्षणः ॥
चतुर्हस्तं तुलाकाष्ठमवर्णं कारयेत्स्थिरम् । खदिरार्जुनवृक्षाणां शिशपाशालजं त्वथ ॥
तुलाकाण्डेतु कर्तव्यं तथावैशिक्यकद्वयम् । प्राङ्मुखोनिश्चलः कार्यः शुचौदेशेघटस्तथा
पापानस्यापिजायेत स्तम्भेषु च घटस्तथा । वर्णिकसुवर्णकारोवाकुशलः कांस्यकारकः
तुलाधारधरः कार्यो रिपौ मित्रे च यः समः ।

श्रावयेत्प्राङ्चिवाकोऽपि तुलाधारं विचक्षणः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मणे येस्मृता लोका ये च खोवालघातके । तुलाधारस्यतेलोकास्तुलाधारयतोमृषा
एकस्मिन्स्तोलयेच्छिष्येज्ञातं सूपोषितं नरम् । द्वितीयेमृत्तिकां शुभ्रांगौरांतुलयेद्बुधः
इष्टिकाभस्मपाषाणकपालास्थीनि वर्जयेत् । तोलयित्वा ततः पूर्वं तस्मात्तमवतारयेत्
मूर्ध्नि पत्रं ततोऽन्यस्यन्यस्तपत्रं निवेशयेत् । पत्रे मन्त्रस्त्वयं लेख्योऽयः पुरोक्तः स्वयम्भुवा
ब्रह्मणस्त्वं सुता देवि तुलानाम्नेतिकथ्यते । तुकारोगौरवेनित्यं लकारो लघुनिस्मृतः
गुह्यलाघवसंयोगात्तुला तेन निगद्यसे । संशयान्मोचयस्वैनमभिशस्तं नरं शुभे ॥ ४० ॥
भूय आरोपयेत्तं तु नरं तस्मिन्सपत्रकम् । तुलितो यदि वर्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ॥

हीयमानो न शुद्धः स्यादिति धर्मविदो विदुः ।

शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे पुनरारोपयेन्नरम् ॥ ४२ ॥

यद्यं निःसंशयं ज्ञानं यच्चान्यायं नलोपयेत् । एतत्सर्वं रवौ वारे कार्यं सम्पूज्यमास्करम्
अथाऽतः सप्रवक्ष्यामि विषदिव्यं शृणुष्व मे ॥ ४४ ॥

द्विषकारं च तत्प्रोक्तं घटसर्पविषं तथा । शृङ्गिणो वत्सनाभस्य हिमशैलभवस्य वा
यवाः सप्त प्रदातव्या अथवा पडघृतप्लुताः । मूर्ध्नि विन्यस्तपत्रस्य पत्रे चैवं निवेशयेत्
त्वं विषं ब्रह्मणः पुत्र सत्यधर्मे व्यवस्थितः । त्रायस्वैनं नरं पापात्सत्येनास्यभवामृतम्
येन वेगैर्विना जीर्णं छदिमूर्च्छां विवर्जितम् । तं तु शुद्धं विजानीयादिति धर्मविदां विदुः
अधितं क्षुधितः सर्पं घटस्थं प्रोच्य पूर्ववत् । संसृशेत्तालिकासप्तनदशेच्छुध्यतीतिसः
अग्निदिव्यं यथा प्राह विरश्चिस्तच्छृणुष्व मे । सप्तमण्डलकान्कुर्याद्देवस्याग्रे रवेस्तथा

मण्डलान्मण्डलं कार्यं पूर्वेणेति विनिश्चयः । षोडशाङ्गुलकं कार्यं मण्डलात्तावदन्तरम्
आर्द्रवाससमाहूय तथा चैवाप्युपोषितम् । कारयेत्सर्वदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ
प्रत्यक्षं कारयेद्विष्यं राज्ञो वाऽधिकृतस्य वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथैव च
पश्चिमे दिनकाले हि प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः शुनिः ।

चतुरस्रे मण्डलेऽन्ये कृत्वा चैव समौ करौ ॥ ५३ ॥

लक्षयेयुः कृतादीनि हस्तयोस्तस्याहरिणः । सम्राश्वत्थस्यपत्राणिवध्नीयुः करयोस्ततः
नवेन कृतसूत्रेण कार्पासेन दृढं यथा । ततस्तु सुसमं कृत्वा अष्टाङ्गुलमथायसम् ॥ ५६ ॥
पिण्डं हुताशसन्तप्तपञ्चाशत्पलिकं दृढम् । आदौ पूजार्चयेत्कृत्वा हुताशस्याऽथकारयेत्
रक्तचन्दनधूपाभ्यां रक्तपुष्पैस्तथैव च । अभिशस्तस्य पत्रं च वध्नीयाच्चैव मूर्धनि ॥
मन्त्रेणाऽनेन संयुक्तं ब्राह्मणाभिहितेन च । त्वमग्ने ! वेदाश्चत्वारस्त्वं च यज्ञेषु ह्ययसे
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात्पावक उच्यसे । त्वंमुखं सर्वदेवानां त्वंमुखं ब्रह्मवादिनाम्
जठरस्थोऽसिभूतानां ततो वेत्ति शुभाशुभम् । पापेषु दर्शयात्मानमर्चिमान्भवपावक
अथवा शुद्धभावेषु शीतो भव महाबल ! ततोऽभिशस्तः शनकैर्मण्डलानि परिक्रमेत्
परिक्रम्य शनैर्जह्यालोहपिण्डं ततः क्षितौ । विपत्रहस्तं तं पश्चात्कारयेद्ब्रीहिमर्दनम्
निर्विकारौ करौ दृष्ट्वा शुद्धो भवति धर्मतः ।

भयाद्वा पातयेद्यस्तु तद्यो वा विभाव्यते ॥ ६४ ॥

पुनस्त्वाहारयेत्तोलं विधिरेव प्रकीर्तितः । अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि तप्तमाषविधिं शृणु
कारयेदायसं पात्रं ताग्रं वा षोडशाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातं तु मृण्मयं वापि कारयेत्
पूरयेद्दधृतैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्ततः । सुतप्ते निक्षिपेत्तत्र सुवर्णस्य तु माषकम् ॥
बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशस्तस्य मूर्धनि । अङ्गुठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषं समुद्धरेत् ॥
शुद्धं ज्ञेयमसन्दिग्धं विस्फोटदिविवर्जितम् ।

फालशुद्धिं प्रवक्ष्यामि तां शृणु त्वं धनञ्जय ! ॥ ६६ ॥

आयसं द्वादशपलं घटितं फालमुच्यते । अष्टाङ्गुलमदीर्घं च चतुरङ्गुलविस्तृतम् ॥ ७० ॥
बह्व्युक्तं विन्यसेन्मन्त्रमभिशस्तस्य मूर्धनि । त्रिःपरावर्तयेज्जिह्वालिहस्तमात्पदङ्गुलम्

गर्वाक्षरं प्रदातव्यं जिह्वाशोधनमुत्तमम् । जिह्वापरीक्षणं कुर्याद्वा चेन्न विमोच्यते
तं विशुद्धं विजानीयाद्विशुद्धा चेत्तु जायते । तन्दुलस्याऽथवक्ष्यामि विधिधर्मसनातनम्
अर्थे तु तन्दुलादेया न चाऽन्यत्रकथञ्चन । तन्दुलानुदकेसिक्वारात्रौ तत्रैव स्थापयेत्
प्रभाते कारिणे देया भक्षणाय न संशयः । त्रिकृत्वः प्राङ्मुखश्चैव पत्रे निष्ठीवयेत्ततः

पिप्पलस्याऽथ भूर्जस्य न त्वन्यस्य कथञ्चन ।

तांस्तु वै कारयेच्छुद्धांस्तन्दुलाञ्छालिसम्भवान् ॥ ७६ ॥

मृण्मये भाजने कृत्वा सवितुः पुरतः स्थितः । तन्दुलान्मन्त्रयेच्छुद्धान्मन्त्रेणाऽनेन धर्मतः
दायसे धर्मतस्त्वज्ञैर्मानुषाणां विशोधनम् । स्तुतस्तन्दुल! सत्येन धर्मतस्त्वा तुमर्हसि ॥
निष्ठीवने कृते तेषां सवितुः पुरतः स्थिते । शोणितं दृश्यते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्
एवमष्टविधं दिव्यं पापसंशयच्छेदनम् । भट्टादित्यस्य पुरतो जायते कुरुनन्दन ! ॥ ८० ॥
जलदिव्यं तथा प्राहुर्द्विप्रकारं पुराविदः । जलहस्तं स्मृतं चैकं मज्जनं चाऽपरं विदुः ॥
वाणश्चेपस्तथादानं याचद्वायवता कृतम् । तावत्तं मज्जयेज्जावेत्तथा तच्छुद्धिमादिशेत्
एवम्विधमिदं स्थानं भट्टादित्यस्य भारत !

ममैव कृपया भानोर्जातमेतन्महीतले ॥ ८३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे भट्टादित्यमाहात्म्ये दिव्यवर्णनं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः

नन्दभद्रवणिग्वृत्तान्तवर्णने तस्य स्वमित्रेण सत्यव्रतेन सह नास्तिकवादविषये विवादः

नारद उवाच

तथा बहूदकस्थाने कथामाकर्णयाऽद्भुताम् । यस्माद्बहूदकं कुण्डं कामरूपे यदस्ति च
तदस्ति चाऽत्र लङ्कान्तं तस्मात्प्रोक्तं बहूदकम् ।

कपिलेनाऽत्र तप्त्वा च वर्षाणि सुबहून्पि ॥ २ ॥

स्थापितं शोभनं लिङ्गं कपिलेश्वरसञ्ज्ञितम् । तच्चलिङ्गं सदा पार्थ! नन्दभद्र इत्यस्मृतः
वणिक्सम्पूजयामास त्रिकालं च कृतादरः । सर्वधर्मविशेषज्ञः साक्षाद्धर्म इवाऽपरः
नाऽज्ञातं तस्य किञ्चित् यद्धर्मेषु प्रकीर्त्यते । सर्वेषां च सुहृन्नित्यं सर्वेषां च हितैरतः
कर्मणा मनसा वाचा धर्ममेनमुपाश्रितः । न भूतो न भविष्यश्च न सधर्मोऽस्ति किञ्चन
विदोषो यो हि सर्वत्र निश्चित्यैव व्यवस्थितः । अस्य धर्मसमुद्रस्य सम्प्रवृद्धस्य सर्वतः
निर्मथ्य नन्दभद्रेण आहृतं तन्निशामय । वाणिज्यं मन्यते श्रेष्ठं जीवनाय तदा स्थितः
परिच्छन्नैः काष्ठतृणैः शरणं तेन कारितम् । मद्यवर्जं भेदवर्जं कूटवर्जं समं तथा ॥ ६ ॥
सर्वभूतेषु वाणिज्यमल्पलाभेन सोऽचरत् । अमाययापरेभ्योऽसौ गृहीत्वैव क्रयाणकम्
अमाययैव भूतेभ्यो विक्रीणात्यस्य सद्भवतम् । केचिद्यज्ञं प्रशंसन्ति नन्दभद्रो न मन्यते
दोषमेनं विनिश्चित्य शृणु तं पाण्डुनन्दन । लुब्धोऽनृतीदाम्भिकश्च स्वप्रशंसापरायणः
यजन्यज्ञैर्गदन्ति स्वं चाऽन्यतमसं नयेत् । अनौ प्रास्ताहुतिः सम्भगादित्यमुपतिष्ठते
आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टैरन्नं ततः प्रजाः । यद्यदा यजमानस्य ऋत्विजो द्रव्यमेव च
चौरप्रायस्य कलुषाज्जन्म जायेज्जनस्य हि ।

अदक्षिणे वृथा यज्ञे कृते चाऽप्यविधानतः ॥ १५ ॥

पशवो लकुटैर्हन्त्युर्यजमानं मृतं हताः । तस्माच्छुद्धैर्यवद्रव्यैर्यजमानः शुभः स्मृतः ॥
यज्ञ एवं विचार्याऽसौ यज्ञसारं समास्थितः । श्रद्धया देवपूजायानमस्कारः स्तुतिः शुभा
नैवेद्यं हविषश्चैव यज्ञोऽयं हि विकल्मषः । स एव यज्ञः प्रोक्तो वै येन तुष्यन्ति देवताः
केचिच्छंसन्ति संन्यासं नन्दभद्रो न मन्यते । यो हि संन्यस्य विषयान् मनसा गृह्यते पुनः
उभयभ्रष्ट एवाऽसौ भिन्ना भूमिविनिश्चयः । संन्यासस्य तु यत्सारं तत्तेनावृतमुत्तमम्
कस्यचिन्नैव कर्माणि शपते वा प्रशंसति । नानामार्गस्थितां लोकांश्चन्द्रवल्लीयते शितौ
न द्रेष्टि नो कामयते न विरुद्धोऽनुरुध्यते

समाश्मकाञ्चनो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २२ ॥

अभयः सर्वभूतेभ्यो यथाऽन्धवधिराकृतिः । न कर्मणां कलाकांक्षा शिवस्याऽऽराधनं हितम्

कारणाद्धर्ममन्विच्छन् लोभं च ततश्चरन् ॥ २४ ॥

विविच्य नन्दभद्रस्तत्सारं मोक्षेषु जगृहे । कृषिं केचित्प्रशंसन्ति नन्दभद्रो न मन्यते
यस्यां छिन्दन्ति वृषणावृषाणांचैव नासिकाम् । कर्षयन्ति महाभारान् धनन्ति दमयन्ति च
बहुदंशमयान्देशान्नयन्ति बहुकर्दमान् । बाहसम्पीडिता धुर्याः सीदन्त्यविधिनापरे ॥
मन्यन्ते ध्रूणहत्यापि विशिष्टानास्त्रकर्मणः । अद्यादिति गवानामश्रुतौताः पीडयेत्कथम्
भूमि भूमिशपांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् । पञ्चेन्द्रियेषु जीवेषु सर्वं वसति दैवतम्
आदित्यश्चन्द्रमावायुः प्रभूतयैव च तान्स्तुयः । विक्रीणाति समूहस्य तस्य कानुविचारणा
अजोऽग्निर्वरुणो मेघः सूर्यश्च पृथ्वी विराट् । धेनुर्वत्सश्च सोमो वै विक्रीयैतान्नसिध्यति
एवं विधसहस्रैश्च युता दोषैः कृषिः सदा । अष्टागवं स्याद्वि हलं त्रिंशद्भागं त्यजेत्कृषेः
धर्मे दद्यात्पशून्वृद्धान्पुत्रादेवा कृषिः कुतः । स रमेतत्कृषेस्तेन नन्दभद्रेण चाऽऽदृतम्
विसाधितव्यान्यन्यानि स्वशक्त्या देवपितृषु । मनुष्यद्विजभूतेषु नियुज्याऽऽनीतसर्वदा
केचिच्छंसन्ति चैश्वर्यं नन्दभद्रो न मन्यते

मानुषा मानुषानेव दासभावेन भुञ्जते ॥ ३५ ॥

वधवन्धनिरोधेन पीडयन्ति दिवानिशम् । देहं किमेतद्वातुः स्वं मातुर्वा जनकस्य वा
मातुः पितुर्वा बलिनः क्रेतुरग्नेः शुनोऽपि वा । इति सञ्चिन्त्य व्यहरन् मराद्वैश्वराः
ऐश्वर्यमदपापिष्ठा महामद्यमदादयः । ऐश्वर्यमदमत्तो हि ना पतित्वा हि माद्यति ॥

आत्मवत्सर्वभूत्येषु श्रिया नैव च माद्यति ॥ ३६ ॥

आत्मप्रत्ययवान्देही क्वेश्वरश्चेद्दृशोऽस्ति हि । ऐश्वर्यस्यापिसारं सजग्राहैतन्निशामय
स्वशक्त्या सर्वभूतेषु यदसौ न पराङ्मुखः । तीर्थार्थिके प्रशंसन्ति नन्दभद्रो न मन्यते
धर्मेण संकरात्तापशीतवान्मुधा तृषा । क्रोधेन धर्मगोहस्य नाऽपि नाशमवाप्नुयात्
सौख्येन वा धनस्यापि श्रद्धया स्वल्पगोथवान् । समर्थो हि महत्पुण्यशक्त आप्तुं क्वास्ति सः
सदा शुचिर्देवयाजी तीर्थसारंगृहेगृहे । नाऽऽपः पुनन्ति पापानि न शैला न महाश्रमाः
आत्मा पुनाति पापानि यदि पापान्निवर्तते । एवमेष समाचारं प्रादुर्भूतं ततस्ततः ॥
एकीकृत्य सदा धीमान् नन्दभद्रः समास्थितः । तस्यैव वर्ततः साधोः स्पृहयन्त्यपि देवताः

वासवप्रमुखाः सर्वे विस्मयं च परं ययुः । अत्रैव स्थानके चापि शूद्रोऽभूत्प्रतिवेशकः
स नन्दभद्रं धर्मिष्ठं पुनः पुनरसूयत ।

नास्तिकः स दुराचारः सत्यव्रत इति श्रुतः ॥ ४८ ॥

स सदा नन्दभद्रस्य विलोकयतिचान्तरम् । छिद्रं चेदस्य पश्यामि ततो धर्मान्निवर्तये
स्वभावएवक्रूराणानास्तिकानां दुरात्मनाम् । आत्मानं पातयन्त्येव पातयन्त्यपरं च यत्
ततस्त्वेवं वर्ततोऽस्य नन्दभद्रस्य धीमतः । एकोऽभूत्तनयः कष्टाद्वार्धिके सोऽप्यनश्यत
तच्च दैवकृतं मत्वा न शुशोच महामतिः । देवो वा मानवो वाऽपिको हि देवादिमुच्यते
ततोऽस्य सुप्रिया भार्या सर्वैः साध्वीगुणैर्युता । गृहधर्मस्य मूर्तिर्यासाक्षादिव अरुन्धती
विनाशमागता पार्थ कनकानाम नामतः । ततो यतेन्द्रियोऽप्येष गृहधर्मविनाशतः ॥
शुशोच हा कष्टमिति पापोऽहमिति चाऽसकृत् । तत्तस्य चान्तरं दृष्ट्वाऽहप्यत्सत्यव्रतश्चिरात्
उपाव्रज्य च हा कष्टं दुर्वस्तं नन्दभद्रकम् ।

दधिकर्ण इवाऽऽसाद्य नन्दभद्रमुवाच सः ॥ ५६ ॥

हा नन्दभद्र यद्येवं तवाऽप्येवम्विधं फलम् । एतेन मन्ये मर्नास धर्मोऽप्येष वृथैव यत्
इत्यादि बहुधा प्रोच्य तत्तद्वाक्यं ततस्ततः । सत्यव्रतस्ततः प्राह नन्दभद्रं कृपान्वितः
नन्दभद्रसदा तुभ्यं वक्तुकामोऽस्मि किञ्चन । प्रस्तावस्याप्यभावाच्च नोदितं च मय क्वचित्
अप्रस्तावं ब्रुवन्वाक्यं बृहस्पतिरपि ध्रुवम् । लभते बुद्धयवज्ञानमवमानं च हीनवत् ॥

नन्दभद्र उवाच

ब्रूहि ब्रूहि न मे किञ्चित्साधुगोप्यं प्रियं परम् । वचोभिः शुद्धसत्त्वानां नमोऽक्षोऽप्युपमीयते

सत्यव्रत उवाच

नवभिर्नवभिश्चैव विमुक्तं वाग्विदूषणैः नवभिर्वुद्धिदोषैश्च वाक्यं वक्ष्याम्यदोषवत्
सौक्ष्म्यं संख्याक्रमश्चाऽपि निर्णयः सप्रयोजनः । पञ्चैतान्यर्थजातानि यत्र तद्वाक्यमुच्यते
धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं चोद्दिश्य चोच्यते । प्रयोजनमिति प्रोक्तं प्रथमं वाक्यलक्षणम्
धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रतिज्ञाय विशेषतः । इदं तदिति वाक्यान्ते प्रोच्यते सविनिर्णयः
इदं पूर्वमिदं पश्चाद्वक्तव्यं यत्क्रमेण हि । क्रमयोगतमप्याहुर्वाक्यतत्त्वविदो बुधाः ॥ ६६ ॥

[अथ त्वत्पारिशोऽध्यायः] * नन्दभद्रसत्यव्रतपरामर्शवर्णनम् *

दोषाणाञ्च गुणानाञ्च प्रमाणं प्रविभागतः । उभयार्थमपि प्रेक्ष्य सा संख्येत्युपधार्यताम्
वाक्ययज्ञेषु भिन्नेषु यत्राऽमेदः प्रदृश्यते ।

तत्राऽतिशयहेतुत्वं तत्सौक्ष्म्यमिति निर्दिशेत् ॥ ६८ ॥

इति वाक्यगुणानां च वाग्दोषान्निवृत्तव शृणु । अपेतार्थमभिन्नार्थमपवृत्तं तथाऽधिकम्
अश्लक्ष्णं चापि सन्दिग्धं पदान्ते गुरुत्वाऽश्चरम् । पराङ्मुखमुखं यच्च अनृतं चाप्यसंस्कृतम्
विरुद्धं यत्त्रिवर्गेण न्यूनं कष्टातिशब्दकम् । व्युत्क्रमाभिहतं यच्च सशेषं चाऽप्यहेतुकम्
निष्कारणं च वाग्दोषान्नुद्भिजाञ्छृणु त्वं च यान् ।

कामात्क्रोधाद्भयाच्चैव लोभाद् दैन्यादनार्यकात् ॥ ७२ ॥

हीनानुक्रोशतो मा भान्न च वक्ष्यामि किञ्चन । वक्ता श्रोता च वाक्यं च यदा त्वविकलं भवेत्
सममेति विवक्षायां तदा सोऽर्थः प्रकाशते । वक्तव्ये तु यदा वक्ता श्रोताश्च समन्यते
श्रोता चाप्यथ वक्तारं तदा वाक्यं न रोहति । अथ यः स्वप्रियं ब्रूयाच्छ्रोतुर्वोत्सृज्य ब्रूतम्
विशङ्कः जायते तस्मिन्वाक्यं तदपि दोषवत् ।

तस्माद्यः स्वप्रियं त्यक्त्वा श्रोतुश्चाऽप्यथ यत्प्रियम् ॥ ७६ ॥

सत्यमेव प्रभाषेत स वक्ता नेतरो भुवि । मिथ्यावादाञ्छास्त्रजालसम्भवान्यद्विहाय च
सत्यमेव व्रतं यस्मात्तस्मात्सत्यव्रतस्त्वहम् । सत्यं ते सम्प्रवक्ष्यामि मनुमर्हसि तत्तथा
यदा प्रभृति भद्र त्वं पाषाणस्यार्चने रतः । तदा प्रभृति किञ्चिच्च न हि पश्यामि शोभनम्
एकः सोऽपि सुतो न शोभार्याचार्याऽप्यनश्यत । कूटानां कर्मणां साधो फलमेवं विधं भवेत्
क देवाः सन्ति मिथ्यैतद्दृश्यन्ते चेद्भवन्त्यपि । सर्वा च कूटविप्राणां द्रव्यायै वा विकल्पना
पितृनुद्दिश्य यच्छन्ति मम हासः प्रजायते । अन्नस्योपद्रवं यच्च मृतो हि किमशिष्यत
यत्त्विदं बहुधा मूढा वर्णयन्ति तद्विज्ञाधमाः । विश्वनिर्माणमखिलं तथापि शृणु सत्यतः ॥
उत्पत्तिश्चापि भङ्गश्च विश्वस्यैतद्द्वयं मृषा । एवमेव हि सर्वं च सदिदं वर्तते जगत् ॥ ८४ ॥

स्वभावतो विश्वमिदं हि वर्तते स्वभावतः सूर्यमुखा भ्रमन्त्यमी ।

स्वभावतो वायवो वान्ति नित्यं स्वभातो वर्षति चाम्बुदोऽयम् ॥ ८५ ॥

स्वभावतो रोहति ध्रान्यजातं स्वभावतो वर्षति तातपत्वम् ।

स्वभावतः संस्थिता मेदिनी च स्वभावतः सरितः संस्त्रवन्ति ॥८६॥

स्वभावतः पर्वता भान्ति नित्यं स्वभावतो वारिधरेष संस्थितः ।

स्वभावतो गर्भिणी सम्प्रसूते स्वभावतोऽमी बहवश्च जीवाः ॥८७॥

यथा स्वभावेन भवन्ति वक्रा ऋतुस्वभावाद्बदरीषु कण्टकाः ।

तथा स्वभावेन हि सर्वमेतत्प्रकाशते कोऽपि कर्ता न दृश्यः ॥ ८८ ॥

तदेवं संस्थिते लोके मूढे मुह्यतिमत्तवत् । मानुष्यमपियद्भूर्तावदन्त्यग्न्यं शृणुष्वतत्
मानुष्यान्नापरंकष्टं वैरिणानोभवेद्वितत् शोकस्थानसहस्राणि मनुष्यस्य क्षणेक्षणे
मानुष्यं हि स्मृताकारं सभाग्योऽस्माद्रिमुच्यते ।

पशवः पक्षिणः कीटाः कृमयश्च यथासुखम् ॥ ६१ ॥

अबद्धा विहरन्त्येते योनिरेषां सुदुर्लभा निश्चिन्ताःस्थावराह्येतेसौख्यमेषांमहद्भुवि
बहुनाकिमनुष्येभ्यःसर्वोऽन्योन्योनिजः । स्वभावमेवजानीहिपुण्यापुण्यादिकल्पना
यदेकेस्थावराःकीटाःपतङ्गामानुषादिकाः । तस्मान्मिथ्यापरित्यज्यनन्दभद्रयथासुखम्
पिव क्रीडनकैः सार्धं भोगान्त्यमिदं भुवि ॥ ६४ ॥

नारद उवाच

इत्येतैरसुखैर्वाक्यैरयुक्तैरसमञ्जसैः ॥ ६५ ॥

सत्यव्रतस्य नाकम्पन्नन्दभद्रो महामनाः । प्रहसन्निव तं प्राह स्वक्षोभ्यः सागरो यथा
यद्भवानाहधर्मिष्ठाः सदादुःखस्यभागिनः । तन्मिथ्यादुःखजालानिपश्यामःपापिनामपि
वधवन्धपरिकलेशाः पुत्रदारादि पञ्चता । पापिनामपि दृश्यन्ते तस्माद्धर्मो गुरुर्मतः
अयं साधुरहो कष्टं कष्टमस्य महाजनाः । साधोर्वदन्त्येतदपि पापिनांदुर्लभंतिवदम्
दारादिद्रव्यलोभार्थं विशतः पापिनो गृहे । भवानपिबिभेत्यस्माद्द्वेष्टिकुप्यतितद्वृथा
यथाऽस्यजगतोब्रूषे नास्तिहेतुर्महेश्वरः । तद्बालभाषितंतुभ्यं किं राजानंविनाप्रजाः ॥
यच्चब्रवीषि पाषाणमिथ्यालिङ्गं समर्चसि । तद्ब्रवाँलिङ्गमाहात्म्यंवेत्तिनान्धोयथारविम्
ब्रह्मादयः सुराः सर्वे राजानश्च महर्षिकाः । मानवा मुनयश्चैव सर्वे लिङ्गं यजन्ति च
स्वनामकानिचिह्नानितेषालिङ्गानिसन्ति च । एतेकिंत्वभवन्मूर्खास्त्वंतुसत्यव्रतःसुधीः

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः] * नन्दभद्रद्वारासत्यव्रतप्रश्नानामुत्तरवर्णनम् ५८७

प्रतिष्ठाप्य पुरा ब्रह्मा पुष्करे नीललोहितम् ।

प्राप्तवान्परमां सिद्धिं ससर्जमाः प्रजा प्रभुः ॥ १०५ ॥

विष्णुनाऽपि निहत्याऽऽजौ रावणं पयसांनिधेः ।

तीरे रामेश्वरं लिङ्गं स्थापितोऽस्ति च किं मुधा ॥ १०६ ॥

वृत्रं हत्वा पुरा शक्रोमहन्द्रेस्थाप्यशङ्करम् । लिङ्गं विमुक्तपापोऽथत्रिदिवेऽद्यापिमादते
स्थापयित्वा शिवसूर्यो गङ्गासागरसङ्गमे । निरासयोऽभूत्सोमश्च प्रभासेपश्चिमोदधौ
काश्यां यमश्च धनदः सह्ये गरुडकश्यपौ । नैमिषेवायुवरुणौस्थाप्यलिङ्गं प्रमोदिताः
अस्मिन्नेव स्तम्भतीर्थेकुमारेण गुहोविभुः । लिङ्गं संस्थापयामाससर्वपापहरं न किम्
एवमन्यैः सुरैर्यानि पार्थिवैर्मुनिभिस्तथा । संस्थापितानिलिङ्गानितन्नसंख्यातुमुत्सहे
गृथिवीवासिनः सर्वे ये च स्वर्गनिवासिनः । पातालवासिनस्तृताजायन्तेलिङ्गपूजया
यच्च ब्रवीषि गीर्वाणा न सन्ति सन्ति चेत्कुतः ।

कुत्राऽपि नैव दृश्यन्ते तेन मे विस्मयो महान् ॥११३॥

रङ्गवर्तिकस्मतेदेवायाचतात्वांकुलतथवत् । यमिच्छसि महाप्राज्ञ साधकोहिगुरुस्तव
स्वभावान्नैवसर्वार्थाः संसिद्धा यदि ते मते । भोजनादिकथं सिध्येद्वदकर्तारमन्तरा ॥
वदरीमन्तरेणाऽपिदृश्यन्तेकण्टकानिहि । तस्मात्कस्यास्ति निर्माणंयस्ययावत्तथैवतत्
यच्च ब्रवीषि पश्वाद्याः सुखिनो धन्यकास्त्वमी । त्वद्वृते नेदमुक्तंच केनापि श्रुतमेव वा
तामसाविकलायेच कष्टंतेषांचश्लाघ्यताम् । सर्वेन्द्रिययुताःश्रेष्ठाःकुतोऽन्यानमानुषाः
मर्त्यं तव व्रतं मन्येरकायत्वयाऽऽदृतम् । अत्यनर्थेनभीकार्याकामोऽयंभविताचिरात्
आदावाडम्बरेणैव ध्रुवतोऽज्ञानमेव मे । इत्थं निःसारता व्यक्तमादावाडम्बरात्तु यत्
मायाविनां हि द्रुवतां वाक्यं चाडम्बरावृतम् कुनाणकमिवोदीप्तंपरीक्षेयंसदासताम्
आदौ मध्ये तथा चाऽन्ते येषां वाक्यमदोषवत् ।

कषदाहैः स्वर्णमिव च्छेदेऽपि स्याच्छुभं शुभम् ॥ १२२ ॥

न्यायाऽन्यथाप्रतिज्ञातमुक्तंचैवाऽन्यथापुनः । त्वद्दोषोनाऽयमस्माकंतद्वचःशृणुमो हि ये
वास्तिकानाञ्चसपांणांविषस्य च गुणास्त्वयम् । मोहयन्ति परंयच्चदोषो नैषपरस्यतु

आपो वस्त्रं तिलास्तैलं गन्धो वा स यथा तथा ।

पुष्पाणामध्रिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥१२५॥

मोहजालस्य यो योनिर्मूढैरिह समागमः । अहन्यहनि धर्मस्य योनिः साधुसमागमः ।
नस्मात्प्राज्ञैश्च वृद्धैश्च शुद्धभावेस्तपस्विभिः । सद्भिश्चसहसंसर्गः कार्यः शमपरायणैः ।
न जीवैर्नाप्यविद्वद्भिर्नानात्मज्ञैर्विशेषतः । येषां त्रीण्यवदातानि योनिर्विद्या च कर्म च
तांश्चसेवेद्विशेषेण शास्त्रं येषां हि विद्यते । असतां दर्शनस्पर्शसञ्जल्पासनभोजनैः ॥
धर्माचारात्प्रहीयन्ते न च सिध्यन्तिमानवाः । बुद्धिश्चहीयते पुंसां नीचैः सहसमागमात्
स यैश्च मध्यतां याति श्रेष्ठतां याति चोत्तमैः । इति धर्मं स्मरन्नाहं सङ्गमार्थोपुनस्तव

यन्निन्दसि द्विजानेव यैरपेयोऽर्णवः कृतः ॥१६३॥

वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम् ।

नैतत्त्रयं यस्य भवेत्प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम् ॥१३२॥

इतीरयित्वा वचनं महात्मा स नन्दभद्रः सहसा तदैव ।

गृह्णाद्विनिःसृत्य जगाम पुण्यं बहूदकं भद्रवेस्तु कुण्डम् ॥१३३॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे कपिलेश्वरतीर्थमाहात्म्ये नन्दभद्रवणिग्वृत्तान्तवर्णनं

नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः

नन्दभद्रस्य संशयापनोदनाय बालस्य सारगिरापरतत्त्वप्रतिपादनम्

नारद उवाच

बहूदकस्य कुण्डस्य तारस्थं लिङ्गमुत्तमम् । कपिलेश्वरमभ्यर्च्य नन्दभद्रस्ततः सुधीः ॥

प्रणम्य चाऽग्रतस्तस्थौ प्रवद्वकरसम्पुटः । संसारचरितैः किञ्चिद्बुद्धिदुःखी गाथां व्यगायत

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः]

* नन्दभद्रसंशयवर्णनम् *

लघारमस्य जगतश्चेत्पश्यामि सदाशिवम् । नानापृच्छाभिरथ तं कुर्यान्नार्थविलज्जितम्
अपूर्यमाणं तव किं जगत्संसृजनं विना । निरीह बहुधा यत्ते सृष्टं भार्गववज्जगत् ॥
सत्तेतनेन शुद्धेन रागादिरहितेन च । अथ कस्मादात्मसदृशं न सृष्टं निर्मितं जडम् ॥
निर्वैरेण समेनाऽथ सुखदुःखभवाभवैः । ब्रह्मादिकीटपर्यन्तं किमेवं क्लिश्यते जगत् ॥

कांश्चित्स्वर्गोऽथ नरके पातयंस्त्वं सदाशिव ! ।

किं फलं समवाप्नोति किमेवं कुरुषे वद ॥७॥

इष्टैः पुत्रादिभिर्नार्थवियुक्तामानवा ह्यमी । क्रन्दन्ति करुणासारं किं घृणाऽपि भवेन्नते
अतीव नोचितं सर्वमेतदीश्वर ! सर्वथा । यत्ते भक्ताः समं पापैर्मज्जन्ते दुःखसागरे ॥

एवम्विधेन संसारचारित्र्येण विमोहिताः ।

स्थानान्तरं न यास्यामि भोक्ष्ये पास्यामि नोदकम् ॥१०॥

मरणान्तमेव यास्यामि स्थास्ये सञ्चिन्तयन्नदः । स एव विमृशन्नेव नन्दभद्रः स्वयं स्थितः
ततश्चतुर्थे दिवसे बहूदकतटे शुभे । कश्चिद्बालः सप्तवर्षः पीडापीडित आययौ ॥२॥
कृशोऽतीव गलत्कुण्ठो प्रमुहंश्च पदे पदे । नन्दभद्रमुवाचेदं कृच्छ्रात्संस्तभ्य बालकः
अहोसुरूपसर्वाङ्ग ! कस्माद्बुद्धिदुःखी भवानपि । ततोऽस्य कारणं सर्वं व्याचष्ट नन्दभद्रकः ॥
श्रुत्वा तत्कारणं सर्वं बालो दीनमना ब्रवीत् । अहो हा कष्टमत्युग्रं बुधानां यदबुद्धिता
सम्पूर्णैर्न्द्रियागात्रायन्मर्तुमिच्छन्ति वै वृथा । मुहूर्ताद्ध्यत्र खट्वाङ्गो मोक्षमार्गमुपागतः
तदहो भारतं खण्डं सत्यायुषि त्यजेद्वि कः । अहमेव दूढो मन्वेपितृभ्यां यो विवर्जितः
अशक्तश्चलितुं वाऽपि मर्तुमिच्छामि नापि च । सर्वलोभाः सातिमाना इति सत्यावतश्रुतिः
सन्तोषोऽप्युचितस्तुभ्यं देहं यस्य दूढन्ति वदम् । शरीरं नीरुजं चेन्मे भवेदपि कथञ्चन
क्षणे क्षणे च तत्कुर्यां भुज्यते यद्युगेयुगे । इन्द्रियाणि वशी यस्य शरीरञ्च हृदं भवेत् ॥

सोऽप्यन्यदिच्छते चेच्च कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ।

शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ॥२१॥

दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् । न हि ज्ञानविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु ॥
मूलप्रातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः । अष्टाङ्गबुद्धिमाहुर्यां सर्वश्रेयोविघातिनीम्

श्रुतिस्मृत्यविरुद्धासाबुद्धिस्त्वयस्ति निर्मला । अथकृच्छ्रेषु दुर्गेषु व्यापत्सु स्वजनस्य च
शरीरमानसैर्दुःखैर्न सीदन्ति भवद्विधाः । नाप्राप्यमभिवाञ्छन्ति नष्टेनेच्छन्ति शोचितुम्
आपत्सु च न मुह्यन्ति नराः पण्डितबुद्धयः । मनोदेहसमुत्थाभ्यान्दुःखाभ्यामर्पितं जगत्
तयोर्व्याससमासाभ्यां शमोपायमिमं शृणु । व्याधेरनिष्टसंस्पर्शाच्छ्रमादिष्टविसर्जनात्
चतुर्भिः कारणैर्दुःखं शरीरमानसञ्च यत् । मानसं चाऽप्यप्रियस्य संयोगः प्रियवर्जनम्
द्विप्रकारं महाकष्टं द्वयोरेतदुदाहृतम् । मानसेन हि दुःखेन शरीरमुपतप्यते ॥ २६ ॥
अयःपिण्डेन तप्तेन कुम्भसंस्थमिवोदकम् । तदाशु प्रतिकाराच्च सततञ्च विवर्जनात् ॥
व्याधेराधेश्च प्रशमः क्रियायोगद्वयेन तु । मानसं शमयेत्तस्माज्ज्ञानेनाग्निमिवाऽम्बुना
प्रशान्ते मानसे ह्यस्य शरीरमुपशाम्यति । मनसो दुःखमूलन्तु स्नेह इत्युपलभ्यते ॥
स्नेहाच्च सज्जनो नित्यं जन्तुदुःखमुपैति च । स्नेहमूलानि दुःखानि स्नेहजानि भयानि च

शोकहर्षौ तथा दुःखाः सर्वं स्नेहात्प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

स्नेहात्करणरागश्च प्रज्जे वैषयस्तथा । अश्रेयस्कावुभावेतो पूर्वस्तत्र गुरुः स्मृतः ॥
त्यागी तस्मान्न दुःखं स्यान्न विरोनिरवग्रहः । अत्यागा जन्मभरणे प्राप्नोतीह पुनः पुनः
तस्मात्स्नेहं न लिप्सेत मित्रेभ्यो धनसञ्चयात् । स्वशरीरसमुत्थञ्च ज्ञानेन विनिवर्तयेत्
ज्ञानान्वितेषु सिद्धेषु शास्त्रज्ञेषु कृतात्मसु । न तेषु सज्जते स्नेहः पद्मपत्रेष्विवोदकम्
रागाभिभूतः पुरुषः कामेन परिकुप्यते । इच्छा सञ्जायते चाऽस्य ततस्तृष्णा प्रवर्धते
तृष्णा हि सर्वपापिष्ठा नित्योद्वेगकरी मता । अधर्मबहुला चैव घोररूपानुबन्धिनी
या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।

योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ ४१ ॥

अनाद्यन्ता तु सा तृष्णाऽह्यन्तर्देहगतानृणाम् । विनाशयति सम्भूता लोहं लोहमलोयथा
यथैवैधः समुत्थेन वह्निना नाशमृच्छति । तथाऽकृतात्मा लोभेन स्वोत्पन्नेन विनश्यति
तस्माल्लोभो न कर्तव्यः शरीरे चात्मबन्धुषु । प्राप्तेषु वा न हृष्येत नाशे वाऽपि न शोचयेत्

नन्दभद्र उवाच

अहो बाल ! न बालस्त्वं मतो मे त्वां नमाम्यहम् ।

त्वद्वाक्यैरति तृप्तोऽहं त्वां तु प्रक्ष्यामि किञ्चन ॥ ४५ ॥

कामक्रोधावहङ्कारमिन्द्रियाणि च मानवाः । निन्दन्ति तत्र मे नित्यं विवक्षेयं प्रजायते
अहमेव ममेदञ्च कार्यमीदृशकस्त्वहम् । इत्यादि चात्मविज्ञानमहङ्कार इति स्मृतः ॥
परिहार्थः स चेत्तच्च विनोन्मत्तः प्रकीर्त्यते । कामोऽमिलापइयुक्तः स चेत्पुंसाविवर्ज्यते
कथं स्वर्गोऽमुमुक्षा वासाध्यते दूषदायथा । क्रोधो वायदिसन्त्याज्यस्ततः शत्रुक्षयः कथम्
बाह्यानामान्तराणां वा विना तं तृणवद्विदुः । इन्द्रियाणि निगृह्यैव दुष्टानि निपीडयेत्
कथं स्याद्धर्मश्रवणं कथं वा जीवनं भवेत् । एतस्मिन्मे मनो विद्धं स्विद्यतेऽज्ञानसङ्कटे
तथा कस्मादिदं सृष्टं जडं विश्वं चिदात्मना ।

एवं यद्बहुधा क्लेशैः पीड्यते हा कुतस्त्विदम् ॥ ५२ ॥

बाल उवाच

सम्यगेतद्यथा पृष्टं यत्र मुह्यन्ति जन्तवः । शृण्वेकाग्रमना भूत्वा ज्ञातं द्वैपायनान्मया
प्रकृतिः पुरुषश्चैव अनादी शृणुमः पुरा । साधर्म्येणाऽवतिष्ठते सृष्टेः प्रागजरा मर्या ॥
ततः कालस्वभावाभ्यां प्रेरिता प्रकृतिः पुरा । पुंसः संयोगमैच्छत्सातदभावात्प्रकुप्यत
ततस्तमोमया सा च लालया देववीक्षिता । राजसीसमभूद्दुष्टासात्त्विकी समजायत
एवं त्रिगुणतां यता प्रकृतिर्देवदर्शनात् । तां समास्थाय परमस्त्रिमूर्तिः समजायत ॥
तस्या प्रोच्चारणार्थञ्च प्रवृत्तः स्वांशतस्ततः । असूयत महत्तत्त्वं त्रिगुणं तद्विदुर्बुधाः
अहङ्कारस्ततो जातः सत्त्वराजसतामसः । तमो राजस्त्वमापद्य रजः सत्त्वगुणं नयेत्
शुद्धसत्त्वे ततो मोक्षं प्रवदन्ति मनीषिणः । तमसो रजसस्तस्मात्संशुद्धयर्थञ्च सर्वशः
जीवात्मसंज्ञान्स्वीयांशान्यभजत्परमेश्वरः । तावन्तस्ते च क्षेत्रज्ञा देहायावन्त एव हि
निःसरन्ति यथा लोहात्तल्लिङ्गात्सुलिङ्गकाः । तन्मात्रभूतसर्गोऽयमहङ्कारात्ततामसात्
इन्द्रियाणां सात्त्विकाच्च त्रिगुणानि चतुर्नान्यपि ।

एतैः संसिद्ध्यन्त्रेण सच्चिदानन्दवीक्षणात् ॥ ६३ ॥

रजस्तमश्च शोध्यन्ते सत्त्वेनैव मुमुक्षुभिः । तस्मात्कामश्च क्रोधश्च इन्द्रियाणां प्रवर्तनम्
अहङ्कारश्च संसेव्य सात्त्विकी सिद्धिमश्नुते ।

राजसास्तामसाश्चैव त्याज्याः कामाद्यस्त्वर्मा ॥६५॥

सात्त्विकाः सर्वदासेव्याः संसारविजिगीषुभिः । गुणत्रयस्यवक्ष्यामिसंक्षेपालक्षणंतव
शास्त्राभ्यासस्तो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।

धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥६७॥

अन्यायेन धनादानं तन्नीनास्तिक्यमेव च । क्रौर्यं च याचकाद्यं च तामसं गुणलक्षणम्

तस्माद्वुद्धिमुखैस्त्वेतैः सात्त्विकैर्देवतां भजेत् ।

राजसैर्मानवत्वं च तामसैः स्थाणुयोनिता ॥६८॥

बुद्ध्याद्यैरेव मुक्तिः स्यादेतैरेव च यातना ॥७०॥

अर्माषां चाप्यभावे वै न किञ्चिदुपपद्यते । कलादो हि कलादीनां सुवर्णं शोधयेद्यथा
तथा रजस्तमश्चैव संशोध्ये सात्त्विकैर्गुणैः । अस्मादेव गुणानाञ्च समवायादनादिजात्
सुखिनो दुःखिनश्चैव प्राणिनः शास्त्रदर्शिनः । अष्टाविंशतिलक्षैश्च गुणैर्मेकैर्कामांश्वरः
व्यभजच्चतुराशीतिलक्षास्ता जीवयोनयः । सकाशान्मनसस्तद्गदात्मनः प्रभवन्ति हि
ईश्वरांशाश्च ते सर्वे मोहिताः प्राकृतैर्गुणैः । क्लेशानासाद्यन्त्येव यथैवाधिकृतं विभोः
अन्नानांपयसांचापिजीवानांचाऽथश्रेयसे । मानुष्यमादुस्तत्त्वज्ञाः शिवभावेन भावितम्

नन्दभद्र उवाच

एवमेतत्किन्तु भूयः प्रक्ष्याम्येतन्महामते ! । ईश्वराः सर्वदातारः पूज्यन्ते यैश्च देवताः

स्वभक्तांस्तान्न दुःखेभ्यः कस्माद्रक्षन्ति मानवान् ।

विशेषात्केऽपि दृश्यन्ते दुःखमग्नाः सुराव्रताः ॥७८॥

इति मे मुह्यते बुद्धिस्त्वं वा किं बाल ! मन्यसे ॥७९॥

बाल उवाच

अशुचिश्च शुचिश्चाऽपि देवभक्तो द्विधः स्मृतः । कर्मणा मनसा वाचा तद्रतो भक्त उच्यते
अशुचिर्देवताश्चैव यदा पूज्यते नरः । तदा भूतान्याविशन्ति स च मुह्यति तत्क्षणात्
विमूढश्चाऽप्यकार्याणि तानि तानि निषेवते । ततो विनश्यति क्षिप्रं नाशुचिः पूजयेत्ततः
शुचिर्वाऽभ्यर्चयेद्यश्च तस्य चेदशुभं भवेत् ॥८२॥

तस्य पूर्वकृतं व्यक्तं कर्मणां कोटिमुच्यते । महेश्वरो ब्रह्महत्याभयाद्यत्र ततस्ततः ॥
सन्तौतीर्थेषु कस्माच्च इतरो मुच्यते कथम् । अम्बरीषसुतां हृत्वा पर्वतान्नारदात्तथा

सीतापहारमापेदे रामोऽन्यो मुच्यते कथम् ।

ब्रह्माऽपि शिरसश्छेदं कामयित्वा सुतामगात् ॥८५॥

इन्द्रचन्द्ररविषण्णप्रमुखाः प्राप्नुयुः कृतम् । तस्मादवश्यं च कृतं भोज्यमेव नरैः सदा
मुच्यते कोऽपि स्वकृतान्नैवेति श्रुतिनिर्णयः । किं तु देवप्रसादेन लभ्यमेकं सुरव्रतैः ॥
बहुभिर्जन्मभिर्भोज्यं भुज्येत केन जन्मना । तच्च भुक्त्वा ततस्त्वर्थो भवेदिति विनिश्चयः
ये तप्यन्ते गतैः पापैः शुचयो देवताव्रताः । इह ते पुत्रपौत्रैश्च मोदन्तेऽमुत्र चेह च ॥

तस्माद्देवाः सदा पूज्याः शुचिभिः श्रद्धयाऽन्वितैः ।

प्रकृतिः शोधनीया च स्ववर्णोदितकर्मभिः ॥८७॥

स्वनुष्ठितोऽपि धर्मः स्यात्कलेशायैव विना शिवम् ।

दुराचारस्य देवोऽपि प्राहेति भगवान्हरः ॥८९॥

भोक्तव्यं स्वकृतं तस्मात्पूजनीयः सदाशिवः । स्वाचारेण परित्याज्यौरागद्वेषाविदं परम्

नन्दभद्र उवाच

शुद्धप्रज्ञ ! किमेतच्च पापिनोऽपि नरा यदा । मोदमानाः प्रदृश्यन्ते दारैरपि धनैरपि ॥

बाल उवाच

व्यक्तं तैस्तमसा दत्तं दानं पूर्वेषु जन्मसु । रजसा पूजितः शम्भुस्तत्प्राप्तं स्वकृतंचतैः
किं तु यत्तमसा कर्म कृतं तस्य प्रभावतः । धर्माय न रतिर्भूयात्ततस्तेषां विदाम्बर ॥

भुक्त्वा पुण्यफलं याति नरकं नाऽत्र संशयः । अस्मिंश्च संशये प्रोक्तं मार्कण्डेयेन श्रूयते
इहैकस्य नाऽमुत्र अमुत्रैकस्य नो इह । इह चाऽमुत्र चैकस्य नाऽमुत्रैकस्य नो इह ॥

पूर्वोपात्तं भवेत्पुण्यं भुक्तिर्नैवाऽर्जयन्त्यपि । इह भोगः स वै प्रोक्तो दुर्भगस्याऽत्यमेघसः
पूर्वोपात्तं यस्य नास्ति तपो भिश्चाऽर्जयत्यपि । परलोके तस्य भोगो धीमतः सक्रियात्स्फुटम्

पूर्वोपात्तं यस्य नास्ति पुण्यं चेहाऽपि नार्जयेत् ।

ततश्चेहाऽमुत्र वाऽपि भो धिक् तं च नराधमम् ॥ १०० ॥

इति ज्ञात्वामहाभाग! त्यक्त्वाशलयानिकृत्स्नशः । भजरुद्रं वर्णधर्मपालयाऽस्मात्परं न हि
यो हिनष्टेष्वभीष्टेषु प्राप्तेष्वपि च शोचति । तृप्येत वा भवेद्बन्धो निश्चितं सोऽन्यजन्मनः

नन्दभद्र उवाच

नमस्तुभ्यमवालाय बालरूपाय धीमते । कोभवांस्तत्त्वतो वेत्तुमिच्छामित्वांशुचिस्मितम्
बहवोऽपि मया वृद्धा दृष्टाश्चोपासिताः सदा । तेषामीदृशकाबुद्धिर्न दृष्टा न श्रुता मया
येन मे जन्मसन्देहा नाशिता लीलयाैव च । तस्मात्सामान्यरूपस्त्वं निश्चितं मतं मम

बाल उवाच

महदेतत्समाख्येयमेकाग्रः शृणु तत्त्वतः । इतः सप्ताधिके चाऽपि सप्तमे जन्मनित्वहम्
वैदिशे नगरे विप्रो नाम्नाऽऽसं धर्मजालिकः । वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञः स्मृतिशास्त्रार्थविद्वरः

व्याख्याता धर्मशास्त्राणां यथा साक्षाद्ब्रह्मरूपतिः ।

किं त्वहं विविधान्धर्मां लोकानां वर्णये भृशम् ॥ १०८ ॥

स्वयं चाऽतिदुराचारः पापिनामपि पापराट् । मांसाशी मद्यसेवी च परदाररतः सदा
असत्यभाषी दम्भी च सदा धर्मध्वजाखलः । लोभी दुरात्मा कथको न कर्ता कर्हिचित्कचित्
यस्माज्जालिकवज्जालं लोकेभ्योऽहं क्षिपामि च । तत्त्वज्ञा मां ततः प्रादुर्धर्मजालिक इत्युत
सोऽहं तैर्वहुभिश्चीर्णैः पातकैरन्त आगते । मृतो गतो यमस्थानं पातितः कूटशाल्मलीम्
यमदूतैस्ततः कृष्टः स्मार्यमाणः स्वचेष्टितम् । खड्गैश्च कृत्यमानोऽहं जीवामि प्रमियामि च
आत्मानं बहुधा निन्दञ्छाश्वतीर्न्यवसं समाः । नरके या मतिर्भूयाद्धर्मं प्रति प्रपीडतः

सा चेन्मुहूर्तमात्रं स्यादपि धन्यस्ततः पुमान् ।

नमोनमः कर्मभूम्यै सुकृतं दुष्कृतं च वा ॥ ११५ ॥

यस्यां मुहूर्तमात्रेण गुणैरपि न नश्यति । ततो विपश्चिज्जनको मोक्षयामास नारकात्
तैः सहाऽहं प्रमुक्तश्च कथञ्चिदवपीडितः । स्थाणुत्वमनुभूयाऽथ क्लेशानासाद्यभूरिशः
कीटोऽहमभवं पश्चात्तीरे सारस्वते शुभे । तत्र मार्गे सुखमिव संसृतोऽहं यदृच्छया
आगच्छतो रथस्याऽस्य शब्दमश्रौषमुन्नतम् । तं मेघनिनदं श्रुत्वा भीतोऽहं सहसा जवात्
मार्गमुत्सृज्य दूरेण प्रपलायनमाचरम् । एतस्मिन्नन्तरे व्यासस्तत्र प्राप्तो यदृच्छया ॥

स मामपश्यत् त्रस्तं च कृपया संयुतो मुनिः ।

यन्मया सर्वलोकानां नानाधर्माः प्रकीर्तिताः ॥ १२१ ॥

विप्रजन्मनि तस्यैव प्रभावाद्द्रव्याससङ्गमः । ततः सर्वरुतज्ञो मां प्राहाऽर्च्यः कीटभाषया
किमेवं नश्यसे कीट! कस्मान्मृत्योर्विमेषि च । अहो समुचिता भीतिर्मनुष्यस्य कुतस्तव
इत्युक्तो मतिमान्पूर्वपुण्याद्द्रव्यासं तदोचिवात् । न मे भयं जगद्वन्द्यमृत्योरस्मात्कथञ्चन
एतदेव भयं मान्यगच्छेयमधर्मांगतिम् । अस्या अपि कुयोनेश्च सन्त्यन्याः कोटिशोऽधमाः

तासु गर्भादिकक्लेशभीतस्त्वस्तोऽस्मि नान्यथा ॥ १२६ ॥

व्यास उवाच

मा भयं कुरु सर्वभ्यो योनिभ्यश्च चिरादिव ।

मोक्षयिष्यामि ब्राह्मण्यं प्रापयिष्यामि निश्चितम् ॥ १२७ ॥

इत्युक्तोऽहं कालियेन तं प्रणम्य जगद्गुरुम् । मार्गमागत्य चक्रं पीडितो मृत्युमागमम्

ततः काकशृगालादियोनिष्वस्मि यदाऽभवम् ।

तदा तदा समागम्य व्यासो मां स्मारयच्च तत् ॥ १२८ ॥

ततो बहुविधा योनीः परिक्रम्याऽस्मि कर्षितः ।

ब्राह्मणस्य च गेहे स्यां योनौ जातोऽतिदुःखितः ॥ १३० ॥

ततो जन्मप्रभृत्यस्मि पितृभ्यां परिवर्जितः । गलत्कुष्ठ्रीमहापीडामेतां योऽनुभवामि च
ततो मां पञ्चमे वर्षे व्यास आगत्य जप्तवान् । कर्णे सारस्वतं मन्त्रं तेनाऽयं संस्मरामि च
अनधीतानि शास्त्राणि वेदाधर्माश्च कृत्स्नशः । उक्तं व्यासेन चेदं मे गच्छ क्षेजं गुह्यस्य च

तत्र त्वं नन्दभद्रश्च आश्वासय महामतिम् ॥ १३३ ॥

त्यक्त्वा बहूदके प्राणानस्थिक्षेपं महीजले । काराय्य त्वं ततो भावीमैत्रेय इति सन्मुनिः
गमिष्यसिततो मोक्षमिति मां व्यास उक्तवान् । आगतश्च ततश्चात्र वाहीकेभ्योऽतिक्लेशतः
इति ते कथितं सर्वमात्मनश्चरितं मया । पापमेवंविधं कष्टं नन्दभद्र ! सदा त्यज ॥

नन्दभद्र उवाच

अहो महाद्भुतं तुभ्यं चरितं येन मे हृदि । भूयः शतगुणं जातं धर्माय दृढमानसम् ॥

किन्तु त्वयोक्तधर्मस्य कर्तुंकामोऽस्मि निष्कृतिम् ।

धर्मं स्मर भवांस्तस्मात्किञ्चिदादिश निश्चितम् ॥१३८॥

बाल उवाच

अत्र तीर्थे च सप्ताहं निराहारस्त्वहं स्थितः ।

सूर्यमन्त्राञ्जपिष्यामि त्यक्ष्यामि च ततस्त्वसून् ॥१३९॥

ततो बर्करिकातीर्थे दग्धव्योऽहं त्वयातटे । अस्थीनि सागरेचापिममक्षेप्याणिचात्रहि
यदिसापह्वंचित्तं मय्यतीवतवाऽस्तिचेत् । ततस्त्वांगुस्कार्यार्थमादेक्ष्यामिशृणुष्वतत्

अस्मिन्बहूदके तीर्थे यत्र प्राणांस्त्यजाभ्यहम् ।

तत्र मन्नामचिह्नस्ते संस्थाप्यो भास्करो विभुः ॥१४०॥

आरोग्यं धनधान्यं च पुत्रदारादिसम्पदः । भास्करो भगवांस्तुष्टो दद्यादेतच्छ्रुतेर्वचः
सविता परमो देवः सर्वस्वं वा द्विजन्मनाम् । वेदवेदाङ्गीतश्च त्वमप्येनं सदा भज
बहूदकमिदं कुण्डं संसेव्य च सदा त्वया । माहात्म्यमस्य वक्ष्यामि संक्षेपाद्व्याससूचितम्
बहूदके कुण्डवरे स्नाति यो विधिर्वन्नरः । आरोग्यं धनधान्याद्यं तस्य स्यात्सर्वजन्मसु
बहूदके च यः स्नात्वा सप्तम्यां माघमासके । दद्यात्पिण्डं पितृणाञ्च तेऽक्षयांतृप्तिमाप्नुयुः
बहूदकस्य तीरे यः शुचिर्यजति वै क्रतुम् । शतक्रतुफलं तस्य नास्ति काचिद्विचारणा
अत्र यस्त्यजति प्राणान्बहूदकतटे नरः । मोदते सूर्यलोकेऽसौ धर्मिणाञ्च सुतो भवेत्
बहूदकस्य तीरे च यः कुर्याज्जपसाधनम् । सर्वलक्षणं प्रोक्तं जपो होमस्य पूजनम्
बहूदकस्य तीरे च द्विजमेकञ्च भोजयेत् । यो मिष्टान्नेन तस्य स्याद्विप्रकोटिश्च भोजिता
बहूदकस्य तीरेयानारीगौरिणिकाः शुभाः । सम्भोजयति तस्याश्च कुर्यात्सुस्वागतं ह्युमा
बहूदकस्य तीरे च यः कुर्याद्योगसाधनम् । षण्मासाभ्यन्तरे सिद्धिर्भवेत्तस्य न संशयः
बहूदकस्य तीरे च प्रेतानुद्दिश्य दीयते । यत्किञ्चिदक्षयन्तेषामुपतिष्ठेन्न चान्यथा ॥
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । कृतं बहूदकतटे सर्वं स्यात्सुमहत्फलम्
त्वयैतद्बुद्धिं सन्धार्य फलं व्यासेन सूचितम् । बहूदकस्य कुण्डस्य नन्दभद्र महामते !

इत्युक्त्वा सोऽभवन्मौनी स्नात्वा कुण्डे ततः शुचिः ।

तीरे प्रस्तरमाश्रित्य स्वयं मन्त्राञ्जजाप ह ॥ १५७ ॥

श्रीनारद उवाच

ततः स सप्तरात्रान्ते जहौ बालो निजानसून् । संस्कारितो यथोक्तं च नन्दभद्रेण ब्राह्मणैः
यत्र बालः स च प्राणाञ्जहौ जपपरायणः । बालादित्यमिति ख्यातं तत्रास्थापयत्प्रभुम्

बहूदके च यः स्नात्वा बालादित्यं प्रपूजयेत् ।

तस्य स्याद्भास्करस्तुष्टो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥ १६० ॥

नन्दभद्रोऽप्यथाऽन्यस्यां भार्यायामपरान्सुतान् ।

उत्पाद्याऽऽत्मसमान्धीमाञ्छिवसूर्यपरायणः ॥ १६१ ॥

रुद्रदेहं ययौ पार्थ पुनरावृत्तिदुर्लभम् । एवमेतन्महाकुण्डं बहूदकमिति स्मृतम् ॥
अस्य तीरे स्वमंशं च वल्लानाथः प्रमोक्षयति । दत्तात्रेयस्य योगीह्यवतारो भविष्यति
अर्चयित्वा च तन्देवं योगसिद्धिमवाप्नुयात् । पशूनामृद्धिमाप्नोति गोशरण्यो ह्यसौ प्रभुः
पश्चिमायां बुधस्तुतस्तथा क्षेत्रं स भारत । पुरुरवादित्यमिति स्थापयामास पार्थिवः
सर्वकामप्रदश्चाऽसौ भट्टादित्यसमो रविः । बहूदकक्षेत्रसमं तस्य क्षेत्रञ्च भारत ! ॥
अस्य तीर्थस्य माहात्म्यं जप्तव्यं कर्णमूलके । पुत्रस्य वापि शिष्यस्य न कथञ्चन नास्तिकः
शृणोतीदं श्रद्धया यस्तस्य तुष्येच्च भास्करः । धारयन् हृदये मोक्षं मुच्यते भवसागरात्
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे बहूदकमाहात्म्ये बालादित्यवृत्तान्तवर्णनं नाम

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः

देव्याख्यानवर्णनम्

नारद उवाच

ततो मयाऽस्य तीर्थस्य रक्षणाय पुनर्जय ! । समाराध्य यथा देवः स्थापितास्तच्छृणुष्व भोः

यथाऽऽत्मा सर्वभूतेषु व्यापकः परमेश्वरः । तथैव प्रकृतिर्नित्या व्यापका परमेश्वरी ॥
शक्तिप्रसादादाप्नोति वीर्यं सर्वाश्चसम्पदः । ईश्वरीसर्वभूतेषु सा चैवं पार्थ संस्थिता
बुद्धिहीपुष्टिलज्जेतितुष्टिः शान्तिः क्षमा सृष्टा । श्रद्धा च चेतनाशक्तिर्मन्त्रोत्साहप्रभूद्वा
इयमेव च वन्धाय मोक्षायैवं च सर्वदा । एनामाराध्य चैश्वर्यमिन्द्राद्याः समवाप्नुयुः
येचशक्तिमन्यन्तेतिरस्कुर्वन्तिचाधमाः । योगीन्द्रा अपि व्यक्तभ्रश्यन्तेकाशिजायथा
वाराणस्यां किल पुरा सिद्धयोगीश्वराः पुनः । अवमन्य च ते शक्तिपुनर्भ्रशानुपागताः
तस्मात्सदा देहिनेयंशक्तिः पूज्यैवनित्यदा । तुष्टाद्दाति सा कामान्द्रष्टासंहरतेक्षणत्
परमा प्रकृतिः सा च बहुभेदैर्व्यवस्थिता । तासामध्ये महादेवो ह्यत्र संस्थापिताः शृणु

चतस्रस्तु महाशक्तयश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ।

सिद्धाम्बिका तु पूर्वस्यां स्थापिता सा गुहेन च ॥ १० ॥

जगदादौ मूलप्रकृतेरुत्पन्ना सा प्रकीर्त्यते ।

आराधिता यतः सिद्धैस्तस्मात्सिद्धाम्बिका च सा ॥ ११ ॥

दक्षिणस्यां तथा तारा संस्थिता स्थापिता मया ।

तारणार्थाय देवानां यस्मात्कूर्मं समाश्रिता ॥ १२ ॥

यथाविष्टः समुज्जहो वेदान्कूर्मो जगद्गुरुः । अनयाऽऽविष्टदेहश्च बुधो वौद्धान्हनिष्यति
कोटिशो वेदमार्गस्यध्वंसकान्पापकर्मिणः । इयंमयासमाराध्यसमानीतागिरेः सुता ॥

कोटिसंख्याभिरत्युग्रदेवीभिः सम्वृता स सा ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य संस्थिता मम गौरवात् ॥ १५ ॥

पश्चिमायां तथा देवी संस्थिता भास्कराशुभा । यथाविष्टा निभासन्ते भास्करप्रमुखानि च
विम्बानि सर्वताराणां गच्छन्त्यायान्ति च द्रुतम् । सैषा महाबलाशक्तिर्भास्वराकुसुमन्दन
मयाराध्यसमानीता कटाहादत्र संस्थिता । कोटिकोटिद्विता नित्यं त्रायते पश्चिमां दिशम्
उत्तरस्यां तथा देवी संस्थिता योगनन्दिनी । परमप्रकृतेर्देहात्पूर्वं निःसृतया यया ॥

दृष्ट्या दृष्टा निर्मलया योगमापुश्चतुःसनाः । योगीश्वरी च सा देवी सनकाद्यैः सुतोषिता

सैव चाऽण्डकटाहान्मे समाराध्याऽत्र प्रापिता ।

योगिनीभिः परिवृता संस्थिता चोत्तरां दिशम् ॥ २१ ॥

एवमेता महाशक्तयश्चतस्रः संस्थिताः सदा । पूजिताः कामदानित्वं हृष्टाः संहरणक्षमाः

ततश्च नव मे दुर्गाः समानीताः शृणुष्व ताः ॥ २३ ॥

त्रिपुरानाम परमा देवी स्थाणुर्यथा पुरा । आविष्टस्त्रिपुरं निन्द्य भस्मत्वं जगदीश्वरः

त्रिपुरेति ततस्तां तु प्रोक्तवान्भगवान्हनरः । तुष्टाव च स्वयंतस्मात्पूज्यासाजगतामपि

साचारार्थ्यसमानीतायाऽमरेश्वरपर्वतात् । भक्तानां कामदासास्त्रिभुवः पतित्यसमीपतः

अपरा चापि कोलम्बा महाशक्तिः सनातनी । कोलरूपीययाविष्टः केशवश्चो जहार गाम्

तस्मात्सा विष्णुना चोक्ता कोलम्बेति स्तुताऽर्चिता ।

सा च देवी मया पार्थ ! भक्तियोगेन तोषिता ॥ २८ ॥

वाराहगिरिसंस्थामांसमानीता च साऽब्रवीत् । यत्राऽहं नारदसदातिष्ठामि कृपयार्थिनाम्

तत्र कूपेन संस्थेयं रुद्राणी संस्थितेन वै । तं हि कूपं विना मह्यं न रतिर्जायते क्वचित्

तस्माद्भवान्कूपवरं स्वयमत्र खन द्विज । एवमुक्ते पार्थ ! देव्या दर्भमूलेन मे तदा ॥

कूपोऽखनि यत्र सक्षाद्दुष्टाणां कूपआबधौ । ततोमया तत्र देवाः स्नात्वा जप्त्वा च तर्पिताः

पूजिता च ततो देवी कोलम्बा जगदीश्वरी । परितुष्टा तदा देवी प्रणतं मां ततोऽब्रवीत्

नदाऽत्र चाहं स्थास्यामि प्रसादं प्रापिता त्वया । येचकूपेऽत्र संस्नात्वा सायाऽऽशुभं विशेषतः

पूजयिष्यन्ति मां मर्त्यास्तेषां छेत्स्यामि दुष्कृतम् ।

सर्वतीर्थमयो यच्च सर्वतुङ्गवने स्थितः ॥ ३५ ॥

मेरोः समीपे रुद्राण्याः कूप एव स एव च ॥ ३६ ॥

प्रयागादपि गङ्गाया गवायाश्च विशेषतः । कूपेऽस्मिन्नाधिकं स्नानं मया तारम् कीर्तितम्

तदहं तव वाक्येन संस्थिताऽत्र तपोधन । गुहेनाऽथ सरः पुण्यं पादयिष्याम्यतन्द्रिता

कुमारेण पूजयित्वा पूजयिष्यन्ति येच माम् । देवीभिः पण्डिकोटिभिर्भुतातेषामभीष्टदा

नारद उवाच

इत्युक्तोऽहं पार्थ देव्या तदानीं प्रीयमाणया । प्रत्यव्रवं प्रमुदितः कोलम्बां विश्वमतारम्

अत्राऽस्य माता त्वं देवि गुप्तक्षेत्रस्थकारणम् । तीर्थयात्रावृथा तेषां नार्चयन्त हत्वांचये

इदंचयत्सरःपुण्यंत्वन्नाम्नाख्यातिमेष्यति । ईश्वरीसरसोऽस्यत्वंतीर्थस्यास्यतथेश्वरी
एवं दीर्घं तपस्तप्त्वा स्थापितामयकाशुभा । महादुर्गानरैस्तस्मात्पूज्येयं सततं बुधैः
तृतीयाचदिशितस्थांस्थितासंस्थापितामया । गुहेनचकपालेश्याःप्रभावोऽस्याःपुरैरितः
धन्यास्ते ये प्रपश्यन्ति नित्यमेनां नरोत्तमाः । कपालेश्वरमभ्यर्च्य विश्वशक्तिरियंयतः

एवमेतास्त्रिस्तो दुर्गाः पूर्वस्यां दिशि संस्थिताः ।

पश्चिमायां प्रवक्ष्यामि तिस्रो दुर्गा महोत्तमाः ॥ ४६ ॥

सुवर्णाक्षी तु यादेवीब्रह्माण्डपरिपालिनी । सा मयाऽत्र समाराध्यतीर्थेदेवीनिवेशिता
येचैनांप्रणमिष्यन्तिपूजयिष्यन्तिभक्तितः । त्रयस्त्रिंशद्भिःकोटीभिर्देवीभिःपूजिताच तैः
अपरा च महादुर्गा चर्चिताचेतिसंस्थिता । रसातलतलात्तत्र मयानीतासुभक्तितः ॥
इयमर्च्या च चिन्त्या च वीरत्वं समभीप्सुभिः । बहुभिर्देवदैतैर्यदैर्दौत्यैभ्यश्चवीरताम्
इयमेव महादुर्गा शूद्रकं वीरसत्तमम् । चौरैर्वैद्धं कलौ चाऽग्रे मोक्षयिष्यति विक्रमात्
ततस्त्वेतां स चाराध्यवीरेन्द्रत्वमवाप्स्यति । निहनिष्यतिचाक्रम्यकालसेनमुखानिपून्
तस्मादियंसमाराध्या वीर्यकामैर्नरैःसदा । चर्चितायामहादुर्गापश्चिमायांदिशिस्थिता
तथा त्रैलोक्यविजया तृतीयस्यां दिशि स्थिता ।

यामाराध्य जयं प्राप्तस्त्रिलाक्यां रोहिणीपतिः ।

सोमलोकान्मयाऽऽनीता पूजिता जयदा सदा ॥ ५४ ॥

एवमेताः पश्चिमायामुत्तरस्यामतःशृणु । तिस्रोदेव्यश्चोत्तरस्यामेकवीरामुखाःस्थिताः
एकवीरेति या देवी साक्षात्सा शिवपूजिता । ययाविष्टो जगत्सर्वं संहर्त्येषभूतराट्
वीर्यणाऽऽद्येकवीरायाः कृत्वा लोकांश्च भस्मसात् ।

युगैकादशपूर्णत्वे विलक्षोऽभूत्स भस्मनि ॥ ५७ ॥

एवम्विधात्वेकवीराशक्तिरेपासनातनी । पूजिताऽऽराधिताचैवसर्वाभीप्सितदानृणाम्
ब्रह्मलोकात्समानीतामयाऽऽराध्याऽत्रभारत । नामकीर्तनमप्यस्यादुष्टानांघातनंविदुः

द्वितीया हरिसिद्ध्याख्या देवी दुर्गा महाबला ।

शीकोत्तरात्समाराध्य मयाऽऽनीताऽत्र पाण्डव ! ॥ ६० ॥

यदा शीकोत्तरस्थेनपार्वत्याप्रार्थितेनच । रुद्रेणडाकिनीमन्त्रः प्रोक्तोदेव्याः कृपालुना
तदा मन्त्रप्रभावेण मोहिता गिरिजासती । तमेवाऽऽक्रम्य मांसंच शोणितंचभवंपपौ
ततो रुद्रशरीरात्तुविनिष्क्रान्तार्तिनाशिनी । हरसिद्धिर्महादुर्गा महामन्त्रविशारदा ॥
सा सहस्रभुजादेवी समाक्रम्याऽभिपीड्य च । मोक्षयामास गिरिशमशापयततान्तथा
ततः प्रभृति सा लोके हरसिद्धिः प्रकीर्त्यते । देवीनां षष्टिकोटीभिरावृतापूज्यते सुरैः
एतामाराध्य सुग्रीवप्रमुखादोषनाशिनीम् । अभूवन्त्सुमहावीर्या डाकिनीसंघनाशनाः
तस्मादेतां पूजयेत्तु मनोवाक्कायकर्मभिः । डाकिन्याद्या न सर्पन्ति हरसिद्धेरनन्तरम्
तृतीयेशानकोणस्थाचण्डिकानवमीस्थिता । वागीशोऽपिलभेत्पारंनैवयस्याःप्रवर्णने
या पुरा पार्वतीदेहाद्विनिःसृत्य महासुरौ । चण्डमुण्डौनिहत्यैवभक्षयामासक्रोधतः ॥

अक्षौहिणीशतं त्वेकं चण्डमुण्डौ च तावुभौ ।

नापूर्यतैकग्रासोऽऽयाः किलक्ष्या या त्वियं हि सा ॥ ७० ॥

इयमेवाऽन्धकानां च तृपिता शोणितं पुनः । पपौ ततो निजग्राहचान्धकंभगवान्भवः
इयं च रक्तवीजानांकृत्वा पानञ्च रक्तजम् । अर्पयामासतंदेव्याश्चामुण्डापीतशोणितम्
एषातृप्यतिभक्तानांप्रणामेनाऽपि भारत ! । अर्बुदानांचकोटीभिर्देव्यानांपापकर्मिणाम्
कुण्डञ्चास्यामयादेव्याःपुण्यंनिष्पादितंशुभम् । यत्र वै स्पर्शमात्रेणसर्वतीर्थफलंलभेत्
हरसिद्धिर्देवसिद्धिर्धर्मसिद्धिश्च भारत ! ।

विविधा प्राप्यते सिद्धिस्तीर्थेऽस्मिंश्चण्डिकारतैः ॥ ७५ ॥

यच्च पूजयते देवीं स्वल्पेन बहुनाऽपि वा । कात्यायनी कोटिशतैर्वृता तस्यविभूतिदा
एवमेतामहादुर्गानतीर्थेऽत्रसंस्थिताः । चतस्रश्चापिदिदेव्योनित्यमर्च्याःशुभेप्सुभिः
आश्विनस्य च मासस्य नवरात्रे विशेषतः । उपोष्यचैकभक्तैर्वादेवीस्त्वेताः प्रपूजयेत्
बलिपूकनैवेद्यैस्तर्पणैर्धूपगन्धिभिः । तस्य रक्षां चरन्त्येता रथ्यासु त्रिकचत्वरे ॥
भूतप्रेतपिशाचाद्या नोपकुयुः प्रपीडनम् । आपदोविद्रवन्त्याशुयोगिन्योनन्दयन्ति तम्
पुत्रार्थीलभतेपुत्रान्धनार्थीधनमाप्नुयात् । रोगार्तोमुच्यतेरोगाद्बद्धोमुच्येतबन्धनात्

आसां यःकुहते भक्तिं नरो नारी च श्रद्धया ।

सर्वान्कामानवाप्नोति यांश्चिन्तयति चेतसि ॥ ८२ ॥

कामगव्य इमा देव्यश्चिन्तामणिनिभास्तथा ।

कल्पवल्गयोऽऽथ भक्तानां प्रतिच्छन्दोऽत्र नैव हि ॥ ८३ ॥

तथाऽत्र भूतमाताऽस्ति हरसिद्धेस्तुदक्षिणे । तस्या माहात्म्यमतुलसंक्षेपात्प्रवर्णीमिमे
पूर्वं किल गुहो विद्वान्पुण्ये सारस्वते तटे । भूतप्रेतशिखानामाधिराज्येऽभ्यपिच्यत ॥
सचसर्वाणि भूतानि मर्यादायामधारयत् । एतदन्नं प्रदायैव कृपया भगवान्गुहः ॥
यदमन्त्रहुतं किञ्चिद्देवाहं च यत्कृतम् । अथद्वया च क्रोधेन तद्रस्त्वृण्यैभविष्यति ॥
ततस्त्वनेनभोगेन तानि नन्दन्ति कृत्स्नशः । ततःकेनापि कालेन श्रद्धयाऽश्रद्धयाकृतम्
पुण्यं तान्येव भूतानिप्रसन्त्याक्रम्यदेवताः । ततोदेवा क्षुभार्त्तास्ते गुहायैतन्न्यवेदयन्
स वै तदाकर्ण्यक्रुद्धोऽगुहःकालइवाऽभवत् । तस्यक्रुद्धस्य भगवन्मध्यात्काचिद्विनिर्गता
ज्वालामाला सुदुर्दशी नारी द्वादशलोचना । सा च प्रणम्य तं प्राह तव शक्तिरहंप्रभो
शीघ्रमादिश मां कृत्ये किं करोमि तवेप्सितम् ॥ ८१ ॥

स्कन्द उवाच

एतैर्भूतगणैः पापैरुलङ्घ्य मम शासनम् ॥ ८२ ॥

मनुष्यदत्तं सकलं भुज्यते स्वेच्छयाऽधमैः । शीघ्रमेतापित्वंतस्मान्मर्यादायामुपानय
एतास्त्वानुव्रजिष्यन्तिदेव्यःकोटिशतंशुभे । ततस्तथेतिसाचोवत्वादेवैभिःसम्भृतातदा
मयूरं समुपास्थाय गुहशक्तिः समागता । सरोजवनमासाद्य भूत उद्धानपश्यत ॥
जघान च समासाद्य देवी नानाविधायुधैः । ततः प्रेतपिशाचाद्या हन्यमानामहारणे ॥
प्रसादयन्ति तां देवीं नानावैपैःसुदीनवत् । केचिद्ब्राह्मणवैपैश्चतुर्ष्वपसानांतथोक्तिभिः
नृत्यन्ति देविपञ्चाक्षिप्रसीदेतिपुनःपुनः । ततःप्रसन्नासादेर्विषयतांस्वेच्छयाऽऽहतान्
तांतेप्रोचुस्त्राहिनस्त्वंभूतमाताभवेश्वरि । मर्यादानैवत्यक्ष्यामोऽयंस्कन्दविनिर्मिताम्
ये चैवं त्वां तोषयन्ति तेषां देहि वरान्सदा ॥ १०० ॥

श्रीदेव्युवाच

वशाखे दर्शदिवसे ये चैवं तोषयन्ति माम् । अरिष्टाभरणैः पुण्ड्रैर्दधिमत्तैश्च पूजनैः ॥

तेषां सर्वोपसर्गा वै यास्यन्ति विलयं स्फुटम् ॥ १०१ ॥

एवं दत्त्वा वरं देवी मुमुदे भूतसम्भृता । एवम्प्रभावा सा देवी मयानीताऽत्र भारत ॥

य एनाम्प्रणमेन्मर्त्यः सर्वारिष्टैर्विमुच्यते ॥ १०२ ॥

एवम्प्रभावा परिकीर्तिता मया समासतस्तीर्थवरेऽत्र देव्यः ।

चतुर्दशैवाऽर्जुन ! पूजिता याश्चतुर्दशस्थानवरैर्नृमुख्यैः ॥ १०३ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे श्रीदेव्याख्यानवर्णननाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः

स्तम्भतीर्थमाहात्म्ये सोमनाथमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

अथाऽतः सम्प्रवक्ष्यामि सोमनाथमहिं* स्फुटम् ।

शृण्वन्त्यां कीर्तयिष्यामि पापमोक्षमवाप्नुयात् ॥ १ ॥

पुरा त्रेतायुगे पार्थ चौडदेशसमुद्भवौ । ऊर्जयन्तश्च प्रालेयो विप्रावास्तां महाद्युतौ ॥
नावेकदा पुराणार्थे श्लोकमेकमपश्यताम् । तं दृष्ट्वा सर्वशास्त्रज्ञावास्तांकण्टकितत्वचौ
प्रभासाद्यानितीर्थानिपुलस्त्यायाऽऽहपद्मभूः । नयैस्तत्राप्लुतंचैवकिन्तैस्तीर्थमुपासितम्
इति श्लोकं पठित्वातौ पुनःपुनरभिन्दुतम् । तर्ह्येवच प्रभासाय निःसृतौ स्नातुमुत्तमौ
तौ वनानि नदीश्चैव व्यतिक्रम्य शनैःशनैः । महर्षिगणसङ्कीर्णामुत्तीर्णौ नर्मदांशिवम्
गुप्तक्षेत्रस्य माहात्म्यं महीसागरसङ्गमम् । तत्र स्नात्वा प्रभासाय तन्मध्येन प्रतस्थतुः

ततो मार्गस्य सून्यत्वात्तृदशध्यापीडितौ भृशम् ।

आस्तां विचेतनौ विप्रौ सिद्धलिङ्गसमीपतः । ८ ॥

सिद्धनाथं नमस्कृत्य सम्प्रयातौ सुधैर्यतः । क्षुधावेगेन तीव्रेण तृषा मध्यार्कतापितौ

* माहात्म्यमित्यर्थः

सहसा पतितौ भूमौ स्थूणपादो विमूर्च्छितौ । ततो मुहूर्तात्प्रालेय ऊर्जयन्तमभाषत
किञ्चिद्विश्वस्य धैर्याच्च सखे ! किन्न श्रुतं त्वया । यथायथाविवर्णाङ्गो जायते तीर्थयात्रया
तथा तथा भवेद्दानैर्दीनः सोमेश्वरो हरः । तथाऽऽस्तां लुण्ठमानौ तावेव मुक्तेश्रुतेऽपि च
लुण्ठमानो जगामैव प्रालेयः किञ्चिदन्तरे । उत्थितं सहसालिङ्गं भूमिभिन्वा सुदुर्दृशम्
खे वाणी चाऽभवत्तत्र पुष्पवर्षपुरःसरा । प्रालेय तव हेतोस्तु सोमनाथसमं फलम् ॥

उत्थितं सागरतटे लिङ्गं तिष्ठाऽत्र सुव्रत ! ॥ १४ ॥

प्रालेय उवाच

यद्येवं सत्यमेतच्च तथाप्यात्मा प्रकल्पितः ॥ १५ ॥

प्रभासाय प्रयातव्यं यदाऽऽमृत्योर्मया स्फुटम् ।

ततश्चैवोर्जयन्तोऽपि मूर्च्छाभावाल्लुण्ठनपुरः ॥ १६ ॥

अपश्यदुत्थितं लिङ्गं स चैवं प्रत्यपद्यत । ततः प्रत्यक्षतां प्राप्तो भवश्चक्रो तथोद्भूते ॥
दृष्ट्या तनू ततो यातौ प्रभासं शिवसन्न च । तावेतौ सोमनाथौ द्वौ सिद्धेश्वरसमीपतः ॥
ऊर्जयन्तः प्रतीच्याञ्च प्रालेयस्येश्वरोऽपरः । सोमकुण्डाम्भसिशनैः स्नात्वाऽर्णवमहीजले
सोमनाथद्वयं पश्येज्जन्मपापात्प्रमुच्यते । ब्रह्माऽत्र स्थापयित्वा तु हाटकेश्वरसज्जितम्
महीनगरके लिङ्गं पातालार्त्सुनोहरम् ।

तुष्टाव देवं प्रयतः स्तुतिन्तां शृणु पाण्डव ! ॥ २१ ॥

नमस्ते भगवन् रुद्र भास्कराऽमिते जसे । नमो भवाय रुद्राय रसायाम्बुमयाय ते ॥
शर्वाय क्षितिरूपाय सदा सुरभिणे नमः । ईशाय वायवे तुभ्यं संस्पर्शाय नमो नमः ॥
पशूनां पतये चाऽपि पावकायाऽतिते जसे । भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः
महादेवाय सोमाय अमृताय नमोऽस्तु ते । उग्राय यजमानाय नमस्ते कर्मयोगिने ॥
इत्येवं नामभिर्दिव्यैः स्तवः एष उद्गिरितः । यः पठेच्छृणुयाद्वाऽपि पितामहकृतस्तवम्
हाटकेश्वरलिङ्गस्य नित्यञ्च प्रयतो नरः ।

अष्टमूर्तेः स सायुज्यं लभते नाऽत्र संशयः ॥ २७ ॥

हाटकेश्वरलिङ्गं च प्रयतो यः स्मरेदपि । तस्य स्याद्भद्रदो ब्रह्मा तेनेदं स्थापितं जय

एवम्बिधानि तीर्थानि महीसागरतट्पथे । बहूनि सन्ति पुण्यानि संक्षेपाद्वर्णितानि मे
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहतायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे स्वस्मतीर्थमाहात्म्ये सोमनाथवृत्तान्तवर्णनं
नामाऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

आदित्यकमठसम्वादे जीवस्य देहोत्पत्तिवर्णनम्

अर्जुन उवाच

अत्यद्भुतानि तीर्थानि लिङ्गानि च महामुने । श्रुत्वा तव मुखाभ्यो जाद्भृशमेहृष्यते मनः
महीनगरकस्याऽपि स्थापितस्य त्वया मुने ! । यानि तीर्थानि मुख्यानि तानि वर्णय मे प्रभो

नारद उवाच

श्रीमन्महीनगरके यानि तीर्थानि फाल्गुन । तानि वक्ष्यामि यत्राऽऽस्ते जयादित्योरविः प्रभुः
जयादित्यस्य यो नाम कीर्तयेद्दिह मानवः । सर्वरोगविनिर्मुक्तो लभेत्सोऽपि हृदीप्सितम्
यस्य सन्दर्शनादेव कल्याणैरपि पूर्यते । मुच्यते चाप्यकल्याणैः श्रद्धावान्पार्थ ! मानवः
तस्य देवस्य चोत्पत्तिशृणु पार्थ वदामि ते । शृण्वन्वाकीर्तयन्वाऽपि प्रसादं भास्कराल्लभेत्

अहं संस्थाप्य संस्थानमेतत्कालेन केनचित् ।

प्रयातो भास्करं लोकं दर्शनार्थी यदृच्छया ॥ ७ ॥

स मां प्रणतमासीनमभ्यर्च्यार्घ्येण भास्करः । प्रहसन्निव प्राहेदं देवो मधुरया गिरा
कुत आगम्यते विप्र ! क्व वा प्रतिगम्यते । क्व चाऽयं नारदमुने ! कालस्ते विहृतोऽभवत्

नारद उवाच

एवमुक्तो भास्करेण तं तदा प्राब्रवन्वचः । भारते विहृतः खण्डे महीनगरकादपि ।
दर्शनार्थं तव विभो । समायातोऽस्मि भास्कर ! ॥ १० ॥

रविरुवाच

यत्त्वयास्थापितस्थानंतत्रेयेसन्ति ब्राह्मणाः । तेषां गुणान्ममब्रूहि किं गुणाननुते द्विजाः

नारद उवाच

एवं पृष्ठो भगवता पुनरेवाऽब्रवन्वचः ॥१२॥

यदि तान्भोः प्रशंसामि स्वीयान्स्तौतीति वाच्यता ।

निन्दाभ्यनर्हान्कस्माद्वा कष्टमेवोभयत्र च ॥१३॥

अथवाऽपारमाहात्म्ये सति तेषां महात्मनाम् । अल्पे कृतेवर्णनेस्यादोषएवमहान्मम
मदर्चितद्विजेन्द्राणां यदि स्याच्छ्रावणेऽप्सुता । ततः स्वयं विलोक्यास्तेगत्वेदंमेमतरेवे
इति श्रुत्वा मम वचो रविरासीत्सुविस्मितः । स्वयं द्रक्ष्यामिचोवाचपुनःपुनरुहर्षतिः
सोऽथ विप्रतनुं कृत्वामां विसर्ज्यैव भास्करः । प्रतपन्दिवियोगाच्चप्रयातोऽर्णवरोधसि
जटां त्रिषवणस्तानपिङ्गलां धारयन्नथ । वृद्धद्विजो महातेजा ददृशे ब्राह्मणैर्मम ॥१८॥
ततो हारीतप्रमुखाः प्रहर्षोत्फुल्ललोचनाः । उत्थाय ब्रह्मशालायास्तेद्विजाद्विजमाब्रुवन् ॥

नमस्कृत्य द्विजाग्रन्ते प्रहर्षादिदमब्रुवन् ॥२०॥

अथ नो दिवसः पुण्यः स्थानमद्योत्तमं त्विदम् । यत्त्वयाविप्रप्रवरस्वयमागमनंकृतम् ॥
धन्यस्यहिगृहस्यस्यकृपयैवद्विजोत्तमाः । आतिथ्यवेषेणाऽऽयान्तिपावनार्थं न संशयः ॥
तत्त्वं गेहानि चास्माकंपादचङ्क्रमणेन च । दर्शनाद्भोजनात्स्थानादस्माभिः सहपावय

अतिथिरुवाच

भोजनं द्विविधं विप्रा प्राकृतं परमं तथा । तदहं सम्यगिच्छामि दत्तं परमभोजनम्
इत्येतदतिथेः श्रुत्वा हारीतः पुत्रमब्रवीत् । अष्टवर्षन्तु कमठं वेत्सि पुत्र ! द्विजोदितम्

कमठ उवाच

तात ! प्रणम्य त्वां वक्ष्ये तादृक्परमभोजनम् । द्विजञ्चतर्पयिष्यामिदत्त्वापरमभोजनम्

सुतेन किल जातेन जायते चाऽनृणः पिता ।

सत्यं करिष्ये तद्वाक्यं सन्तर्प्याऽतिथिमुत्तमम् ॥२७॥

भोजनं द्विप्रकारञ्च प्रविभागस्तयोरयम् । प्राकृतं प्रोच्यते त्वेवमन्यत्परमभोजनम् ॥

तत्र यत्प्राकृतं नाम प्रकृतिप्रमुखस्य तत् । चतुर्विंशतितत्त्वानांगणस्योक्तं हि तर्पणम्
षड्रसं भोजनं तच्च पञ्चभेदं वदन्ति च । येन भुक्तेन तृप्तं स्यात्क्षेत्रं यद्देहलक्षणम् ॥
यथापरंपरं नाम प्रोक्तं परमभोजनम् । परमः प्रोच्यते चात्मा तस्य तद्भोजनं भवेत् ॥

ततो नानाप्रकारस्य धर्मस्य श्रवणं हि यत् ।

तदन्नं प्रोच्यते भोक्ता क्षेत्रज्ञः श्रवणौ मुख्यम् ॥३२॥

तदास्यामिद्विजाग्रथाय वृच्छविप्रयदिच्छसि । शक्तिस्तर्पयिष्यामिद्वामहं विप्रसंसदि

नारद उवाच

कमठस्यैतदाकर्ण्य सोऽतिथिर्वचनं महत् । मनसैव प्रशस्याऽमुं प्रश्नमेवमथाऽकरोत् ॥
कथं सञ्जायते जन्तुः कथं चाऽपि प्रलीयते । भस्मतामथसंप्राप्य क चाऽयं प्रतिपद्यते ॥

कमठ उवाच ।

गुरवे प्राङ्मनमस्कृत्य धर्माय तदनन्तरम् । छन्दोगीतममुं प्रश्नं शक्त्या वक्ष्यमिति द्विज
जनने त्रिविधं कर्म हेतुर्जन्तोर्भवेत्किल । पुण्यं पापञ्च मिश्रञ्च सत्त्वराजसतामसम्
तत्रयः सात्त्विको नाम स स्वर्गं प्रतिपद्यते । स्वर्गात्कालपरिभ्रष्टो धनधर्मी सुखी भवेत्
तथा यस्तामसो नाम नरकं प्रतिपद्यते । भुक्त्वा बह्वीर्यतनाश्च स्थावरत्वं प्रपद्यते ॥
महतां दर्शनस्पर्शैरुपभोगसहासनैः । महता कालयोगेन संसारान्मानवो भवेत् ॥४०॥

सोऽपि दुःखदरिद्राद्यैर्वेष्टितो विकलेन्द्रियः ।

प्रत्यक्षः सर्वलोकानां पापस्यैतद्विलक्षणम् ॥ ४१ ॥

अथ यो मिश्रकर्मा स्यात्तिर्यक्त्वं प्रतिपद्यते । महतामेव संसर्गात्संसारान्मानवो भवेत्
यस्य पुण्यं वृथुतरं पापमल्पं हि जायते । स पूर्वं दुःखितो भूत्वा पश्चात्सौख्यान्वितो भवेत्
पापं पृथुतरं यस्य पुण्यमल्पतरं भवेत् । पूर्वं सुखी ततो दुःखी मिश्रस्यैतद्विलक्षणम्
तत्र मानुषसम्भूतिं शृणु यादृगसौ भवेत् । पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव शुक्रशोणितसङ्गमे ॥
सर्वदोषविनिर्मुक्तो जीवः संसरते स्फुटम् । गुणान्वितमनोबुद्धिशुभाशुभसमन्वितः ॥
जीवः प्रविष्टो गर्भन्तु कलले प्रतितिष्ठति । मूढश्च कलले तत्र मासमात्रञ्च तिष्ठति ॥
द्वितीयन्तु तथ मासं घनीभूतः स तिष्ठति । तस्याऽवयवनिर्माणं तृतीये मासि जायते

अस्थीनि च तथा मासि जायन्ते च चतुर्थके ।

त्वगजन्म पञ्चमे मासि षष्ठे रोम्णां समुद्भवः ॥ ४६ ॥

सप्तमे च तथा मासि प्रबोधश्चाऽस्य जायते । मातुराहारपीतञ्च सप्तमे मास्युपाश्रुते
अष्टमे नवमे मासि भृशमुद्विजते ततः । जरायुणा वेष्टिताङ्गो मुखे बद्धकराङ्गलिः ॥
मध्ये क्लीबस्तु वामे स्त्री दक्षिणे पुरुषस्तथा । तिष्ठत्युदरभागे च पृष्ठेरग्निमुखः किल
यस्यां तिष्ठत्यसौ योनौ ताञ्च वेत्ति न संशयः ।

सर्वं स्मरति वृत्तान्तं बहूनां जन्मनामपि ॥ ५३ ॥

अन्धे तमसि किं दृश्योगन्धान्मोहं दृढं लभेत् । शीतेमात्राजलेपीति शीतमुष्णं तथोष्णके
व्यायामे लभते मातुः क्लेशं व्याधेश्च वेदनाम् ।

अलक्ष्याः पितृमातृभ्यां जायन्ते व्याधयः पराः ॥ ५५ ॥

सौकुमार्याद्भुजं तीव्रां जनयन्ति च तस्य ते । स्वल्पमप्यथ तं कालवेत्ति वर्षशतोपमम्
सन्तप्यते भृशं गर्भे कर्मभिश्च पुरातनैः । मनोरथांश्च कुरुते सुकृतार्थं पुनः पुनः ॥

जन्म चेदहमाप्स्यामि मानुष्ये जीवितं तथा ।

ततस्तत्प्रकरिष्यामि येन मोक्षो भवेत्स्फुटम् ॥ ५८ ॥

एवं तु चिन्तयानस्य सीमन्तोन्नयनादनु । मासद्वयं तद्ब्रजति पीडतस्त्रियुगाकृति ॥
ततः स्वकाले सम्पूर्णं सूतिमारुतचालितः । भवत्यवाङ्मुखोजन्तुः पीडामनुभवन्पराम्
अधोमुखः सङ्कटेन योनिद्वारेण निःसरेत् । पीडया पीड्यमानोऽपि चर्मोत्कर्तनतुल्यया
करपत्रसमस्पर्शं करसंस्पर्शनादिकम् । असौ जातो विजानातिमासमात्रं विमोहितः
प्राक्कर्मवशगस्याऽस्य गर्भज्ञानञ्च नश्यति । ततः करोति कर्माणि श्वेतरक्तासितानि च
अस्थिपट्टतुलास्तम्भस्नायुवन्धेन यन्त्रितम् । रक्तमांसमृदालिप्तं विण्मूत्रद्रव्यभाजनम्
सप्तभित्तिसुसम्बद्धं छन्नं रोममृणैरपि । वदनैकमहाद्वारं गवाक्षाष्टविभूषितम् ॥ ६५ ॥
ओष्ठद्वयकपाटं च दन्तार्गलविमुद्रितम् । नाडीस्वेदप्रवाहं च कफपित्तपरिप्लुतम् ॥
जराशोकसमाविष्टं कालवक्त्रानलस्थितम् ।

रागद्वेषादिभिर्ध्वस्तं षट् कौशिकसमुद्भवम् ॥ ६७ ॥

एवं सञ्जायते पुंसां देहगेहमिदं द्विज ! । यस्मिन्वसति क्षेत्रज्ञो गृहस्थो बुद्धिगेहिनी ॥

मोक्षं स्वर्गं च नरकमास्ते संसाधयन्नपि ॥ ६६ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे कमठसूर्यसम्वादे जीवस्य देहोत्पत्तिवर्णनं

नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

आदित्यकमठसम्वादे जीवस्य पारलौकिकगत्यादिवर्णनम्

अतिथिरुवाच

साध्वबालमते बाल कमठैतत्त्वयोच्यते । शरीरलक्षणं श्रोतुं पुनरिच्छामि तद्वद ॥ १ ॥

कमठ उवाच

यथैतद्वेदं ब्रह्माण्डं शरीरं च तथा शृणु । पादमूलं च पातालं प्रपदं च रसातलम् ॥ २ ॥
तलातलं तथा गुल्फौजङ्घे चास्य महातलम् । जानुनी सुतलं चोरुवितलं चातलं कटिम्
नाभिं महीतलं प्राहुर्भुवर्लोकमथोदरम् । उरःस्थलं च स्वर्लोकं महर्ग्रीवा मुखं जनम्
नेत्रे तपः सत्यलोकं शीर्षदेशं वदन्ति च । तद्यथा सप्तद्वीपानि पृथिव्यां संस्थितानि च
तथाऽत्र धातवः सप्तनामतस्तान्निबोध मे । त्वगसृङ्मासमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः

अस्थनामत्र शतानि स्युर्ध्वाणि पण्ड्यधिकानि च ।

त्रिंशच्छतसहस्राणि नाडीनां कथितानि च ॥ ७ ॥

षट्पञ्चाशत्सहस्राणि तथाऽन्यानि नवैव तु । ता वहन्ति रसं देहे जलं नद्यो यथा भुवि

सार्धाभिस्तिसृभिश्छन्नं समन्ताद्रोमकोटिभिः ।

शरीरं स्थूलसूक्ष्माभिर्द्रव्याद्रूपा हि ताः स्मृताः ॥ ८ ॥

पडङ्गानि प्रधानानि कथ्यमानानि मे शृणु । द्वौ बाहू सक्थिनी द्वे च मूर्धा जठरमेव च

अन्त्राण्यत्र तथा त्रीणि सार्धव्यामत्रयाणि च ।

त्रिव्यामानि तथा सर्वाणामाहुर्वेदविदो द्विजाः ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वबालमधोवक्त्रं हृदि पद्मं प्रकीर्त्यते । हृत्पद्मवामतः पृष्ठो दक्षिणेऽस्यात्तथायकृत
मज्जातो मेदसश्चैव वसायाश्च तथा द्विज ! मूत्रस्य चैव पित्तस्य श्लेष्मणः शकृतस्तथा
रक्तस्य चरमस्याऽत्र गता द्व्यञ्जलयः स्मृताः । तेभ्यः प्रवर्तमानास्ते देहसंधारयन्त्युत
सीवन्यश्च तथा सप्त पञ्च मूर्धानमास्थिताः । एका मेढू गताचैका तथा जिह्वा गता द्विज
नाड्यः सर्वाः प्रवर्तन्ते नाभिपद्मात्तथाऽत्र च । यासां श्रेष्ठा शिरोयाता सुपुम्नेडाऽथ पिङ्गला
नासिका द्वारमासाद्य संस्थिते देहवर्धने । वायुरग्निश्चन्माश्च पञ्चधा पञ्चधाऽत्र च ॥
प्राणापण्यसमानाश्च उदानो व्यान एव च । पञ्चभेदाः स्मृता वायोः कर्माण्येषां वदन्ति च
उच्छ्वासश्चैव निःश्वासो ह्यन्नपानप्रवेशनम् ।

आकण्ठाच्छीर्षसंस्थाऽस्य प्राणकर्म प्रकीर्तितम् ॥ १६ ॥

त्यागो विष्मूत्रशुक्राणां गर्भविस्त्रवणं तथा । अपानकर्म निर्दिष्टं स्थानमस्य गुदोपरि
समानो धारयत्यन्नं विवेचयति चाऽप्यथ । रसयश्चैव चरति सर्वश्रेणिष्ववारितः ॥
वाक्प्रवृत्तिप्रदो द्वारे प्रयत्ने सर्वकर्मणाम् । आकण्ठसुरसंस्थानमुदानस्य प्रकीर्त्यते ॥
व्यानो हृदि स्थितो नित्यं तथा देहचरोऽपि । धातुवृद्धिप्रदः स्वेदलालोन्मेषनिमेषकृत्
पाचको रजकश्चैव साधकालोचकौ तथा । भ्राजकश्च तथा देहे पञ्चधा पाचकः स्थितः
पाचकस्तु पचत्यन्नं नित्यं पक्वाशये स्थितः । आमाशयस्थोऽपि रसं रजकः कुरुते त्वसृक्
साधको हृदिसंस्थश्च बुद्ध्याद्युत्साहकारकः । आलोचकश्च द्रव्यसंस्थो रूपदर्शनशक्तिकृत्
त्वक्संस्थो भ्राजको देहं भ्राजयेन्निर्मलीकृतः । क्लेदको बोधकश्चैव तर्पणः श्लेष्मणस्तथा
आलम्बकस्तथा देहे पञ्चधा सोम उच्यते । क्लेदकः क्लेदयत्यन्नं नित्यं पक्वाशये स्थितः
बोधको रसनास्थश्च रसानामवबोधकः । शिरःस्थश्च क्षूरादीनां तर्पणात्तर्पणः स्मृतः
सर्वसन्धिगतश्चैव श्लेष्मणः श्लेष्मकृत् तथा । उरःस्थः सर्वगात्राणिसर्वैह्यालम्बकः स्थितः

एवं वाय्वग्निसोमैश्च देहः सन्धारितस्त्वसौ ।

आकाशजानि स्रोतांसि तथा कोष्ठविविकता ॥ ३१ ॥

परिध्यानीह जानीहि प्राणकेशनखानि च । अस्योनि धैर्यं गुरुता त्वङ्मांसं हृदयं गुदम्
नाभिर्मेदो यकृन्मज्जा अन्त्रमामाशयः शिरा । स्नायुः पक्वाशयश्चैव प्राहुर्वेदविदो द्विजाः
नेत्रयोर्मण्डलं शुक्लं कफाद्भवति पैतृकम् । कृष्णं च मण्डलं वातात्तथा भवति मातृकम्
पद्ममण्डलमेकं तु द्वितयं धर्ममण्डलम् । शुक्लं तृतीयं कथितं चतुर्थं कृष्णमण्डलम्
दृष्टमण्डलं पञ्चमं तु नेत्रं स्वात्पञ्चमण्डलम् । अपरे नेत्रभागे द्वे उपाङ्गोऽपाङ्ग एव च
उपाङ्गो नेत्रपर्यन्तो नासामूलमपाङ्गकः । वृषणौ च तथा प्रोक्तौ मेदोसृक्कफांसकौ
अमृङ्मांसमयी जिह्वा सर्वेषामेव देहिनाम् । हस्तयोरोष्ठयोर्मेदो श्रीवायां षट्च कूर्चकाः
एवमत्र स्थिते जीवा देहेऽस्मिन्सप्तसप्तके । पञ्चविंशतिको व्याप्य देहं वासोऽस्य मूर्धनि
त्वगसृङ्मांसमित्याहुस्त्रिकं मातृसमुद्भवम् ।

मेदोमज्जास्थिकं प्रोक्तं पितृजं षट् च कौशिकम् ॥ ४० ॥

एवं भूतमयं देहं पञ्चभूतसमुद्भवैः । अन्नैर्यथा वृद्धिमेति तदहं वर्णयामि ते ॥ ४१ ॥
तदन्नं पिण्डकवलैर्प्रासैर्भुक्तं च देहिभिः । पूर्वस्थूलाशये वायुः प्राणः प्रकुरुते द्विधा
सम्प्रविश्याऽन्नमध्ये तु पृथगन्नं पृथगजलम् । अग्नेरूर्ध्वजलं स्थाप्य तदन्नं तज्जलोपरि
जलास्याऽधः स्वयं प्राणः स्थित्वाऽग्निं धमते शनैः ।

वायुना धम्यमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् ॥ ४४ ॥

तदन्नमुष्णतोयेन समन्तात्पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत्पक्वं पृथक्किट्टं पृथग्रसम्
मलैर्द्वादशभिः किट्टं भिन्नं देहाद्बहिर्भजेत् ।

कर्णाक्षिनासिकाजिह्वादन्ताः शिश्नं गुदं नखाः ॥ ४६ ॥

रोमकूपाणि चैव स्युर्द्वादशैते मलाश्रयाः हृत्पद्मप्रतिवद्धाश्च सर्वानाड्यः समन्ततः
तासां मुखेषु तं सूक्ष्मं व्यानः स्थापयते रसम् । रसेन तेन तानाडीः समानः पूरयेत् पुनः
ततः प्रयान्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । ततः सनाडिमध्यस्थोरञ्जकेनोष्माणारसः
पच्यते पच्यमानस्तु रुधिरत्वं भजेत् पुनः । ततस्त्वग्लोमकेशाश्च मांसं स्नायुशिरास्थि च
नखामज्जाखवैमल्यं शुक्रवृद्धिः क्रमाद्भवेत् । एवं द्वादशधाऽन्नस्य परिणामः प्रकीर्त्यते
एवमेतद्विनिष्पन्नं शरीरं पुण्यहेतवे ! यथैव स्यन्दनः शुभ्रो भारसम्वाहनाय च ॥

तैलाभ्यङ्गादिभिर्यत्नैर्वहुभिःपाल्यतेनचेत् । किं कृत्यं साध्यते तेन यदि भारं वहन्नहि
एवमेतेन देहेन किं कृत्यंभोजनोत्तमैः । वर्धितेन न चेत्पुण्ड्रकुरुते पशुवच्च तत् ॥५४॥

॥ भवन्ति चाऽत्र श्लोकाः ॥

यस्मिन्काले च देशे च वयसा यादृशेन च । कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते
तस्मात्सदा शुभं कार्यमविच्छिन्नसुखार्थिभिः ।

विच्छिद्यन्तेऽन्यथा भोगा ग्रोष्मे कुसरितो यथा ॥५६॥

यस्मात्पापेन दुःखानि तीव्राणि सुबहून्त्यपि ।

तस्मात्पापं न कर्त्तव्यमात्मपीडाकरं हि तत् ॥५७॥

एवं ते वर्णितः साधो प्रश्नोऽयं शक्तितो मया । यथा सञ्जायतेप्राणीयथाशृणुप्रलीयते
आयुष्ये कर्मणि क्षीणे सम्प्राप्ते मरणेनृणाम् । स्वकर्मवशगो देही कृष्यते यमकिङ्करैः
पञ्चतन्मात्रहितः समनोबुद्ध्यहङ्कृतिः । पुण्यपापमयैः पाशैर्वद्धो जीवस्त्यजेद्बुधुः ॥

शीर्ष्णश्च सप्तभिश्छिद्रैर्निर्गच्छेत्पुण्यकर्मणाम् ।

अधश्च पापिनां यान्ति योगिनां ब्रह्मरन्ध्रतः ॥६१॥

तत्क्षणात्सोऽथगृह्णातिशरीरं चातिवाहिकम् । अङ्गुष्ठपर्वमात्रं तु स्वप्राणैरेवनिमित्तम्
ततस्तस्मिन्स्थितं जीवं देहेयमभयास्तदा । बद्ध्वानयन्ति मार्गेणयाम्येनातियथाबलम्
तन्नाम्बरीषतुल्येन अथोगुडनिभेन च । प्रतप्तसिकतेनाऽपि ताम्रपात्रनिभेन च ॥६४॥

पडशीतिसहस्राणि योजनानां महीतलात् । कृष्यमाणो यमपुरीं नीयतेपापकृद्भट्टैः ॥ ६५ ॥
कचिच्छीतं महादुर्गमन्धकारं कचिन्महत् । अग्निसंस्पर्शवदनैः काककाकोलजम्बुकैः
मक्षिकादंशमशकैर्भक्ष्यते सर्पवृश्चिकैः । भक्ष्यमाणोऽपि तैर्जन्तुः क्रन्दते घ्नियते न हि
कचिच्च भक्ष्यते घोरं राक्षसैः कृष्यतेऽस्यते ।

दह्यमानोऽतिघोरेण सैकतेन च नीयते ॥६८॥

मुहूर्तैर्दशभिर्याति तं मार्गमतिदुस्तरम् । तं कालं सुमहद्वेत्ति पुरुषो वर्षसम्मितम् ॥
तार्यते च नदीं घोरान् पूयशोणितवाहिनीम् । नदीं वैतरणीं नाम केशशैवलशाद्वलाम्
ततो यमस्य पुरतः स्थाप्यते यमकिङ्करैः । पापी महाभयं पश्येत्कालान्तकमुखैर्वृतम्

पुण्यकर्मा सौम्यरूपं धर्मराजं तदाकिल । मनुष्या एव गच्छन्ति यमलोकं न चाऽपरे
मरणानन्तरं तेषां जन्तूनां योनिपूरणम् । तथाहि प्रेता मनुजाः श्रूयन्ते नान्यजन्तवः
धार्मिकः पूज्यते तत्र पापः पाशगलो भवेत् । धार्मिकश्चयथायातितंमार्गंशृणुवच्चिन्ते
आरामद्रुमदातारः फलपुष्पवता पथा ।

छायया स सुखं यान्ति तथा येच्छन्नदा नराः ॥७५॥

उपानहप्रदा यानैर्वितृषाः पूर्तधर्मिणः । विमानैर्यानदा यान्ति तथा शय्यासनप्रदाः ।
भक्ष्यभोज्यैस्तथातृप्तायान्तिभोजनदायिनः । दीपप्रदाःप्रकाशेन गोप्रदास्तानदींसुखम्
श्रासूर्य श्रीमहादेवं भक्ता ये पुरुषोत्तमम् । जन्मप्रभृति ते यान्ति पूज्यमानायमानुगैः ॥
महीं गां काञ्चनंलोहंतिलान्कार्पासमेवच । लवणंसतधान्यंचदत्त्वा याति सुखंनरः
तेषां तत्र गतानाञ्च पापिनां पुण्यकर्मिणाम् । चित्रगुप्तः प्रेतपाय निरूपयति वै ततः ॥
प्रेतलोके स वसति ततः सम्बत्सरं नरः । वत्सरेण च तेनाऽस्य शरीरमभिजायते ॥
सोदकुम्भमथाऽन्नाद्यं बान्धवैर्यत्प्रदीयते । दिने दिने स तद्भुक्त्वा तेन वृद्धिं प्रयाति च
पूर्वदत्तमथाऽन्नाद्यं प्राप्नोति स्वयमेव च । स्वयं येन च दत्तञ्च तथा दाता न विद्यते
न चाऽप्युदकदाताऽसौक्षुत्तृद्भ्यामतिड्पीड्यते । बान्धवैस्तूदकंदत्तंनदीभूत्वोपतिष्ठति
मानि मांसि च यच्छ्राद्धं षोडशश्राद्धपूर्वकम् ।

अत्र न क्रियते यस्य प्रेतत्वात्स न मुच्यते ॥८५॥

मानुषेण दिनेनैव प्रेतलोके दिनं स्मृतम् । तस्माद्दिने दिने देयं प्रेतायाऽन्नंचवत्सरम्
तं च समशानिकानाम गणायाभ्याभयावहाः । शीतवातातपोपेतंतत्ररक्षन्तिपापिनम् ॥
यथेह वन्धने कश्चिद्रक्ष्यते विषमैर्नरैः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते षोडशश्राद्धपूर्वकाः ॥
यस्य तस्य न मोक्षोऽस्तिप्रेतत्वाद्द्वैयुगैरपि । ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैःसुकृते नरः
पूर्णे सम्बत्सरे देहं सम्पूर्णं प्रतिपद्यते । पापात्मा घोररूपं तु धार्मिको दिव्यमुत्तमम्
ततः सपूरकं याति स्वर्गंवा स्थेनकर्मणा । रौरवाद्याश्चनरकाः पातालतलसंस्थिताः

सुराद्याः सत्यपर्यन्ताः स्वर्लोकस्योर्ध्वमाश्रिताः ।

इतिहासपुराणेषु वेदस्मृतिषु यच्छ्रुतम् ॥ ६२ ॥

पुण्यं तेन भवेत्स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययात् । तत्रापि कालवसतिकर्मणामनुरूपतः ॥
अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य वर्षाच्च वाकृतम् । प्रेतत्वमपितस्याऽपि प्रोक्तं सम्यत्सरं ध्रुवम्
यैरिष्टं च त्रिभिर्मैधैरर्चितं वा सुरत्रयम् । प्रेतलोकं न ते याति तथा ये समरे हताः

शुद्धेन पुण्येन दिवश्च शुद्धां पापेन शुद्धेन तथा तमोऽध्वम् ।
मिश्रेण स्वर्गं नरकश्च याति देहस्तथैवाऽस्य भवेच्च तादृक् ॥ १६ ॥

प्रश्नत्रयं चेति तव प्रणीतमुत्पत्तिमृत्यू परलोकवासः ।

यथा गुरुर्म समुदाजहार किं भूय इच्छस्युत तद्वदामि ॥ १७ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे आदित्यकमरसम्वादे जीवस्य पारलौकिकगत्यादि-
वर्णनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

सजयादित्यस्तवनं जयादित्यमाहात्म्यवर्णनम्

अतिथिरुवाच

यदेतत्परलोकस्य स्वरूपं श्रावृतं त्वया । आगमं समुपाश्रित्य तत्तथैव न संशयः ॥

किन्त्वत्र नास्तिकाः पापाः सन्दिह्यन्तेऽल्पचेतनाः ।

तेषां निःसंशयकृते वद कर्मफलं हि यत् ॥ २ ॥

इहैव कस्य कस्यैव कर्मणः पापकस्य च । प्रभावात्कीदृशो जायेत्कमठैतद्वदाऽस्ति चेत्

कमठ उवाच

सर्वमेतत्प्रवक्ष्यामि स्थिरो भूत्वा शृणुष्व तत् ।

यथा मम गुरुः प्राह यन्मे चेतसि संस्थितम् ॥ ४ ॥

ब्रह्महा क्षययोगी स्यात्सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णचौरः कुन्खीदुश्चर्मा गुरुतल्पगः ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * केनकमणाकीदृशोमानवोभवतीतिवर्णनम् ६१५

मंसर्गीसर्वरोगी स्यात्पञ्चपातकिनस्त्वमी । निन्दामाकर्ण्य साधूनां बधिरः सम्प्रजायते
स्वयंप्रकीर्तयेच्चाऽपि मूकः पापोऽभिजायते । आञ्जालोपीगुरूणाञ्च अपस्मारी भवेन्नरः ॥
अवज्ञाकारकस्तेषां कुमिरेयाऽभिजायते । उपेक्षतः पूज्यकार्यं दुष्प्रज्ञत्वं च जायते ॥
चौर्याय साधुव्याणां दद्याद्यावत्पदानि च । तावद्वर्षाणि पङ्क्तुत्वं सप्राप्नोति तदाधमः
दत्त्वा हरति तद्भूयो जायते कृकलासकः । कुपितानप्रसाद्यैव पूज्यान्स्याच्छीर्षरोगवान्
रजस्वलामभिगच्छंश्च चण्डालः सम्प्रजायते ।

वस्त्रापहारी चित्री स्यात्कृष्णकुष्ठो तथाऽग्निदः ॥ ११ ॥

दुर्दुरो रूप्यहारी स्यात्कूटसाक्षो मुखारुजः । परदारांश्च कामेन द्वेष्टा स्यादक्षिरोगवान्
प्रतिज्ञायाप्रयच्छन्त्यो ह्यल्पायुर्जायते नरः । विप्रवृत्त्यपहारी स्यादजीर्णी सर्वदाऽधमः
नैष्ठिकान्नाशनाद्भूयो निवृत्तोरोगवान्सदा । पत्नीबहुत्वेत्वेकस्यारेतोमोक्षः क्षयी भवेत्
स्वामिना धर्मयुक्तो यस्त्वन्यायेन समाचरेत् ।

स्वयं वा भक्षयेद्द्रव्यं स मूढः स्याज्जलोदरी ॥ १५ ॥

दुर्बलं पीड्यमानं यो बलवान्समुपेक्षते । अङ्गहीनः स च भवेदन्नहृत्क्षुधितो भवेत् ॥
व्यवहारे पक्षपाती जिह्वारोगी भवेन्नरः । धर्मप्रवृत्तिं सञ्चार्य पत्न्यादीष्टवियोगकृत् ॥
स्वयंपाकान्नभोजी यो गलरोगमवाप्नुयात् । पञ्चयज्ञानकृत्त्वैव भुञ्जानो ग्रामशूकरः ॥
पर्वमैथुनकृन्मेही परित्यज्य स्वगेहिनीम् । वेश्यादिरक्तो मूढात्मा खलवाटो जायते नरः
परिक्षीणान्मित्रबन्धून्स्वामिनं दयितानुगान् ।

अवमन्य निवृत्तात्मा क्लिष्टवृत्तिः सदा भवेत् ॥ २० ॥

छद्मनोपचरेद्यस्तु पितरौस्वामिनंगुरून् । प्राप्तव्यार्थस्यातिकष्टात्परिभ्रंशोऽर्थजो भवेत्
विश्रब्धस्याऽपहारी तु दुःखानां भाजनं भवेत् । धार्मिकेषु द्रकारी यो नरः स्वामनो भवेत्
दुर्बलवृषवाही यः कटिलूती भवेत्स च ॥ २३ ॥

जात्यन्धश्चाऽपि यो गोघ्नो निःपशुदुःखकृद्वाम् ।

निर्दयो गोषु घाताद्यैः सदा सोऽध्वसु कष्टगः ॥ २४ ॥

निस्तेजकः सभार्या यो गलगण्डी स जायते ।

सदा क्रोधी च चण्डालः पूतिवक्त्रश्च सूचकः ॥ २५ ॥

अजविक्रयकृद्व्याधः कुण्डाशी भूतको भवेत् ।

नास्तिकस्तिलपिण्डी स्यादश्रद्धो गीतजीवनः ॥ २६ ॥

अभक्ष्यादो गण्डमाली स्त्रीखादी चाऽऽसुतस्य कृत् ।

अन्यायतो ज्ञानग्राही मूर्खो भवति मानवः ॥ २७ ॥

शास्त्रचौरः केकराक्षः कथास्पुण्याञ्चद्वेष्टियः । कृमिवक्त्रः स च भवेद्विभ्रष्टो नरकात्कुधीः ।
देवद्विजगवां वृत्तिहारको वान्तभक्षकृत् । तडागारामभेत्ता यो भवेद्विकलपाणिकः ।
व्यवहारे च्छलग्राही भृत्यप्रस्तो भवेन्नरः । सदा पुरुषरोगी स्यात्परदाररतो नरः ॥
वातरोगी कुवैद्यः स्याद्दुश्चर्मा गुरुतल्पगः । मधुमेहीखरीगामी गोत्रस्त्रीमैथुनोऽप्रसूः ।
स्वभारं मातरं पुत्रवधूं गच्छन्नवीजवान् । कृतघ्नः सर्वकार्याणां वैफल्यं समुपाश्नुते ।
एतेषु लक्षणोद्देशः पापिनां परिकीर्तितः । चित्रगुप्तोऽपि मुह्येत सकलस्याऽनुवर्णने ॥
एते नरकविभ्रष्टा भुक्त्वा योनीः सहस्रशः । एवंविधैश्चिह्निताश्च जायन्ते लक्षणैर्नराः ।
ये हि धर्मं न मन्यन्ते तथा ये व्यसनैर्जिताः । अनुमानेन बोद्धव्यं यदेते शेषपापिनः ।
येषां त्वन्तगतं पापं स्वर्गाद्वा ये समागताः । सर्वव्यसननिर्मुक्ता धर्ममेकं भजन्ति ते ॥

॥ भवन्ति चाऽत्र श्लोकाः ॥

धर्मादनवमं सौख्यमधर्माद्दुःखसम्भवः । तस्माद्धर्मं सुखार्थाय कुर्यात्पापं विचर्जयेत् ।
लोकद्वयेऽपि यत्सौख्यं तद्धर्मात्प्रोच्यते यतः । धर्ममेकमतः कुर्यात्सर्वकार्यार्थसिद्धये ।
मुहूर्तमपि जीवेत नरः शुक्लेन कर्मणा । न कल्पमपि जीवेत लोकद्वयविरोधिना ॥
इति पृष्टं त्वया विप्र! यथाशक्त्यामयेरितम् । असूक्तं सूक्तमथवा क्षन्तव्यं किं वदामि च

नारद उवाच

कमठस्यैतदाकर्ण्य अष्टवर्षस्यभाषितम् । भगवान्भास्करः प्रीतो बभूवाऽतीव विस्मितः ।
प्रशशंस च तान्विप्रान्हारीतप्रमुखांस्तदा । अहो वसुमतीधन्या द्विजैरेवंविधौत्तमैः ॥
अथ प्रजापतिर्धन्यो यन्मर्यादाऽभिपाल्यते । अमीभिर्ब्राह्मणवरैर्धन्या वेदाश्च सम्प्रति ।
येषां मध्ये बालबुद्धिरियमेतादृशीस्फुटा । हारीतप्रमुखानां हि का वै बुद्धिर्भविष्यति ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * जयादित्यमाहात्म्यवर्णनम् *

असंशयं त्रिलोकस्थमेवामविदितं न हि । यथैतान्नारदः प्राह भूयस्तस्मादमी बहु ॥
इति प्रशस्य तान्विप्रान्प्रहृष्टो रविरब्रवीत् । अहं सूर्यो विप्रमुखायुष्माकं दर्शनात्कृते ।
समागतः सूर्यलोकात्प्राप्तं नेत्रफलञ्च मे । भवद्विधैर्विप्रमुख्यैः सञ्जल्पनसहासनात् ॥

अन्त्यजा अपि पूयन्ते किं पुनर्मादृशा द्विजाः ।

सर्वथा नारदो धन्यो योऽसौ त्रैलोक्यतत्त्ववित् ॥ ४८ ॥

गुणमभिवर्धयते श्रेयोयस्य वैधूतकिल्बषैः । प्रणमामि च वः सर्वान्मनोबुद्धिसमाधिभिः ।

तपो विद्या च वृत्तं च यतो वार्द्धक्यकारणम् ॥ ४९ ॥

वरं मत्तो वृणीध्वञ्च दुर्लभं यं हृदीच्छत । यूयं स्वयं हि वरदामस्तद्गोमास्तु निष्फलः ।
देवतानां हि संसर्गो निष्फलो नोपजायते । तस्मान्मत्तो वरं किञ्चिद्गुणध्वं प्रदामि वः

श्रीनारद उवाच

इति सूर्यवचः श्रुत्वा प्रहृष्टास्ते द्विजोत्तमाः ॥ ५२ ॥

सम्पूज्य परयाभक्त्या पाद्यार्घ्यस्तुतिवन्दनैः । मण्डलादीन्महाजप्यान्गुणन्तः प्रोचिरे रविम् ।
जयादित्य जय स्वामिञ्जय भानो जयाऽमल । जय वेदपते शश्वत्तारयाऽस्मानहर्षते ! ॥
विप्राणां त्वं परो देवो विप्रसर्गोऽपि त्वन्मयः । नितरां पूतमेतन्नः स्थानं देवत्वयेक्षितम् ।
अद्य नः सफला वेदा अद्य नः सफलाः क्रियाः । अद्य नः सफलगेहं त्वया सङ्गम्य गोपते ।
वरं यदि प्रदाताऽसि तदेनं प्रवृणीमहे । आस्माकीनमिदं स्थानं न हि त्याज्यं कथञ्चन

श्रीसूर्य उवाच

यस्माद्भवद्भिः पूर्वं हि जयादित्येति चोदितम् ।

जयादित्य इति ख्यातस्तस्मात्स्थास्येऽत्र सर्वदा ॥ ५८ ॥

यावन्महीसमुद्राश्च पर्वतानगराणि च । तावत्स्थानमिदं विप्रानहित्यक्ष्यामि कर्हिचित् ।
दारिद्र्यरोगसंघातान्द्वयो मण्डलानि च । कुष्ठादीन्नाशयिष्यामि भजतामत्र संस्थितः ।
यो मामत्र स्थितं चापि पूजयिष्यति मानवः । सूर्यलोकमिवागम्य पूजां तस्य भजाम्यहम्

श्रीनारद उवाच

एवमुक्ते भगवता हारीताद्या द्विजोत्तमाः । मूर्तिं संस्थापयामासुर्वेदोदितविधानतः ॥

ततोद्विजाः प्राहुरेवं कमठं त्वत्कृतेरविः अत्र स्वामी स्थितस्तस्मात्प्रथमं स्तुहित्वं रविम्
इत्युक्तो ब्राह्मणैः सर्वैः कमठो वाग्मिनाम्बरः । प्रणिपत्य जयादित्यं महास्तोत्रमिदं जगौ

न त्वं कृतः केवलसंश्रुतश्च यजुष्येवं व्याहरत्यादिदेव ! ।

चतुर्विधा भारती दूरदूरं धृष्टः स्तौमि स्वार्थकामः क्षमैतत् ॥ ६५ ॥

मार्तण्डसूर्यांशुरविस्तथेन्द्रो भानुर्भगश्चाऽयं मां स्वर्णरेताः ॥ ६६ ॥

दिवाकरो मित्रविष्णुश्च देव ! ख्यातस्त्वं वै द्वादशात्मा नमस्ते ।

लोकत्रयं वै तव गर्भगेहं जलाधारः प्रोच्यसे खं समग्रम् ॥ ६७ ॥

नक्षत्रमाला कुसुमाभिमाला तस्मै नमो व्योमालङ्काय तुभ्यम् ॥ ६८ ॥

त्वं देवदेवस्त्वमनाथनाथस्त्वं प्राण्यपालः कृपणे कृपालुः ।

त्वं नेत्रनेत्रं जनबुद्धिबुद्धिराकाशकाशो जय जीवजीवः ॥ ६९ ॥

दारिद्र्यदारिद्र्य निधे निधीनाममङ्गलामङ्गल शर्मशर्म ।

रोगप्ररोगः प्रथितः पृथिव्यां चिरं जयाऽऽदित्य ! जयाऽऽप्रमेय ! ॥ ७० ॥

व्याधिग्रस्तं कुष्ठरोगाभिभूतं भग्नव्राणं शीर्णदेहं विजञ्जम् ।

माता पिता बान्धवाः सन्त्यजन्ति सर्वैस्त्यक्तं पासि कोऽस्ति त्वदन्यः ॥

त्वं मे पिता त्वं जननी त्वमेव त्वं मे गुरुर्वान्धवाश्च त्वमेव ।

त्वं मे धर्मस्त्वञ्च मे मोक्षमार्गो दासस्तुभ्यं त्यज वा रक्ष देव ! ॥ ७१ ॥

पापोऽस्मि मूढोऽस्मि महोग्रकर्मा रौद्रोऽस्मि नाऽऽचारनिधानमस्मि ।

तथापि तुभ्यं प्रणिपत्य पादयोर्जयं भक्तानामर्पय श्रीजयार्क ! ॥ ७२ ॥

नारद उवाच

एवं स्तुतो जयादित्यः कमठेन महात्मना । स्निग्धगम्भीरयावाचा प्राह तं प्रहसन्निव
जयादित्याष्टकमिदं यत्त्वया परिकीर्तितम् । अनेन स्तोष्यते यो मां भुवितस्य न दुर्लभम्
रविवारे विशेषेण मां समभ्यर्च्य यः पठेत् । तस्य रोगान् शिष्यन्ति दारिद्र्यञ्च न संशयः
त्वया च तोषितो वत्सतव दक्षिणरत्नमुम् । सर्वशोभुविभूत्वा त्वं ततो मुक्तिमवाप्स्यसि
त्वत्पिता स्मृतिकारश्च भविष्यति द्विजांचितः ।

स्थानस्याऽस्य न नाशश्च कदाचित्प्रभविष्यति ॥ ७८ ॥

न चैतत्स्थानकं वत्सपरित्यक्ष्यामि कर्हिचित् । एवमुक्त्वा स भगवान्ब्राह्मणैरर्चितः स्तुतः
अनुज्ञाप्य द्विजेन्द्रांस्तान् तत्रैवाऽन्तर्दधे प्रभुः । एवं पार्थ समुत्पन्नो जयादित्योऽत्र भूतले
आश्विने मासि सम्प्राप्ते रविवारे च सुव्रत ! आश्विने भानुवारेण यो जयादित्यमर्चयेत्
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति । पूजनाद्रक्तमाल्यैश्च रक्तचन्दनकुङ्कुमैः
लेपनाद्गन्धधूपार्घ्यैर्नैवेद्यैर्वृत्तपायसैः । ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ॥ ८१ ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यः सूर्यलोकश्च गच्छति । पुत्रदारधनान्यायुः प्राप्य सांसारिकं सुखम्
इष्टकामैः समायुक्तः सूर्यलोके चिरं वसेत् ॥ ८५ ॥

सर्वेषु रविवारेषु जयादित्यस्य दर्शनम् । कार्त्तनं स्मरणं वापि सर्वरोगोपशान्तिकम् ।
अनादिनिधनं देवमव्यक्तं तेजसांनिधिम् । ये भक्तास्ते च लीयन्ते सौरस्थाने निरामये
सूर्योपरागे सम्प्राप्ते रविकूपे समाहितः । स्नानं यः कुरुते पार्थ होमं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥
दानं चैव यथाशक्त्या जयादित्याग्रतः स्थितः । तस्य पुण्यस्य माहात्म्यं शृणुष्वैकमना जय
कुरुक्षेत्रेषु यत्पुण्यं प्रभासे पुष्करेषु च । वाराणस्याञ्च यत्पुण्यं प्रदामे नैमिषेऽपि वा
तत्पुण्यं लभते मर्त्यो जयादित्यप्रसादतः ॥ ९० ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे जयादित्यमाहात्म्यवर्णनं नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

नारदार्जुनसम्वादे कोटितीर्थमाहात्म्यवर्णनम्

अर्जुन उवाच

कोटितीर्थं कथं जातं केन वा निर्मितं मुने । कस्माद्वा कोटितीर्थानां फलमत्रोच्यते मुने

नारद उवाच

यदमेस्थापितं स्थानं प्रसाद्याऽथ मया प्रभुः । ब्रह्मलोकात्समानीतः साक्षाद्ब्रह्मापिता महः

ततो माध्याह्नसमये स्नानार्थं भगवान्विधिः । सस्मारकोटितीर्थानां स्मृतान्यत्रगतानि च स्वर्गात्त्रिदशलक्षणि सप्ततिश्च महीतलात् ।

पातालाद्विशलक्षणि स्मृतान्यभ्यागतानि च ॥ ४ ॥

अनेन प्रविभागेन लिङ्गं न्यपि कुरुद्रह ! आयतानि यथा पूजां विदधाति पितामहः ततोऽभिषेचनं कृत्वा लिङ्गान्यभ्यर्च्य पद्मभूः । मध्याह्नकृत्यं संसाध्य मम प्रेम्णा वरं ददौ ततो भगवता ह्यत्र मनसा निर्मितं सरः । भगवानर्चितस्तीर्थैरिदमूचे प्रजापतिः ॥ किं कुर्मो भगवन् आतरादेशं देहि नः प्रभो । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः एतस्मिन्सरसि स्थेयं तार्थैः सर्वैरथाऽत्र च । एतस्मिन् श्वतथालिङ्गे सर्वलिङ्गं ममाचंनान् कोटीनामेव तीर्थानां लिङ्गानां स्नानपूजया । दानेन च फलं त्वत्र यदि सत्यवचो मम यः श्राद्धं कुरुते चाऽत्र पिण्डदानं यथाविधि । पितृणामक्षयातृप्तिर्जायते नाऽत्र संशयः स्नात्वा योऽभ्यर्चयेद्देवं कोटीश्वरमनन्यथाः । कोटिलिङ्गार्चनफलं व्यक्तं तस्योपजायते त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

तेषां स फलमाप्नोति कोटितीर्थावगाहनात् ॥ १३ ॥

एवं दत्त्वा वरं ब्रह्मा ब्रह्मलोकं ययौ प्रभुः । कोटितीर्थं च सञ्जातं ततः प्रभृति विश्रुतम् अस्य तीरे पुरा पार्थ ब्रह्माद्यैर्देवसत्तमैः । यज्ञान्वहुविधान्कृत्वा ततः सिद्धिं परां ययुः वसिष्ठाद्यैर्भुजिवरैस्तपश्चीर्णं पुराऽनघ । मनसोऽभीप्सितान्कामान्प्रापुरन्ये तपोधनाः अत्र तीर्थे पुरा पार्थ अत्रिणा विहितं तपः । कोटितीर्थोद्दक्षिणतः स्थापितं लिङ्गमुत्तमम् अत्रोश्वराभिसञ्ज्ञं तु महापापहरं परम् । स्थापयित्वा च तल्लिङ्गमग्रे चक्रे सरोवरम् तत्र स्नात्वा च यो मर्त्यः श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः । अत्रोश्वरं समभ्यर्च्य रुद्रलोके वसेच्चिरम् भरद्वाजेन मुनिना कोटितीर्थे सरोवरे । तपश्चीर्णं महाबाहो यज्ञाश्च विहिताः किल भरद्वाजेश्वरं लिङ्गं स्थापितं सुमनोहरम् । तत्र कृत्वा सरो रम्यं परां मुदमवाप्तवान् तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या श्राद्धं कुर्याद्विधानतः । भरद्वाजेश्वरं पूज्य शिवलोके महीयते ततश्च कोटितीर्थेऽस्मिन् गौतमो भगवानृषिः । अतप्यत तपो घोरमहल्यासङ्गमाशया तं कामं प्राप्तवान्धीमान्परां मुदमुपागतः । अहल्यया समायोगमेतत्तीर्थं प्रभावतः ॥ २४ ॥

अस्मिन् क्षेत्रे महालिङ्गं गौतमेश्वरसञ्ज्ञितम् । स्थापयामास भगवानहल्यासरसस्तटे ॥

अर्जुन उवाच

अहल्यया कदा ब्रह्मन् खानितं वै महत्सरः । तन्मम ब्रूहि सकलमहल्यासरः कारणम् ॥

नारद उवाच

अहल्या शापमापन्ना गौतमात्किल फाल्गुन ! पुरा चेन्द्रसमायोगे परं दुःखमुपागता ततो दुःखार्तः स मुनिः कोटितीर्थेऽकरोत्तपः । तपसा तेन वै पार्थाऽहल्यया सह संगतः ततः साध्वी परं दृष्ट्वा अत्र क्षेत्रे सरोवरम् । चकार सुमहत्पुण्यं तीर्थोदैः परिपूरितम् अहल्यासरसि स्नानं पिण्डदानं समाचरेत् । गौतमेशश्च सम्पूज्य ब्रह्मलोकं सगच्छति कोटितीर्थे नरश्रेष्ठ ! अनेके मुनयोऽमलाः । तपस्तप्त्वा सुघोरश्च परांसिद्धिमुपागताः राजभिर्बहुभिः पूर्वं तपोदानं तथाऽध्वराः । अस्मिन् तीर्थे सुविहिताः परांसिद्धिमुपागताः अस्य तीरे द्विजं चैकं मिष्टान्नैर्यश्च तर्पयेत् । तेन श्रद्धा सहायेन कोटिर्भवति तर्पिता अस्य तीरे नरः पार्थ ! रत्नानि विविधानि च ।

गोभूमितिलधान्यानि वासांसि विविधानि च ॥ ३४ ॥

श्रद्धया परया पार्थ ! द्विजेभ्यः सम्प्रयच्छति । शतकोटिगुणं पुण्यं कोटितीर्थं प्रभावतः

कोटितीर्थे प्रतिश्रुत्य द्विजेभ्यो न प्रयच्छति ॥ ३५ ॥

नरके पातयित्वा च कुलमेकोत्तरं शतम् । आत्मानं पातयेत्पश्चाद्धारुणं रौरवं महत् माघमासे तु सम्प्राप्ते प्रातःकाले तथाऽमले । यः स्नाति मकरादित्येतस्य पुण्यं शृणुष्व मे सर्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्वयज्ञेषु यत्फलम् । सर्वदानव्रतैर्यश्च कोटितीर्थे दिने दिने ॥ तत्पुण्यं लभते मर्त्यो नाऽत्र कार्याविचारणा । कन्यागते सवितरि यः श्राद्धं कुरुते नरः पितरस्तस्य तु ध्यन्ति गयाश्राद्धशतैर्न तु । कार्तिके मासि सम्प्राप्ते स्नानादिकुरुते यदि तदक्षयफलं सर्वं ब्रह्मणो वचनं यथा । दृष्ट्वाऽत्र यज्ञमेकं तु कोटियज्ञफलं लभेत् ॥ ४१ ॥ कन्या ब्राह्मेण विधिना दत्त्वा कोटिगुणं फलम् । सर्वदानं कोटिगुणं कोटितीर्थे भवेद्यतः कोटितीर्थेत्यजेत्प्राणान् हृदि कृत्वा तु माधवम् । तस्य पार्थ चिरं स्वर्गे ह्यक्षयाशाश्वती गतिः कोटितीर्थे तीर्थवरे देहत्यागं करोति यः । तस्य पूजां प्रकुर्वन्ति ब्रह्माद्या देवतागणाः

अस्य तरे देहादाहो यस्य कस्य प्रजायते । अस्थिक्षेपो यस्य भवेन्महीसागरसङ्गमे
तत्फलं गदितुं पार्थिवार्गशोऽपि न वै क्षमः । एतज्ज्ञात्वा परं पार्थकोटितीर्थप्रसेवते
दिनेदिने फलं तस्य कापिलंगोसहस्रकम् । स्वर्गे मर्त्ये च पाताले तस्मादेतत्सुदुर्लभम्
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे कोटितीर्थमाहात्म्यवर्णनं वाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

कोटितीर्थादिमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

अथाऽन्यत्सम्प्रवक्ष्यामि शालामाहात्म्यमुत्तमम् ।

संस्थापिते पुरा स्थाने प्रोक्तोऽहं द्विजपुङ्गवैः ॥ १ ॥

स्थानस्य रक्षणार्थाय उपायं कुरु सुव्रत ! ततो मया प्रतिज्ञातं करिष्ये स्थानरक्षणम्
आराधिता मया पश्चाद्ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । त्रयस्त्वेकाग्रचित्ते न ततस्तुष्टाः सुरोत्तमाः
समागम्याऽथ मां प्रोचुर्नारदत्रियताम्वरः । प्रोक्तानां च मया क्रियतां स्थानरक्षणम्
अयमेव वरो मह्यं देवो देवैः सुतोषितैः । स्थानलोपो यथा न स्याद्यथा कीर्तिर्भवेन्मम
एवमस्त्विति देवेशैः प्रतिज्ञातं तदा मुने ! स्वांशेन प्रकरिष्याम द्विजानां तवरक्षणम्
एवमुक्त्वा कला मुक्ता देवैस्त्रिपुरुषैः स्वयम् । अन्तर्धानं ततः प्राप्ताः सर्वेऽपि सुरसत्तमाः
ततो मया द्विजैः सार्धं शालाग्रं स्थानरक्षणम् । स्थापिताश्च पृथग्देवास्त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः

पीड्यमाना यदा विप्राः केनाऽपि च भवन्ति हि ।

पूर्वाह्णे चाऽपि ऋग्वेदं मध्याह्णे च यजूंष्यथ ॥ ६ ॥

यामे तृतीये सामानि तारस्वरमधीत्य च । शापं यस्य प्रदास्यन्ति शालाग्रे भृशरोषिताः
सप्ताहाद्वर्षमध्याह्नात्रिवर्षाद्भस्मतां व्रजेत् । प्रतिज्ञाता स्थानरक्षा यदि वो नारदाग्रतः

सत्येन तेन नो वरैर्भस्मीभवतु ह क्षणात् । अनेन शापमन्त्रेण भस्माभवति निश्चितम्
शालां त्रिपुरुषां तत्र यः पश्यति दिनेदिने । अर्चयेत्तोषयेच्चाऽसौ स्वर्गलोके महीयते ॥
॥ इति त्रिपुरुषशालामाहात्म्यम् ॥

नारद उवाच

अथाऽन्यत्सम्प्रवक्ष्यामि मदीयसरसो महत् ॥ १४ ॥

माहात्म्यमतुलं पार्थ देवानामपि दुर्लभम् । मया पूर्वं सरः स्नातं दर्भाङ्कुरशलांकया
मृत्तिका ताम्रपात्रेण त्यक्ता बाह्यं ततः स्वयम् । सर्वेषु मेव तीर्थानामाहृत्योदकमुत्तमम्
तत्तत्र सरसि क्षिप्तं तेन सम्पूरितं सरः । आश्विने मासि सम्प्राप्ते भानुवारे नरः शुचिः
श्राद्धं यः कुरुते तत्र स्नात्वा दानं विशेषतः ।

पितरस्तस्य तृप्यन्ति यावदाभूतसम्प्लवम् ॥ १८ ॥

नारदीयं सरो होतद्विख्यातं जगतीतले । महता पुण्ययोगेन देवैरपि हिलभ्यते ॥
यदत्र दीयते दानं हूयते यच्च पावके । सर्वं तदक्षयं विद्याज्जपानशनसाधनात् ॥ २० ॥
नारदीये सरःश्रेष्ठे स्नात्वा यो नारदेश्वरम् । पूजयेच्छ्रद्धयामर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते
अत्र तीर्थं पुरा पार्थ सर्वं न गैस्तपः कृतम् । कटूशापस्य मोक्षार्थमात्मनोहितकाम्यया
ततः सिद्धिं परां प्राप्ता एतत्तीर्थप्रभावतः । ततो नागेश्वरं लिङ्गं स्थापयामासुर्जितम्
नारदादुत्तरे भागे सर्वं नागाः प्रहर्षिताः । नारदीये सरःश्रेष्ठे यः स्नात्वा पूजयेद्धरम्
नागेश्वरं महाभक्त्या तस्य पुण्यमनन्तकम् । तेषां सर्पभयं नास्ति नागानां वचनं तथा
॥ इति नारदीयसरोमाहात्म्यम् ॥

नारद उवाच

अपरद्वारकानाम देवी चात्राऽस्ति पाण्डव ! ॥ २६ ॥

सा च ब्रह्माण्डद्वारे वै सदैव विहिता लया । चतुर्विंशति कोटीभिर्देवीभिः परिरक्षिता
ततो दीर्घं तपस्तप्त्वा मया नीताऽत्र तोषिता । अपरस्मिन्स्ततो द्वारे स्थापिता परमेश्वरी
पूर्वस्मिन्नगरद्वारे स्थापिता द्वारवासिनी । नवमी चैत्रमासस्य कृष्णपक्षे भवेत्तु या
कुण्डे स्नानं नरः कृत्वा ताञ्च देवीं प्रपूजयेत् । बलिबाकुलनैवेद्यैर्गन्धधूपैर्द्विपूजनैः ॥

सप्तजन्मकृतं पापं नशमायाति तत्क्षणात्

यान्यान्प्रार्थयते कामांस्तास्तानाप्नोति मानवः ॥ ३१ ॥

बन्ध्या च लभते पुत्रं स्नानमात्रेण तत्र वै । नवभ्यां चैत्रमासस्य पुष्पधूपार्घ्यपूजया
विघ्नानि नाशयेद्देवी सर्वसिद्धिं प्रयच्छति । भक्तानां तत्क्षणादेव सत्यमेतन्न संशयः ॥
उत्तरद्वारकाश्चापि पूज्यैवं विधिवन्नरः । एतदेव फलं सोऽपि प्राप्नुयान्मानवोत्तमः
पूर्वद्वारे तु वै देवी या स्थिताद्वारवासिनी । तस्याः पूजनमात्रेण प्राप्नुयाद्वाञ्छितफलम्
आश्विने मासि सम्प्राप्ते नवरात्रे विशेषतः । उपोष्य नवरात्रश्च स्नात्वा कुण्डे समाहितः
पूजयेद्देवतां भक्त्या पुष्पधूपान्नतर्पणैः । अपुत्रो लभते पुत्रान्निर्धनो लभते धनम् ॥

बन्ध्या प्रसूयते पार्थ ! नाऽत्रकार्या विचारणा ॥ ३८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे कोटितीर्थादिमाहात्म्यवर्णनं नाम

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीनारदमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

ममाऽपि पार्थ तत्राऽस्ति मूर्तिर्ब्राह्मणकाम्यया । तत्र नाहं त्यजाम्यङ्ग ! छत्रदण्डविभूषिताम्
कार्तिकस्य तु या शुक्ला भवत्येकादशी शुभा । तस्यां मदन्वयं कृत्वा कलिदोषैर्विमुच्यते

अजुन उवाच

वाल्यात्प्रभृति सन्देहो ममाऽयं हृदिवर्तते । पृच्छतस्तच्च मे विप्र न क्रोधं कर्तुं मर्हसि
सदा त्वं मोक्षधर्मेषु परिनिष्ठां परां गतः । सर्वभूतसमो दान्तो रागद्वेषविवर्जितः
त्यक्तनिन्दास्तुतिर्मौनी मोक्षस्थः परिकीर्त्यसे त्वं च नारदलोकेषु वायुवच्चपलो मुने !

चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः] * कृष्णोग्रसेनसम्वादवर्णनम् *

सौदामिनीव विचरन् दृश्यसे प्राज्ञसमम्मतः । सदा कलिकरो लोके निर्दयः सर्वप्राणिषु
बहूनां हि सहस्राणि देवगन्धर्वरक्षसाम् । राज्ञां मुनीन्द्रदैत्यानां कलेर्नष्टानि तेऽभवन्
कस्मात्तदेवा चेष्टा ते सन्देहं मे हर द्विज ! ।

सन्देहान्न सुखं शेते बाणचिद्धो मृगो यथा ॥ ८ ॥

सूत उवाच

शौनकेदं वचः श्रुत्वा फाल्गुनान्नारदो मुनिः । प्रहसन्निव बाभ्रव्यवदनं स निरैक्षत ॥
स च बाभ्रव्यनामा वै हारीतस्याऽन्वयोद्भवः । ब्राह्मणो नारदमुनेः समीपे वर्तते सदा
स च ज्ञात्वा महाबुद्धिर्नारदस्य मनीषितम् । प्रहसन्निव प्रोवाच कालगुनं स्निग्धयागिरा

बाभ्रव्य उवाच

सत्यमेतद्यथाऽऽस्थत्वं नारदं प्रतिपाण्डव ! । सर्वोऽपि चात्र वृत्तान्ते संशयं याति मानवः

तदहं ते प्रवक्ष्यामि यथा कृष्णान्मया श्रुतम् ।

स्तोककालान्तरे पूर्वं सर्वं यादवनन्दनः ॥ १३ ॥

महीसागरयात्रायां कृष्णस्तत्रऽऽययौ प्रभुः । उग्रसेनेन सहितो वसुदेवेन बभ्रुणा ॥
रामेण रौक्मिणेयेन युयुधानादिभिस्तदा । स च ज्ञात्वा ज्ञातिसमं महीसागरसङ्गमे
पिण्डदानादिकं कृत्वा दत्त्वा दानानि भूरिशः । गुहेश्वरादि लिङ्गानियतनतः प्रतिपूज्य च
स्नानं कृत्वा कोटितीर्थे जयादित्यं समर्च्य च । पूजयन्नारदमुनिं युक्तः कृष्णो महामनाः
उग्रसेनेन राज्ञा वै पूर्वजेन जटायुना । मदादिविप्रमुख्यानां बहूनां चोपशृण्वताम् ॥

उग्रसेनो महाऽराजः कृष्णं प्रोवाच संसदि ॥ १८ ॥

उग्रसेन उवाच

कृष्ण ! प्रक्ष्यामि त्वामेकं संशयं वद तं मम ॥ १६ ॥

योऽयं नाम महाबुद्धिर्नारदो विश्ववन्दितः । कस्मादेषोऽतिचपलो वायुवद्भ्रमते जगत्
कलिप्रियश्च कस्माद्वा कस्मात्त्वय्यतिप्रीतिमान् ॥ २० ॥

श्रीकृष्ण उवाच

सत्यं राजस्त्वया पृष्ठमेतत्सर्वं वदामि ते । दक्षेण तु पुरा शतो नारदो मुनिसत्तमः ॥

सृष्टिमाभारसुतान्वक्ष्यन्नारदेनविचालितान् । नावस्थानंचलोकेषु भ्रमतस्तेभविष्यति
पैशुन्यवक्तव्यथाद्वितीयानां प्रचालनात् । इतिशापद्वयंप्राप्यद्विविधाऽऽत्मजचालनात्
निराकर्तुं समर्थोऽपिमुनिर्मेने तथैव तत् । एतावन्सुधादोहि यतश्चक्षमते स्वयम्
विनाशकारुण्येऽवेक्ष्य कलिं वर्धयते यतः । सत्यं च वक्तितस्मात्सन्चपापेऽलिप्यते
भ्रमतोऽपिचसर्वत्रनास्ययस्मात्तुथङ्मनः । ध्येयाद्भवति नैवस्याद्भ्रमदोषस्ततोऽस्यच

यच्च प्रीतिर्मयि तस्य परमा तच्छृणुष्व च ॥ २६ ॥

अहं हि सर्वदा स्तौमि नारदं देवदर्शनम् । महेन्द्रगदितेनैव स्तोत्रेण शृणु तन्मृषा ॥ २७ ॥
श्रुतचारित्र्योर्जाता यस्याऽहन्ता न विद्यते । अगुप्तश्रुतचारित्रं नारदं तं नमाम्यहम् ॥
अरतिक्रोधचापल्ये भयं नैतानि यस्य च । अदीर्घसूत्रं धीरं च नारदं तं नमाम्यहम् ॥

कामाद्वा यदि वा लोभाद्वाचं यो नान्यथा वदेत् ।

उपास्यं सर्वजन्तूनां नारदं तं नमाम्यहम् ॥ ३० ॥

अध्यात्मगदितस्त्रयं क्षान्तंशक्तंजितेन्द्रियम् । ऋजुं यथार्थवक्तारं नारदं तं नमाम्यहम्
तेजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च । जन्मना तपसा वृद्धं नारदं तं नमाम्यहम्
सुखशीलं सुखं वेषं सुभोजं स्वाचरंशुभम् । सुचक्षुस्सुवाक्यज्ञं नारदं तं नमाम्यहम्
कल्याणं कुरुते ग्राहं पापं यस्य न विद्यते । न प्रीयते परानर्थे योऽसौतनौमिनारदम्
वेदस्मृतिपुराणे कथमर्थं यो नित्यमास्थितः । प्रियाप्रियविमुक्तं तं नारदं प्रणमाम्यहम्
अशनादिष्वलिप्तं च पण्डितं नालसं द्विजम् । बहुश्रुतं चित्रकथं नारदं प्रणमाम्यहम्
नार्थं क्रोधे च कामे च भूतपूर्वोऽस्य विभ्रमः ।

येनैते नाशिता दोषा नारदं तं नमाम्यहम् ॥ ३७ ॥

वीतसम्मेहदोषो यो दृढभक्तिश्च श्रेयसि सुनयं सत्रपं तं च नारदं प्रणमाम्यहम् ॥
असक्तः सर्वसङ्गेषु यः सक्तात्मेतिलक्ष्यते । अदीर्घसंशयो वाग्मी नारदं तं नमाम्यहम्
न त्यजत्यागमं किञ्चिद्यस्तपोनोपजीवति । अवन्ध्यकालो यस्य त्मातमहंनौमिनारदम्
कृतश्रमं कृतप्रज्ञं न च तृप्तं समाधितः । नित्यं यत्नात्प्रमत्तं च नारदं तं नमाम्यहम् ॥
न हृष्यत्यर्थलाभेन योऽलाभे न व्यथत्यपि । स्थिरबुद्धिरसक्तात्मा तमहंनौमिनारदम्

तं सर्वगुणसम्पन्नं दक्षं शुचिभक्तातरम् । कालज्ञं च नयज्ञं च शरणं यामि नारदम् ॥
इमं स्तवं नारदस्य नित्यं राजज्पठाम्यहम् । तेन मे परमां प्रति करोति मुनिसत्तमः
धन्योऽपि यः शुचिर्भूत्वा नित्यमेतांस्तुतिजपेत् । अचिरात्तस्य देवर्षिः प्रसादं कुरुते परम्
एताङ्गुणान्नारदस्यत्वमथाऽऽकर्ण्य पार्थिव ! । जपनित्यं स्तवं पुण्यं प्रीतस्ते भविता मुनिः

वाञ्छस्य उवाच

इति कृष्णमुखाच्छ्रुत्वा नारदस्य गुणान्मृपः । वभूव परमप्रीतश्चक्रे तच्च तथा वचः ॥
ततो नारदमात्तर्च्य दत्त्वा दानं च पुष्कलम् । नारदीयद्विजाग्र्याणां नारदः प्रीयतामिति
द्वौ द्वारचरौ कृष्णः सभ्रातृजातिवान्धवः । तीर्थयात्रामिमां कृत्वा विधिवत्पुरुषोत्तमः
तथा त्वमपि कौरव्य ! नारदस्य गुणानिमान् । श्रुत्वाश्चद्रामयो भूत्वा शृणुकृत्यदत्र च
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां प्रबोधि न्यामसौ मुनिः ।

विष्णोर्ध्यानसमाधेश्च प्रबुद्धो जायते सदा ॥ ५१ ॥

तस्मिन्दिने नारदेन निर्मितेऽत्रैव कूपके । स्नानं कृत्वा प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्यात्समाहितः
तपो दानं जपश्चाऽत्र कूपे भवति चाऽक्षयम् ॥ ५३ ॥

इदं विष्ण्वतिमन्त्रेण ततो विष्णुं प्रबोधयेत् । नारदं च मुनिं पश्चान्मन्त्रेणानेन पाण्डव
योगनिद्रा यथा त्यक्ता हरिणा मुनिसत्तम ! । तथा लोकोपकाराय भवानपिपरित्यज
इति मन्त्रेण चोत्थाप्य नारदम्परिपूजयेत् । कृष्णप्रोदितया स्तुत्या छत्रधोत्रार्चनैः शुभैः
शक्त्या द्विजानां देयं च छत्रं धोत्रं कमण्डलुम् ।

प्रणम्य ब्राह्मणान्भक्त्या नारदः प्रीयतामिति ॥ ५७ ॥

एवं कृते प्रसादात्स मुनेः पापेनमुच्यते । जायते न कलिस्तस्य न चाऽसौख्यं भवेदिह
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे नारदमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः
गौतमेश्वरमाहात्म्ये योगस्याष्टाङ्गानां सविस्तरवर्णनम्

सूत उवाच

इति बभ्रव्यवचनमाकर्ण्य कुरुनन्दनः । प्राणमन्नारदं भक्त्या विस्मितः पुलकान्वितः
प्रशस्य च चिरं कालं पुनर्नारदमब्रवीत् ॥ २ ॥

गुप्तक्षेत्रस्यमाहात्म्यं शृण्वानस्त्वन्मुखान्मुने । तृप्तिं नैवाधिगच्छामिभूयस्तद्वक्तुमर्हसि
नारद उवाच

महालिङ्गस्य वक्ष्यामि महिमानं कुरुद्वह । गौतमेश्वरलिङ्गस्य सावधानः शृणुष्व तत्
अक्षपादो महायोगी गौतमाख्योऽभवन्मुनिः । गोदावरीसमानेता अहल्याया पतिः प्रभुः
गुप्तक्षेत्रस्यमाहात्म्यं स च ज्ञात्वा महोत्तमम् । योगसंसाधनं कुर्वन्तत्र तेपे तेपो महत्
योगसिद्धिं ततः प्राप्य गौतमेन माहात्मना । अत्र संस्थापितं लिङ्गं गौतमेश्वरसञ्ज्ञया
संस्त्राप्यैतन्महालिङ्गं चन्दनेन विलिप्य च । सम्पूज्य पुष्पैर्विविधैर्गुग्गुलं दाहयेत्पुरः ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तो रुद्रलोके महीयते ॥ ८ ॥

अर्जुन उवाच

योगस्वरूपमिच्छामि श्रोतुं नारद ! तत्त्वतः । योगं सर्वे प्रशंसन्ति यतः सर्वोत्तमोत्तमम्
नारद उवाच

समासात्तव वक्ष्यामि योगतत्त्वं कुरुद्वह । श्रवणादपि नैर्मल्यं यस्य स्यात्सेवनात्किमु
चित्तवृत्तिनिरोधाख्यं योगतत्त्वं प्रकीर्त्यते । तदष्टाङ्गप्रकारेण साधयन्तीह योगिनः ॥
यमश्च नियमश्चैव प्राणायामस्तृतीयकः । प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं च सप्तमम्
समाधिरिति चाष्टाङ्गो योगः सम्परिकीर्तितः । प्रत्येकं लक्षणं तेषामष्टाङ्गानां शृणु पाण्डव
अनुक्रमान्नरो येषां साधनाद्योगमश्नुते । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यपरिग्रहो ॥ १४ ॥
एते पञ्चयमाः प्रोक्ताः शृण्वेषामपि लक्षणम् । आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हिताय प्रवर्तते

पञ्च पञ्चाशत्तमोऽध्यायः]

* प्राणायामवर्णनम् *

६२६

अहिंसैषा समाख्याता वेदसम्विहिता च या । दृष्टं श्रुतं चानुमितं स्वानुभूतं यथार्थतः
कथनं सत्यमित्युक्तं परपीडाविवर्जितम् । अनादानं परस्वानामापद्यपि कथञ्चन ॥
मनसा कर्मणा वाचा तदस्तेयं प्रकीर्तितम् । अमैथुनं यतीनां च मनोवाक्कायकर्मभिः
ऋतौ स्वदारगमनं गेहिनां ब्रह्मचर्यता । यतीनां सर्वसंन्यासो मनोवाक्कायकर्मणा ॥
गृहस्थानां च मनसा स्मृतएषोऽपरिग्रहः । एते यमास्तव प्रोक्ताः पञ्चैव नियमाञ्छृणु
शौचं तुष्टिस्तपश्चैव जपो भक्तिर्गुरोस्तथा ।

एतेषामपि पञ्चानां पृथक्संशृणु लक्षणम् ॥ २१ ॥

बाह्यमाभ्यन्तरं चैव द्विविधं शौचमुच्यते । बाह्यं तु मृज्जलैः प्रोक्तमान्तरं शुद्धमानसम्
न्ययेत् ॥ १ ॥ गतया वृत्त्या भिक्षया वार्तयाऽपि च । सन्तोषो यस्य सततं सातुष्टिरिति चोच्यते
चान्द्रायणादीनि पुनस्तपांसि विहितानि च । आहारलाघवपरः कुर्यात्तत्तप उच्यते ॥

स्वाध्यायस्तु जपः प्रोक्तः प्रणवाभ्यसनादिकः ।

शिखे ज्ञाने गुरौ भक्तिर्गुरुभक्तिरिति स्मृता ॥ २५ ॥

एवं संसाध्य नियमान्संयमांश्च विचक्षणः । प्राणायामाय सन्ध्यान्तान्यथायोगसाधकः
यतोऽशुचि शरीरस्य वायुकोपो महान्भवेत् । वायुकोपात्कुष्ठता च जडत्वादीनुपाश्रुते
तस्माद्विचक्षणः शुद्धं कृत्वा देहं यतेत्परम् । प्राणायामस्य वक्ष्यामि लक्षणं शृणु पाण्डव
प्राणः पाननिरोधश्च प्राणायामः प्रकीर्तितः । लघुमध्योत्तरीयाख्यः स च धारैस्त्रिधोदितः
लघुर्द्वादशमात्रस्तु मात्रानिषिद्धनिषः । द्विगुणो मध्यमश्चोक्तस्त्रिगुणश्चोत्तमः स्मृतः
प्रथमेन जयेत्स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् । विपादं च तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥ ३१ ॥
पद्माख्यमासनं कृत्वा रेचकं पूरकं तथा । कुम्भकं च सुखासीनः प्राणायामत्रिधाऽभ्यसेत्
प्राणानामुपसंरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः । यथा पर्वतधातूनां धमातानां दह्यते मलः
तथेन्द्रियवृत्तो दोषः प्राणायामेन दह्यते । गोशतं कापिलं दत्त्वा यत्फलं तत्फलं भवेत्
प्राणायामेन योगज्ञस्तस्मात्प्राणं सदा यमेत् ।

प्राणायामेन सिद्ध्यन्ति दिव्याः शान्त्यादयः क्रमात् ॥ ३५ ॥

शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च यथाक्रमम् । सहजागन्तुकामानां पापानां च प्रवर्तताम्

वासनाशान्तिरित्याख्यः प्रथमो जायते गुणः ।

लोभमोहात्मकान्दोषान्निराकृत्यैव कृत्स्नशः ॥ ३७ ॥

तपसां च यदा प्राप्तिः सा शान्तिरिति चोच्यते । सर्वेन्द्रियप्रसादश्च बुद्धेर्वै मरुतामपि प्रसाद इति स प्रोक्तः प्राप्यमेवं चतुष्टयम् । एवमफलं सदायोगीप्राणायामसमभ्यसेत् मृदुत्वं सेव्यमानस्तु सिहशार्दूलकुञ्जराः ।

यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति साधितः ॥ ४० ॥

प्राणायामस्त्वयं प्रोक्तः प्रत्याहारं ततः शृणु । विषयेषु प्रवृत्तस्य चेतसो विनिवर्तनम् प्रत्याहारं विनिर्दिष्टं तस्य संयमनं हि यत् । प्रत्याहारस्त्वयं प्रोक्तो धारणालक्षणशृणु यथा तोयार्थिनस्तोयपत्रनालादिभिः शनैः । आपिवेयुस्तथा वायुयोगीनयतिसाधितम् प्राण्नाभ्यां हृदये वायुरथ तालौभ्रुवोऽन्तरे । चतुर्दले षडदशे च द्वादशे षोडशद्विके आकुञ्चनेनैव मृदुध्वंमुन्नीय पवनं शनैः । मूर्धनि ब्रह्मरन्ध्रे तं प्राणं सन्धारयेत्कृती ॥ ४४

प्राणायामा दश द्वौ च धारणौवा प्रकीर्त्यते ।

दर्शिता धारणाः स्थाप्य प्राप्नोत्यक्षरसाम्यताम् ॥ ४६ ॥

धारणास्थस्य यद्ध्येयं तस्य त्वं शृणु लक्षणम् ।

ध्येयं बहुविधं पार्थ ! यस्याऽन्तो नोपलभ्यते । ४७ ।

केचिच्छिवं हरिं केचित्केचित्सूर्यं विधिम्परे । केचिद्देवो महद्भूतामुतध्यायन्ति केचन तत्र यो यच्च ध्यायेत स च तत्र प्रलीयते । तस्मात्सदा शिवं देवं पञ्चवक्त्रंहरंस्मरेत् पद्मासनस्थं तं गौरं बीजपूरकरं स्थितम् । दशहस्तं सुप्रसन्नवदनं ध्यानमास्थितम् ध्येयमेतत्तव प्रोक्तं तस्माद्व्यानं समाचरेत् । ध्यानस्य लक्षणंचैतन्निमेषार्धमपि स्फुटम् न पृथग्जायते ध्येयाद्धारणायः समास्थितः । एवमेतां दुरारोहांभूमिमास्थाय योगवित् न किञ्चिन्तयेत्पश्चात्समाधिरिति कीर्त्यते । सम धैर्यं लक्षणं सम्यग्भुवतो मे निशाम्य शब्दस्पर्शसैर्हीनं गन्धरूपविवर्जितम् । परं पुरुषं सम्प्राप्तः समाधिस्थः प्रकीर्तितः ॥ तां तु प्राप्य नरो विघ्नैर्नाऽभिभूयेत कर्हिचित् । समाधिस्थश्च दुःखेन गुरुणाऽपि न चाल्यते शङ्खाद्याः शतशस्तस्य वाद्यन्ते यदि कर्णयोः । मेर्यश्च यदि हन्यन्ते शब्दं वाह्यं न विन्दति

कशाप्रहाराभिहतो वह्निदग्धतनुस्तथा । शीताद्ध्येवस्थितो ग्रारेस्पश बाह्यं न विन्दति रूपे गन्धे रसे बाह्ये तादृशस्त्वतु काकथा । दृष्टा य आत्मनाऽऽत्मनं समाधिलभते पुनः

तृष्णा वाऽथ बुभुक्षा वा वाधेने तं न कर्हिचित् ॥ ५६ ॥

न स्वर्गे न च पातालमनुष्ये क च तत्सुखम् । समाधिं निश्चलं प्राप्य यत्सुखं विन्दते नरः एवमारूढयोगस्य तस्याऽपि कुलनन्दन ! पञ्चोपसर्गाः कटुकाः प्रवर्तन्ते यथा शृणु ॥

प्रातिभः श्रावणो दैवो भ्रमावर्तोऽथ भीषणः ।

प्रतिभा सर्वशास्त्राणां प्रातिभोऽयं च सात्त्विकः ॥ ६२ ॥

तेन यो मदमादद्यायोगो शीघ्रं च चेतसः । योजनानां सहस्रेभ्यः श्रवणं श्रावणस्तु सः द्वितीयः सात्त्विकश्चाऽयमस्मान्मत्तो विनश्यति । अष्टौ पश्यतियोनीश्च देवानां दैवइत्यसौ अथ च सात्त्विको दोषो मदादस्माद्विनश्यति । आवत इव तोयस्य जनावर्ते यदा कुलः आवर्ताख्यस्त्वयं दोषो राजसः स महाभयः । भ्राभ्यन्ते यन्निरालम्बं मनो दोषैश्च योगिनः समस्ताधारविभ्रंशाद्भ्रमख्यस्तामसो गुणः । एनैर्नाशितयोगाश्च सकला देवयोनयः ॥ उपसर्गैर्महाघोरैरावर्त्यन्ते पुनः पुनः । प्रावृत्य कम्बलं शुक्लं योगी तस्मान्मनोमयम् चिन्तयेत्परमं ब्रह्म कृत्वा तत्प्रवर्णं मनः ।

आहाराः सात्त्विकाश्चैव संसेव्याः सिद्धिमिच्छता ॥ ६९ ॥

राजसंस्तामसैश्चैव योगी सिद्धयेन्न कर्हिचित् । श्रद्धानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु स्वधर्मादनपेतेषु भिक्षा याचना च योगिता । भैक्षं यवान्नं तर्कं वा पयो यावकमेव वा फलमूलं विपक्वं वा कणपि प्राकसक्तवः । श्रुता इत्येत आहारायोगिनां सिद्धिकारकाः मृत्युकालं विदित्वा च निमित्तैर्ज्ञेयसाधकः । योगं युञ्जितकालस्य वञ्चनायं समाहितः निमित्तानि च वक्ष्यामि मृत्युं यो वेत्ति योगवित् ।

रक्तकृष्णाम्बरधरा गायन्तीव सती च यम् ॥ ७३ ॥

दक्षिणांशां जयेन्नारी स्वप्ने सोऽपि न जीवति । नग्नं क्षयणकं स्वप्ने हसमानं प्रदृश्य च एनं च वीक्ष्य वलान्तं तं विद्यान्मृत्युमागतम् । ऋक्षवानरयुग्यस्थोगायन्यो दक्षिणां दिशाम् याति मज्जेदधो पङ्के गोमये वा न जीवति । केशाङ्गारैस्तथा भस्मभुजगैर्निर्जलानदीम्

एषामन्यतमैः पूर्णां दृष्ट्वा स्वप्ने न जीवति । करालैर्विकटै रूक्षैः पुरुषैरुद्यतायुधैः
पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो मृत्युं भजेन्नरः ।

सूर्योदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ॥ ७६ ॥

विपरीतं परितम्या स सद्यो मृत्युमृच्छति दीपाग्निगन्धनोवेत्ति वमत्यग्नितथानिशि
नाऽऽत्मनं परनेत्रस्थं वीक्षणे न स जीवति । शक्रायुधं चाऽधरात्रे दिवा वा ग्रहणं तथा
दृष्ट्वा मन्येत स क्षीणमात्मजीवितमाप्तवान् । नासिकावक्रतामेति कर्णयोर्न मनोव्रती
नेत्रश्च वामं स्रवति यस्य तस्याऽऽयुः कृतम् । आरक्ततामेति मुखं जिह्वा चाप्यसितायदा
तदा प्राज्ञो विजानीयादासन्नं मृत्युमात्मनः । उद्धरासभयानेन स्वप्ने यो याति दक्षिणाम्
दिशं कर्णौ पिधायऽपि निर्वोयं शृणु शान्तं च । न स जीवेत् तथा स्वप्ने पतितस्य पिधीयते
द्वारं न चोत्तिष्ठति च शुभ्रादृष्टिश्च लोहिता । स्वप्नेऽग्निमप्रविशेद्यश्च न च निष्क्रमते पुनः
जलप्रवेशादपि वा तदन्तं तस्य जीवितम् । यश्चाऽभिहन्यते दुष्टभूतै रात्रावथो दिवा
प्रकृतैर्विकृतैर्वाऽपि तस्याऽऽसन्नौयमान्तकौ । देवतानां गुरुणाश्च पित्रोर्ज्ञानविदां तथा
निन्दा मवज्ञां कुरुते भक्तो भूत्वा न जीवति । एवं दृष्ट्वा निमित्तानि विपरीतानि योगवित्
धारणां सम्यगास्थाय स माधावचलो भवेत् । यदि नेच्छन्ति ते मृत्युं ततो नासौ प्रपद्यते
विमुक्तिमथवा वाञ्छेद्विस्मयेद्ब्रह्ममूर्धनि । सन्ति देहे विमुक्ते च उपसर्गाश्च ये पुनः
योगिनं समुपायान्ति शृणु तानपि पाण्डव ! ऐशान्ये राक्षसपुरे यक्षे गन्धर्व एव च

ऐन्द्रे सौम्ये प्रजापत्ये ब्राह्मे चाऽऽयुः सिद्धयः ।

भवन्ति चाऽष्टौ शृणु ताः पार्थिवी या च तैजसी ॥ ६३ ॥

वायवी व्योमात्मिका चैव मानसाऽहम्भवा मतिः ।

प्रत्येकमष्टाभिन्ना द्विगुणा द्विगुणा क्रमात् ॥ ६४ ॥

पूर्व चाऽष्टौ चतुःषष्टिरन्ते शृणुष्वतद्यथा । स्थूलता ह्रस्वता बाल्यं वार्धक्यं यौवनं तथा
नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् । पार्थिवांशं विना नित्यमष्टौ पार्थिवसिद्धयः
विजिते पृथिवीतन्त्रे यदैशान्ये भवन्ति च । भूमाविव जले वा सोनातुरोऽर्णवमापि वेत्
सर्वत्र जलप्राप्तिश्च अपि शुक्रं द्रवं फलम् । त्रिभिर्देहस्य धरणं नदीर्वा स्थापयेत्करे

अत्रणत्वं शरीरस्य कान्तिश्चाथाऽष्टकं स्मृतम् । अष्टौ पूर्वा इमा चाष्टौ राक्षसानां पुरे स्मृताः
देहादग्निविनिर्माणं तत्तापभयवर्जनम् । शक्तिदत्तं च लोकानां जलमध्येऽग्निज्वालनम्
अग्निग्रहश्च हस्तेन स्मृतिमात्रेण पावनम् । भस्म भूतस्य निर्माणं द्वाभ्यां देहस्य धारणम्
पूर्वाः षोडश चाऽप्यष्टौ तेजसो यक्षसन्नि । मन्त्रे गतित्वं भूतानामन्तर्निवेशनं तथा
पर्वतादिमहाभारवहनं लीलयैव च । लघुत्वं गौरवत्वं च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
अङ्गुल्यग्रनिपातेन भूमेः सर्वत्र कम्पनम् । एकेन देहनिष्पत्तिर्गान्धर्वं वान्ति सिद्धयः
चतुर्विंशतिः पूर्वाश्चाप्यष्टावेताश्च सिद्धयः । गन्धर्वलोके द्वात्रिंशदत् ऊर्ध्वं निशामय
छायाविर्हाननिष्पत्तिरिन्द्रियाण मदर्शनम् । आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियादिशमः स्वयम्
दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् । तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्देशनम् ॥ १०७
अष्टौ वातात्मि काश्चैन्द्रे द्वात्रिंशदपि पूर्वकाः । यथा कामोपलब्धिश्च यथा कामविनिर्गमः
सर्वत्राऽभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिर्देशनम् । संसारदर्शनं चाऽपि मानस्योऽष्टौ च सिद्धयः
चत्वारिंशच्च पूर्वाश्च सोमलोके स्मृतास्त्विमाः ।

छेदनं तापनं बन्धः संसारपरिवर्तनम् ॥ ११० ॥

सर्वभूतप्रसादत्वं मृत्युकालजयस्तथा । अहङ्करोद्भवश्चाऽष्टौ प्राजापत्ये च पूर्विकाः
आकारेण जगत्सृष्टिस्तथाऽनुग्रह एव च । प्रलयस्याऽधिकारश्च लोकचित्रप्रवर्तनम् ॥
असादृश्यमिदं व्यक्तनिर्वाणं च पृथक् पृथक् । शुभेतरस्य कर्तृत्वमष्टौ बुद्धिभवास्त्वमी ॥
षट्पञ्चाशत्तथा पूर्वाश्चतुःषष्टिरिमे गुणाः । ब्रह्मोप पदे प्रवर्तन्ते गुह्यमेतत्तवेरितम् ॥
जीवतो देहभेदे वा सिद्धयश्चैतास्तु योगिनाम् ।

सङ्गो नैव विधातव्यो भयात्पतनसम्भवात् ॥ ११५ ॥

एतान् गुणान्निराकृत्य युञ्जतो योगिनस्तदा । सिद्धयोऽष्टौ प्रवर्तन्ते योगसंसिद्धिकारकाः
अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरेव च । प्राकाम्यश्च तथेशित्वं वशित्वञ्च तथापरे

यत्र कामावसायित्वं माहेश्वरपदस्थिताः ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्मत्वमणिमा शीघ्रत्वाल्लघिमा स्मृता ॥ ११८ ॥

महिमा शेषपूज्यत्वात्प्राप्तिर्नाऽप्राप्यमस्य यत् ।

प्राकाम्यमस्य व्यापित्वाद्विशित्वं चेश्वरो यतः ॥ १२६ ॥

वशित्वाद्वाशितानामसत्तर्मासिद्धिरुत्तमा । यत्रेच्छा तत्र च स्थानंतत्रकामावसायिता
ऐश्वर्यं पदमस्य भवन्त्येताश्च सिद्धयः । ततो न जायते नैव वर्धते न विनश्यति ॥
एष मुक्त इति प्रोक्तो य एवं मुक्तिमाप्नुयात् । यथा जलं जलेनैक्यं निक्षिप्तमुपगच्छति
तथैवं सात्म्यमभ्येति योगेनाऽऽत्मा परात्मना ।

एवं ज्ञात्वा फलं योगी सदा योगं समभ्यसेत् ॥ १२३ ॥

अत्रोपमां व्याहरन्ति योगार्थयोगिनोऽमलाः । शशाङ्कश्चिन्मसंयोगादकान्तोद्भूताशनम् ॥
समुत्सृजति नैकः सन्नुपमासाऽस्ति योगिनः । कपिञ्जलायुजकुला वसन्ति स्वामिव दृग्गृहे
ध्वस्ते यान्त्यन्यतो दुःखं न तेषां सोपमा यतः । मृदेहकल्पदेहोऽपि मुखाग्रेण कनीयसा
करोति मृद्भागचयमुपदेशः स योगिनः । पशुपक्षिमनुष्याद्यैः पत्रपुष्पफलान्वितम् ॥

वृक्षं विलुप्यमानञ्च लब्ध्वा सिध्यन्ति योगिनः ।

रुग्मात्रविषाणाग्रमालक्ष्य निलक कृतिम् ॥ १२८ ॥

सह तेन विवर्धेत योगी सिद्धिमुपाश्रुते । द्रव्यं पूर्णमुपादाय पात्रमारोहते भुवः ॥
तुङ्गमार्गं विलोक्यैवं विज्ञातं किं न योगिनाम् । तद्गोहं यत्र वसति तद्गोत्र्येन जीवति
येन निष्पाद्यते चार्थः स्वयं स्याद्योगसिद्धये । तथा ज्ञानमुपासीत योगी यत्कार्यसाधकम्
ज्ञानानां बहुता येयं योगविघ्नकरी हि सा । इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तु पितृश्वरेत् ॥
अपिकल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् । त्यक्तसङ्गो जितकोधोलब्धाहारोजितेन्द्रियः
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् । आहारं सात्त्विकं सेवेन्नतं येन विचेतनः
स्यादयं तञ्च भुञ्जानो रौरवस्य प्रियातिथिः । वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः

यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डो यतिः स्मृतः ।

अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्तनम् ॥ १३६ ॥

न विभ्रयति च सत्त्वानि सिद्धेर्लक्षणमुच्यते ॥ १३७ ॥

अलौक्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं गन्धः शुभो मूत्रपुरीषयोश्च ।

कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥ १३८ ॥

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादी शुचिस्तथैकान्तरतिर्जितेन्द्रियः ।

समाप्नुयाद्योगमिमं महामना विमुक्तिमाप्नोति ततश्च योगतः ॥ १३६ ॥

कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा भाग्यवती च तेन ।

अवाह्यमार्गे सुखसिन्धुमग्नं लग्नं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥ १३७ ॥

विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाञ्चनः समस्तभूतेषु वसन्समो हि यः ।

स्थानं परं शाश्वतमव्ययं च यतिर्हि गत्वा न पुनः प्रजायते ॥ १३८ ॥

इदं मया योगरहस्यमुक्तमेवम्विधं गौतमः प्राप योगम् ।

तेनैतच्च स्थापितं पार्थ ! लिङ्गं सन्दर्शनादर्चनात्कल्पमघ्नम् ॥ १३९ ॥

यश्चाऽऽश्विने कृष्णचतुर्दशीदिने रात्रौ समभ्यर्चति लिङ्गमेतत् ।

स्नात्वा अहल्यासरसि प्रध्याने श्रद्धाय सर्वं प्रविधाय भक्तिः ॥ १४० ॥

महोपकारेण विमुक्तपापः स याति यत्राऽस्ति स गौतमो मुनिः ॥ १४१ ॥

इदं मया पार्थ ! तव प्रणीतं गुप्तस्य क्षेत्रस्य समासयोगात् ।

माहात्म्यमेतत्सकलं शृणोति यः स्याद्विशुद्धः किमु वच्मि भूयः ॥ १४२ ॥

य इदं शृणुयाद्भक्त्या गौतमाख्यानमुत्तमम् । पुत्रपौत्रप्रियं प्राप्य स याति पदमव्ययम्

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहतायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे गौतमेश्वरमाहात्म्ये सविस्तरं योगलक्षणवर्णनं

नाम पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः

नारदार्युनसम्वादे ब्रह्मेश्वरमोक्षेश्वरगर्भेश्वरमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

अतः परं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मेशं लिङ्गमुत्तमम् । यस्य स्मरणमात्रेण वाजपेयफलं भवेत् ॥

एकदा तु पुरा पार्थ ! सृष्टिकामेन ब्रह्मणा । तपः सुचरितं धोरं सार्धवर्षसहस्रकम् ॥
तपसा तेन सन्तुष्टः पार्वतीपतिशङ्करः । वरमस्मै ततः प्रादालोककर्त्रे स्ववाञ्छितम् ॥
ततो हृष्टः प्रमुदितः कृतकुत्यः पितामहः । ज्ञात्वाक्षेत्रस्य माहात्म्यं स्वयं लिङ्गं चकार ह
चखान च सरः पुण्यं नाम्ना ब्रह्मसरः शुभम् । महीनगरकात्पूर्वं महापातकनाशनम् ॥
अस्य तीरे महालिङ्गं स्थापयामास वै विभुः ।

तत्र देवः स्वयं साक्षाद्विद्यते किल शङ्करः ॥ ६ ॥

पुष्करादधिकं तीर्थं ब्रह्मेशं नाम फालगुन । तत्र स्नात्वानरो भक्त्या पिण्डदानं समाचरेत्
दानं चैव यथाशक्त्या कार्त्तिक्यां च विशेषतः । देवं प्रपूजयेद्भक्त्या ब्रह्मेशं दृष्टमानसः
पितरस्तस्य तुष्यन्ति यावदाभूतसम्प्लवम् । पुष्करेषु च यत्पुण्यं कुरुक्षेत्रे रविग्रहे ॥ ६
गङ्गादिपुण्यार्थेषु यत्कलं प्राप्य तेनरैः । तत्फलं समवाप्नोति तीर्थस्याऽस्याऽवगाहनात् ॥
मोक्षलिङ्गस्य माहात्म्यं शृणु पार्थ ! महाद्भुतम् । मया स्थानहितार्थं च समाराध्य महेश्वरम्
स्थापितं प्रवरं लिङ्गं नाम्ना मोक्षेश्वरं हरम् । दर्भाग्रेण ततः पार्थ कूपं खनितवानहम्
प्रसाद्य लोककर्तारं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् । कमण्डलो ब्रह्मणश्च समानीता सरस्वती ॥
कूपेऽस्मिन्मोक्षनाथस्य लोकानां प्रेतमुक्तये ।

कार्तिकस्य तु मासस्य शुक्लपक्षे चतुर्दशी ॥ १४ ॥

कूपे स्नात्वा नरस्तस्यां तिलपिण्डं समाचरेत् । प्रेतानुद्दिश्य नियतं मोक्षतीर्थं फलं भवेत्
कुले न जायते तस्य प्रेतः प्रार्थ ! न संशयः । प्रेतमोक्षं प्रगच्छन्ति तीर्थस्याऽस्य प्रभावतः
जयादित्यकूपवरे नरः स्नात्वा प्रयत्नतः । गर्भेश्वरं नमस्कृत्य न स गर्भेषु मज्जति ॥

इदं मया पार्थ ! तव प्रणीतं गुप्तस्य क्षेत्रस्य समासयोगात् ।

माहात्म्यमेतत्सकलं शृणोति यः स्याद्विशुद्धः किमु वच्मि भूयः ॥ १८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे ब्रह्मेश्वरमोक्षेश्वरगर्भेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

नीलकण्ठमाहात्म्यवर्णनम्

नारद उवाच

ततो विप्रा नारदश्च समाराध्य महेश्वरम् । महीनगरके पुण्ये स्थापयामास शङ्करम्
लोकानां च हितार्थाय केदारं लिङ्गमुत्तमम् । अत्र शिखरं भागे महापातकनाशनम्
अत्रिकुण्डे नरः स्नात्वा श्राद्धं कृत्वा यथावधि । अत्र शिखरं नमस्कृत्य केदारं यः प्रपश्यति
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभागभवेत् । ततो रुद्रो नीलकण्ठं नारदाय महात्मने
स्वयं दत्त्वा स्वयं तस्थौ महीनगरके शुभे । कोटितीर्थे नरः स्नात्वा नीलकण्ठं प्रपश्यति
जयादित्यं नमस्कृत्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् । जयादित्यं पूजयन्ति कूपे स्नात्वानरोत्तमाः
न तेषां वंशनाशोऽस्ति जयादित्यप्रसादतः । इदं ते कथितं पार्थ ! महीनगरकस्य च ॥

आख्यानं सकलं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे नीलकण्ठमाहात्म्यवर्णनं नाम सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

महीसागरमाहात्म्यवर्णने तीर्थानां सर्वोत्तमत्वे निर्णयाय ब्रह्मसमीपे गमनं ब्रह्मणा
सर्वश्रेष्ठतीर्थायार्घ्यप्रदानावसरे पुलस्त्यं स्वसुतम्प्रति अर्घ्यपात्रानयनाय कथनं
सर्वश्रेष्ठतीर्थकृते स्ववाचामहीसागरतीर्थद्वारा स्वश्लाघावर्णनं धर्मराजेन
महीसागरकृते श्रेष्ठताविषयेऽसहमतिप्रदर्शनं गुह्यसमागमनेन महीसागर-
स्थितस्य स्तम्भतीर्थस्य श्रेष्ठतास्वीकृतिरर्जुनस्य यात्रासमाप्तिश्च

अर्जुन उवाच

गुप्तक्षेत्रमिदं कस्मात्कस्माद्गुप्तञ्च नारद । यस्य प्रभावः सुमहान्नैव कस्यापि संस्तुतः

नारद उवाच

पुरातनीमत्र कथां गुप्तक्षेत्रस्य कारणे । शृणु पाण्डव ! शापेन गुप्तमासीद्विदं यथा ॥
पुरा निमित्ते कस्मिंश्चित्सर्वतीर्थाधिदेवताः । प्रणामायब्रह्मसदो ब्रह्माणं सहिताययुः
पुष्करस्य प्रभासस्य निमिषस्याऽर्जुनस्य च । कुरुक्षेत्रस्य क्षेत्रस्य धर्मारण्यस्य देवताः
वस्त्रापथस्य श्वेतस्य फल्गुतीर्थस्य चाऽपि याः ।

केदारस्य तथाऽन्येषां क्षेत्राणां कोटिशोऽपि याः ॥ ५ ॥

सिन्धुसागरयोगस्य महीसागरकस्य च । गङ्गासागरयोगस्य अधिपाः शूकरस्य च
गङ्गारेवामुखीनां तु नदीनामधिदेवताः । शोणहृदपुरोगाणां हृदनां चाधिदेवता ॥

ते सर्वे सङ्क्षुशो भूत्वा श्रेष्ठ्यज्ञानाय चाऽऽत्मनः ।

समुपाजगमुर्मला महतीं ब्रह्मणः सभाम् ॥ ८ ॥

तत्र तीर्थानिसर्वाणि सभायातानि बोध्यसः । उत्तस्थौ सहितः सर्वैः सभासद्भिः पितामहः
प्रणम्य सर्वतीर्थेभ्यः प्रबद्धकरसम्पुटः । तीर्थानि भगवानाह विस्मयोत्फुल्ललोचनः ॥
अद्य नः सद्यः सकलं युष्माभिरतिपावितम् । वयंच पाविता भूयो युष्माकंदर्शनादपि
तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्पर्शनं स्नानमेव च । कीर्तनं स्मरणं चापिन स्यात्पुण्यविनापरम्
महापापान्वितारौद्रास्त्वपियेस्युः सुनिष्ठुराः । तेऽपि तीर्थैः प्रपूयन्ते किंपुनर्धर्मसंस्थिताः
एवमुक्त्वा पुलस्त्यं स पुत्रमभ्यादिदेश ह । शोभ्रमर्घ्यं तीर्थहेतोः समानय यथाऽर्चये ॥

पुलस्त्य उवाच

असङ्ख्यानीह तीर्थानि दृश्यन्ते पद्मसम्भव ॥ यथा दिशसि मां तात ! अर्घ्यमेकमुपानये
धर्मप्रवचने श्लोको यत एष प्रगीयते ॥ १६ ॥

भवेयुर्यद्यसंख्याता अर्घ्ययोग्याः समर्चने । ततस्तेषां वरिष्ठाय दातव्योऽर्घ्यः किलैकतः

ब्रह्मोवाच

साभिप्रायं साधु वत्सत्वया प्रोक्तमिदं वचः । एवं कुरुष्वैकमर्घ्यमानय त्वं सुशीघ्रतः

नारद उवाच

ततः पुलस्त्यो वेगेन समानिन्येऽर्घ्यमुत्तमम् । तच्च ब्रह्मा करे गृह्यतीर्थान्याहेति भारतीम्

सर्वैर्मवद्भिः संहृत्य मुख्यस्त्वैकः प्रकीर्त्यताम् ।

तस्मै चाऽर्घ्यं प्रयच्छामि नैवं मामनयः सृशेत् ॥ २० ॥

तीर्थान्यूनः

न वयं श्रेष्ठतां विद्मः कथञ्चन परस्परम् । अस्माद्धेतोश्च सम्प्राप्ताज्ञात्वादेहित्वमेव तत्

ब्रह्मोवाच

नाऽहं वेद्मि श्रेष्ठतान्यः कथञ्चन नमोऽस्तुतः । सर्वे चाऽपारमाहात्म्यं स्वयम्भेव कुर्महथ
यत्र गङ्गा गङ्गा काशी पुष्करं नैमिषं तथा । कुरुक्षेत्रं तथा रेवा महीसागरसङ्गमः ॥

प्रभासाद्यानि शतशो यत्र नस्तत्र का मतिः ॥ २४ ॥

नारद उवाच

एवमुक्ते पद्मभुवा कोऽपि नोवाच किञ्चन । चिरेणेदं ततः प्राह महीसागरसङ्गमः ॥
ममैनमर्घ्यं त्वं यच्छ चतुरानन ! शीघ्रतः । यतः कोटिकलायां वा मम कोऽपि न पूर्यते
यतश्चेन्द्रद्युम्नराज्ञा ताप्यमाना वसुधरा । सर्वतीर्थद्वीभूता महीनामाऽभवन्नदी ॥ २७

सा च सर्वाणि तीर्थानि संयुक्तानि मया सह ।

सर्वतीर्थमयस्तस्मादस्मि ख्यातो जगत्त्रये ॥ २८ ॥

गुहेन च महालिङ्गं कुमारेश्वरमीश्वरम् । संस्थाप्य तीर्थमुख्यत्वं मम दत्तं महात्मना
नारदेनाऽपि मत्तरेख्यानं संस्थाप्य शोभनम् । सर्वेभ्यः पुण्यक्षेत्रेभ्यो दत्तं श्रेष्ठ्यं पुरा मम
एवं त्रिभिर्हेतुवरैर्ममैवाऽर्घ्यः प्रदीयताम् । गुणैकदेशेऽपि समं मम तीर्थं न वै परम् ॥
इत्युक्ते वचने पार्थ तीर्थराजेन भारत ! । सर्वे नोचुः किञ्चनाऽपि किं ब्रह्मावश्यतीतियत्
ततो ब्रह्मसुतो ज्येष्ठः श्वेतमाल्यानुलेपनः । दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य धर्मो वचनमब्रवीत् ॥
अहो कष्टमिदं कृतं तीर्थराजेन मोहतः । सन्तोऽपि न गुणावाच्याः स्वयंसद्भिः स्वकायतः

स्वीयान्गुणान्स्वयं यो हि सम्पत्सु प्रक्षिपन्परान् ।

ब्रवीति राजसस्त्वेष ह्यहङ्कारो जुगुप्सितः ॥ ३५ ॥

तस्मादस्मादहङ्कारात्सत्स्वप्येषु गुणेषु च । अप्रख्यातं ध्वस्तरूपमिदं तीर्थं भविष्यति
स्तम्भतीर्थमिति ख्यातं स्तम्भोगर्वः कृतो यतः । स्तम्भस्य हि फलं सद्यो ब्रह्मापि प्रापकः परः

इत्युक्ते धर्मदेवेन हाहेति रव उत्थितः । ततः शश्रं समायातोयोगीशोऽहञ्च पाण्डव
गुहस्ततो वचः प्राह धर्मदेवसम गमे । अयुक्तेतच्छापोऽयं दत्तो यद्धर्म! धाव्यतः॥
ब्रवतु कोऽपि सर्वेषां तथानां तेषु वर्तताम् । यद्यैश्वर्यं नाहंतेऽसौ महीसागरसङ्गमः
तिष्ठत्वात्मगुणो यच्च तर्थाजनेन वर्णितः । तत्रको विगुणोनाम मिथ्यावादोयतो गुणः

अहो न युक्तं पालानां यदि तेऽप्यविमृश्य च ।

एवमर्नकारिष्यन्ति कं यान्ति शरणं प्रजाः ॥ ४२ ॥

एवमुक्ते गुहेनाऽथ धर्मो वचनमब्रवीत् । सत्यमेतद्यदहोऽयं महीसागरसङ्गमः ॥ ४३ ॥

मुख्यत्वं सर्वतार्थानामर्थं चाऽपि पितामहात् ।

किन्तु नाऽत्मगुणा वाच्याः सतामेतत्सदा व्रतम् ॥

परोक्षेऽपि स्वप्रशंसा ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥ ४४ ॥

स्वप्रशंसां प्रकुर्वाणः पराक्षेऽसमन्विताम् । किं दिवः पृथिवीं पूर्वं ययातिर्न पपात ह
याति पूर्वं प्रमाणानि कृतानीशेन धीमता ॥ ४५ ॥

तानिसम्पालनीयानितानि कोऽतिक्रमेद्बुधः । तवपित्रासमादिश्ययदर्थंस्थापितावयम् ॥

पालयामास एतच्च त्वं पालयितुमर्हसि । ईश्वराः स्वप्रमाणेन भवन्तो यदि कुर्वते ॥

तदस्माभिरिदं युक्तं शासनं दिश्यतां परम् । एवमुक्त्वा स्वोयमुशं मोक्तुकामं वृषंतदा

अहं प्रस्तावमन्वीक्ष्य वाक्यमेतदुदैरयम् । नमो धर्माय महते विश्वधात्रे महात्मने ॥

ब्रह्मविष्णुशिवैर्नित्यं पूजितायाऽघनाशिने । यदिमुशंभवान्धर्म! परित्यक्ष्यतिकर्हिचित्

तदस्माकं कुतो भावो मा विश्वं नाशय प्रभो । योगीश्वरंगुहं चापिसम्मानयितुमर्हसि

शिववन्माननीयो हि यतः साक्षाच्छिवात्मजः ।

त्वां च देवो गुहः स्वामी सम्मानयितुमर्हति ॥ ५२ ॥

युवयोरैक्यभावेन सुखं जीवेदिदं जगत् । त्वया प्रदत्तः शापोऽयं माप्रत्याख्यातिलक्षणः

अनुग्रहश्च क्रियतां तीर्थराजस्य मानद ! ॥ ५३ ॥

एवमुच्चरमाणं मां प्रशस्याऽऽहाऽपि पद्मभूः । साध्वेतन्नारदेनोक्तं धर्मेतद्वचनं कुरु ॥

सम्मानय गुहं चाऽपि गुहः स्वामी यतोहिनः । एवमुक्ते ब्रह्मणाचधर्मा वचनब्रवीत्

नमो गुहाय सिद्धाय किङ्करायस्यतेवयम् । मदीयां स्कन्द ! विज्ञप्तिं नाथैनामवधारय
स्तम्भादेतन्महातीर्थमप्रसिद्धं भविष्यति । स्तम्भतीर्थमिति ख्यातंसुप्रसिद्धं भविष्यति
स्तम्भतीर्थमिति ख्यातं सर्वतीर्थफलप्रदम् । यश्चाऽत्र स्नानदानादिप्रकरिष्यतिमानवः

यथोक्तञ्च फलं तस्य स्फुटं सर्वं भविष्यति

शनिचारे ह्यमावस्या भवेत्तस्याः फलं च यत् ॥ ६० ॥

महीसागरयात्रायां भवेत्तच्चाऽवधारय । प्रभासदशयात्राभिः सप्तभिः पुष्करस्य च ॥

अष्टाभिश्च प्रयागस्य तत्फलं प्रभविष्यति । पञ्चभिः कुरुक्षेत्रस्यनकुलीशस्य च त्रिभिः

अबुदस्य च यत्पङ्क्तिस्तत्फलं च भविष्यति ।

वल्गापथस्य तिसृभिर्गङ्गायाः पञ्चभिश्च यत् ॥ ६३ ॥

कूपोदर्याश्चतुर्भिश्च तत्फलं प्रभविष्यति ।

काश्याः षड्भिस्तथा यत्स्याद्रोदावर्याश्च पञ्चभिः ॥ ६४ ॥

तत्फलं स्तम्भतीर्थे वै शनिदर्शे भविष्यति । एवं दत्ते वरे स्कन्दस्तदा प्रीतमना भवत्

ब्रह्माऽपि स्तम्भतीर्थाय ददावर्गं समाहितः । ददौ च सर्वतीर्थानां श्रेष्ठत्वममितद्युतिः

तीर्थानि च गुहं नाथं सम्मान्य विससर्ज सः । एवमेतत्पुरा वृत्तं गुप्तक्षेत्रस्यकारणम्

भूयश्चाऽपि प्रसिद्धयर्थं प्रेषिताप्सरसोऽत्रमे । विमोक्षिताग्राहूरूपाश्च यथा ताश्चकुरुद्रह

यतो धर्मस्य सर्वस्य नानारूपैः प्रवर्त्ततः । परित्राणाय भवतः कृष्णस्य च भवो भवे

तदिदं वर्णितं तुभ्यं सर्वतीर्थफलं महत् । श्रुत्वैतदादितः पूर्वं पुमान्पापैः प्रमुच्यते ॥

सूत उवाच

श्रुत्वेति विजयो धीमान्प्रशशंस सुविस्मितः ।

विसृष्टो नारदाद्यैश्च द्वारकां प्रति जग्मिवान् ॥ ७१ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे महीसागरमाहात्म्यवर्णनेऽर्जुनतीर्थयात्रा परिसमाप्ति-

वर्णनं नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमोऽध्यायः

घटोत्कचस्य कृष्णसम्मत्या प्राग्ज्योतिषपुरम्प्रतिगमनम्

शौनक उवाच

अत्यद्भुतमिदं सूत ! गुप्तक्षेत्रस्य पावनम् । महन्माहात्म्यमतुलं कीर्तितं हर्षवधनम् ॥
पुनर्यत्सिद्धलिङ्गस्य पूर्वं माहात्म्यकीर्तने । इत्युक्तं यत्प्रसादेन सिद्धमातुस्तुसेत्स्यति

विजयोनाम पुण्यात्मा साहाय्याच्चण्डिलस्य च ।

को न्वसौ चण्डिलोनाम विजयोनाम कस्तथा ॥ ३ ॥

कथं च प्राप्तवान्सिद्धिसिद्धमातुःप्रसादतः । एतदाचक्ष्व तत्त्वेन श्रोतुं कौतूहलं हि नः
सतां चरित्रश्रवणे कौतुकं कस्य नो भवेत् ॥

उग्रश्रवा उवाच

साधु पृष्टमिदं विप्रा दूरान्तरितमप्युत ॥ ५ ॥

श्रुतां द्वैपायनमुखात्कथां वक्ष्यामि चाऽत्र वः । पुरा द्रुपदराजस्य पुत्रीमासाद्य पाण्डवाः
धृतराष्ट्रमते पश्चादिन्द्रप्रस्थं न्यवेशयन् । रक्षिता वासुदेवेन कदाचित्तत्र पाण्डवाः ॥
उपविष्टाः सभामध्ये कथाश्चक्रुः पृथग्विधाः । देवर्षिपितृभूतानां राज्ञाञ्चापि प्रकीर्तने
क्रियमाणेऽथ तत्राऽगाद्भीमपुत्रो घटोत्कचः । तं दृष्ट्वा भ्रातरः पञ्च वासुदेवश्च वीर्यवान्
उत्थाय सहसा पीडादालिलिङ्गुस्तदायुताः । स च तान्प्रणतः प्रहो ववन्दे भीमजन्दनः
साशिर्यं च ततो राज्ञास्वोत्सङ्ग उपवेशितः । आघ्राय स्नेहतो मूर्ध्नि प्रोक्तश्च जनसंसदि

युधिष्ठिर उवाच

कुत आगम्यते पुत्र ! क चाऽयं विहृतस्त्वया । कालः कचित्सुखं राज्यं कुरुष्व मातुलं तव
कश्चिद्देवेषु विप्रेषु गोषु साधुषु सर्वदा । हैडम्बे नाऽप्यकुरुष्व प्रियमेतद्वरेश्वर नः ॥ १३ ॥
हिडम्बस्य वनं सर्वं तस्यैव सैन्यराक्षसाः । पालयमानास्त्वया साधो वर्धन्ते जनक्षेमकाः
कच्चिन्नन्दति ते माता भृशं नः प्रियकारिणी ।

एकोनषष्टितमोऽध्यायः]

* घटोत्कचाख्यानवर्णनम्

६४३

कन्यैव या पुरा भीमं त्यक्त्वा मानं पति श्रिता ॥ १५ ॥

इति वृष्टोधर्मराज्ञास्मयन्हैडम्बिग्रविवीत् । हते तस्मिन्दुराचारे मातुलेऽस्मिन्नियोजितः ॥
तद्वाज्यं शासने स्थाप्य दुष्टान्निघ्नंश्चराम्यहम् । माताकुशलिनीदेवी तपोदिव्यमुपाश्रिता
मामुवाच सदा पुत्र ! पितृणां भक्तिकृद्भव । सोऽहं मातुर्वचः श्रुत्वा मेरुपादात्समागतः

प्रणामायैव भवतां भक्तिप्रह्वेण चेतसा ।

आत्मानं च महत्यर्थे कस्मिंश्चित्तु नियोजितम् ।

भवद्भिरहमिच्छामि फलं यस्मादिदं महत् ॥ १६ ॥

यदाज्ञापालनं पुत्रः पितृणां सर्वदाचरेत् । अथोर्ध्वलोकान्स जयेदिह जायेत कीर्तिमान्
सूत उवाच

इत्युक्तवन्तं तं राजा परिरभ्य पुनः पुनः । उवाच धर्मराट् पुत्रमानन्दाश्रुः सगद्गदम् ॥

त्वमेव नो भक्तिकारी सहायश्चाऽपि वर्तसे ॥ २२ ॥

एतदर्थं च हैडम्बे ! पुत्रानिच्छन्ति साधवः । इहामुत्र तारयन्ते तादृशाश्चापि पुत्रकाः
अवश्यं यादृशी माता तादृशस्तनयो भवेत् । माता च ते भक्तिमती दृढं नस्त्वं च तादृशः
अहो सुदुष्करं देवी कुरुते मे प्रिया वधूः । या भर्तृ श्रियमुलङ्घ्य तप एव समाश्रिता
नूनं कामेन भोगैर्वाकृत्यं वध्वा न के मनाक् । या पुत्रसुखमन्वीक्ष्य परलोकार्थमाश्रिता
दुष्कुलीनाऽपि या भक्ता सूतेऽपत्यञ्च भक्तिमत् । कुलीनमेव तन्मन्ये ममेदं मतमुत्तमम्
एवं बहूनि वाक्यानि तानि तानि वदन्तृपः । धर्मराजः समाभाष्य केशवं वाक्यमब्रवीत्
पुण्डरीकाक्ष जानासि यथाभीमादभूदयम् । जातमात्रस्तु यश्चासीद्यौवनस्थो महाबलः
अष्टानां देवयोनीनां यतो जन्मचर्यौवनम् । सद्य एव भवेत्तस्मात्सद्योऽस्यासीच्चर्यौवनम्
तदस्योचितदाराय सदा चिन्ताऽस्ति कृष्ण मे । उचितं वत हैडम्बे ! क कलत्रं करोम्यहम्
तद्भवान्कृष्ण ! सर्वज्ञ त्रिलोकामपिवेतिसिच । हैडम्बेरुचितां दारान्वक्तुमर्हसि यादव !

सूत उवाच

एवमुक्तो धर्मराज्ञा क्षणं ध्यात्वा जनार्दनः । धर्मराजमिदं वाक्यं पदान्तरितमब्रवीत्

अस्ति राजन्प्रवक्ष्यामि दारानस्योचितां शुभाम् ।

साम्प्रतं संस्थिता रम्ये प्राग्ज्योतिषपुरेवरे ॥ ३४ ॥

सा च पुत्री मुरोः पार्थ ! दैत्यस्याऽद्भुतकर्मणः ।

योऽसौ नरकदैत्यस्य प्राणतुल्यः सखाऽभवत् ॥ ३५ ॥

स च मे निहतो घोरः पाशदुर्गसमन्वितः । नरकश्च दुराचारस्त्वमेतद्वेत्सि सर्वशः ॥

ततो हते मुरौ दैत्ये मया तस्य सुताव्रजत् । योद्धुं मामतिवीर्यत्वाद्धोराकामकटङ्कटा

तां ततोऽहं महायुद्धे खड्गखेटकधारिणीम् । अयोधयं महाबाणैः सुशार्ङ्गधनुषश्चयुतैः

खड्गेनचिच्छेदवाणान्मम साच मुरोःसुता । समोगम्य च खड्गेनगरुडमूर्धन्यताडयत्

स च मोहसमाविष्टो गरुडोऽभूदचेतनः । ततस्तस्या वधार्थाय मया चक्रं समुद्यतम्

चक्रं समुद्यतं दृष्ट्वा मया तस्मिन्नाजिरे ।

कामाख्या नाम मां देवी पुरः स्थित्वा वचोऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥

नैनां हन्तुं भवानहो रक्षैतां पुरुषोत्तम ! अजेयत्वं मयाह्यस्य दत्तं खड्गं च खेटकम्

बुद्धिरप्रतिमाचापिशक्तिश्चपरमा रणे । ततस्त्वयात्रिरात्रेऽपिनजिताऽऽसीन्मुरोःसुता

एवमुक्ते तदा देवीं वचनं चाऽहमब्रवम् । अयमेष निवृत्तोऽस्मि वारयैनां च त्वं शुभे !

ततश्चालिङ्ग्यतांभक्तां कामाख्यांवाक्यमब्रवीत् । भद्रे रणन्निवर्तस्वनायहन्तुकथञ्चन

शक्यः केनाऽपि समरेमाध्वोरणदुर्जयः । नाऽभूदस्तिभविष्यो वा य एनंसंयुगेजयेत्

अपि वा त्र्यम्बकः पुत्रि ! नैनं शक्तःकुतोऽन्यकः । तस्मादेनंनमस्कृत्यभाविनंश्वशुरंशुभे

रणादस्मान्निवर्तस्वतवोचितमिदंस्फुटम् । अस्यभ्रातुर्हिभीमस्यस्नुषात्वंचभविष्यसि

तस्मात्त्वं श्वशुरं भद्रे ! सम्मानय जनार्दनम् । नच शोकस्त्वयाकार्यःपितरंप्रतिपण्डिते

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्ममृतस्यच । बहवश्चाऽस्य वेत्तारो वदकेनाऽपिवायंते

ऋषीश्च देवांश्च महासुरांश्च त्रैविद्यविद्यान्पुरुषान्प्रांश्च ।

कान्मृत्युरेको न पतेत काले परावरज्ञोऽत्र न मुह्यते क्वचित् ॥ ५१ ॥

श्लाघ्यएवहितेमृत्युःपितुरस्माज्जनाहंनान् । सर्वपातकनिर्मुक्तोगतोऽसौधामवैष्णवम्

एवं कामाख्यया प्रोक्ता सा च कामकटङ्कटा ।

त्यक्ता क्रोधं च सम्मृत्य गात्राणि प्रणता च माम् ॥ ५३ ॥

एकोनवष्टितमोऽध्यायः] * घटोत्कचाख्यानवर्णनम् *

ताजहं साशिषं चाऽपि प्रावोचं भरतर्षभ ! अस्मिन्नेव पुरे तिष्ठ भगदत्तप्रपूजिता ॥

मया देव्या पृथिव्या च भगदत्तःकृतो नृपः । स ते पूजां बहुविधांकरिष्यतिस्वसुर्यथा

वसन्ती चाऽत्र तंवीरं हैडिम्बं पतिमाप्स्यसि ।

एवमाश्वास्य तां देवीं मौर्वीं चाहंभ्यसर्जयम् ॥ ५६ ॥

सा स्थिता च पुरे तत्र गतोऽहं शक्रसद्य च । ततो द्वारवतीं प्राप्यत्वयासहसमागतः

एवमेवोचिता दारा हैडिम्बेर्विद्यते शुभा । कामाख्ये च रणे घोरा या विद्युदिव भासते

न च रूपं वर्णितं मे श्वशुरस्योचितं यतः । साधोर्हि नैतदुचितं सर्वस्त्रीणांप्रवर्णनम्

पुनरेकश्च समयः कृतस्तं शृणु यस्तथा । योमां निरुत्तरां प्रश्ने कृतवैव विजयेत्पुमान्

यो मे प्रतिबलश्चाऽपि स मे भर्ता भविष्यति । एवञ्चसमयं श्रुत्वा बहवोदैत्यराक्षसाः

तस्या जयार्थमगमंस्तेऽपि जित्वा हतास्तथा । यो न एनांगतःपूर्वं न स भूयोन्यवर्तते

यहैरिव प्रभां दीप्तां पतङ्गानां समुच्चयः । एवमेतादृशीं मौर्वीं जेतुमुत्सहते यदि ॥

घटोत्कचो महावीर्यो भार्याऽस्य नियतं भवेत् ॥ ६४ ॥

युधिष्ठिर उवाच

अलं सर्वगुणैस्तस्या यस्यास्त्वेको गुणो महान् ।

क्रियते किं हि क्षीरेण यदि तद्विषमिश्रितम् ॥ ६५ ॥

प्राणाधिकं भीमसेनिकथंकेवलसाहसात् । क्षिपेयंतववाक्यानांशुद्धानांचाऽथकोविदम्

अन्याअपिस्त्रियः सन्ति देशेदेशे जनार्दन ! बह्व्यस्तासांवरं काञ्चिद्योषितंवक्तुमर्हसि

भीम उवाच

सम्यगुक्तं केशवेन वाक्यं बह्वर्थमुत्तमम् । राज्ञा पुनः स्नेहद्वशाद्यदुक्तं तन्न भाति मे ॥

कार्यं दुःसाध्य एव स्यात्क्षत्रियस्य पराक्रमः । करीन्द्रस्थेव यूथेषुगजानां न मृगेषुच

आत्माप्रख्यातिमानेयःसर्वथावीरपुङ्गवैः । साच ख्यातिःकथंजायेद्दुःसाध्यकरणाद्वृते

न ह्यात्मवशगं पार्थ ! हैडिम्बेरस्य रक्षणम् । येन दत्तस्त्वं धात्रा स एनं पालयिष्यति

सर्वथोच्चपदारोहे यत्नःकार्यो विजानता । तन्नसिध्यति चेद्दैवान्नाऽसौदोषोविजानतः

यथा देवप्रतस्त्वेको जहो काशिमुताः पुरा । तथैव एवहैडिम्बिमौर्वीं प्राप्नोतुमाचिरम्

अर्जुन उवाच

केवलं पौरुषपरं भीमेनोक्तमिदं वचः । अवलं दैवदेतुत्वात्प्रबलं प्रतिभाति मे ॥७४॥

न मृषा हि वचो ब्रूते कामाख्या या पुराऽब्रवीत् ।

भीमसेनसुतः पाणि तव भद्रे ! ग्रहीष्यति ॥७५॥

अनेन हेतुना यातु शीघ्रं तत्र घटोत्कचः । इति मे रोचते कृष्ण ! तव किं ब्रूहि रोचते

कृष्ण उवाच

रोचते मे वचस्तुभ्यं भीमस्य च महात्मनः ।

न हि तुल्यो भैमसेनेर्बुद्धौ वीर्ये च कश्चन ॥ ७७ ॥

अन्तरात्माचमे वेत्ति प्राप्तामेवमुरोःसुताम् । तच्छीघ्रं यातुहैडम्बिस्त्वं च किं पुत्रमन्यसे

घटोत्काच उवाच

नहि न्याय्याः स्वकावक्तुं पूज्यानामग्रतो गुणाः । प्रवृत्ता एव भासन्ते सद्गुणश्च रवेः करः ।
सर्वथा तत्करिष्यामि पितरो येन मेऽमलाः । लज्जिष्यन्ति न संसत्सु मया पुत्रेण पाण्डव्यः ।

एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथाय प्रणनाम तान् ।

जयाशीर्भिश्च पितृभिर्वर्द्धितो गन्तुमैच्छत ॥ ८१ ॥

तं गन्तुकाममाहेदमभिनन्द्य जनार्दनः । कथाकथनकाले मां स्मरेथास्त्वं जयावहम् ।
यथा बुद्धिस्तु दुर्भेद्यां वर्धयामिव लच्छते । इत्युक्त्वाऽऽलिङ्ग्य तं कृष्णो व्यससर्जत सा शिवम् ।

ततो हिडम्बातनयो महौजाः सूर्याक्षकालाक्षमहोदरा नृगः ।

धियत्पथं प्राप्य जगाम तत्पुरं प्राग्यज्योतिषं नाम दिनव्यपाये ॥ ८४ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशितिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे बर्बरीकोपाख्याने घटोत्कचस्य प्राग्यज्योतिषपुरं प्रति

गमनवर्णनं नामैकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः

घटोत्कचद्वारा मौर्व्या बर्बरीकपुत्रोत्पत्तिवर्णनम्

सूत उवाच

सोऽथ प्राग्यज्योतिषाद्बाह्यो महोपवनसंस्थितम् । सहस्रभूमिकंगेहमपश्यत हिरण्मयम् ।
वंगुवीणामृदङ्गानां निःस्वनैः परिपूरितम् । दशसाहस्रसंख्याभिश्चेटीभिः परिपूरितम् ।
आयाद्भिः प्रतियाद्भिश्च भगदत्तस्य किङ्करैः । किमिच्छन्तीति भगिनी पृच्छकैरभिपूरितम् ।
तदासाद्य सा हैडम्बिर्मरोः शिखरवद्गृहम् । द्वारिस्थितां सन्दर्शकं प्रावरणां सखीम् ।
तामाह ललितं वीरो भद्रं सा क मुरोः सुता । कामुकोद्भटुमिच्छामि दूशदेशागतोऽतिथिः

कर्णप्रावरणोवाच

कितवास्ति महाबाहो तया मौर्व्या प्रयोजनम् । कोटिशो निहताः पूर्वं तथा कामुककामुकाः ।
तव रूपमहं दृष्ट्वा घटहासं सदोत्कचम् । प्रणश्य पादयोर्वीरं स्थिता ते वचनङ्करी ॥
तन्मया सह मोदस्व भुङ्क्ष्व भोगांश्च कामुक ! । दास्याम्यनुचराणां ते त्रयाणां च प्रिया त्रयम्

घटोत्कच उवाच

अत्राणि किम्यदन्ती ते प्रमुक्ता स्त्रोचिता शुभे ॥ पुनर्नैतद्वचस्तुभ्यं विशते मम चेतसि ।
यामः कामो यतो भद्रे यस्मिन्नुपनिबद्धयते । सचाऽत्र नैव बध्नाति तद्वयं किं प्रकुर्महे ।
अथ ते स्वामिनी दृष्टजितायाः क्रीडते मया । तथावा विजितोयास्ये पूर्वेपां कामिनां गतिम् ।
कर्णप्रावरणे तस्माच्छीघ्रमेव निवेद्यताम् । यथादर्शनमात्रेण पूजयन्त्यतिथिं हलु ॥
इति भैमेर्वचः श्रुत्वा प्रस्खलन्ती निशाचरी । प्रासादशिखरस्थांतां मौर्वी मेघवचोऽवदत् ।
देवि ! कोऽपियुवा श्रीमांस्त्रैलोक्येष्वमितप्रभः । कामातिथिस्तव द्वारि वर्तते दिशतत्परम्

कामकटङ्कोवाच

मुच्यतां शीघ्रमेवाऽसौ किमर्थं वा बिलम्बसे । कदाचिद्दैवसङ्गत्या समयो मेऽभिपूर्यते ।
इत्युक्तवचनाच्चेटी प्राप्या वोचद्घटोत्कचम् । ब्रजशीघ्रं कामुकत्वं तस्यामृत्योश्च सन्निधौ

इत्युक्तः स प्रहस्यैव तत्रोत्सृज्य स्वकानुगान् । प्रविवेश गृहं भैमिःसिंहोमेरुगुहामिव
स पश्यन्लुकसङ्घातान्परावतगणांस्तथा ।

सारिकाश्च मदोन्मत्ताश्चेटीस्तां चाऽप्यपश्यत ॥ १८ ॥

रूपेण वयसा चैव रतेरपि रतिङ्करीम् । आन्दोलकसुखासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
तां विद्युतमिवोन्नद्धां दृष्ट्वा भैमिरचिन्तयत् । अहो कृष्णेन पित्रा मेनिर्दिष्टेयंममोचिता
न्याय्यमेतत्कृते पूर्वं नष्टायत्कामिनां गणाः । शरीरक्षयपर्याप्तं क्षीयतेयदिकामिनाम् ॥
कामिनीनां कृते येषां क्षीयते गणनाऽत्रका । एवं बहुविधं कामी चिन्तयन्नाह भीमभूः
निष्ठुरेवज्रहृदये प्राप्नोऽहमतिथिस्तव । उचितां तत्सतां पूजां कुरु या ते स्थिता हृदि
इतिहैडम्बिवचनं श्रुत्वा कामकण्डूया । विस्मिताऽभूत्स्य रूपात्स्वं निनिन्दचबालिशम्
धिगहं यन्मया पूर्वं समयः स कृतोऽभवत् ।

न कृतोऽभूद्यदि पुरा अभविष्यदसौ पतिः ॥ २५ ॥

इति सञ्चिन्तयन्तीसा भैमि वचनमब्रवीत् । वृथा त्वमागतो भद्र! जीवन्त्याहिपुनःसुखी
अथ कामयसे मां त्वं तत्कथां शीघ्रमुच्चर । कथामाभाष्यदिमांसन्देहेपातयिष्यसि
ततोऽहं वशगा जाता हतो वा स्वप्स्यसे मया ॥ २७ ॥

सूत उवाच

इत्युक्तवचनामेतां नेत्रोपान्तेन वीक्ष्य सः ॥ २८ ॥

स्मृत्वा चराचरगुरुं कृष्णमारब्धवान्कथाम् ।

कस्याश्चिद्भवत्पत्न्यां युवा कोऽप्यजितेन्द्रियः ॥ २९ ॥

तस्यचैकासुताजज्ञेभार्याऽस्यमृताऽभवत् । ततोबालिकाकांपुत्रीररक्ष च पुपोष च ॥
सा यदाभूद्यौवनगा व्यञ्जितावयवा शुभा । प्रोल्लसत्कुचमध्याङ्गी प्रोल्लसन्मुखपङ्कजा
तदाऽस्य कामलुलितमालानं प्रजहौमनः । प्रोवाच तां च तनयां समालिङ्ग्यदुराशयः
प्रातिवेश्मकपुत्रीत्वंमयाऽऽनीयाऽत्रपोषिता । भार्याथं सुचिरं वालं तत्कार्यसाधयप्रिये
इत्युक्ता सा च मेने च तत्तथैववचस्तदा । पतित्वेनच भेजे तं भार्यात्वेन स तां तथा
ततस्तस्यां सुता जज्ञे तस्मान्मदनरासभात् । वदसातस्यभवतिकिदौहित्रीसुताऽधवा

एनं प्रश्नं मम ब्रूहि शीघ्रं चेच्छक्तिरस्ति ते ॥ ३५ ॥

सूत उवाच

इति प्रश्नं च सा श्रुत्वाऽचिन्तयद्बहुधा हृदि ॥ ३६ ॥

न च पश्यतिनिर्द्वारं प्रश्नस्याऽस्यकथञ्चन । ततःप्रश्नेन विजिता स्वांशक्तिसमुपाददे
अताडयद्ब्रूवमरज्जुंकराभ्यांदोलकस्यच । ततोर्क्षांसिनिष्पेतुः कोटिशो भीषणान्यति
सिंहव्याघ्रवराहाश्चमहिषाश्चित्रकामृगाः । समीक्ष्यतानसंख्येयान्खादितुं धावतोरुषा ॥
अवाद्यन्नखौ भैमिः कनिष्ठाङ्गुष्ठजौ हसन् । ततो विनिःसृतास्तत्रद्विगुणाराक्षसादयः ॥
तैर्मौर्वीनिर्मिताः सर्वे क्षणादेव स भक्षिताः । विजितायांस्वशक्तौच बलशक्तिमथाददे
उत्थाय सहसा दोलात्खड्गमादातुमैच्छत । उत्तिष्ठन्तीं च तां भैमिरनुसृत्यजवादिव

केशेष्वादाय सव्येन पाणिनाऽपातयद्भुवि ।

ततः कण्ठे सद्यपादं दत्त्वाऽऽदाय च कर्तिकाम् ॥ ४३ ॥

दक्षिणेन करेणाऽस्याश्छेत्तुमैच्छत नासिकाम् ।

विस्फुरन्ती ततो मौर्वी मन्दमाह घटोत्कचम् ॥ ४४ ॥

प्रश्नेन शक्त्या च बलेन नाथ ! त्रिधा त्वयाऽहं विजिता नमस्ते ।

तन्मुञ्च मां कर्मकरी तवाऽस्मि समादिश त्वं प्रकरोमि तच्च ॥ ४५ ॥

घटोत्कच उवाच

यद्येवं तर्हि मुक्ताऽसि भूयोदर्शय यद्बलम् । एवमुक्त्वामुमोचैनामुक्ताचाहप्रणम्यसा
जानामि त्वां महाबाहोवीरंशक्तिमताम्बरम् । सर्वाराक्षसभर्तारं त्रैलोक्येऽमितविक्रमम्
गुह्यकार्थपतिस्त्वं हि कालनाभ इति स्मृतः । पण्डितोऽपिपतिर्जातो यक्षरक्षाकृतेभुवि
इति मां प्राहकामाख्या सचं तत्संस्मराम्यहम् । इदं गेहं सानुगमेदत्तंमयाऽऽत्मनातव
समादिश प्राणनाथ ! कमादेशं करोमि ते ।

घटोत्कच उवाच

प्रच्छन्नस्तस्य घटते न विवाहः कथञ्चन ॥ ५० ॥

मौर्वि! यस्य हि पर्वन्ते पितरौ वाय्ववास्तथा । तन्मांशीघ्रं वहशुभेशक्रप्रस्थायसम्प्रति

अयंकुलकमोऽस्माकं यद्भार्यापतिमुद्रहेत् । तत्रानुज्ञांसमासाद्य परिणेष्यामि त्वामहम्
भगदत्तमयो नाथं ततो मौर्वीन्यवेदयत् । समादाय बहुद्रव्यं विससर्जाऽथ भ्रातरम् ॥
ततः पृष्टिं समारोप्य घटोत्कचमनिन्दिता । नानाद्रव्यपरीवारा शक्रप्रस्थं समाव्रजत्
ततोऽसौ वासुदेवेन पाण्डवैश्चाऽभिनन्दितः । शुभेलग्नपाणिमस्याजगृहेभीमनन्दनः ॥

कुरूणां राक्षसानां च प्रोक्तोत्तमविधानतः ।

उद्वाह्य तां तद्वनैश्च तर्पयायास पाण्डवान् ॥ ५६ ॥

कुन्ती च द्रौपदी चोभे मुमुदाते नितान्ततः । मङ्गलान्यस्यचक्राते मौर्व्याश्च धनतर्पिते
ततो विवाहे निवृत्ते प्रतिपूज्य घटोत्कचम् । भार्यया सहितं राजा स्वराज्याय समादिशत्
मौर्व्याऽऽज्ञां शिरसा गृह्य हृदयैर्भार्ययाऽन्वितः । शुभहिङ्गवन्मयने स्वराज्यं समुपाव्रजत्
ततो राक्षसयोषाभिर्वीरकांस्तैः प्रवर्धितः । महोत्सवेन महता स्वराज्ये प्रमुमोद सः
ततो वनेषु चित्रेषु निम्नगापुलिनेषु च । रेमे सह तथा भैमिर्मन्दोदर्येव रावणः ॥ ६१ ॥
एवं विक्रीडतस्तस्य गर्भो जज्ञे महाद्युतेः । दैदम्बराक्षस्य्यान्नाद्बालसूर्यसमप्रभः
स जातमात्रो ववृधे क्षणाद्यौवनगोऽभवत् ।

नीलमेघचयप्रख्यो घटास्यो दीर्घलोचनः ॥ ६२ ॥

ऊर्ध्वकेशश्चोर्ध्वरोमा पितरौ प्रणतोऽब्रवीत् । प्रणमामि युवांचोभौ जातस्य पितरौ गुरु
भवतो हि प्रियं कृत्वा अनृणः स्यांसदाह्वहम् । भवद्भ्यान्दत्तमिच्छ मित्रमभिधनं यथात्मनः
अतः परं तु यच्छ्रेयः कर्तव्यं प्रोन्नतिप्रदम् । ततो भैमिस्तमालिङ्ग्य पुत्रं वचनमब्रवीत्
वर्वराकारकेशत्वाद्वर्वरीकाभिधो भवान् । भविष्यति महाबाहो ! कुलस्याऽऽनन्दवर्धनः
श्रेयश्च ते यत्परमं द्रुढं च तत्कीर्त्यते बहुधा विप्रमुखैः ।

प्रक्ष्यावहे तद्यदुर्वशनाथं गत्वा पुरीं द्वारकां वासुदेवम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे वर्वरीकोपाख्याने घटोत्कचस्य मौर्वीसकाशाद्बर्वरीको-
त्पत्तिवर्णनं नाम षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः

महाविद्यासाधने गणेश्वरकल्पवर्णनम्

सूत उवाच

ततो घटोत्कचो मुक्त्वा तत्र कामकटङ्कटाम् । पुत्रेणाऽनुगतो धीमान्वियता द्वारकां ययौ
आगच्छन्तं च तं दृष्ट्वा राक्षसं राक्षसानुगम् । द्वारकावासिनो यो धाश्चक्रुस्तुल्वर्णं रवम्
ग्रामे ग्रामे सुसन्नद्धा नवलक्ष्मिता रथाः । राक्षसौ द्वौ समायातौ पात्येतां विशिखैरिति
तान् गृहीता युधान् दृष्ट्वा यदुवीरान् घटोत्कचः । प्रगृह्य विपुलं बाहुं जगौ तारस्वरेण सः
राक्षसं वित्त मां वीरा भीमपुत्रं घटोत्कचम् । सुप्रियं वासुदेवस्य प्रणामार्थमुपागतम्
निवेदयत् मां प्राप्तं यादवेन्द्राय सात्मजम् । इति तस्य वचः श्रुत्वा ते कृष्णाय न्यवेदयन्
आह देवः सभास्थश्च शीघ्रमत्राऽऽब्रजत्वसौ । ततः प्रवेशयामासुर्द्वारकां ते घटोत्कचम्
स पुत्रः सोऽपिरस्याणि वनान्युपवनानि च । क्रीडाशैलांश्च हर्म्याणि सस्पश्यन्नागतः सभाम्
स तत्र उग्रसेनं च वसुदेवं च सात्यकिम् । अक्रूरामप्रमुखान् वन्दे कृष्णमेव च ॥ ६॥

तं पादयोनिपतितं समालिङ्ग्य सहाऽऽत्मजम् ।

सा शितं स्वसमीपस्थमुपवेशयेदमब्रवीत् ॥ १० ॥

पुत्र! राक्षसशार्दूल! कुरूणां कुलवर्धन! कुशलं सर्वतः कञ्चित्कमर्थस्ते समागमः ॥

घटोत्कच उवाच

देव युष्मत्प्रसादेन सर्वतः कुशलं मम । श्रूयतां कारणं स्वामिन्यदर्थं महमागतः ॥
देवोपदिष्टभार्यायां जातोऽयं तनयो मम । स च प्रश्नं वक्ष्यति त्वां श्रूयतामागतस्तवतः

श्रीकृष्ण उवाच

वत्स! मौर्वी यद्ब्रूहि त्वंसर्वं पृच्छय दिच्छसि । यथा घटोत्कचो मह्यं सुप्रियश्च तथा भवान्

वर्वरीक उवाच

प्रणम्यत्वामादिदेवं नो बुद्धिसमाधिभिः । प्रक्ष्यामि केन श्रेयः स्याज्जन्तोर्जातस्य माधव!

केचिच्छ्रेयो धर्ममाहुरैश्वर्यत्यागभोजनम् । केचिद्दमं तपो द्रव्यं भोगान्मुक्तिञ्च केचन
तदेवं शतसंख्येषु श्रेयस्सु पुरुषोत्तम ! मम चैवं कुलस्याऽस्य श्रेयोयद्ब्रूहिनिश्चितम्
श्रेयः कृष्ण उवाच

वत्स पृथक्पृथक्प्रोक्तं वर्णानां श्रेय उत्तमम् । ब्राह्मणानां तपोमूलं दमोऽध्ययनमेवच
धर्मप्रकटनं चाऽपि श्रेय उक्तं मर्नपिभिः । बलंसाध्यं पूर्वमेव क्षत्रियाणां प्रकीर्तितम्
दुष्टाणां शासनं चाऽपि साधूनां परिपालनम् । पाशुपाल्यं च वैश्यानां कृषिर्विज्ञानमेवच
शूद्रस्यद्विजशुभ्रूपातयाजिवन्वर्णिग्भवेत् शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरन्
भार्गवतिर्भृत्यपोष्टा शुचिः श्रद्धापरायणः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत् ॥
तद्भवात्क्षत्रियकुले जातोऽसि कुरु तच्छृणु । बलं साध्य पूर्वं त्वमतुलं तेन शिक्ष्य
दुष्टान्यालय साधूँश्च स्वर्गमेवमवाप्स्यसि । बलं च लभ्यते पुत्र ! देवीनां सुप्रसादतः
तद्भवान्वलप्राप्त्यर्थं देव्याराधनमाचर ॥ २५ ॥

बर्बरीक उवाच

कस्मिन्क्षेत्रे च कां देवीं कथमाराधयाम्यहम् । एतत्प्रसादप्रवर्णं मनः कृत्वा निवेदय
सूत उवाच

इति पृष्ठः क्षणं ध्यात्वा प्राह दामोदरो विभुः । वत्स ! क्षेत्रं प्रवक्ष्यामि यत्र तत्स्य सिततपः
गुप्तक्षेत्रमिति ख्यातं महीसागरसङ्गमे ॥ २७ ॥

तत्र त्रिभुवने याश्च सन्ति देव्यः पृथग्विधाः । नारदेन समानीतास्ताश्चैक्यं सुमहात्मना
चतस्रस्तस्य दिग्देश्यो नवदुर्गाश्च सन्ति याः ।

समाराधाय ता गत्वा तासामैक्यं हि दुर्लभम् ॥ २६ ॥

नित्यं पूजय ताः पुत्र ! पुष्पधूय विलेपनैः । स्तुतिभिश्चोपहारैश्च यथा तुष्यन्ति तास्तव
गुणान् देवीषु बलं धनञ्च कीर्तिश्च पुत्राः सुभगाश्च दाराः ।

स्वर्गस्तथा मुक्तिपदं च सत्सुखं न दुर्लभं सत्यमेतत्तवोक्तम् ॥ ३१ ॥

सूत उवाच

एवमुक्त्वा बर्बरीकं कृष्णः प्राह घटोत्कचम् । घटोत्कचाय ! पुत्रस्ते दृढं सुहृदयो ह्यसौ

तस्मात्सुहृदयेत्येवंदत्तं नाममया द्विकम् । एवमुक्त्वा समालिङ्ग्य सन्तर्प्य विविधैर्धनैः
गुप्तक्षेत्राय भगवान्बर्बरीकं समादिशत् । सोऽथ कृष्णं नमस्कृत्य पितर्यादावांश्चतान्
अनुज्ञाप्य च तान्सर्वान्गुप्तक्षेत्रं समाव्रजत् । घटोत्कचोऽपि कृष्णेन विस्मृतः स्ववर्णययौ
स्मरन्पुत्रगुणान्पत्न्या स्वराज्यं समपालयत् ।

ततः सुहृदयो धीमान्दग्धस्थलयां कृताश्रमः ॥ ३६ ॥

त्रिकालं पूजयामास देवीः कर्मसमाधिभिः । नित्यं पुष्पैश्च धूपैश्च उपहारैः पृथग्विधैः
तस्याऽऽराधयतो देव्यस्तुतुषुर्हायनैस्त्रिभिः । ततः प्रत्यक्षतो भूत्वा बलान्तस्य महा मनः
बलं यत्त्रिषु लोकेषु कस्यचिन्नास्ति दुर्लभम् । ऊचुश्च कश्चित्कालं त्वं वसात्रैव महाद्युते
सङ्गत्या विजयस्व त्वं भूयः श्रेयो ह्यवाप्स्यसि ।

इत्युक्तः सर्वदेवीभिः स तत्रैव व्यवस्थितः ॥ ४० ॥

आजगामाऽथ विजयो नाम्नामागधब्राह्मणः । ससर्वां थिर्वीकृत्वा पादाक्रान्तां द्विजोत्तमः
काश्यां विद्याबलं प्राप्य साधनार्थमुपाययौ । गृहेश्वरमुखान्येष सप्तलिङ्गं न्यपूजयत्
आराधयामास चिरं देवीं विद्याफलाप्तये । ततस्तुष्टास्तस्य देव्यः स्वप्ने प्रोचुर्गिदं वचः
विद्यां साधय त्वं साधोसिद्धमातुः पुरोऽङ्गणे । अयं भक्तः सुहृदयः साहाय्यते कश्चिप्यति
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा विजयः स्वप्नमध्यतः ।

उत्थाय गत्वा देव्यास्तं वव्रे भीमात्मजात्मजम् ॥ ४५ ॥

सोऽपि देवीवचः श्रुत्वा मेने साहाय्यकारणम् । ततः कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्य विजयः शुचिः
स्नात्वाऽभ्यर्चयैव लिङ्गानि देवीश्चैवाऽर्चयत् पृथक् ।

कृत्वा स्नानमुपोष्यैव बर्बरीकोऽन्तिकेऽभवत् ॥ ४७ ॥

प्रथमायां ततो रात्रौ ययौ सिद्धाम्बिकापुरः । मण्डलं तत्र कृत्वा च भगाकारं करान्नव
अष्टदिक्ष्वष्टकीलांश्च निखन्यैव ससूत्रकान् । कृष्णाजिनधरो भूत्वा बर्बरीकसमन्वितः
शिखामाबद्धयदिग्बन्धं कृत्वारेमेततो विधिम् । तन्मध्ये मण्डलस्याऽऽपि कुण्डेशु भ्रमे खले
समर्प्य च ततः खड्गं खादिरं मन्त्रतो जितम् । संस्थाप्य कीलान् भितो बर्बरीकमथाऽब्रवीत्
शुचिर्विनिद्रः सन्तिष्ठ स्तवं देव्याः समुद्रागिरन् ।

बाल उवाच

न भेत्तव्यं कालिकायाः सौम्या देवी यतः कृता ।

अस्ति चेद्भवतां भीतिरन्यान्सक्ष्यामि बालकान् ।

चतुः षष्टिक्षेत्रपालानित्युक्त्वा सोऽसृजन्मुखात् ॥ १६ ॥

प्राह तान्बालरूपांश्च बालरूपी महेश्वरः । स्वर्गेषु पञ्चविंशानां पातालेषु च तावताम्
चतुर्दशानां भूलोके वासो वः पालनं तथा । अयमेव श्मशानस्थो भविताश्वाचवाहनं
नैवेद्यं भवताराजमाषाण्डुलमिश्रकाः । अनभ्यर्च्यचयोर्युष्मान्किञ्चित्कृत्यविधास्यति
तस्य तन्निष्फलं भावि भुक्तं प्रेतैश्चराक्षसैः । इत्युक्त्वा भगवान्द्रुस्तत्रैवाऽन्तरधीयत
क्षेत्रपालाः स्थिताश्चैव यथास्थानेनिरूपिताः । इति वः क्षेत्रपालानां सृष्टिः प्रोक्ता समासतः

आराधनं प्रवक्ष्यामि येन प्रीता भवन्ति ते ॥ २२ ॥

ॐ क्षां क्षेत्रपालाय नमः । इति नवाक्षरो महामन्त्रः ॥

अनेनाऽत्र चन्दनादिदत्त्वारजमाषतण्डुलमिश्रकांश्च चतुः षष्टिकृतभागान्वटकान्निवेद्य
तावत्यो दीपिकास्तावन्ति पत्राणि पूगानि निवेद्य दण्डवत्प्रणम्य महास्तुतिमेतां जपेत्
ॐ ऊर्ध्वकेशा विरूपाक्षा नित्यं ये घोररूपिणः ।

रक्तनेत्राश्च पिङ्गाक्षाः क्षेत्रपालान्ममामि तान् ॥ २५ ॥

अहरो ह्यापकुम्भश्च इडाचारस्तथैव यः । इन्द्रमूर्तिश्च कोलाक्ष उपपाद ऋतुंसनः ॥

सिद्धेयश्चैव बलिको नीलपादेकदंष्ट्रिकः । इरापतिश्चाऽघहारी विघ्नहारी तथाऽन्तकः ॥

ऊर्ध्वपादः कम्बलश्च खड्गनः खर एव च । गोमुखश्चैव जङ्गलो गणनाथश्च वारणः ॥

जटालोऽप्यजटालश्चनौमिस्वः क्षेत्रपालकान् । ऋकारो हठकारी चटंकपाणिः खणिस्तथा

ठंठंकणो जम्बरश्च स्फुलिङ्गास्यस्तडिद्रुचिः । दन्तुरो घननादश्च नन्दकश्च तथा परः

फेत्कारकारी पञ्चास्यो बर्बरी भीमरूपवान् । भग्नपक्षः कालमेघो युवानो भास्करस्तथा

रौरवश्चाऽपि लम्बोष्ठो वणिजः सुजटालिकः ।

सुगन्धो हुहुकश्चैव नौमि पातालरक्षकान् ॥ ३२ ॥

सर्वलिङ्गेषु हुङ्गारः श्मशानेषु भयावहः । महालक्षो वने घोरे ज्वालाक्षो वसतौ स्थितः

विषष्टितमोऽध्यायः]

* महाविद्यासाधनवर्णनम् *

एकवृक्षश्च वृक्षेषु करालवदनो निशि । घण्टारवो गुहावासी पद्मखड्गो जले स्थितः
वृक्षेषु दुरारोहः पर्वते कुरवस्तथा । निर्भरेषु प्रवाहाख्यो माणिभद्रो निधिष्वपि
रसक्षेत्रे रसाध्यक्षो यज्ञवाटेषु कोटनः । चतुर्दश भुवं व्याप्य स्थिताश्चैव नमामितान्
एवं चतुः षष्टिमिताञ्छरणं यामि क्षेत्रपान् । प्रसीदन्तु प्रसीदन्तु तृष्यन्तु मम पूजया
सर्वकार्येषु यश्चैवं क्षेत्रपानर्चयेच्छुचिः । क्षेत्रपास्तस्य तृष्यन्ति यच्छन्ति च समीहितम्
इमं क्षेत्रपकल्पञ्च विज्ञानन्विजयस्तथा । यथोक्तविधिनाऽभ्यर्च्य सिद्धेयं तृष्यन्ति च तम्
प्रणम्य च ततो देवीमानर्चं वट्यक्षिणीम् । पुरा यदा नारदेन कलापयामतो द्विजाः ॥
समानीतास्तैश्च साकं सुनन्दा नाम ब्राह्मणी । विधवाऽभ्यागता तत्र तपस्तप्तुं महीतटे
सा कृच्छ्राणि पराकांश्च अतिकृच्छ्राणि कुर्वती ।

ज्येष्ठे भाद्रपदे चक्रे सावित्र्या द्वे त्रिरात्रिके ॥ ४२ ॥

मासोपवासश्च तथा कार्तिके कुलनन्दिनी । सप्तलिङ्गानि सम्पूज्य देवीपूजांसदाश्रयात्
दर्शं स्नानं यथा चक्रे महीसागरङ्गमे । इत्यादिवहुभिस्तैस्तैर्नित्यं नियमपालनैः ॥
धूतपापा ययौ लोकमुमायाः कृतस्वागता । अंशेन च तटे तस्मिन्सम्भूता वट्यक्षिणी
तस्यास्तुष्टो वरं प्रादात्सद्वलिङ्गस्थितो हरः । अनभ्यर्च्य य एनाञ्चमत्पूजां प्रकरिष्यति
तस्य तन्निष्फलं सर्वमित्युक्तं पाल्यमेव मे ।

तस्मात्प्रपूजयेन्नित्यं वटस्थां वट्यक्षिणीम् । पुष्पैर्द्रव्यैस्तु नैवेद्यैर्मन्त्रेणाऽनेन भक्तिः ॥
सुनन्दे नन्दनीयाऽसि पूजामेतां गृहाण मे । प्रसीद सर्वकालेषु मम त्वं वट्यक्षिणि ॥
एवं सम्पूज्य तां नत्वा क्षमाप्य वट्यक्षिणीम् । सर्वान् कामानवप्रोतिनरो नारी च सर्वदा

विजयश्चाऽपि माहात्म्यमिदं जानन्महामतिः ।

आनर्चं वटवृक्षस्थां भक्तितो वट्यक्षिणीम् ॥ ५० ॥

ततः सिद्धाग्निं स्तुत्वा जप्तवानपराजिताम् ।

महाविद्यां वैष्णवां तु साधनेन समन्विताम् ॥ ५१ ॥

यस्याः स्मरणमात्रेण सर्वदुःखक्षयो भवेत् । तां विद्यां कीर्तयिष्यामि शृणुः श्रुतिप्रपुङ्गवाः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमोऽनन्ताय सहस्रशीर्षाय क्षीरोदाण्व-

शायिने शेषभोगपर्यङ्काय गरुडवाहनाय पीतवाससे वासुदेव सङ्कर्षण प्रद्युम्नानिरुद्ध
हयशिरो वराह नरसिंह वामन त्रिविक्रम राम राम वरप्रद नमोऽस्तु ते नमोऽस्तु ते
असुरदैत्यदानव यक्षराक्षसभूतप्रेतपिशाचकुम्भाण्ड सिद्धयो गिनीडाकिनीस्कन्दपुरोग-
मान्प्रहान्नक्षत्रप्रहांश्चान्यांश्च हन २ दह २ पच २ मथ २ विध्वंसय २ विद्रावय २
शङ्केन चक्रेण वज्रेण गदया मुशलेन हलेन भस्मीकुरु सहस्रबाहवे सहस्रचरणायुध
जय २ विजय २ अपराजित अप्रतिहत सहस्रनेत्र ज्वल २ प्रज्वल २ विश्वरूप बहुरूप
मधुसूदन महावराह महापुरुष वैकुण्ठ नारायण पद्मनाभ गोविन्द दामोदर हृषीकेश
सर्वासुरोत्सादन सर्वभूतवशङ्कर सर्वदुःखप्रमेदन सर्वयन्त्रप्रभञ्जन सर्वनागप्रमर्दन
सर्वदेवमहेश्वर सर्वबन्धविमोक्षण सर्वाहितप्रमर्दन सर्वज्वरप्रणाशन सर्वग्रहनिवारण
सर्वपापप्रशमन जनार्दन जनानन्दकर नमोऽस्तु ते स्वाहा ॥ ५३ ॥

इमामपराजितां परमवैष्णवीं महाविद्यां जपति पठति शृणोति स्मरति
धारयति कीर्तयति न च तस्य वायव्यनिवज्रोपलाशनिर्वर्षभयं न समुद्रभयं न ग्रहभयं
न च चौरभयं न च श्वापदभयं वा भवेत् ॥ ५४ ॥

क्वचिद्रात्र्यन्धकारत्वात् राजकुलविषोपविषगरद्वशीकरणविद्वेषणोच्चाटन-
वधबन्धभयं वा न भवेदेतैर्मन्त्रपदैरुदाहृतैर्हृदा वद्वैः संसिद्धपूजितैः ॥ ५५ ॥ तद्यथा ॥

नमो नमस्तेऽस्तु अभये अनघे अजिते अत्रसिते अमृते अपराजिते पठित-
सिद्धे स्मरितसिद्ध एकानंशे उमे ध्रुवे अरुन्धति सावित्रि गायत्रि जातवेदसि
मानस्तोके सरसि सरस्वति धरणि धारिणि सौदामिनि अदिते विनते गौरि
गान्धारि मातङ्गि कृष्णे यशोदे सत्यवादिनि ब्रह्मवादिनि कालि कपालिनि सद्यो-
वयवचनकरि स्थलगतं जलगतमन्तरिक्षगतं वारक्ष २ सर्वभूतभयोपद्रवेभ्यो रक्ष २
स्वाहा ॥ ५६ ॥

यस्याः प्रणश्यते पुष्पंगर्भो वा पतते यदि । ध्रियन्ते बालकायस्याः काकबन्ध्या च या भवेत्

धारयेत इमां विद्यामेभिर्दोषैर्न लिप्यते ॥ ५७ ॥

रणे राजकुले द्यूते नित्यं तस्य जयो भवेत् । शस्त्रं धारयते ह्येषां समरे काण्डधारिणी

गुल्मशूलाक्षिरोगाणां नित्यं नाशकरी तथा ।

शिरोरोगज्वराणां च नाशनी सर्वदेहिनाम् ॥ ५८ ॥ तद्यथा ॥

हन २ कालि सर २ कालि सर २ गौरि धम २ गौरि धम २ विद्ये आले
ताले माले गन्धे बन्धे पच २ विद्ये नाशय पापं हन दुःस्वप्नं विनाशय कष्टनाशिनि
रजनि सन्ध्ये दुन्दुभिनादे मानसवेगे शङ्खिनि चक्रिणि वज्रिणि शूलिनि अपमृत्यु-
विनाशिनि विश्वेश्वरि द्रविडि द्राविडि केशवद्रिष्टे पशुपतिमहिते दुर्दमदमिनि
शर्वरि किराति मातङ्गि ॐ हौं हूं ह्रूं क्राँ क्राँ क्राँ त्वर २ ये मां द्विपन्ति प्रत्यक्षं परोक्षं
वा सर्वान्दम २ मर्ह २ तापय २ पातय २ शोषय २ उत्सादय २ ब्रह्माणि माहेश्वरि
वासाहि विनायकि ऐन्द्रि आग्नेयि चामुण्डे वारुणि प्रचण्डविद्योते इन्द्रोपेन्द्रभगिनि
द्विजये शान्तिस्वस्तिपुष्टिविधार्थिनि कामाङ्कुरे कामदुघे सर्वकामवरप्रदे सर्वभूतेषु
वासिनि प्रति विद्यां कुरु २ आकर्षिणि वेशिनि ज्वालाभालिनि रमणि रामणि
धरणि धारिणि मानोन्मानिनि रक्ष २ वायव्ये ज्वालाभालिनि तापनि शोषणि
नीलपताकिनि महागौरि महाश्रये महामयूरि आदित्यरश्मि जाह्नवि यमघण्टे किणि २
चिन्तामणि सुरभि सुरोत्पन्ने कामदुघे यथा मनीषितं कार्यं तन्मम सिध्यतु स्वाहा
ॐ स्वाहा ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा
यथेवाऽऽगतं पापं तत्रैव प्रतिगच्छतु स्वाहा ॐ बले महाबले असिद्धसाधिनि स्वाहा ॥

इतीमां साधयामास वैष्णवीमपराजिताम् ।

विजयः संयतो भूत्वा मनोबुद्धिसमाधिभिः ॥ ६१ ॥

य इमां पठते नित्यं साधनेन विनाऽपि च । तस्याऽपि सर्वविघ्नानि नश्यन्ति द्विजपुङ्गवाः

इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे वर्वरीकोपाख्याने महाविद्यासाधनवर्णनं नाम

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः

वर्बरीक (सुहृदय) महाविद्याप्रसन्नकरणेनानाविधानांरेपलादीनांसाहसेनापा
करणं नागैर्वरप्रदानं तत्र कार्यसिद्धिर्वर्णनम्

सूत उवाच

अश्वत्थलाक्षावहौ च सर्षपाङ्केसरप्लुतान् । जुह्वतो मन्त्रमुख्यैश्च बलातिबलसञ्ज्ञकैः
यामे तु प्रथमे याते काचिन्नारी समाययौ । शोणिताक्तैकवसना महोच्चोर्ध्वशिरोरुहा
दारुणाक्षी शुक्रदन्ती भयस्याऽपिभयङ्करी । सा रुरोद महारावंप्राप्यतांहोमभूमिकाम्
तां दृष्ट्वा चुक्षुमे सद्यो विजयो भीतिमानिव ।

वर्बरीकश्च निर्भीतिस्तस्याः सम्मुखमाययौ ॥ ४ ॥

ततः कण्ठं समाश्लिष्य तस्या मतिमताम्बरः । रुरोद द्विगुणं वीरो मेघवज्रादयन्बहु
तं दृष्ट्वा विस्मिता सा च यवन्मुञ्चति कर्तिकाम् ।

तावन्निर्णीडते कण्ठे मोक्षतुं तस्मिन्न चाऽशकत् ॥ ६ ॥

पीड्यमाने च बलिना कण्ठेतस्यामुदुर्मुहुः । मुमोचविविधाच्छब्दान्वज्राहतइवाऽचलः
क्षणरावांस्ततोमुक्त्वात्राहिमुञ्चेचेतिवक्ष्यणु । ततः कपालनामुकापादयोः पतिताऽब्रवीत्
शरणं ते प्रपन्नाऽस्मिन्सौकर्मकरी तव । महाजिह्वेतिमां विद्धि राक्षसीकामरूपिणीम्
काशीश्मशानिलयां देवदानवदर्पहाम् । ददासि यदि मे वीर ! दुर्लभां प्राणदक्षिणाम्
ततस्तपश्चरिष्यामि सर्वभूताभयप्रदा । अस्मिन्नर्थे स्वदेवस्य शपथा मे तथाऽऽत्मनः
यद्येतद्व्यत्ययं कुर्या भस्म भूतततःक्षणम् । एवं व्रुवाणां तां वीरो निगृह्यशपथैर्दृढम्
मुमोच साऽपि संहृष्टा कृच्छ्रान्मुक्ता ययौ वनम् ।

सोऽपि वीरः खड्गधारी तत्रैवाऽवस्थितोऽभवत् ॥ १३ ॥

ततो मध्यमरात्रौ च गर्जितं श्रूयते महत् । अन्धकारश्च सञ्ज्ञे तमोऽन्धनरकप्रभम् ॥
दृष्ट्वा च ततःशैलःशतशृङ्गोऽतिविस्तरः । नानाशिलाःप्रमुमुचेनानावृक्षांश्चसोच्छ्रयान्
नानानिर्भरसङ्कोषं ववृषे शोणितं बहु । तं तथा नगमालोक्य निर्भीतो भैमिनन्दनः

त्रिषष्टितमोऽध्यायः] * वर्बरीकवीरतावर्णनम् *

६६१

पर्वतो द्विगुणो भूत्वा पर्वतं सहसाप्लुतः । पदाऽभिजघ्ने संहृत्य पर्वतं स्वेन भूयता
तदा विशीर्णः सोऽभूच्च पर्वतो भूमिमण्डले । ततो योजनदेहात्मा शतशीर्षः शतोदरः
वक्त्रैश्चन्द्रमहाऽवालां रेपलेन्द्रोऽभ्यधावत् । तं धावमानं दृष्ट्वा वर्बरीको महाबलः
विधाय तादृशं रूपं नर्दन्तं चाऽप्यधावत् । ततोमध्यमरात्रौ तौ लघु चित्रं च सुष्ठुच
युयुधाते बाणजालैर्यथा प्रावृषि तोयदौ ।

छिन्नपापौ च खड्गाभ्यां छिन्नखड्गौ च मुष्टिभिः ॥ २१ ॥

पर्वताविव सत्पक्षौ चिरंयुयुधतुःस्थिरम् । ततः कक्षेसमुत्पाट्यभ्रामयित्वा मुहूर्तकम्
भूमौ प्रध्वर्यामास प्रसृतं च मुमोच ह । चिक्षेप चाऽग्निकोणे तं महीसागररोधसि ॥
तद्दूरे रेपलेन्द्राख्यं ग्राममद्यापि वर्तते । एवं स रेपलोनाम वृत्रतुल्यपराक्रमः ॥ २४ ॥

नाथः श्मशानस्यावन्त्या विघ्नकृन्निहतोऽभवत् ।

तं निहत्य पुनर्वीरो वर्बरीकः स्थितोऽभवत् ॥ २५ ॥

ततस्तृतीययामे च प्रतीच्या दिश आययौ । पर्वताभा महानादा पादैः कम्पयतीवभूः
दुहदुहाख्याऽश्वतरी मेघभ्रष्टा तडित्थया । तमायान्तीं तथा दृष्ट्वा सूर्यवैश्वानरप्रभाम् ॥
उपसृत्य जवाद्भैमी रुरोह प्रहसन्निव । वेगात्ततः प्रद्रवतीं तुण्डे प्राहत्य मुष्टिभिः ॥
स्थापयामास तत्रैवतस्थौ साचाऽतिपीडिता । ततः क्रुद्धामहारावंकृत्वाप्लुत्यदुहदुहा
जगत्यामाशु चिक्षेप वर्बरीकं तथेच्छकम् । ततो नदित्वा चाऽतीव पादघातममुञ्चत् ॥
पादौ च वीरः संगृह्य चिक्षेपभुविलीलया । ततःपुनःसमुत्थाय धावन्तीं तां निगृह्यसः
मुष्टिना पतयित्वैवदन्तान्कण्ठमपीडयत् । क्लिन्नं वासइवापीड्यप्राणानत्याजयद्दुःखम्
एवं सीकोत्तरस्थाने श्मशानैकपदोद्भवा । शाकिनीनामध्रीशासा वर्बरीकेण सुदिता
हत्वा तां चाऽपिचिक्षेप प्रतीच्यामेव लीलया । दुहदुहाख्यमद्यापि तत्र ग्राम स वर्तते
ततस्तथैव सन्तस्थौ वर्बरीकोऽभिरक्षणे । ततश्चतुर्थं यामे च प्रातः क्षपणकोऽद्भुतः ॥
मुण्डी नग्नो मयूराणां पिच्छधारीमहाव्रतः । प्रोवाच चेदं वचनं हाहा कष्टमतीवभोः
अहिंसा परमो धर्मस्तदग्निर्ज्वालयते कुतः । ह्यमाने यतो वह्नौ सूक्ष्मजीववधोमहान्
श्रुत्वेदं वचनं तस्य वर्बरीकोऽब्रवीत्स्मयन् । वदने सर्वदेवानां ह्यमाने स्म पावके ॥

अनृतं भाषसे पाप ! शिक्षायोग्योऽसि दुर्मते ! ।

इत्युक्त्वा सहस्रोत्पत्य कक्षामध्ये स्थिरोऽस्य च ॥ ३६ ॥

दन्तान्मुष्टिप्रहारैश्च समाहृत्याभ्यपातयत् । रुधिराविलवक्त्रन्तं मुमोच पतितं भुवि
स क्षणाच्चेतनां प्राप्य धीरदैत्यवपुर्धरः । भयाद्भैमैः प्रदुद्राव गुहाविवरमाविशत् ॥
बहुप्रभेति नगरी पण्डित्योजनमायता । तस्यां विवेश सहसा तं चाऽनु वर्वरीककः ॥
वर्वरीकं ततो दृष्ट्वा नादोऽभूच्च पलाशिनाम् । धावध्वं हन्यतामेप छिद्यतांभिद्यतामिति
तच्छ्रुत्वा दैत्यवीराणां कोटयो नव भीषणाः । नानाबुधधरा वीरं वर्वरीकमुपाद्रवन्
दृष्ट्वा तान्कोटिशो दैत्यान्क्रुद्धो भीमात्मजात्मजः ।

निमोल्य सहसा नेत्रे तेषां मध्यमधावत ॥ ४५ ॥

पादघातैस्ततःकांश्चिद्भुजाघातैस्तथापरान् । हृदयस्याऽभिघातैश्चक्षणान्निन्येयमक्षयम्
यथा नलवनं क्रुद्धः कुर्याद्भूमिसमं करी । नवकोटिस्तथा जघ्ने सह तेन पलाशिना ॥
ततो नागाःसमागम्यवासुकिप्रमुखास्तदा । तुण्डवुर्विविधैर्वाक्पदैर्वैरुचुःसुहृदयश्च ते
नागानां परमं कृत्यं कृतं ते भैमिनन्दन ! । पलाशिनामदैत्योऽयं नीतोयत्सानुगोयमम्
अनेन हि वयं वीर सानुगेन दुरात्मना । पीडिता विविधोपायैः पातालादप्यधःकृताः
वरं वृणीष्व त्वं यस्मान्नागेभ्योऽभिमतं परम् । वरदाः सर्वेऽप्यस्मवयंतुभ्यंसुतोपिताः

सुहृदय उवाच

यदि देवो वरो मह्यं तदेनं प्रवृणोम्यहम् । सर्वविघ्नविनिर्मुक्तोविजयःसिद्धिमाप्नुयात्
ततस्तथेति तं प्रोचुः प्रहृष्टावायुभोजनाः । स च तेभ्यः पुरींदत्त्वानिवृत्तोनागपूजितः
विवरस्य च मध्येन समागच्छन्महाप्रभम् । सर्वरत्नमयं लिङ्गं स्थितं कल्पतरोरधः ॥
अर्च्यमानं सुवर्ह्यभिर्नागकन्याभिरैक्षत । ततोऽसौ विस्मयाविष्टोनागकन्याह्यवृच्छत
केनेदं स्थापितं लिङ्गं सूर्यवैश्वानरप्रभम् । लिङ्गादपि चतुर्दिक्षु मार्गाश्चमे तु कीदृशाः
इतिवीरवचः श्रुत्वा बृहत्कटिपयोधरा । सर्वैडं सस्मितापाङ्गनिर्मोक्षमिदमब्रवीत् ॥
सर्वपन्नगराजेन शेषेण सुमहात्मना । तपस्तप्त्वा महालिङ्गमिदमत्र प्रतिष्ठितम् ॥
दर्शनात्स्पर्शनाद्वयानादर्चनात्सर्वसिद्धिदम् । लिङ्गात्पूर्वेणमार्गोऽयं याति श्रीपर्वतं भुवि

एलापत्रेण विहितो नागानां तत्र प्राप्तये ।

दक्षिणेन च मार्गोऽयं याति शूर्पारकं भुवि ॥ ६० ॥

कर्कोटकेन नागेन कृतोऽयं तत्र प्राप्तये । पश्चिमेन च मार्गोऽयं प्रभासं याति सुप्रभम्
ऐरावतेन विहितो नागानां गमनाय च । उत्तरेण च मार्गोऽयं येन यातुं भवान्स्थितः
गुप्तक्षेत्रे सिद्धलिङ्गं यातिशक्तिगुहाऽऽकृतः । विहितस्तक्षकेणाऽसौ यातुं तत्रमहात्मया
इतादं वर्णितं वीर ! विज्ञप्तिः श्रुयतामम । को भवानधुनैवेतो दैत्यरुष्ट ! गतोऽभवन्
अधुनैव तथैकाकी समायातोऽत्र नो वद ॥ ६४ ॥

वयञ्च सर्वास्तेदास्यस्त्वांपतिप्रवृणीमहे । अस्माभिःसहितःक्रीडविविधास्वत्रभूमिषु

वर्वरीक उवाच

अहं कुरुकुलोत्पन्नः पाण्डुपुत्रस्य पौत्रकः । वर्वरीक इति ख्यातस्तं दैत्यं हन्तुमागतः

स च दैत्यो हतः पापः पुनर्यास्ये महीतलम् ।

भवतीभिश्च मे नास्ति कृत्यं भोभोः कथञ्चन ॥ ६७ ॥

ब्रह्मचारिव्रतं यस्मादहंसततमास्थितः । इत्युक्त्वाऽभ्यर्च्यतलिङ्गं प्रणिपत्यचदण्डवत्
उर्ध्वमाचक्रमे वीरः कातरं ताभिरीक्षितः । ततो वहिः समागत्य सप्रकाशं मुखं तदा
प्रहर्षेणैव पूर्वस्या विजयं ददृशे दिशः । तस्मिन्काले च विजयः कर्म सर्वं समाप्तवान्
कान्त्या सूर्यसमाभास उर्ध्वमाचक्रमे क्षणात् । ततो वियदृतं देवैः पुण्यवर्षमभून्महत्
जगुर्गन्धर्वमुख्याश्च ननृतुश्चाऽप्सरोगणाः । विजयो वर्वरीकश्च ततो वचनमब्रवीत् ॥
नव प्रसादाद्वीरेश सिद्धिः प्राप्ता मयाऽतुला चिरञ्जीव चिरं नन्द चिरं वस चिरं जय
अत एवहिसाधूनां सङ्गमिच्छन्ति साधवः । औषधं सर्वदोषाणां भवेत्तत्सङ्गमोयतः
त्वञ्च होमस्थितं भस्म सिन्दूरसदृशप्रभम् । निःशल्यं सविवरकं पूर्यमाणं गृहाण च
अक्षयमेतत्संग्रामे प्रथमन्ते प्रमुञ्चतः । शत्रूणां स्थानकं मृत्योर्देहं ध्वस्तं करिष्यति
एवं सुखेन विजयः शत्रूणां ते भविष्यति ॥ ७७ ॥

वर्वरीक उवाच

उपकुर्यान्निराकाङ्क्षोयःससाधुरितीर्यते । साकाङ्क्षमुपकुर्याद्यःसाधुत्वेतस्यकोगुणः

तद्देहि भस्म चाऽन्यस्मै केनाऽप्यर्थो न मेऽण्वपि ।
प्रसादसुमुखां दृष्टिं विना नाऽन्यद्बुधोमि ते ॥७६॥

देवा ऊचुः

कुरूणां पाण्डवानाञ्च भविष्यति महानृणः ।

ततो भूमिस्थितं भस्म प्राप्स्यन्ति याद कौरवाः ॥ ८० ॥

महाननर्थोभवितापाण्डवानांततःस्फुटम् । तस्माद्गृहाणत्वंभस्मसोऽपिचक्रेतथावचः
देवीभिः सहिता देवाः सम्मान्य विजयञ्च ते । सिद्धैश्वर्यददुस्तस्मैसिद्धसेनेतिनामच
एवं स विजयो विप्रःसिद्धि लेभे सुदुर्लभाम् । वर्वरीकश्चकृत्यैतद्देवीभक्तिरतोऽवसत्
इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे कार्यसिद्धिवर्णनं नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः

भीमवर्वरीकविवादप्रसंगे भीमेश्वरलिङ्गप्रतिष्ठावर्णनम्

सूत उवाच

एवं तत्र स्थिते तीरे देवाराधनतत्परे । सप्तलिङ्गार्चनरते भीमनन्दननन्दने ॥ १ ॥

ततः कालेनकेनाऽपिपाण्डवाद्युतनिर्जिताः । तत्राऽऽजमुश्चक्रमतस्तीर्थस्नानकृतेभुवम्

प्रागेव चण्डिकां देवीं क्षेत्रादीशानतः स्थिताम् ।

आसेदुर्गार्गलिन्नास्ते द्रौपदीपञ्चमास्तदा ॥ ३ ॥

तत्रैव चेपिष्टोऽभूत्तदानीं चण्डिकागणः । वर्वरीकश्च तान्वीरान्समायातानपश्यत्

परंनासौवेदपाण्डूपाण्डवास्तञ्जनोविदुः । आजन्मयस्मान्नेवाभूत्पाण्डूनाचास्यसङ्गमः

ततः प्रविश्य वै तस्मिन्देवोमासाद्य पाण्डवाः ।

पिण्डकाद्यं तत्र मुक्त्वा तृषा प्रैक्षि जलं तदा ॥ ६ ॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः] * भीमवर्वरीकसम्वादवर्णनम् *

ततो भीमः कुण्डमध्यं जलं पातुं विवेश ह । प्रविशन्तं च तं प्राह युधिष्ठिर इदं वचः

उद्भृत्य भीम ! तोयं त्वं पादौ प्रक्षाल्य भो बहिः ।

ततः पिवाऽन्यथा दोषो महांस्त्वमुपपत्स्यते ॥ ८ ॥

एतद्वाज्ञो वचोभीमस्तृषाव्याकुललोचनः । अश्रुत्वैवविवेशाऽसौकुण्डमध्यंजलेच्छया
स च दृष्ट्वा जलं पातुं पत्रैव कृतनिश्चयः । मुखं हस्तौ च चरणौ क्षालयामास शुद्धये
यतः पीतं जलं पुंसामप्रक्षाल्य च यद्भवेत् । प्रेताः पिशाचास्तद्रूपं संक्रम्यप्रपिबन्तितत्
एवं प्रक्षालयाने च पादौ तत्र वृकोदरे । उपरिस्थस्तदा प्राह सत्यं सुहृदयो वचः ॥
दुर्मते भोः किमेतत्त्वं कुरुषे पापनिश्चयः । देवीकुण्डेक्षालयसि मुखंपादौकरीचयत् ॥
यतो देवी सदाऽनेन जलेन स्नाप्यते मया । तदत्र प्रक्षिपंस्तोयं मलपापान्न विभ्रसि
मलाक्ततोयं यन्नाम अस्पृश्यं तन्नरैरपि । कुतो देवेश्च तत्पापं स्पृश्यते तत्त्वतो वद

शीघ्रं च त्वं निःसराऽस्मात्कुण्डाद्भूत्वा बहिः पिब ।

यद्देवं पाप ! मूढोऽसौ तीर्थेषु भ्रमसे कुतः ॥ १६ ॥

भीम उवाच

किमेतद्भाषसे क्रूर ! पुरुषं राक्षसाधम । यतस्तोयानि जन्तूनामुपभोगार्थमेव हि ॥१७॥
तीर्थेषु कायं स्नानं चेत्युक्तं मुनिवरैरपि । अङ्गप्रक्षालनं स्नानमुक्तं मां निन्दसे कुतः
यदि न क्रियते पानमङ्गप्रक्षालनं तथा । तत्किमर्थं पूर्तधर्माः क्रियन्ते धर्मशालिभिः ॥

सुहृदय उवाच

स्नातव्यं तीर्थमुख्येषु सत्यमेतन्न संशयः । चरेषु किन्तुसम्बिश्यस्थावरेषुबहिःस्थितः
स्थावरेष्वपि सम्बिश्य तन्न स्नानं विधीयते । न यत्र देवस्नानार्थं भक्तैः संगृह्यतेजलम्
यच्च हस्तशतादूर्ध्वं सरस्तत्र विधीयते । स वेशोऽपि क्रमश्चाऽयं पादौप्रक्षालयद्बहिः

ततः स्नानं प्रकर्तव्यमन्यथा दोष उच्यते ।

किं न श्रुतस्त्वया प्रोक्तः श्लोकः पद्मभुवा पुरा ॥ २३ ॥

मलं मूत्रं पुरीषं च श्लेष्म निष्ठीवनाश्रुच । गण्डूवाश्चैव मुञ्चन्ति ये तेब्रह्महणेःसमाः
तस्मान्निःसर शीघ्रं त्वयद्येवमजितेन्द्रियः । तत्किमर्थं दुराचार ! तीर्थेष्वटसिबालिश

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् ।

निर्विकाराः क्रियाः सर्वाः स हि तीर्थफलं लभेत् ॥२६॥

भीम उवाच

अधर्मो वाऽपि धर्मोऽस्तु निर्गन्तुं नैव शक्नुयाम् ।

क्षुधा तृषा मया नित्यं वारितुं नैव शक्यते ॥ २७ ॥

सहृदय उवाच

जीवितार्थं भवान्कस्मात्पापं प्रकुरुते वद । किं श्रुतस्त्वया श्लोकः शिविनायः समीरितः
मुहुर्तमपि जीवेत नरः शुक्लेन कर्मणा । न कल्पमपि जीवेत लोकद्वयविरोधिना ॥

भीम उवाच

काकारवेण ते मह्यं कर्णौ बधिरतां गतौ । पास्याम्येव जलं चात्र कामविलप शुष्यवा

सहृदय उवाच

क्षत्रियाणां कुले जातस्त्वहं धर्माभिरक्षिणाम् । तस्मात्कोपातकंकर्तुं न दास्यामि कथञ्चन
तद्वराकाऽथ शीघ्रं त्वमस्मात्कुण्डाद्विनिःसर ॥३२॥

इष्टकाशकलैः शीघ्रं चूर्णयिष्येऽन्यथा शिरः । इत्युक्त्वा चेष्टकां गृह्यमुच्चैः शिरसः प्रति
भीमश्च वञ्चित्वा तामुत्प्लुत्य बहिराव्रजत् । भर्त्सयन्तौ ततश्चोभावन्योन्यं भीमविक्रमौ
युयुधाते प्रलम्बाभ्यां बाहुभ्यां युद्धपारगौ । व्यूढोरस्कौ दीर्घभुजौ नियुद्धकुशलावुभौ
मुष्टिभिः पाणिघातैश्च जानुभिश्चाऽभिजघ्नतुः । ततो मुहूर्तात् कौरव्यः पर्यहीयत पाण्डवः
हीयमानस्ततो भीम उद्यतोऽभूत् पुनः । अहीयत ततोऽप्यङ्ग ववृधे बर्बरीककः ॥
ततो भीमं समुत्पाठ्य बर्बरीको बलादिव । निष्पिपेव ततः क्रुद्धस्तद्भुतमिवाऽभवत्

मूर्च्छितं चैव मादाय विस्फुरन्तं पुनः पुनः ।

सागराय प्रचलितः क्षेप्तुं तत्र महाम्भसि ॥३६॥

ददृशुः पाण्डवा नैतद्देव्या नयनयन्त्रिताः ॥ ४० ॥

तथा गृहीते कुरुवीरमुख्ये वीरेण तेनाऽद्भुतविक्रमेण ।

आश्चर्यमासीद्विवि देवतानां देवीभिराकाशतले निरीक्ष्य तम् ॥४१॥

चतुःषष्टितमोऽध्यायः] * भीमतत्पौत्रसम्वादवर्णनम् *

सागरस्य ततस्तीरे बर्बरीकं गतं तदा । निरीक्ष्य भगवान् रुद्रो वियत्स्थः समभाषत
भोभो राक्षसशार्दूल बर्बरीक महाबल ॥ मुञ्चैनं भरतश्रेष्ठं भीमं तव पितामहम् ॥४३॥
अयं हि तीर्थयात्रायां विचरन् भ्रातृभिर्युतः । कृष्णयात्राप्यदस्तीर्थं स्नातुमेवाऽभ्युपाययौ
सम्मानं सर्वथा तस्मादर्हः कौरव नन्दनः । अपापो वा सपापो वा पूज्य एव पितामहः

सूत उवाच

इति रुद्रवचः श्रुत्वा सहसा तां विमुच्य सः । न्यपतत्पादयोर्हाथि कृष्णं कण्ठं च प्राह सः
क्षम्यतां क्षम्यतां चेति पुनः पुनरवोचत । शिरश्च ाडयन्स्वीयं रुरोद च मुहुर्मुहुः ॥
तं तथा परिशोचन्तं मुह्यमानं मुहुर्मुहुः । भीमसेनः समालिङ्ग्य आघ्राय च वचोऽब्रवीत्

वयं त्वां नैव जानीमस्त्वं चाऽस्माञ्जन्मकालतः

अत्र वासश्च ते पुत्र ! भैमैः कृष्णाच्च संश्रुतः ॥ ४६ ॥

परं नो विस्मृतं सर्वं नाना दुःखैः प्रमुह्यताम् । दुःखितानां यतः सर्वास्मृतिर्लुप्ता भवेत्स्फुटम्
तदस्माकमिदं दुःखं सर्वं कालविधानतः । मा शोच त्वंचतनय ! न ते दोषोऽस्ति चाप्यपि
यतः सर्वः क्षत्रियस्य दण्ड्यो विपथि संस्थितः । आत्मापि दण्ड्यः साधूनां प्रवृत्तः कुपयाद्यदि
पितृमातृसुहृद्भ्रातृपुत्रादीनां किमुच्यते । अतीव मम हर्षोऽयं धन्योऽहं पूर्वं जाश्च मे
यस्य त्वोद्देशकः पौत्रो धर्मज्ञो धर्मपालकः । वरार्हस्त्वं प्रशंसार्हो भवान्येषां सतां तथा
तस्माच्छोकं विहायेमं स्वस्थो भवितुमर्हसि ॥ ५५ ॥

बर्बरीक उवाच

पापं मां तात तात त्वं ब्रह्मघ्नादपि कुत्सितम् । अप्रशस्यं नार्हसीह दण्डं स्पृष्टुमपि प्रभो
सर्वेषामेव पापानां निष्कृतिः प्रोच्यते बुधैः । पित्रोरभक्तस्य पुनर्निष्कृतिर्नैव विद्यते
तद्येन देहेन मया तात तातोऽभिपीडितः । तत्स्वमेव समुत्कृष्ये महीसागरसङ्गमे ॥
मैवं भवेयमन्येषु अपि जन्मसु पातकी । न मामस्मादभिप्रायादर्हः कोऽपि निवर्तितुम्
यतोऽशेनविलुप्येत प्रायश्चित्तान्निवारकः । एवमुक्त्वा समुत्प्लुत्य ययौ चैवाऽर्णवं बली ॥
समुद्रोऽपि चक्रपे च कथमेनं निहन्म्यहम् । ततः सिद्धाम्बिकायाश्च देव्यस्तत्र चतुर्दश
समालिङ्ग्य च संस्थाप्य रुद्रेण सहिता जगुः । अज्ञातविहिते पापेनास्ति वीरेन्द्रकल्मषम्

शास्त्रोक्तमिदं वाक्यं नाऽन्यथा कर्तुमर्हसि ।

अमुञ्च पृष्ठलग्नं त्वं पश्य भोः स्वं पितामहम् ॥ ६३ ॥

पुत्रपुत्रेति भाषन्तमनुत्वाभरणोन्मुखम् । अधुना चेत्स्वकं देहं वीर त्वं परित्यक्ष्यसि
ततस्त्यक्ष्यति भीमोऽपि पातकं तन्महत्तव । एवं ज्ञात्वा धारय त्वं स्वशरीरं महामते
अथ चेत्पत्न्युक्तमस्त्वं तत्राऽपि वचनं शृणु । स्वल्पेनैव च कालेन कृष्णा देवकिनन्दनात्
देहपातस्तव प्रोक्तस्तं प्रतीक्ष्य यदीच्छसि । यतो विष्णुकराद्वत्स ! देहपातो विशिष्यते
तस्मात्प्रतीक्ष्य तं कालमस्माकं प्रार्थितेन च । एवमुक्तो निवृत्ते बर्बरीकोऽपि दुर्मनाः
रुद्रं देवीश्च चामुण्डां सोपालम्भं वचोऽब्रवीत् ।

त्वमेव देवि ! जानासि रक्ष्यन्ते शाङ्गं धन्विना ॥ ६६ ॥

पाण्डवाभूमिलाभार्थं तत्ते कस्मादुपेक्षितम् । त्वया च समुपागत्य रक्षितोऽयं वृकोदरः
देव्युवाच

अहं च रक्षयिष्यामि स्वभक्तं कृष्णमृत्युतः । यस्माच्च चण्डिकाकृत्येकृतोऽनेन महारणः
तस्माच्चण्डिलनाम्नाऽयं विश्वपूज्यो भविष्यति ॥ ७१ ॥

एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवा देव्यस्त्वद्वश्यताम् ।

भीमोऽपितं समादाय पाण्डुभ्यः सर्वमूचिवान् । ७२ ॥

विस्मिताः पाण्डवास्तं च पूजयित्वा पुनः पुनः ।

यथोक्तविधिना चक्रस्तीर्थस्नानमतन्द्रिताः ॥ ७३ ॥

भीमोऽपियत्र रुद्रेण मोक्षितस्तत्र सुप्रभम् । लिङ्गं संस्थापयामास भीमेश्वरमिति श्रुतम्
ज्येष्ठमासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामुपोषितः । रात्रौ सम्पूज्य भीमेशं जन्मपापद्विमुच्यते

यथैव लिङ्गं नि सुपूजितानि सत्ताऽत्र मुख्यानि महाफलानि ।

भीमेश्वरं लिङ्गमिदं तथैव समस्तपापपहरं सुपूज्यम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीस्कन्दे महापुराणे एकशीतिसाहस्रं संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे भीमेश्वरमाहात्म्यवर्णनं नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः

युधिष्ठिरकृतं देवीस्तवनं तत्र युधिष्ठिरभीमयोर्विसम्वादः भीमद्वारा
स्वनेत्रान्धत्वमपाकर्तुं प्रार्थनाकेलेश्वर्यादिदेवीस्थापनम्

सूत उवाच

उपित्वासत्तरात्राणि तीर्थेऽस्मिन्प्रातृभिः सह । युधिष्ठिरो महातेजा गमनायोपचक्रमे
प्रभाते विमलेस्नात्वा देवीलिङ्गान्यथाऽर्च्य च । कृत्वा प्रदक्षिणं क्षेत्रं देवीस्तोत्रं जजाप सः
प्रयाणकालेषु सदा जप्यं कृष्णेन कीर्तितम् ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच

देवि पूज्ये महाशक्ते कृष्णस्य भगिनिप्रिये । नत्वा त्वां शरणं यामिमनोवाक्कायकर्मभिः
सङ्कुर्यान्नाभयदाने कृष्णच्छविसमप्रभे । एकान्त्ये महादेवि पुत्रवत्प्राहि मां शिवे ॥ ४ ॥
त्वया ततमिदं विश्वं जगदध्यत्तरूपया । इति मत्वा त्वां गतोऽस्मि शरणं प्राहि मां शिवे
कार्यारम्भेषु सर्वेषु सानुगेन मया तव । स्व आत्मा कल्पितो भद्रे ज्ञात्वैतदनुकम्प्यताम्

सूत उवाच

इति ब्रुवाणं राजानं शितो बद्धाञ्जलिं तदा । वायुपुत्रः प्रहस्यैव सासूयमिदमब्रवीत् ॥
ये त्वां राजन्वदन्त्येवं सर्वज्ञोऽयं युधिष्ठिरः । वृथैव च चर्नन्ते पायतस्त्वं वै तिसृणाऽण्वपि ॥
कोहि प्रज्ञावतां मुख्यः सर्वशास्त्रविदाम्बरः । स्त्रैणां शरणमापद्ये द्रुजुर्वृद्धिर्यथा भवान्
यतस्त्वमेव वेत्सिदं सर्वशास्त्रेषु कीर्त्यते । जडैश्च प्रकृतिर्मूढा यया सम्मोह्यते जगत्
सचेतनञ्च पुरुषं प्रकृतिञ्च विचेतनाम् । प्रादुर्बुधा नराध्यक्ष ! पुंसश्च प्रकृतिः प्रिया
तत्स्वयं पुरुषो भूत्वा युधिष्ठिरं वृथामते ॥ प्रकृतिं नौपि नत्वा तां हास्य मेऽतीव जायते
आरोह्येच्छिरो नैव कचिद्वित्वा उपानहौ । यथा स मूढो भवति देवीभक्तिरतस्तथा
यद्वि ते वन्दित्वा यथैव । तिष्ठेद्वाण्यनिवारिता । तत्किमर्थं महादेवं नस्तौपि त्रिपुरान्तकम्
अलक्ष्यमिति वा मत्वा महेशानं महामते ॥ ततः किमर्थं दाशार्हं नस्तौपि पुरुषोत्तमम्
यस्य प्रसादादस्माभिः प्राप्ता द्रुपदन्दिनी । इन्द्रप्रस्थे तथा राज्यं राजसूयस्त्वया कृतः

विजयेन धनुर्लब्धं जरासन्धो मया हतः । प्रत्याहर्तुं तथेच्छामः कौरवेभ्यः स्वकांश्रियम्
यस्य प्रसादात्तं मुक्त्वा कृष्णं हास्तौषि यज्जयी । अथ स्वयं कौरवाणामुत्पन्नं कुलसत्तमे
जानन्नात्मानमल्पत्वाद्बुद्धेर्न स्तौषि यादवम् ।

तत्किमर्थं महावीर्यं न स्तौष्यजु नमुत्तमम् ॥ १६ ॥

येन विद्धं पुरा लक्ष्यं येन कर्णादयोजिताः । येन तत्खाण्डवं दग्धं यज्ञेयेन नृपाजिताः
श्रूयते येन विक्रम्यमहेशानोऽपि निर्जितः । खल्लोकसंस्थितस्यास्य शरणं याहि स्तौषि च
अथवा तेन शक्तेन राज्यमे नाऽर्पितं कुतः । इति मत्वा वृथैव त्वं न स्तौषि भ्रातरं मम
ततो मां वा कथं वीरं न स्तौषित्वं युधिष्ठिर ॥ येन त्वं रक्षितः पूर्वालाक्षगेहाग्निमध्यतः
वृक्षेणाहत्यमद्रेशो नदीं शुष्कां प्रसारितः । राजराजस्तथा येन जरासन्धो निपातितः
पूर्वादिङ् निर्जिता येन येन पूर्ववको हतः । हिडम्बश्च महावीरः किर्मरश्चाऽधुना वने ॥
कालेकाले च रक्षामित्वा मेवाऽहंसदानुगः । नताभ्यश्यामिरक्षन्तीं न त्वायां स्तौषि भारत
अथ क्षुधाबलं ज्ञात्वा मामौदरिकसत्तमम् । क्रूरं साहसिकं चैव न स्तौषि क्षमिणां वरः
ततः सुसंयतो भूत्वा प्रणवं समुदीरयन् । कथं नयासि मार्गे त्वं वृथालापो हिदोषभाक् ॥
प्रेताः पिशाचा रक्षांसि वृथालापरतं नरम् । आविशन्ति तदा विष्टोक्ता बद्धं पुनः पुनः ॥
वृथालापी यदश्नाति यत्करोति शुभं क्वचित् । प्रेतादितृप्तये सर्वं मिति शास्त्रविनिश्चयः
नाऽयं तस्यास्ति वैलोकः कुत एव परो भवेत् । तस्माद्विजानताय त्वास्याज्यमेव वृथा वचः ॥
एवं संस्मारितोऽपि त्वं यदिभूयः प्रवर्तसे । भूताविष्टश्चिकित्स्यो नो विविधैरौषधैर्भवान्

सूत उवाच

इति प्रवर्णितां श्रुत्वा भीमसेनेन भारतीम् । पटीमिव प्रविततां विहस्याऽऽह युधिष्ठिरः
नूनं त्वमल्पविज्ञानो वेदाधोतास्त्वया वृथा । मातरं सर्वभूतानामम्बिकां यन्न मन्यसे
स्त्रीपक्ष इति मत्वा तामवजानासि भोः कथम् ।

स्त्री सती न प्रणम्या किं त्वया कुन्ती वृकोदर ! ॥ ३५ ॥

यदि न स्यान्महामाया ब्रह्मविष्णुशिवा र्चिता । तव देहोद्भवः पार्थ कथं स्यात्तत्त्वतो वद
ईश्वरः परमात्मा तां त्यक्तं शक्तः कथं न हि । पुनर्भोजे यतो देवी तेन मन्ये महोर्जिताम्

वासुदेवोऽपि नित्यं तां स्तौति शक्तिं परात्पराम् ।

अहं यदि चिकित्स्यः स्यां चिकित्स्यः सोऽपि किं भवान् ॥ ३८ ॥

नैवं भूयः प्रवक्तव्यं मौख्यं त्वप्रति महेश्वरीम् । भूमौ निपत्य शरणं याहि चेत्सुखमिच्छसि

भीम उवाच

सर्वोपायैर्बोधयन्ति चाष्टा हस्तगतं नरम् । इदमेवौषधं तत्र तैः सार्धं जल्पनं न हि ॥
मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना सत्यमेतन् नृप ! स्फुटम् । स्वाभीष्टं कुरुते सर्वः कुर्मोऽभीष्टं वयं तथा
नागायुतसमप्राणो वायुपुत्रो वृकोदरः । न स्त्रियं शरणं गच्छेद्वाङ्मात्रेण कथञ्चन ॥
इत्युक्त्वा वचनं भीमो ह्यनुववाजतं नृपम् । राजाऽपि सानुगो यातो न साधिवति मुहुर्ब्रुवन्
ततः क्षणेन विकलस्त्वितश्चेतश्च प्रस्रवत् । उवाच वचनं भीमः सुसम्भ्रान्तो नृपं प्रति
धर्मराज महाबुद्धे पश्य मां नृपसत्तम । चक्षुर्भ्यां नैव पश्यामि वै कल्यं किमिदं मम ॥

राजोवाच

भीमभीम ! ध्रुवं देवी कुपिता ते महेश्वरी । तेन नष्टे चक्षुषी ते महासाहसवल्लभ ॥
तत्साम्प्रतमभिप्रैहि शरणं परमेश्वरीम् । पुनः प्रसन्ना ते दद्यात्कदाचिन्नयने पुनः ॥

भीम उवाच

अहमप्यङ्ग जानामि समो देव्या न कश्चन । प्रभावप्रत्ययार्थं हि सदा निन्दामि तां पुनः ॥
तस्मात्प्रभावं दृष्ट्वैव निपत्य वसुधातले । मनोवाग्बुद्धिभिर्न त्वाशरणं स्तौमि मातरम्

सूत उवाच

इत्युक्त्वा भ्रातरं ज्येष्ठं साष्टाङ्गं प्रणिपत्य च । गत्वैव देव्याः शरणं भीमस्तुष्टावमातरम्

भीम उवाच

सर्वभूताम्बिके देवि ! ब्रह्माण्डशतपूरके । बालिशं बालकं स्वीयं त्राहि त्राहिनमोऽस्तु ते ॥
त्वं ब्राह्मी ब्रह्मणः शक्तिर्वैष्णवी त्वं च शाम्भवी । त्रिमूर्तिः शक्तिरूपा त्वं रक्षरक्षनमोऽस्तु ते
त्वं मैन्द्री च त्वमाग्नेयी त्वं याम्या त्वं च नैऋती ।

त्वं वारुणी त्वं वायव्या त्वं कौबेरी नमोऽस्तु ते ॥ ५३ ॥

ऐशानि देवि वाराहि नारसिंहि जयप्रदे । कौमारि कुलकल्याणिकृपेश्वरिनमोऽस्तु ते

त्वंसूर्येत्वंतथासोमेत्वंभौमेत्वंबुधेगुरौ । त्वंशुक्रेत्वंस्थिताराहौत्वंकेतुपुनमोऽस्तुते ॥
वससिध्रुवचक्रे त्वं मुनिचक्रे च ते स्थितिः । भव हेषु खचक्रेषु भूचक्रेचनमोऽस्तुते
सप्तर्षिषु त्वं देवि ! समुद्रेषु च सप्तसु । सप्तखपि च पातालेष्ववसंस्थे नमोऽस्तु ते
त्वं देवि चाऽवतारेषु विष्णोः साहाय्यकारिणी ।

विष्णुनाऽभ्यर्थ्यसे तस्मात्त्राहि मातर्नमोऽस्तु ते ॥ ५८॥

चतुर्भुजे चतुर्दशने फलदे चत्वरप्रिये । चराचरस्तुते देवि ! चरणौ प्रणमामि ते ॥
महाघोरे कालरात्रि घण्टालि विकटोज्ज्वले ॥ सततं सप्तमोपूज्ये नेत्रदेशरणं भव ॥
मेखसिनि पिङ्गाक्षि नेत्रत्राणैककारिणि । हुंहुङ्कारध्वस्तदैत्ये शरण्ये शरणं भव ॥
महानादे महावीर्ये महामोहविनाशिनि । महाबन्धापहे देवि देहि नेत्रत्रयं मम ॥ ६२॥
सर्वमङ्गलमङ्गल्या यदि त्वं सत्यतोऽम्बिके । ततो मे मङ्गलं देहि नेत्रदानान्नमोऽस्तु ते
यदि सर्वकृपलुभ्यः सत्यतस्त्वं कृपावती । ततः कृपां कुरुमयि देहि नेत्रेनमोऽस्तु ते
पापोऽयमिति यद्द्विप्रकृप्यसि वृथैवतत् । त्वं मां मोहयसि त्वेवंनतेतत्किनमोऽस्तु ते
स्वयमुत्पाद्य यो रेणुं वेष्टितस्तेनकुप्यति । तथाकुप्यसि मे मातरनाथस्याऽस्यदर्शय ॥
इति स्तुता पाण्डवेन देवी कृष्णच्छविच्छविः ।

रामा (रा) रमाभिवदना प्रत्यक्षा समजायत ॥ ६७॥

विद्युत्कोटिसमभासमुकुटेनाऽतिशोभिता । सूर्यविम्बप्रभाभ्यांचकुण्डलाभ्यांविभूषिता
प्रवाहेनेव हारेण सुरनद्या विराजिता । कल्पद्रुमप्रसूनैश्च पूर्णावतंसमण्डिता ॥ ६६॥
दन्तेन्दुकान्तिविध्वस्तभक्तमोहमहाभया । खड्गवर्मशूलपात्रचतुर्भुजविराजिता ॥ ७०॥
वाससा तडितामेनमेघलेखेव वेष्टिता । मालया सुममालिन्या भ्राजितासालिमालया
सतां शरणदाभ्यां च पद्भ्यां नू पुरराजिता । जयेति पुष्पवर्णैश्च शक्रद्यौरभिपूजिता ॥
गणैर्देवीभिराकीर्णाशतपद्मैर्महामलैः । तां तादृशोऽयोज्ज्वलामातरं व्योमवाहिनीम् ॥

भूमौ निपत्य राजेन्द्रो नमोनम इति स्थितः ।

भौमोऽपि मातरं दृष्ट्वा यथा बालोऽभिधावति ॥ ७३॥

तथा सम्मुखमाधावज्जय मातरिति ब्रुवन् । दर्शनैव देव्याश्च शुभनेत्रत्रयस्तदा ॥ ७५॥

प्रणिपत्यनमस्तुभ्यंनमस्तुभ्यंमुहुर्जगौ । प्रसीद देवि पद्माक्षि पुनर्मातः प्रसीद मे ॥

पुनः प्रसीद पापस्य क्षमाशीले ! प्रसीद मे ॥ ७७ ॥

एवंस्तुता भगवती स्वयमुत्थाप्यपार्थिवम् । भीमञ्चोत्सङ्गमारोप्यकृपयेदंवचोऽब्रवीत्
श्रीदेव्युवाच

यत्त्वयाऽभिहितं स्तोत्रं तेन तुष्टा तवोपरि । अतोनेत्रत्रयं दत्तं द्वे बाह्येचान्तरं परम् ।
नाऽहं कोपं यत्र तत्र दर्शयामि वृकोदर । त्वं तु प्रमाणपुरुषस्त्वत्तः क्रोधमदर्शयम् ॥
नेतत्प्रियञ्च कृष्णस्यभ्रातुर्मेक्रोधमाचरम् । भवन्तो वासुदेवस्य यत्रप्राणा बहिश्चराः
त्वं च निन्दसि मां नित्यं तच्च जाने वृकोदर । मत्प्रभावपरिज्ञानहेतवे कीदृशस्त्विति
तदेवं नैवभूयस्ते प्रकर्तव्यं कथञ्चन । अक्षिक्षेपो हि पूज्यानामावहत्यधिकंरुजम् ॥
तदिदानीं सर्वमेवं क्षन्तव्यं च परस्परम् । यच्चब्रवीमि त्वां वीर तन्निशामय भारत ॥
यदा यदाहि धर्मस्यग्लानिराविर्भवेद्भरिः । तदा तदावतीर्याऽहं विष्णोरस्य सहायिनी
इदानीं च हरिर्जातो वसुदेवसुतो भुवि । अहं च गोपनन्दस्य एकानंशाभिधासुता ॥
तद्यथाभगवान्कृष्णोममभ्राताऽभिपूजितः । भवन्तोऽपितथामहंभ्रातरःपाण्डवाःसदा ॥
येभीमभगिनीत्येवंमांस्तोष्यन्तिनरोत्तमाः । आबाधानाशयिष्यामितेपांर्हर्षसमन्विता

त्वं च भ्रातुर्जयं वीर ! प्रदास्यसि महारणे ।

भुजयोस्ते वसिष्यामि धार्तराष्ट्रनिपातने ॥ ६०॥

कृत्वा राज्यंच वर्षाणि षट् त्रिंशत्तदनन्तरम् । महाप्रस्थानधर्मेणपृथिवीं परिचरिष्यथ
अस्मिन्नेव ततो देशे लोहोनाम महासुरः । भवतां न्यस्तशस्त्राणां वधार्थं प्रक्रमिष्यति
ततस्तं सर्वभूतानामवध्यं भवतां कृते । अन्धं कृत्वा पातयिष्ये ततो यूयं प्रयास्यथ ॥
निस्तीर्य च हिमं सर्वं निमग्नबालुकार्णवे । स्वर्गंयास्यतिराजैकःसशरीरोगमिष्यति

अन्धो यत्र कृतो लोहो लोहाणाभिधया पुरम् ।

भविष्यति च तत्रैव स्थास्येऽहं कलया सदा ॥ ६५॥

ततः कलियुगेप्राप्ते केलो नाम भविष्यति । ममभक्तस्तस्यनान्नाभाभ्याकेलेश्वरीत्यहम्
वैलाकश्चाऽपरोभक्तोभविष्यतिममोत्तमः । तस्याराधनतःस्यातिप्रयास्यामिकलयुगे ॥

लोहाणासंस्थितांचैव येऽर्चयिष्यन्ति मां जनाः । श्रद्धयासितसप्तभ्यां तैश्च सर्वत्र पूजिता
अन्धानाञ्च प्रदास्यामि भावीनि नयनान्यहम् । तस्मिन्दिने तर्पिताऽहं भक्तिभावेन पाण्डव
पादाङ्गुष्ठेन च भवांस्तत्र कुण्डं विधास्यति । सर्वतीर्थस्नानतुल्यं तत्र स्नानञ्च तद्दिने
मत्स्यानां नेत्रनेत्रस्थतेजस्तन्मात्रमुत्तमम् । उद्धृत्य योजयिष्यामि प्रत्यक्षं तद्भविष्यति
एवं मम महास्थानं कलौ ख्यातं भविष्यति ॥१०२॥

लोहाणाख्यं महाबाहो नाम केलेश्वरीति च । दुर्गमाख्यं ततो हत्वा अस्मिन्क्षेत्रे च भारत
दुर्गानाम् भविष्यामि महीसागरपूर्वतः । धर्मारण्ये वसिष्यामि भवतां त्राणकारणात्

धर्मारण्ये स्थितां चैव येऽर्चयिष्यन्ति मानवाः ।

आश्विने मासि चैत्रे वा नवभ्यां शुक्लपक्षके ॥१०५॥

स्नात्वा महीसागरे च तेषां दास्यामि वाञ्छितम् ।

विधिना येऽर्चयिष्यन्ति माञ्च श्रद्धासमन्विताः ॥१०६॥

पुत्रपौत्रान् प्रदास्यामि स्वर्गं मोक्षं न संशयः । प्रवेशे च कलेः काले भवतां वंशसम्भव
वत्सराजः पाण्डवानां तोषयिष्यति यत्नतः ॥१०७॥

यस्य नाम्ना ततः ख्याता भविष्यामि कलौ युगे । वत्सेश्वरीति वत्सस्य राज्ञः सर्वार्थदायिनी
मत्प्रसादात्सराजा वै भवनोत्तापकारिणीम् । अट्टालयां नाम तदाराक्षसीं निहनिष्यति
तस्याश्चाऽपि वधस्थानमट्टालजमिति स्थितम् । भाविष्यति पुरं तत्र माञ्च संस्थापयिष्यति
अट्टालयाजग्रामे मामर्चयिष्यन्ति ये जनाः । वत्सेश्वरीसिताष्टभ्यामाश्विनैः सदा चिता
वत्सेश्वरीञ्च ये देवीं पूजयिष्यन्ति मानवाः । तेषां सर्वफलावाप्तिर्भविष्यति न संशयः
इत्थमट्टालये वासो लोहाणे च भविष्यति । धर्मारण्ये महाक्षेत्रे महीसागरसन्निधौ
मम लोकहितार्थाय लोहस्य च निशम्यताम् । अन्धीकृतो मया लोहो बह्वीस्तप्ता तपःसमाः
वृत्रासुर इवाऽज्यो लोकानुत्सादयिष्यति । तं च विश्वपतिर्धौ मानवतीर्थं बुधो हरिः
यत्र हन्ता तत्र ग्रामं लोहाटीति भविष्यति । गयोनाम महादैत्यो भवतां विघ्नकृत्तदा
प्रस्थाने लोहवज्रावी करिष्ये तं नपुंसकम् । गयत्राडेति मान्त्रपूजयिष्यन्ति मानवाः
ग्रामं चापि गयत्राडं तत्र ख्यातं भविष्यति । गयत्राडे गयत्राडां येऽर्चयिष्यन्ति मानवाः

माघाष्टम्यां न शिष्यन्ति तस्य सर्वेऽप्युपद्रवाः ।

ये च मां कोपयिष्यन्ति पाण्डवाराधितां सदा ॥११६॥

तेषां पुंस्त्वं हरिष्यामि महारौद्राधितिष्ठति । परिवारश्च मे चाऽत्र षण्डः सर्वो भविष्यति
तस्मिन्कलियुगे घोरे रौद्रे रुद्रेऽतिनिघृणे । एवं तृतीयं तन्मह्यं स्थानमत्र भविष्यति
भवत्सु च स्वर्गतेषु गयोऽपि सुमहत्तपः । तत्त्वाप्राप्य पुनः पुंस्त्वं लोकान्सम्पीडयिष्यति
गयातीर्थं गतं तं च गयाध्वंसनकाम्यया । बुध एव जगत्स्वामी तत्र तं सूदयिष्यति
इत्थं संक्षेपतः प्रोक्तं भविष्यं पाण्डवा मया । बहुनिघृत्वा कर्माणि स्वस्थानं प्रति पत्स्यते
इति संक्षेपतः प्रोक्तं भविष्यं पाण्डवा मया । भवतां चित्तनिघृत्त्यै श्रूयतां भूय एव च
इदं तीर्थवरं मह्यं संसेव्यं सर्वदा प्रियम् । कृतं यदत्राऽऽगमनं तेन प्रीतिः परा मम

भीमस्य चाऽपि पौत्रेण दृढं सन्तोषिताऽस्मि च ।

देश्यः सर्वाश्च मद्रूपं नैतज्ज्ञेयमतोऽन्यथा ॥१२७॥

व्रजध्वं चाऽपि तीर्थानि यानि वो न कृतानि च ।

आवाधास्वस्मि सर्वासु स्मरणीया स्वसेव च ॥१२८॥

आपृच्छे चाऽपि वः सर्वान्यूनं कृष्णसमा मम ॥१२९॥

सूत उवाच

इति देव्यावचः श्रुत्वा विस्मयोत्फुल्ललोचनाः । पुनः पुनः प्रणम्यै नानाऽपश्यन्दीपवद्गताम्
ततस्ते बर्वरीकञ्च संस्थाप्याऽत्रैव निष्ठितम् । आगच्छयोगे चोक्त्वेदं चक्रुस्तीर्थानि मुख्यशः
इति श्रीस्कान्दे महापुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे
कौमारिकाखण्डे बर्वरीकोपाख्याने केलेश्वरी-वत्सेश्वरी-दुर्गादेवी-
गयत्राडामाहात्म्यवर्णनं नाम पञ्चवष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः

कुरुक्षेत्रे कौरवपाण्डवसैन्ययोर्युद्धाय सजितयोर्भीमेन युधिष्ठिरसम्वादस्तत्र पाण्डव-
पक्षीयैरर्जुनादिभिर्युद्धे सैन्यसंहाराय समयसीमानिर्धारणे बर्बरीकेण स्वहस्त-
लाघवप्रदर्शनं कृष्णेन चक्रद्वारा तच्छिरःकर्त्तनं तस्मै शिरसे देवीवरदानेना-
ऽमरत्वप्रदानं गुप्तक्षेत्रमाहात्म्यपरिसमाप्तिः

सूत उवाच

ततस्त्रयोदशे वर्षे व्यतीते समये तदा । उपप्लवे सङ्गतेषु सर्वराजसु पाण्डवाः ॥ १ ॥
योद्धुमागत्य सन्तस्थुः कुरुक्षेत्रं महारथाः । कौरवाश्चाऽपि सन्तस्थुर्दुर्योधनपुरोगमाः
ततो भीष्मेण प्रोक्ताश्च नरैः श्रुत्वा युधिष्ठिरः । रथातिरथसंख्यां तुराङ्गामध्ये वचोऽब्रवीत्
भीष्मेण विहिता कृष्णरथातिरथवर्णना । ततो दुर्योधनोऽपृच्छदिदं स्वीयान्महारथान्
ससैन्यान्पाण्डवानेतान् हन्यात्कालेन केन कः । मासेन तु प्रतिज्ञातं भीष्मेण च कृपेण च
पक्षं द्रोणेन चाऽह्ना च दशभिर्द्रौणिना रणे । षड्भिः कर्णेन च तथा स दाममभयंकृता
तदहं स्वांश्च पृच्छामि केन कालेन हन्तिकः । एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः फाल्गुनो वाक्यमब्रवीत्
अयुक्तमेतद्भीष्माद्यैः प्रतिज्ञातं युधिष्ठिर ॥ ततो जये च विजये निश्चयो हि मृषैव तत्
तवाऽपि ये सन्ति नृपाः सन्नद्धारणसंस्थिताः । पश्यैतान्पुरुषव्याघ्रान्कालकल्पान्दुरासदान्
द्रुपदञ्च विराटञ्च धृष्टकेतुञ्च कैकयम् । सहदेवं सात्यकिं च चेकितानं च दुर्जयम्
धृष्टद्युम्नं सपुत्रं च महावीर्यं घटोत्कचम् । भीमादींश्च महेश्वासान् केशवं चापराजितम्
मन्येऽहमेकस्त्वेतेषां हन्यात्कौरववाहिनीम् । सन्नद्धाः प्रतिदृश्यन्ते भीष्माद्या बहवोरथाः

तेभ्यो भयं न कार्यं ते फल्गवोऽमी मृगा इव ॥ १२ ॥

अस्माकं धनुषा घोषैरिदानीमेव भारत । कौरवा विद्रविष्यन्ति सिंहत्रस्ता मृगा इव
वृद्धाद्भीष्माद्द्विजाद्ब्रह्माद्द्रोणादपि कृपादपि । बालिशार्त्तिकभयं द्रोणेः सूतपुत्राच्च दुर्मतेः

षट्षष्टितमोऽध्यायः]

* बर्बरीकबलवर्णनम् *

६७७

अथवा चित्तनिवृत्त्यै ज्ञातुमिच्छसि भारत । शत्रूणां प्रत्यनीकेषु सन्धावच्छृणुमेवचः
एकोऽहमेव सङ्ग्रामे सर्वे तिष्ठन्तु ते रथाः । एकाहाक्षपये सर्वान्कौरवान्सैन्यसंयुतान्
इत्यर्जुनवचः श्रुत्वा स्मयन् दामोदरोऽब्रवीत् । एवमेतद्यथा प्राह फाल्गुनोऽयं मृषानतत्
ततश्च शङ्खान्भेरीश्च शतशश्चैव पुष्करात् । निवार्य राजमध्यस्थो बर्बरीको वचोऽब्रवीत्
येन तप्तं गुप्तक्षेत्रे येन देव्यः सुतोषिताः । यस्याऽतुलं बाहुबलं तेन चोक्तं निश्मयताम्
यद्ब्रवीमि वचः सत्यं शृणुध्वं तन्नराधिपाः । आत्मनो वीर्यसदृशं केवलं न तु दर्पतः
यदार्येण प्रतिज्ञातमजुर्नेन महात्मना । न मर्षयामि तद्वाक्यं कालक्षेपो महानयम् ॥
सर्वे भवन्तस्तिष्ठन्तु सार्जुनाः सहकेशवाः । एको मुहूर्ताद्भीष्मादीन् सर्वान्नेष्ये यमक्षयम्
मयि तिष्ठतिकेनाऽपि शस्त्रं ग्राह्यं क्षत्रियैः । स्वधर्मशपथो वोऽस्तु मृते ग्राह्यं ततो मयि

पश्यध्वं मे बलं बाह्वोर्देव्या राधनसम्भवम् ।

माहात्म्यं गुप्तक्षेत्रस्य तथा भक्तिं च पाण्डुषु ॥ २५ ॥

पश्यध्वमे धनुर्घोरं तूणीरावक्ष्यौ तथा । खड्गं च देव्या यद्दत्तं ततो वन्मिव चस्तिवदम्
इति तस्य वचः श्रुत्वा क्षत्रिया विस्मयं ययुः । अर्जुनश्च कटाक्षेपेलजितः कृष्णमैक्षत
तमाह ललितं कृष्णः फाल्गुनं परमं वचः । आत्मौपयिकमेवेदं भैमिपुत्रोऽभ्यभाषत ॥
नवकोटियुतोऽनेन पलाशी निहतः पुरा । क्षणादेव च पाताले श्रूयते महद्भुतम् ॥
पुनः प्रक्ष्यामहे त्वेन केनोपायेन कौरवान् । मृहूर्तादंसि ब्रूहीति पृच्छ्यतां चाहतं जयः

ततः स्मयन् यादवेन्द्रो भैमिपुत्रमभाषत ॥ ३१ ॥

भीष्मद्रोणकृपद्रौणिकर्णदुर्योधनादिभिः ।

गुप्तां त्र्यम्बकदुर्जयां सेनां हंसि कथं क्षणात् ॥ ३२ ॥

अयं महान्विसयस्ते वचसो मैमिनन्दन ॥ सम्भूतः सर्वराज्ञाञ्च फाल्गुनस्य च धीमतः
तद्ब्रूहि केनोपायेन मुहूर्तादंसि कौरवान् । उपायवीर्यन्ते ज्ञात्वा मंस्यामो वयमप्युत

सूत उवाच

इत्युक्तो वासुदेवेन सर्वभूतेश्वरेण च । सिंहवक्षाः पर्वताभो नानाभूषणभूषितः ॥
घटास्यो घटहासश्च ऊर्ध्वकेशोऽतिदीप्तिमान् । विद्युदक्षो वायुजवो यश्चेच्छेन्नाशयेज्जगत्

देवीदत्तातुलबलो बर्वरीकोऽभ्यभाषत । यदि वो मानसं वीरां उपायस्य प्रदर्शने ॥
तदहं दर्शयाम्येव पश्यध्वं सहकेशवाः । इत्युक्त्वा धनुरारोप्य सन्दधे विशिखं त्वरन्

निःशल्यं चाऽपि सम्पूर्णं सिन्दूराभेण भस्मना ॥ ३८ ॥

आकर्णमाकृष्य च तं मुमोच मुखादथोद्भूतमभूच्च भस्म ॥ ३९ ॥

सेनाद्वये तच्च पपात शीघ्रं यस्यैव यत्राऽस्ति च मृत्युमर्म ।

सर्वरोमसु भीष्मस्य कण्ठे राधेयद्रोणयोः ॥ ४० ॥

ऊरौ दुर्योधनस्यापि शल्यस्याऽपि च वक्षसि । कण्ठे च शकुनेर्दीप्तं भगदत्तस्य चापतत्

कृष्णस्य पादतलके कण्ठे द्रुपदमत्स्ययोः ।

शिखण्डिनस्तथा कट्यां कण्ठे सेनापतेस्तथा ॥ ४१ ॥

पपात रक्तं तद्भस्म यत्र येषां च मर्मच । केवलं चैव पाण्डूनां कृपद्रोणयोश्च नास्पृशत्

इति कृत्वा ततो भूयो बर्वरीकोऽभ्यभाषत । दृष्टं भवद्भिरेवं यन्मया मर्म निरीक्षितम्

अधुना पातयिष्यामि मर्मस्त्रेषां शिताञ्छरान् ।

देवीदत्तानमोघाख्यान्यैर्मरिष्यन्त्यमी क्षणात् ॥ ४२ ॥

शपथावः स्वधर्मस्य शस्त्राणां वः क्वचित् । मुहूर्तापातयिष्यामि शत्रून्तेताञ्छितैः शरैः

ततो विस्मतचित्तानां युधिष्ठिरपुरोगिणाम् ।

आसीन्निनादः सुमहान्साधुसाध्विति शंसताम् ॥ ४३ ॥

वासुदेवश्च संक्रुद्धश्चक्रेण निशितेन च । एवं ब्रुवत एवाऽस्य शिरश्छित्त्वान्यपातयत्

ततः क्षणात्सर्वमासीदाविश्रं राजमण्डलम् । व्यलोकयन्केशवन्ते विस्मिताश्चाभवन्भूशम्

किमेतदिति प्राहुश्च बर्वरीकः कुतो हतः । पाण्डवाश्चापि मुमुचुरश्रूणि सहपार्थिवाः

हाहा पुत्रेति च गृणन्प्रखलंश्च पदे पदे । घटोत्कचोऽपतहीनः पुत्रोपरि विमूर्च्छितः

एतस्मिन्नन्तरे देव्यश्चतुर्दश समाययुः ॥ ४४ ॥

सिद्धाम्बिका क्रोडयाता कपाली तारा सुवर्णा च त्रिलोकजैत्री ।

भाणेश्वरी चर्चिका चैकवीरा योगेश्वरी चण्डिका त्रैपुरा च ॥ ४५ ॥

भूताम्बिका हरसिद्धिस्तथाऽमूः सम्प्राप्य तस्थुनृपविस्मयङ्कुराः ।

श्रीचण्डिकाऽऽश्वास्य ततो घटोत्कचं प्रोवाच वाक्यं महता स्वरेण ॥ ५४ ॥
शृणुध्वं पार्थिवाः सर्वे कृष्णेन विदितात्मना । हेतुना येन निहतो बर्वरीको महाबलः
मेरुमूर्ध्नि पुरापृथ्वीसमवेतान्दिवौकसः । भाराक्रान्ता जगादैतान्भारोऽपह्रियतांहिमे
ततो ब्रह्मा प्राह विष्णुं भगवंस्त्वमिदं शृणु । देवास्त्वानुगमिष्यन्ति भारं हरभुवः प्रभो !
ततस्तथेति तन्मेने वचनं विष्णुरव्ययः । एतस्मिन्नन्तरे बाहुमुद्धृत्योच्चैरभाषत ॥ ५८ ॥
सूर्यवर्चंति यक्षेन्द्रश्चतुराशीतिकोटिपः । किमर्थं मानुषलोके भवद्भिर्जन्म कार्यते ॥ ५९ ॥
मयि तिष्ठति दोषाणामनेकानां महास्पदे ॥ सर्वे भवन्तो मोदन्तु स्वर्गेषु सहविष्णुना
अहमेकोऽवतीर्यैतान्दृष्ट्वा निष्यामि भुवोभरान् । स्वधर्मशपथा वो वै सन्ति चेज्जन्मप्राप्स्यथ
इत्युक्तवचने ब्रह्मा क्रुद्धस्तं समभाषत । दुर्मते सर्वदेवानामविषह्यं महाभरम् ॥ ६२ ॥

स्वसाध्यं ब्रूषे मोहात्त्वं शापयोग्योऽसि बालिश !

देशकालोचितं स्वोयं परस्य च बलं हृदा ॥ ६३ ॥

अविचार्यैव प्रभुषु वक्ति सोऽर्हति दण्डनम् । तस्माद्भूभारहरणे युद्धस्योपक्रमे सति
शरीरनाशं कृष्णात्त्वमवाप्स्यसि न संशयः । एवं शत्रो ब्रह्मणाऽसौ विष्णुमेतदयाचत
यद्येवं भविता नाशस्तदेकं देव ! प्रार्थये । जन्मप्रभृति मे दहि मतिं सर्वार्थसाधनीम्
ततस्तथेति तं प्राह केशवो देवसंसदि । शिरस्ते पूजयिष्यन्ति देव्याः पूज्यो भविष्यसि
सूर्यवर्चाः स चाऽयं हि निहतो भैमिपुत्रकः । प्राक्छापं ब्रह्मणः स्मृत्वा हतोऽनेन महात्मना
तस्माद्दोषो न कृष्णेऽस्मिन्द्रष्टव्यः सर्वभूमिपैः ॥ ६६ ॥

श्रीकृष्ण उवाच

यदुक्तं भूमिपा देव्या तत्तथैव न संशयः ॥ ७० ॥

यद्येनमधुना नैव हन्यां ब्रह्मवचोऽन्यथा । ततो भवेदिति स्मृत्वामयाऽसौ विनिपातितः
गुप्तक्षेत्रे मयैवाऽसौ नियुक्तो देव्यनुस्मृतौ । पूर्वं दत्तं वरं स्वीयं स्मरता देवसंसदि ॥
इत्युक्ते चण्डिका देवी तदा भक्तशिरस्त्विदम् । अभ्युक्ष्य सुधया शीघ्रमजरं चामरं व्यधात्

यथा राहुशिरस्तद्वत्तच्छिरः प्रणनाम तान् ।

उवाच च दिदृक्षामि युद्धं तदनुमन्यताम् ॥

ततः कृष्णो वचः प्राह मेघगम्भीरवाक्प्रभुः । यावन्मही सनक्षत्रा यावच्चन्द्रदिवाकरौ
तावत्त्वं सर्वलोकानां वत्स ! पूज्यो भविष्यसि । देवीलोकेषु सर्वेषु देवीवद्विचरिष्यसि
स्वभक्तानां च लोकेषु देवीनां दास्यसे स्थितिम् ।

बालानां ये भविष्यन्ति वातपित्तकफोद्भवाः ।

पिटकास्ताः सुखेनैव शामयिष्यसि पूजनात् ॥ ७७ ॥

इदं च शृङ्गमारुह्य पश्य युद्धं यथा भवेत् ॥ ७८ ॥

धावन्तः कौरवास्त्वस्मान्वयं यामस्त्वमूनिनि । इत्युक्ते वासुदेवेन देव्योऽथाम्बरमाविशन्
वर्वरीकशिरश्चैव गिरिशृङ्गमवाप्य तत् । देहस्य भूमिसंस्काराश्चाभवञ्छिरसो नहि ॥

ततो युद्धं महद्भूत्कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ८० ॥

अष्टादशाहेन हता ये च द्रोणवृषादयः । दुर्योधने हते क्रूरे अष्टादशदिनात्यये ॥ ८१ ॥
युधिष्ठिरो ज्ञातिमध्ये गोविन्दं समभाषत । पुरुषोत्तम संग्रामममुं सन्तारिता वयम्
त्वयैव नाथेन हरे नमस्ते पुरुषोत्तम ! ॥ श्रुत्वा तस्याऽपि सासूर्यमिदं भीमो वचोऽब्रवीत्
येन ध्वस्ता धार्तराष्ट्रास्तं निराकृत्यमानृप । पुरुषोत्तमं कृष्णमिति ब्रवीषिकिमुद्भवत्
धृष्टद्युम्नं फाल्गुनं च सात्यकिं मांचपाण्डव ॥ निराकृत्य ब्रवीष्येव सूतं धिक्त्वां युधिष्ठिर

अर्जुन उवाच

मैवं मैवं ब्रूहि भीम न त्वं वेत्सि जनार्दनम् । नमयान्त्वयापार्थ नान्येनाप्यरयो हताः
अहं हि सर्वदाऽग्रस्थं नरम्पश्यामि संयुगे । निघ्नन्तं शात्रवांस्तत्र न जाने कोऽप्यसाविति
भीम उवाच

विभ्रान्तोऽसि ध्रुवपार्थ नात्र हन्तानरोऽपरः । अथ चेदस्ति त्वत्पौत्रमुच्चस्थं वच्मि हन्तकः
उपसृत्य ततो भीमो वर्वरीकमपृच्छत । ब्रूहीते केन निहता धार्तराष्ट्रा हि शत्रवः ॥

वर्वरीक उवाच

एको मया पुमान्द्रष्टो युध्यमानः परैः सह । सव्यतः पञ्चवक्त्रः सदक्षिणे चैकवक्त्रतः
सव्यतो दशहस्तश्च धृतशूलाद्युदायुधः । दक्षिणे च चतुर्हस्तो धृतचक्राद्युदायुधः ॥ ८१ ॥
सव्यतश्च जटाधारी दक्षिणे मुकुटोच्चयः । सव्यतो भस्मधारी च दक्षिणे धृतचन्दनः

सव्यतश्चन्द्रधारी च दक्षिणे कौस्तुभद्युतिः । ममाऽपि तद्दर्शनतो महद्भयमजायत ॥ ८३ ॥
ईदृशो मे नरो द्रष्टो न चान्यो यो जघान तान् ।

इत्युक्ते पुष्पवर्षं तु खादासीत्सुमहाप्रभम् ॥ ८४ ॥

सस्वनुर्देववाद्यानि साधुसाधिवति वैजगुः । विस्मिताः पाण्डवाश्चासन् प्रणेमुः पुरुषोत्तमम्
विलक्ष्वाऽभवद्भीमो निश्वासांश्चाऽप्यमुञ्चत । तं ततः केशवः स्वामी समादाय क
कुरुशार्दूल एहीति प्रोच्य सस्मारकाश्रयपिम् । आरुह्य गुरुदं पश्चात्समृतमात्रमुपस्थितम्
भीमेन सहितो व्योम्नि प्रयातो दक्षिणां दिशम् । ततोऽर्णवमतीत्यैव सुवेलं च महागिरिम्
लङ्कासमीपे दृष्ट्वैव सरः कृष्णोऽब्रवीद्वचः । कुरुशार्दूल पश्येदं सरो द्वादशयोजनम् ।
यदि शूरोऽसितच्छीघ्रमानयाऽस्य तलान्मृदम् । इत्युक्तो गुरुदच्छीघ्रं न्यपतत्तज्जले बली ॥
योजनं वायुजवाद्दृच्छन्धो नान्तमपश्यत । ततो भीमो विनिःसृत्य भग्नवीर्योऽभ्यभाषत
अगाधमेतत्सुमहत्सरः कैश्चिन्महाबलैः । अहं खादितुमारुह्यः कथञ्चिच्चाऽपि निर्गतः
एवमुक्तो हसन्कृष्ण उच्चिक्षेप महत्सरः । स्वेनाङ्गुलेन तेजस्वी तदर्धाऽर्धमजायत ॥
तद्द्रष्टुं विस्मितः प्राह किमिदं कृष्ण ! ब्रूहि मे ॥ १०४ ॥

श्रीकृष्ण उवाच

कुम्भकर्ण इति ख्यातः पूर्वमासीन्निशाचरः । रामबाणहतस्याभूच्छिरश्छिन्नं सुदुर्मतेः
शिरसस्तस्य तालुक्यखण्डमेतद्गुह्यकोदर । योजनद्वादशायामं मृदु क्षिप्तं विचूर्णितम्

विधृतस्त्वं च यैस्ते तु सरोगेयाभिधाः सुराः ।

त्रिकूटस्य शिलाभिश्च चूर्णिता ये च कोटिशः ॥ १०७ ॥

एते हि विश्वरिपवो निहताः स्युरुपायतः । गच्छामः पाण्डवान्भीमद्रौणिर्हितवरते दृढम्
ततो भीमः प्रणम्याह मनावाकायबुद्धिभिः । कृतमाजन्मतः सर्वं कुकृतं क्षम केशव ॥
पुरुषोत्तम भवान्नाथ बालिशस्य प्रसीद मे । ततः क्षान्तमिति प्रोच्य भीमेन सहितो हरिः
रणाजिरं भूय एत्य वर्वरीकं वचोऽब्रवीत् । चरन्नेवं सुहृदय सर्वलोकेषु नित्यशः ॥
पूजितः सर्वलोकैस्त्वं यच्छंस्तेषां वरान्वृत्तान् । गुप्तक्षेत्रं च नृत्याज्यं सर्वक्षेत्रोत्तमोत्तमम्

देहि स्थल्यां तथा वासी क्षमस्व दुष्कृतं च यत् ।

इत्युक्तस्तान्नमस्कृत्य भूमिः स्वैरं ययौ मुदा ॥ ११३ ॥

वासुदेवोऽपिकार्याणिसर्वाण्यूर्ध्वमकारयत् । इतिवोवर्णितोत्पत्तिर्वर्षरीकस्यवाडवाः

स्तवं चाऽस्यप्रवक्ष्यामि येन तुष्यति यश्नराद् ॥ ११४ ॥

जयजय चतुरशीतिकोटिपरिवार सूर्यवर्चाविधान यश्नराज जय भूभारहरणप्रवृत्त
लघुशापप्राप्तनैर्ऋतियोनिसम्भव जय कामकण्टकटाकुक्षिराजहंस जय घटोत्कचा-
नन्दवर्धन वर्षरीकामिधान जयकृष्णोपदिष्ट श्रीगुप्तक्षेत्र देवीसमाराधनप्राप्तातुलवीर्यं
जय विजय सिद्धिदायक जय पिङ्गलारेपलेन्द्रदुहद्रहानवकोटीश्वरपलाशनदावानल
जय भूपातालान्तराले नागकन्यापरिहारक जय भीममानमर्दन जय सकलकौरव-
सेनावधमुहूर्तप्रवृत्त जयश्रीकृष्णवरलब्धसर्ववरप्रदानसामर्थ्यं जयजयकलिकालवन्दित
नमोनमस्ते पाहिपाहीति ॥ ११५ ॥

अनेन यः सुहृदयं श्रावणेऽभ्यर्च्य दर्शके । वैशाखे च त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे द्विजोत्तमाः

शतदीपैः पूरिकाभिः संस्तवेत्तस्य तुष्यति ॥ ११६ ॥

ततो विप्रा नारदश्च समाराध्य महेश्वरम् । महीनगरकेपुण्ये स्थापयामास शङ्करम्
लोकानां च हितार्थाय केदारं लिङ्गमुत्तमम् । अत्रीशादुत्तरे भागे महापापप्रणाशनम्
अत्र कुण्डे नरः स्नात्वा श्राद्धं कृत्वा यथाविधि । अत्रीशं च नमस्कृत्य केदारं च प्रपश्यति
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेन्मुक्तिभागभवेत् । ततो रुद्रो नीलकण्ठो नारदाय महात्मने
वरं दत्त्वा स्वयं तस्थौ महीनगरके शुभे । कोटितीर्थे नरः स्नात्वा नीलकण्ठं प्रपश्यति ॥
जयादित्यं नमस्कृत्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् । जयादित्यं पूजयन्ति कूपे स्नात्वा नरोत्तमाः
नतेषां वंशनाशोऽस्ति जयादित्यप्रसादतः । तेषां कुले न रोगः स्यान्न दारिद्र्यं न लाञ्छनम्
पुत्रपौत्रममायुक्ता धनधान्यसमायुताः । भुक्त्वा भोगानिह बहून्सूर्यलोके वसन्ति ते
इति प्रोक्तं मया विप्रा गुप्तक्षेत्रं समासतः । सप्तकोशप्रमाणं च क्षेत्रस्याऽस्य पुरा द्विजाः

स्वयम्भुवा प्रोक्तमिदं सर्वकामार्थसिद्धिदम् ॥ १२५ ॥

इति वो वर्णितः पुण्यो महीसागरसम्भवः । शृण्वन्सङ्कीर्तयंश्चैवं सर्वपापैः प्रमुच्यते
य इदं श्रावयेद्विद्वान्महन्माहात्म्यमुत्तमम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो रुद्रलोकं स गच्छति

गुप्तक्षेत्रस्य माहात्म्यं सकलं श्रावयेद्यदि । सर्वैश्वर्यमवाप्नोति ब्रह्महत्यां व्यपोहति
कोटितीर्थस्य माहात्म्यं महीनगरकस्य च । शृणोति श्रावयेद्यस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते
कोटितीर्थे नरः स्नात्वा श्राद्धं कृत्वा प्रयत्नतः । दानं दद्याद्यथाशक्त्या शृणुध्वं तत्फलं हि मे
स्वर्गपातालमर्त्येषु यानि तीर्थानि सन्ति वै । तेषु दानेषु यत्पुण्यं तत्फलं प्राप्य ते नरैः
अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरिष्टैश्चैवाऽऽप्तदक्षिणैः । सर्वव्रततपोभिश्च कृतैर्यत्पुण्यमाप्यते ॥

तत्पुण्यं प्राप्यते विप्राः कोटितीर्थे न संशयः ॥ १३३ ॥

इदं पवित्रं खलु पुण्यदं सदा यशस्करं पापहरं परात्परम् ।

शृणोति भक्त्या पुरुषः स पुण्यभागसुक्षये रुद्रसलोकतां व्रजेत् ॥ १३४ ॥

धन्यं यशस्यं नियतं सुपुण्यं स्वर्गोक्षदं पापहरं नराणाम् ।

शृणोति नित्यं नियतः शुचिः पुमान्भित्त्वा रविं विष्णुपदं प्रयाति ॥ १३५ ॥

इति श्रीस्कान्दे महापुराण एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां प्रथमे माहेश्वरखण्डे

कौमारिकाखण्डे गुप्तक्षेत्रमाहात्म्यपरिसमाप्तिवर्णनं नाम

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अत ऊर्ध्वं कापिलस्थानोपाख्यानं भविष्यति ॥ (!)

इति श्रीस्कान्दपुराणीयप्रथममाहेश्वरखण्डान्तर्गतो द्वितीयः कौमारिकाखण्डः

समाप्तः मूलखण्डः (१) अन्तर्गतः खण्डः (२) ॥

इति कौमारिकाखण्डः समाप्तः

शुभम्भूयात्